

Szexuális másság és kirekesztés

Bálint Petra, Bokor Zsuzsa, Borgos Anna,
Hanzli Péter, Perényi Roland, Szegedi Gábor,
Takács Judit tanulmányai,

valamint Bolgár Dániel
és Lévai Csaba írásai

A KORALL
TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT
előfizetői felhívása a 2017. évre

Kedves Olvasóink!

Szerkesztőségünk 2017-ben a következő témájú számokat kívánja megjelentetni:

- 67. A felejtés egyéni és társadalmi mintázatai
- 68. Etnikai együttélés a Kárpát-medencében
- 69. Országgyűlési követek, képviselők (16–19. század)
- 70. Színház és társadalom

Kérjük, segítse előfizetésével folyóiratunkat!

Előfizetés esetén a terjesztői jutalék megmarad a lap számára.
A kedvezményes előfizetési díj 4500 Ft, egy szám ára 1250 Ft.

Az előfizetési díj a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
1113 Budapest, Valkói u. 9.

UniCredit Bank: 10918001–00000028–60920003
számú bankszámlájára utalható át.

A postaköltséget a szerkesztőség átvállalja.

Nonprofit szervezetként lehetőségünk van
az adóbevallások 1%-os felajánlásainak fogadására.

Kérjük, ha úgy ítéli, tiszteljen meg minket támogatásával.

Adószámunk: 18255030-1-43

Nevünk: KORALL TÁRSADALOMTÖRTÉNETI EGYESÜLET

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ósidóktól fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

SZERKESZTŐSÉG

CZOGH GÁBOR főszerkesztő
GRANASZTÓI PÉTER
KÁRMÁN GÁBOR
KLEMENT JUDIT
KOLTAI GÁBOR
LENGVÁRI ISTVÁN
MAJOROSSY JUDIT
SOMORJAI SZABOLCS

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Bácskai Vera, Beluszky Pál, Benda Gyula, Faragó Tamás,
Gyáni Gábor, Kovács I. Gábor, Kövér György, Tóth Zoltán, Valuch Tibor

A „Szexuális másság és kirekesztés” című blokkunkat
Somorjai Szabolcs szerkesztette.

Olvasószerkesztő: Németh Orsolya

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap,
valamint olvasóink adóforintjainak 1%-os felajánlásai
támogatták.

Címlapon: Oscar Fingal O’Flahertie Wills Wilde és Lord Alfred
Bruce Douglas 1893-ban. Forrás: Wikipedia.

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
Felelős kiadó: az Egyesület elnöke
Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.
korall@korall.org, www.korall.org
Terjesztés: terjesztes@korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.
Készült az OOK-Press Kft. nyomdájában
Vezető: Szathmáry Attila

ISSN 1586-2410

TARTALOM

SZEXUÁLIS MÁSSÁG ÉS KIREKESZTÉS

Takács Judit	Homoszexuálisok listázása a 20. századi Magyarországon	5
Szegedi Gábor	Az onanista alakja a 20. századi Magyarországon	32
Bokor Zsuzsa	Női páciensek: a kolozsvári Női Kórház története a két világháború között	53
Borgos Anna	„A házaséletet férje mellett megszokta vagy legalábbis eltűri, de néha még élvezi is” A leszbikusság képei a Kádár-korszak pszichiátriai irodalmában	73
Bálint Petra	Többneműség és/vagy ruhacsere: egy 18. századi álhermafrodita esete	100
Perényi Roland	„Beteg szerelem” – a <i>queer</i> szubkultúra a rendőri és a sajtódiskurzusban a 20. század első felében	116
Hanzli Péter	„A rendszerváltás előtt titokként kellett megélni.” Életútinterjúk meleg férfiakkal a hatvanas–nyolcvanas évekről	142
Bolgár Dániel	Kíméletlen uzsorásokból kaftános puritánok. A zsidó páriakapitalizmus elméletének története	164

Lévai Csaba	Egy társadalomtörténeti klasszikus genezise: Paul Boyer és Stephen Nissenbaum <i>Salem Possessed</i> című könyvének keletkezéstörténete	196
-------------	---	-----

KÖNYVEK

Weisz Boglárka: A királyketteje és az ispán harmada. Vámok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében.	– Haraszi Szabó Péter	222
Alexis Nouss: La condition de l'exilé. Penser les migrations contemporaines.	– Elek Orsolya	227
Jakab Réka: Bérlőből polgár. Pápa város zsidó közösségének társadalom- és gazdaságtörténete, 1748–1848.	– Papp Viktor	234
Tomka Béla: Az első világháború következményei Magyarországon.	– Tamás Ágnes	240
Hajnóczky Tamás (szerk.): „Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetőek nemzetiségnek.” Cigánypolitika dokumentumokban, 1956–1989.	– Harmat József	246
Szerzőink		249
Contents		251
Abstracts		253

Takács Judit

Homoszexuálisok listázása a 20. századi Magyarországon*

Tanulmányomban a homoszexuálisok listázását mint a homoszexualitás 20. századi állami felügyeletének egyik aspektusát vizsgálom közép-kelet-európai és különösen magyarországi szexualitástörténeti kontextusban. Szexualitáson a társadalmi intézmények – például a jog-, a vallás- és a rokonsági rendszerek – által szabályozott tevékenységekhez kapcsolódó szexuális gyakorlatokat és ezek szociokulturális reprezentációinak összességét értem, melyben a testek mellett szerepet játszhatnak a szavak, képek, szertartások és a képzelet.¹ Gayle Rubin nyomán azt is fontos kiemelni, hogy történelem nélküli és társadalmi meghatározottságtól mentes szexualitásformák nem léteznek, ezért vizsgálni kell azt is, hogy a szexualitással foglalkozó tudományok hogyan járulnak hozzá a szexuális értékek hierarchijára (és az ebből következő elnyomásra) épülő társadalmi rendszerek fenntartásához.² E tudományok közé – a szexuális esszencializmust kidolgozó és alkalmazó orvostudomány, pszichiátria, pszichológia és szexológia mellett – a 20. század második felétől kezdve a történettudomány, pontosabban a társadalomtudományok és a történettudomány határmezsgyéjére helyezhető társadalomtörténet³ is besorolható. E tanulmány tehát a szexualitásra külsődlegesen meghatározott, kényszerítő erejű társadalmi tényként, a szexuális gyakorlatokra és azok reprezentációira pedig az adott társadalomra jellemző szociokulturálisan elsajátított testkontroll részeként tekint.⁴

Vizsgálatom fókuszába férfiak kerültek, mivel az 1878 és 1961 közötti időszakban a magyarországi büntetőtörvények kizárólag a férfiak közötti homoszexuális gyakorlatokat kriminalizálták. Ezzel magyarázható, hogy a homoszexuálisokként nyilvántartottak – eddigiekben általam megismert – rendőrségi, illetve egyéb állami használatra készült listáin kizárólag férfiak szerepeltek. Ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy mindez nem jelenti azt, hogy a női szexualitásra és

* E tanulmány *A homoszexualitás 20. századi társadalomtörténete az 1990 előtti Magyarországon* című, 105414. számú OTKA/NKFIH-kutatás részeként készült.

¹ Weeks 1985.

² Rubin 1984.

³ Horváth–Keszei 2006: 604.

⁴ Mary Douglas hívja föl a figyelmet Marcel Mauss 1936-os tanulmányára, mely a társadalmi tanulási folyamat jelentőségét hangsúlyozva megkérdőjelezi a „természetes viselkedés” létezését, különös tekintettel a szexuális magatartásformákra, melyekre – a moralitással összefüggésben – mindez kiemelten jellemző (Douglas 1996: 72–73).

azon belül a női homoszexualitásra ne terjedt volna ki az állami figyelem a 20. század társadalmi és politikai rendszereiben – ám ezeknek az aspektusoknak még a vázlatos bemutatása is szétfeszítené e tanulmány kereteit.⁵

A Magyarországon állami használatra készült homoszexuális-regiszterekről már az 1900-as évek elején megjelent publikációkból értesülhetünk, ugyanakkor a Budapesti Rendőr-főkapitányság 1980-as évek végi működéséről fennmaradt levéltári forrásokban szintén utalnak még ilyen típusú nyilvántartások létezésére. A homoszexuálisként azonosított emberekről vezetett hivatalos nyilvántartások a homoszexuális viselkedéshez társuló társadalmi következmények nyomaiként értelmezhetők: a listázás ténye önmagában is a listázottakra irányuló kiemelt állami figyelmet mutatja az őket körülvevő diszkriminatív társadalmi és jogi környezettel, valamint jogalkalmazói gyakorlatokkal együtt.

Írásom először a homoszexuális gyakorlatokat büntető állami jogszabályi háttérrel mutatja be röviden, majd különböző rendőrségi regiszterek adatait tárgyalja másodlagos források alapján: a 20. század első évtizedeiből származó eredeti rendőrségi homoszexuális-listák ugyanis (egyelőre) nem állnak rendelkezésre. Külön figyelmet szentelek egy 1942-ből származó homoszexuális-listának, azon nagyon kevés – eddig ismert – forrás egyikének, melyből a homoszexuálisként nyilvántartott személyek második világháború alatti sorsára következtethetünk. Végül az „államszocia-listákkal” foglalkozom, azaz olyan nyilvántartásokkal, melyek az államszocializmus idején alkalmazott megfigyelések és rendőri nyomozások adataiból álltak össze. E források bemutatásával fogom illusztrálni a homoszexualitás állami felügyeletének 20. századi működését.

JOGI HÁTTÉR

A homoszexualitás modern kori állami kriminalizációja a 19. század utolsó negyedében kezdődött Magyarországon, bár a valaha is hatályban lévő törvénykönyvekben sehol nem szerepelt a – heteroszexualitás szavunkkal együtt 1868–69-ben Kertbeny Károly által megalkotott⁶ – homoszexualitás kifejezés. A homoszexuális gyakorlatokat 1878-tól „természet elleni fajtalanság” címszó alatt büntették, mely tiltás több mint nyolcvan évig maradt hatályban.

Magyarországon a dualizmus időszakában alkotta meg Csemegi Károly (1826–1899), Tisza Kálmán kormányának igazságügyi államtitkára az első magyar nyelvű büntetőtörvényt, *1878. évi V. törvénycikk a magyar büntetőtörvénykönyv a büntettekéről és vétségekről* címmel. E – gyakran Csemegi-kódexként is emlegetett – törvénynek *A szemérem elleni büntettek és vétségek* című fejezetében jelent meg „egy évig terjedő fogházzal büntetendő” cselekményként a „természet elleni fajtalanság” vétsége és büntette, ahol a 241. paragrafus a férfiak között vég-

⁵ E témakörrel kapcsolatban lásd többek között Borgos Anna munkáit (például Borgos 2007, 2014).

⁶ Takács 2008.

hezvitt fajtalansága, illetve embernek állattal elkövetett fajtalansága vétségéről, a 242. paragrafus pedig az erőszakos elkövetés miatt súlyosabban büntetett természet elleni fajtalanság büntetéről rendelkezett.⁷

A természet elleni fajtalanság vétségének, illetve büntetének tartalmi elemeit nehéz lenne kimerítően meghatározni, mivel a büntetőtörvény-paragrafusokban és a hozzájuk íródott jogmagyarázatokban nem szerepeltek pontos meghatározások arról, hogy mi számít már vagy még természet elleni fajtalanságnak. Edvi Illés Károlynak, aki ügyészként maga is részt vett az 1878-as büntetőtörvény kidolgozásában, 1909-es büntetőtörvény-magyarázatából jól érzékelhető például a természet elleni fajtalanság tartalmi elemeinek sokfélesége és bizonyos fokú változékonysága:

„[T]ágabb értelemben a nemi kényeztetés minden természetellenes kielégítését jelenti. Ily értelemben az önfertőztetés, s az élettelen eszközöknek fölhasználása is idetartozik: ez eseteket azonban még a régi doctrina és törvényhozás is mellőzte. A szorosabb értelemben vett sodomiának három esetét különböztették meg: a nemi közösülés: a) állattal [...]; b) azonos nemű személylyel [...]; c) különböző nemű személylyel, de természetellenes módon [...]. A b) pont alatti eset [...] a nők között elkövethető fajtalanság cselekményeket (lesbiai szerelem) is magában foglalja. A jelen törvény ez utóbbi fajtalanságot, melynek értelme iránt a régi criminalisták véleménye is szétágazott, teljesen mellőzte [...]. A különböző nemű személyek között előforduló fajtalanságot pedig csak annyiban vonta büntetés alá, amennyiben a [szemérem elleni erőszakra vonatkozó] 233.§⁸ értelmében büntetendő”⁹.

A természet elleni fajtalanság tartalmi elemeinek változékonyságát mutatja, hogy Edvi Illés Károly szövegében utalások szerepelnek a különböző nemű személyek által természetellenes módon elkövetett nemi közösülésre és a „lesbiai szerelemre” egyaránt, melyek büntetését azonban az 1878-as magyar büntetőtörvény mellőzte, míg például az 1852-es osztrák büntetőtörvény a nők közötti „fajtalanság cselekményeket” is büntette egészen 1971-ig.

A 20. század első felében többen többféleképpen kritizálták az 1878-as szabályozást. 1933-ban például Szántó Jenő főorvos – aki 1936-ban már a Pázmány Péter Tudományegyetem „bőr és nemikórtani klinikája sexualpathologiai rendelésének” vezetőjeként publikált az ifjúkorúak homoszexualitásáról¹⁰ – egyik cikkében kifejezetten hibásnak nevezte a törvényt, mivel az természetellenesként

⁷ Lásd: „241.§: „Férfiak között véghezvitt fajtalanság, ugyszintén embernek állattal elkövetett fajtalansága: a természet elleni fajtalanság vétségét képezi, és egy évig terjedő fogházzal büntetendő.” 242.§: „a természet elleni fajtalanság büntetettét képezi, és öt évig terjedhető börtönnel büntetendő: ha az férfiak között, erőszakkal vagy fenyegetéssel követtetett el” (*Magyar Törvénytár*, 1896). Az idézett szövegeket mindenhol az eredeti írásmódnak megfelelően közlöm.

⁸ 233. § a szemérem elleni erőszakról: „a ki valamely nőszemélyen erőszakkal, vagy fenyegetéssel [...] házasságon kívül fajtalanságot követ el” (*Magyar Törvénytár*, 1896).

⁹ Edvi 1909: 294–295.

¹⁰ Szántó 1936: 138.

határozza meg a homoszexualitást, ami „úgy az állatvilágban, mint a primitív népeknél is igen gyakori jelenség. Lehet szokatlannak, lehet különlegesnek, lehet fonáknak, a szabálytól eltérőnek nevezni, de természetellenesnek aligha”.¹¹ Emellett további problémákra is felhívta a figyelmet:

„De kérdem azt, mennyivel inkább sérti a közerkölcsiséget két férfi homosexuális érintkezése, mint férfi és nő között véghezvitt, a megszokottan túlmenő, sőt rendellenes érintkezése? Miért kell büntetni olyasmit, ami egy veleszületett és elnyomhatatlan ösztön kárt nem okozó folyamánya? De ha ezt büntetni kell, miért csak a férfiakat? Nők homoszexualitása nem sérti a közerkölcsöt? A törvény tehát ebből a szempontból nézve nemcsak hibás, hanem inkonzekvens is.”¹²

Szintén a természet elleni fajtalanság tartalmi elemeinek változékonyságára és változatos megítélésére hozható példaként Angyal Pál büntetőjogász 1937-ben megjelent *A szemérem elleni büntettek és vétségek* című könyve. Itt a szerző az általa követendőnek tartott, jövőben alkalmazandó büntetőelvek tekintetében a következőket fogalmazta meg:

„1. [A]z *onania* továbbra is büntetlen maradjon, 2. a *férfiak közötti fajtalankodás* büntetés alá vonása fenntartandó [...] 3. büntetendővé volna teendő a *nők között elkövetett* term.e. fajtalanság is, 4. a *bestialitás* büntetése csak azért volna fenntartandó, mert egy létező tilalom törlése általános erkölcsi szempontból nem kívánatos [...] 5. a *nekrofilia* csak botrányokozás esetében (esetleg mint hullagyalázás vagy mint vallás elleni deliktum) büntetendő, 6. a *különböző neműek közötti* term.e. fajtalankodás büntetés alá vonása (kivéve a Btk. 233. §-ának esetét¹³) nem megokolt, mert az ily cselekmények igen gyakran megelőzői vagy követői a normális közösülésnek, s ha – bár ettől függetlenül, de – kölcsönös megegyezéssel követtetnek el, legföljebb erkölcsi bűnként minősülnek, de mert szociális kárt nem idéznek elő: a bűncselekmények sorába nem iktathatók, de büntetendő volna a nő által serdületlen fiúval elkövetett fajtalanság [...] 7. megfelelő büntetés alá vonandók

¹¹ Szántó 1933b: 43.

¹² Szántó 1933b: 43. Szántó egy másik 1933-as cikkében a felnőtt férfiak között kölcsönös beleegyezéssel történő homoszexuális gyakorlatok dekriminalizációját javasolta, amivel vissza lehetne szorítani a homoszexuális férfiprostitúciót is: „A 241. § és a 242. § a férfiak között véghez vitt természetelleni fajtalanságot büntetik, de büntetlenül hagyják a nők között elkövetett hasonló cselekményeket. Ez a törvény is módosításra szorul. Egyrészt büntetni kellene a nőket is, ha ily cselekményt fiatalkorú, tehát 18 évnél fiatalabb tisztességes leánnyal követnek el, másrészt mentesítendőek lennének a büntetés alól azok a férfiak, akik ily cselekményt 18 évesnél idősebb férfiakkal követnek el, ha azt kölcsönös beleegyezéssel, közös akarattal és közbotrányt okozó szeméremértés nélkül követik el. Ezzel egyrészt mentesülnének a büntetés alól olyanok, a kik nem tehetnek arról, hogy őket a természet különös szeszélye ilyen adottsággal áldotta vagy verte meg, másrészt a zsarolások alapja megszűnvnén, a homosexuális férfiprostitúció bűnöző része elvesztvén lába alól a talajt, erősen megcsökkenne” (Szántó 1933c: 13).

¹³ *Magyar Törvénytar*, 1896. 233. §.

azonban a homoszexuális cselekmények elkövetésére való *csábítás* s az arra való *ajánlkozás*.¹⁴

Angyal szövegéből kitűnik az azonos és a különböző nemű partnerek fajtalankodásának megítélése közötti különbség: míg a szerző szerint heteroszexuális viszonylatban a szexuális gyakorlatok szélesebb körű repertoárjának részeként értelmezhető fajtalankodás legfeljebb erkölcsi büntudathoz, azonos nemű partnerek között azonban már társadalmi károkozáshoz vezethet.

A homoszexuális gyakorlatok jogi kezelésében a társadalmi károkozás potenciális veszélyére való hivatkozás hosszú évtizedekig erősebb érvnek mutatkozott, mint a magánélet tiszteletben tartása. A homoszexualitás magánügyként való elgondolására jogilag tulajdonképpen csak a homoszexuális cselekmények általános pönalizációjának eltörlése után nyílhatott mód, melynek lehetőségét paradox módon éppen az – 1962. július 1-jén hatályba lépett – államszocialista büntetőkódex teremtette meg.¹⁵ E törvény a magánélet kereteinek komolyabban vételére irányította a figyelmet azáltal, hogy kiemelt büntetést helyezett kilátásba a „másokat megbotránkoztató módon”¹⁶ való elkövetés esetére. A homoszexuális gyakorlatok korábbi általános büntethetőségét felváltó rendelkezések a homoszexualitást patologizáló megközelítést tükrözték, ami ugyanakkor apologetikus érveket is szolgáltatott az érintettek jogi védelméhez.¹⁷ Az 1961-es büntető-törvény újdonságai közé tartozott az is, hogy a férfiak és a nők közötti egyenjogúságra hivatkozva bevezette a nők közötti homoszexuális gyakorlatok kriminalizálását a 20 évesnél fiatalabb partnerrel és/vagy botrányos módon elkövetett esetekben.¹⁸

¹⁴ Angyal 1937: 78. Kiemelés az eredetiben.

¹⁵ Az 1961. évi V. törvénycikk a Magyar Népköztársaság Büntető Törvénykönyvéről a „természet elleni fajtalanságot” a nemi erkölcs elleni bűntettek között tárgyalta. Lásd 278. § (1): „Az azonos nemű személyek között véghez vitt fajtalanság elkövetője, ha a cselekményt erőszakkal, avagy az élet vagy testi épség ellen irányuló közvetlen fenyegetéssel, avagy a sértett védelemre vagy akaratnyilvánításra képtelen állapotának a felhasználásával követte el, hat hónaptól öt évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő. (2) A büntetés két évtől nyolc évig terjedő szabadságvesztés, ha a sértett – a büntett elkövetésének időpontjában – az elkövető nevelése, felügyelete, gondozása, vagy gyógykezelése alatt állt.” 279. §: „Három évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő *a*) az a huszadik életévét betöltött személy, aki tizennyedik életévét már betöltött, de huszadik életévét még túl nem haladott személlyel természet elleni fajtalanságot követ el, *b*) aki természet elleni fajtalanságot másokat megbotránkoztató módon követ el.”

¹⁶ Lásd előző lánjegyzet.

¹⁷ E témakörrel részletesen Takács–P. Tóth 2016: 231–232.

¹⁸ Az 1961-es büntető-törvény „indokolása” a következőket hangsúlyozza: „A férfi és a nő egymás közötti viszonylatában a szocialista felfogás a teljes egyenjogúságnak és a nemi élet teljes kényszermentességének álláspontján van. [...] A javaslat az élet és a gyakorlat tapasztalatait és következményeit honorálva több irányban és mélyrehatóan változtat a hatályos jognak a fajtalanságra vonatkozó büntető rendelkezéseiben. Ezek: *a*) a szemérem elleni erőszak (különneműek közötti fajtalanság) tényállásának keretében büntetni rendeli a nő által férfi sérelmére elkövetett fajtalanságot is; *b*) a természet elleni fajtalanságról szóló büntető rendelkezést a nők közötti fajtalanságra is kiterjeszti, másfelől viszont az e büntett címen való felelősséget csupán a szemérem elleni erőszak tényállásában megjelölt módokon kifejtett, továbbá a megbotránkoztató módon,

1961 után 1978-ig a 20 év alatti, majd 1978 és 2002 között a 18 év alatti azonos nemű partnerrel elkövetett „természet elleni fajtalanság” gyakorlását – a partnerek kölcsönös beleegyezése ellenére – továbbra is börtönbüntetéssel sújthatták, míg az eltérő nemű partnerek szexuális kapcsolatára a 14 éves beleegyezési korhatár vonatkozott. Hazánkban az egységes beleegyezési korhatár követelménye 2002-ben valósult meg, amikor az Alkotmánybíróság döntését követően eltörölték az akkor hatályos Büntető Törvénykönyv 199. és 201. paragrafusában szereplő, az azonos nemű és a különböző nemű partnerek közötti szexuális kapcsolatok eltérő kezelésében megnyilvánuló megkülönböztetést.¹⁹ Mindezek alapján elmondható, hogy a magyar büntetőtvények az 1878 és 2002 közötti időszakban tartalmazták a „természet elleni fajtalanság” kategóriáját, melynek különféle megvalósítási módjait többféleképpen szankcionálták. A jogrendszerben megjelenő explicit tiltás különböző jogalkalmazási következményekhez vezetett a 20. század folyamán, melyek közül a továbbiakban azokkal a nyilvántartásokkal foglalkozom, melyek a homoszexuálisnak vélt személyekről készültek hivatalos állami használatra.

RENDŐRSÉGI NYILVÁNTARTÁSOK

A 19. század utolsó harmadában a homoszexuális gyakorlatokat kriminalizáló jogi szabályozás megteremtette a homoszexuális-listák összeállításának elvi lehetőségét, ugyanakkor a jogalkalmazás területén egy ideig még nem álltak rendelkezésre az ehhez szükséges gyakorlati feltételek. Különböző rendőrségi feljegyzésekről és helyi szintű nyilvántartásokról ugyan már az 1870-es és 1880-as évek közepétől tudni lehet, de központosított budapesti rendőrségi nyilvántartást csak a 20. század első évtizedétől alkalmaztak.²⁰ A Buda-Pest fővárosi törvényhatóság alakításáról és rendezéséről szóló 1872-es törvény nemcsak arról rendelkezett, hogy „Buda és Pest sz. kir. fővárosok, valamint Ó-Buda mezőváros és a Margit-sziget, ez utóbbiak Pest vármegyéből kikebelezetvé, Buda-Pest főváros név alatt egy törvényhatósággá egyesítettnek”,²¹ hanem arról is, hogy a „fővárosi törvényhatóság területén a rendőrséget egységes szervezettel az állam »fővárosi rendőrség« neve alatt saját közegei által kezeli”.²² A gyakorlatban 1873. december 15-ig kellett várni, míg „a fővárosi rendőrség az állam kezeibe ment át, a bel-

illetőleg a 20. életévüket még túl nem haladott személyekkel elkövetett természet elleni fajtalanságra korlátozza” (Indokolás 1961: 266).

¹⁹ 2002 óta Magyarországon az egységes beleegyezési korhatár 14 év. Az eltérő beleegyezési korhatárok egységesítésének magyarországi menetét *Az egyenlő bánásmód gyakorlatai* című könyvemben vázoltam fel (Takács 2007: 40–44).

²⁰ A központosított nyilvántartás létrejöttéről írta Rédey Miklós a *Rendőri Lapok*ban, hogy „magnánfeljegyzésekből indult meg s a 80-as évek vége felé rendszeresített önállóan, menten minden külföldi minta befolyásától” (Rédey 1894: 5).

²¹ 1872. évi XXXVI. törvénycikk 1.§.

²² 1872. évi XXXVI. törvénycikk 20.§.

ügyminiszter közvetlen rendelkezése alá”: ekkor „az állami kezelésbe vett fővárosi rendőrség főkapitányává a belügyminiszter Thaisz Eleket [Pest város korábbi főkapitányát – T. J.] nevezte ki, míg Kóvics Károly, az addigi budai főkapitány alkaptány lett és az I. ker., a budai alkaptányság önálló vezetője”.²³ Az 1873 végén létrehozott Budapest Fővárosi Rendőrségen belül, melynek hatásköréről és szervezeti felépítéséről 1881-ben külön törvény is rendelkezett,²⁴ 1885-ben szervezték meg az ún. Detektív Osztályt, ahol egy helyi nyilvántartást kezdtek vezetni a detektívek saját feljegyzései alapján. Fontos megjegyezni, hogy „helyi bűnügyi nyilvántartáshoz hasonló magánfeljegyzéseket egyes megrögzött bűnözőkről, betörőtanyákról és bűnjelekről már Kóvics Károly, Buda város főkapitánya is vezetett s részben ezen magánfeljegyzések alapján kreálta Török főkapitány [Török János, volt temesvári polgármester 1885-től 1892-ig töltötte be a budapesti rendőr-főkapitányi tisztelet – T. J.] a helyi jellegű bűnügyi nyilvántartásokat 1885-ben”.²⁵ A *Rendőri Lapok* 1894-es beszámolója szerint a fővárosi államrendőrség nyilvántartása a következő részekből állt: rovott múltúak és körözöttek nyilvántartása, gonosztevők arcképgyűjteménye, lopott és talált tárgyak, a feltételesen szabadságra bocsájtottak nyilvántartása és a rendőri közlönyök nyilvántartása.²⁶ Ezekből alakult ki több mint két évtized alatt a központosított Országos Bűnügyi Nyilvántartó Hivatal, mely 1909. január elsején kezdte meg működését: ekkorra már több mint 148 ezer egyéni profil és több mint 18 ezer ujjlenyomatminta szerepelt a rendőrségi regiszterekben.²⁷ A magyar bűnüldözés növekvő professzionalizációját mutatja, hogy 1914-ben az Országos Bűnügyi Nyilvántartó Hivatal képviselői részt vettek az első nemzetközi rendőrségi kongresszuson Monacóban, ahol a résztvevők egyetértettek egy nemzetközi központi bűnügyi nyilvántartás – *casier central international* – megszervezésének fontosságában,²⁸ ennek segítségével a nemzeti nyilvántartások egy nemzetközi ellenőrző rendszer részét alkothatták. Ez a kezdeményezés vezetett a későbbiekben az INTERPOL 1923-as létrehozásához.

A 20. század elejére tehát rendelkezésre állt Budapesten az a rendőrségi intézményes háttér és szaktudás, melyek révén a homoszexualitás állami felügyelete többek között hivatalos nyilvántartások formájában ölthetett alakot. Ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy ebből az időszakból csak a homoszexuális-listák létezésére utaló nyomokat találhatunk különféle korabeli tudományos és kevésbé tudományos publikációkban (melyeket a továbbiakban részletesen ismertetek) – ám az ezekben gyakran forrásként hivatkozott rendőrségi regiszterek nem állnak rendelkezésre.

²³ Baksa 1923: 25.

²⁴ 1881. évi XXI. törvénycikk a Budapest-fővárosi rendőrségről.

²⁵ Baksa 1923: 43.

²⁶ Rédey 1894: 5.

²⁷ Baksa 1923: 108. Az ujjlenyomat-alapú azonosítást az 1900-as évek elején vezették be Budapesten (Rác 1995: 329).

²⁸ Baksa 1923: 127.

A 20. század első évtizedeire a fővárosban már érzékelhetővé vált az azonos nemű partner után vágyók sajátos térhasználata: mint látni fogjuk, kezdett kialakulni a „melegfiúk” és „melegbácsik”²⁹ igényeit egyre inkább kielégítő nagyvárosi infrastruktúra az általuk kedvelt és rendszeresen használt találkozó- és találkahelyekkel, ami Budapest világvárosiasodásának egyik tüneteként is értelmezhető. E folyamatról is megtudhatunk fontos részleteket abból az 1926-ban Budapesten megjelent *A homoszexuális probléma modern megvilágításban* című – eddigi ismereteink szerint – első olyan magyar könyvből, mely teljes egészében a modernkori homoszexualitás kérdéskörével foglalkozott. A szerző, Pál György a természet „művészi impotenciájaként”³⁰ tekintett a homoszexualitásra, ami elől a „gondolkodás szabadságának a mindenkori társadalmi rendtől való függése, a pornografikus közszellem, amely erotikát szaglász a legártatlanabb dologban is, az a megállapodásszerű titkolózás, ami nálunk a nemi kérdéseknél az emberek között uralkodik, hosszú időközön keresztül belombozta a szabad kilátást”.³¹

Pál a homoszexualitást tipikus nagyvárosi jelenségként írta le:

„[A] nagyvárosi élet, hol a modern kultúra legkoncentráltabb alakjában éli ki benső tartalmát, hol az utca egyik oldalára átmenve több kopást szenvednek a városi ember idegeinek selyemszájai, mint a falusi emberé egy hónap alatt, hol a természetes idegerősítő napfényből kevesebb jut, mint a villanyfényes holdkórból: ez a világvárosi miljö melegágya az életfáradt, neurasztériás modern embernek, amely között annyi homoszexuális akad”.³²

A falvakban tapasztalható szigorúbb és közvetlenebb társadalmi kontroll lazulásával jellemezhető városi környezet több lehetőséget teremtett az érintettek számára, hogy a „befelé élt passzív nemiségből” kilépjének. Ehhez nagyban hozzájárult az „a roppant könnyűség, amellyel manapság egy milliós városban el lehet tűnni, ahol a chantage [zsarolás – T. J.] ellen más helyre költözéssel könnyű szerrel védekezni lehet”, valamint „a mai lakásviszonyok, mikor úton-útfélen »nagy és szép kiadó szobát« kínálnak »két úr részére«, hol teljesen gyanútlanul realizálhatják családias együttélésüket”.³³

²⁹ Pál 1927: 61.

³⁰ Pál 1927: 14.

³¹ Pál 1927: iii. A könyv előszavából az is kiderül, hogy a szerző a homoszexuális cselekmények dekriminalizációját sürgeti, mivel „a fejlődési rendellenességeket törvénykönyvvel szanálni és letörni nem lehet, éppen ezért el kell érkeznie annak a kornak, amikor e kérdés megítélésénél a bírói székben nem jogászok, hanem orvosok ülnek. Már pedig, ha az orvosnak szabad hozzányúlnia a legkényesebb testrészhez is, a pszichológusnak és szociológusnak is előjoga, hogy az emberi élet árnyoldalival foglalkozhasson” (Pál 1927: iv).

³² Pál 1927: 15.

³³ Pál 1927: 65.

Budapestről szólva a szerző kiemelte, hogy „világvárossá fejlődésével egyre inkább kiütközött a lakosság urning³⁴ elemének homoszexuális élete”, és különösen az (első) „világháború után öntötte el egy nagy homoszexuális hullám Budapestet”³⁵. A jelenség elterjedtségét mutatja, hogy a homoszexuális gyakorlatok résztvevőinek megnevezésére többféle jelentésselkülönítő értelmű kifejezés is megjelent: a „pederastia passiv alanyait: »érdeklők«-nak vagy »meleglők«-nak, az urningokat: »melegbácsik«-nak vagy »buzgók«-nak nevezik homoszexuális körökben”³⁶. Pál becslése szerint az 1920-as évekre az „urningok” száma Budapesten elérte a tízezret: a város több részén voltak rendszeres találkozóhelyeik, többek között fürdőkhöz és olyan belvárosi tereken, mint a Kálvin tér, az Erzsébet tér, az EMKE-sarok vagy a Margit híd budai hídfője, melyek közül több még évtizedekig megmaradt kedvelt találkahelyként.

Néhány évvel később újságírók és rendőrtisztek együttműködésének eredményeként jelentették meg *A modern bűnözés* című kétkötetes munkát, melynek *A bűnözést elősegítő körülmények* című részében – a prostitúció, a kábítószer és az alkoholizmus mellett – egy egész fejezet foglalkozott a homoszexualitással, különös tekintettel annak büntetésére és gyógyítására. Richard von Krafft-Ebing osztrák elmegyógyász etiológiáját követve a szerzők megkülönböztették a homoszexualitás veleszületett és szerzett formáit. A született homoszexuális férfiakat két nagy csoportba sorolták a szerzők: aktív „urningok” és passzív, nőies homoszexuálisok, akik gyakran úgy élnek együtt egy háztartásban, mint férj és feleség.³⁷ A „szerzett homoszexualitás” kapcsán pedig azt hangsúlyozták, hogy az érintettek közül kezdetben hiányzik még „a homoszexuális azon hihetetlen és meg nem magyarázható képessége, hogy a hasonló hajlamukat felismerjék”: ezért néha „normális férfiakat igyekeznek céljaiknak megnyerni”, akik azonban visszautasítják, sőt még fel is jelenthetik őket.³⁸ E „sikertelenségek viszik őket azokra a mindenki előtt ismert helyekre [illemhelyekre, parkokba, közfürdőkhöz – T. J.], ahol a beteges hajlamúak, de leginkább azok söpredéke megfordul”. Itt partnerre találhatnak ugyan, de „ugyanitt kerülnek a zsarolók, a férfi prostituáltak karmaiba”.³⁹

A szerzők arra is föl hívták a figyelmet, hogy homoszexuális cselekményeket nem csak homoszexuálisok követhetnek el: „Ezért hibásak rendszerint a különböző rendőri hatóságok homoszexuálisokról gyűjtött statisztikái, mert ők mindig csak a homoszexuális megnyilvánulásokat veszik alapul és nem kutatják, hogy azok mögött van-e rendellenes nemi érzés. Ezekben a kimutatásokban

³⁴ A Karl Heinrich Ulrichs (1825–1895) német jogász által bevezetett – Platón *Lakomája* által ihletett – urning és uranizmus kifejezéseket Pál a homoszexuális és a homoszexualitás szinonimáiként használja. Ulrichs értelmezésében az urningok – azaz a férfiakat szerető férfiak – egy átmeneti harmadik nem képviselői.

³⁵ Pál 1927: 60.

³⁶ Pál 1927: 61.

³⁷ Turcsányi 1929: 129.

³⁸ Turcsányi 1929: 121.

³⁹ Turcsányi 1929: 121.

szerepelnek azok is, kik nem homosexualisok, csak bizonyos okokból ugy cselekszenek”.⁴⁰ A homoszexuális viselkedésű nem homoszexuálisok – például rabok, hadifoglyok, hajósok, nevelőintézetbe zárt fiúk – csak „jobb alkalom hiánya miatt cselekszenek így”.⁴¹ Ezek a helyzetek szituációhoz kötött homoszexualitásként írhatók le,⁴² melynek aktorai rendszeresen és nem véletlenszerűen vettek részt ugyan homoszexuális gyakorlatokban, önmagukat mégsem tartották homoszexuálisnak, illetve ez a tapasztalat nem feltétlenül vált életük meghatározó részévé. A fejezetben közölt becslések szerint a homoszexuálisok népességben belüli aránya eredetileg fél százalék körül lehetett, de a háború, és különösen a hadifogolytáborokban töltött hosszú időszakok⁴³ miatt ez az arány egy százalékra, a modern nagyvárosokban pedig még e fölé is emelkedhetett. Például 1925-ben Budapest férfilakossága 438 456 fő volt, de a homoszexuális férfiak számát több mint ötezerre becsülték (ami meghaladja az egy százalékot).⁴⁴ Közreadtak egy 1926 és 1929 között készült részletes statisztikai kimutatást is, mely szerint 2000 olyan homoszexuális férfi élt Budapesten, „kiknek homosexualitása kétségtelen”.⁴⁵ Ez utóbbi kijelentés forrása ugyan homályban maradt, de a szerzők hangsúlyozták, hogy a „statisztikában szereplő adatok helyességéért felelőséget vállalunk. Csupán egy szempontból nem tökéletes ez a kimutatás. Kisebb számban szerepelnek a statisztikában az intellektuel homosexualisok, mint ahányan valóban vannak”.⁴⁶

Ez az adatbázis tartalmazott adatokat a nyilvántartottak koráról, családi állapotáról, foglalkozásáról, és jelölték benne a büntetett vagy büntetlen előéletet is – legalábbis a kötetben közölt statisztikák alapján erre következtethetünk. Azt a feltételezést, hogy a szóban forgó nyilvántartás lehetett az első budapesti homoszexuális-lista, megerősítheti a megállapítás, hogy „Budapestre vonatkozó régebbi adatokat senki sem gyűjtött s így nem lehet megállapítani, hogy nálunk milyen arányban szaporodtak a homosexualis férfiak a háború óta”.⁴⁷ A kétezer fős homoszexuális-lista és a budapesti férfilakosság korcsoportok szerinti összehasonlítása alapján a szerzők kiemelték, hogy a homoszexuálisok aránya a 20–30

⁴⁰ Turcsányi 1929: 119. A rendőrségi nyilvántartásokat ért (ön)kritika azért különösen érdekes, mert a fejezet legelején található „(V. J.)” jelölésből arra lehet következtetni, hogy a fejezet szerzője vagy szerzőinek egyike dr. Vogl József rendőrkapitány volt. Erre utal Szántó Jenő egyik 1933-as cikkében is: Szántó 1933b: 43.

⁴¹ Turcsányi 1929: 120.

⁴² Plummer 1975: 98.

⁴³ A hadifogolytáborokban szerzett homoerotikus élmények 20. század eleji magyar médiabeli és irodalmi reprezentációival kapcsolatban: Takács–Csiszár 2014: 216–217.

⁴⁴ Turcsányi 1929: 133.

⁴⁵ Turcsányi 1929: 134.

⁴⁶ Turcsányi 1929: 134. Ennek „kézenfekvő okát” pedig azzal magyarázták, hogy a „magasabb körökhöz tartozó természetellenes hajlamuk inkább tudják szenvedélyüket titkolni, gyérebben keresik fel a homosexualisok által látogatott helyeket, mint az alacsonyabb osztályokhoz tartozók. Az intellektuel homosexualisok nehezebben közelíthetők meg, mint a többiek” (Turcsányi 1929: 135).

⁴⁷ Turcsányi 1929: 135.

éves (39%) és a 30–40 éves (26%) korosztályban kiugróan magas; 20 év alatt viszont csak 7%, ami a férfilekosság arányánál (17%) jóval alacsonyabb,⁴⁸ míg 60 év fölött mindkét csoport aránya hasonlóan alacsony (8%), mivel ebben a korban „már csak kevés férfi képes sexualis életre, így kevesebb az idős koru homosexualis is”.⁴⁹ Családi állapot szerint nem hasonlították össze a homoszexuális férfiakat a budapesti férfilekossággal: a nyilvántartásban szereplőkről viszont kiderült, hogy 76%-uk nőtlen, 18%-uk nő, míg 3-3%-uk özvegy és elvált volt.

A vizsgált homoszexuális férfiak foglalkozását tekintve a szerzők megállapították, hogy feltűnően sokan végeznek közülük „nőies munkát” (mint szakács, cukrász, szabó stb.) vagy választanak olyan tevékenységet, mely révén munkájuk során férfikkal foglalkozhatnak (mint borbély, pincér, inas, kórházi ápoló, masszőr): a „férfikkal való érintkezés lehetősége sok született hajlamu homosexualis befolyásol a pályaválasztásnál”, a szerzett hajlam pedig „könnyebben lép előtérbe, ha az egyén állandóan férfikkal vagy fiúkkal érintkezik”.⁵⁰ Emellett különös veszélyforrásként jelent meg az ülmunka (például a cipészek, a magán- vagy közhivatalnokok esetében): „Nagyobb a nemi vágyuk az ülte dolgozóknak, ők követik el a sexualis bűncselekmények nagy részét. Az ülte dolgozók között sok a homosexualis hajlamu is”.⁵¹ A szerzők a homoszexuális férfiak munkateljesítményét leginkább rontó tényezők között sorolták fel, hogy inkább „a nőben rejlő rossz tulajdonságok fejlődnek ki bennük, mint a jók. Egész lényük passzív irány felé halad [ami a] munkában is inaktívvá teszi őket. Kóros nemi ösztönök kielégítésére sok időt fordítanak, de gondolataik nagy részét is ez foglalja el. Mindez károsan befolyásolja a munkateljesítményüket”.⁵²

A 2000 homoszexuális férfi közül 345-en voltak büntetett előéletűek, de büntetésüket a legtöbben nem természet elleni fajtalanság, hanem kisebb súlyú, jellemzően nem erőszakos bűncselekmények elkövetése miatt kapták, mivel „aránylag kevés homosexualis cselekmény miatt tesznek feljelentést”, az érintettek például „csak bosszúból” tesznek ilyet.⁵³ Továbbá nem szerepeltek közöttük homoszexuális prostituáltak, akik a szerzők különösen lesújtó véleménye szerint „sokkal több bajt okoznak, mint nőnemű szaktársaik”, mivel a „férfiprostitucio titkos, ellenőrizhetetlen és ezért különösen üldözendő”.⁵⁴ A közölt adatokból

⁴⁸ A szerzők szerint e korcsoportban kevesebb a homoszexuális, „mivel a fiatalok sexualisan még nem fejlődtek ki s így a rendellenességek nem mutatkoznak teljes számban (Turcsányi 1929: 138).

⁴⁹ Turcsányi 1929: 134.

⁵⁰ Turcsányi 1929: 135.

⁵¹ Turcsányi 1929: 140.

⁵² Turcsányi 1929: 143.

⁵³ Turcsányi 1929: 142. A szerzők itt kitértek arra is, hogy ha „normális férfihez közeledik a beteges hajlamu, ugyszólván sohasem ér célt. Maga az eset tehát – büntetőjogi szempontok szerint – csak kísérlet marad” (Turcsányi 1929: 42), ami nem szokott elmarasztaló bírósági ítélethez vezetni.

⁵⁴ Ennek megfelelően a „budapesti államrendőrség minden eszközzel irtja a homosexualis prostituáltakat. Közveszélyes munkakerülésért elítélik őket, ha csak lehetséges 5–10 évre kitiltják őket a főváros területéről. [...] ma már összehasonlíthatatlanul kevesebb »férfi kéjnő« üzekedik

kiderült az is, hogy „van a prostituált homosexualisokról is budapesti vonatkozású statisztika”: 1924 és 1929 között például 420 személy ellen jártak el ilyen büntetőügyekben.⁵⁵

1933-ban a korábban már idézett Szántó Jenő több cikket is közzétett a homoszexualitással kapcsolatban: ezek egyikében a homoszexuálisok budapesti arányszámát – a nyugati országokból ismert becsléseknek megfelelően – 2,1–2,3%-ra teszi: „itt cca. 10.000 homoszexuális férfi és legalább ugyanannyi nő él. Statisztikám, mely 3425 homoszexuális férfi adatait mutatja, egy speciális adatgyűjtés eredménye, amely adatgyűjtés a sajátosságánál fogva sem szerezheti meg az összes budapesti homoszexuálisok adatait”.⁵⁶ A szerző által közölt adatok arányai nagyon hasonlítottak a *Modern bűnözés* című munkában bemutatott jellemzőkhöz. A 3425 vizsgált férfi között korcsoportos bontásban itt is viszonylag kevés 20 év alatti fiatal volt. Szántó azonban arra hívta föl a figyelmet, hogy a fiatalok aránya a valóságban jóval magasabb lehet, tehát itt alulbecslés történt, ami „statisztikánk adatgyűjtési módszeréből származó hiba. Általában azt kell erről a statisztikáról megjegyezmem, utalva az 50 éven felüliek erősen csökkenő számára is, hogy ebben a statisztikában leginkább olyan férfiak szerepelnek, akik aktív nemi életet élnek. Így bizonyos mértékben ezekből a számokból a homoszexuális férfiak nemi képességének (potentiájának) időtartamára is lehet következtetni. Legnagyobb számmal a 20-tól 40 évesekig szerepelnek, ami nem is csodálható, mert ebben a korban élnek a férfiak legaktívabb nemi életet”.⁵⁷ A büntetett előéletűeket vizsgálva kiderült, hogy fajtalanság vétségéért csak a 3425 férfi 9%-a kapott büntetést, zsarolásért alig több mint 1%, míg egyéb cselekményekért alig több mint 10%. A prostituáltak ebből a mintából is hiányoztak: ezzel kapcsolatban a szerző azt hangsúlyozta, hogy a homoszexuálisok társadalmát fekete árnyékként kísérő homoszexuális prostituálthad többsége „nem is homoszexuális, hanem pénzért mindenre kapható ember”.⁵⁸

A homoszexuális prostitúció kérdéskörével Szántó egy másik cikkében részletesen foglalkozott, itt többek között azt tárgyalta, hogy ez nem egy homogén csoport, hiszen vannak közöttük „homoszexuális és heteroszexuális érzésű férfiak”, feloszthatók „egy »tisztességes« és egy bűnöző csoportba”, valamint hivatásos és alkalmi prostituáltakra.⁵⁹ A bűnöző csoport többsége számára a prostitúció

itt, mint a forradalmak utáni években” (Turcsányi 1929: 143). A prostituáltak ellen gyakran nem is prostitúció, hanem zsarolás miatt indítottak eljárást. A szerzők szerint egyébként különösen két bűncselekménytípust követtek el „gyakrabban beteges hajlamúak sérelmére: gyilkosságot és zsarolást” (Turcsányi 1929: 144).

⁵⁵ Turcsányi 1929: 143.

⁵⁶ Szántó 1933a: 26. A Szántó által használt statisztikákhoz „hasonló eredetű statisztikát közölt dr. Vogl József rendőrkapitány az 1926–1929. évekről. (Turcsányi Gyula: *Modern Bűnözés* I. kötet). Vogl statisztikája 2000 budapesti homoszexuális férfi adatait dolgozza fel. Az utóbbi három évben tehát az ismert budapesti homoszexuálisok száma majdnem megkétszereződött” (Szántó 1933b: 43).

⁵⁷ Szántó 1933b: 43.

⁵⁸ Szántó 1933b: 42.

⁵⁹ Szántó 1933c: 5.

csak zsarolási eszköz, ami jó megélhetést biztosíthat, hiszen kevesen tesznek feljelentést: „az áldozat inkább fizet, semminthogy a rendőrséghez fordulna, mert fél, hogy eljárás indul ellene is a 241. § alapján, vagy ha ez nem is történik meg, belekerülhet a neve az újságokba és a sajtónak egy része nagy örömmel és még nagyobb betűkkel hozza ezeket az eseteket”.⁶⁰ A szerző szerint az iparszerű férfiprostitúció jellegzetesen nagyvárosi jelenség, hiszen „a homosexuális egyének mind a városok felé gravitálnak, mert a falun vagy a kis városban vágyaik kielégítése és fonák nemi ösztönüknek titokban tartása nagy nehézségekbe ütközik. A homosexuális férfiprostitúció tekintetében a világvárosok csak annyiban különböznek egymástól, hogy minél nagyobb a város, annál nagyobb a prostitúáltjainak a száma”.⁶¹

Szántó cikkében utalt egy, a budapesti államrendőrség által készített bizalmas nyilvántartásra, melyben 1932. májusig „1695 olyan egyén szerepelt, a kiket minden további nélkül prostituáltak nyilváníthatunk, mert saját bevallásuk szerint az anyagi érdek vezette őket a homosexuális férfiak társágába”.⁶² A nyilvántartottak foglalkozás szerinti összetételével kapcsolatban a szerző felhívta a figyelmet a gyári munkások, napszámosok, kereskedelmi alkalmazottak és ügynők magas számára az alkalmi prostituáltak között, akiket a munkanélküliség és a nyomor „kényszerít e keserves kenyérkeresetre”.⁶³ Életkor tekintetében főleg 18 és 30 év közötti fiatal férfiak szerepeltek, amit a szerző azzal magyarázott, hogy egyrészt a „30 évnél öregebbek már kiöregedtek a prostitúcióból”; másrészt 18 év alattiak azért nincsenek köztük nagy számban, „mert emberbaráti okokból a fiatalkorúak bejegyzését mindaddig halogatják, amíg remény van arra, hogy azok megjavulnak és ezt az életmódot elhagyják”⁶⁴ – ugyanakkor a szerző megdöbbenve fedezett fel 46 középiskolai tanulót is a bejegyzettek között.

Sajnos Szántó egyik cikkéből sem derül ki, hogy pontosan milyen módszerrel készültek a szóban forgó nyilvántartások. Bár amit a homoszexuális prostituáltak „most dívó kényszer-beírásáról” közöl, abból egy olyan informális gyakorlatra lehet következtetni, hogy a bűnügyekbe keveredett homoszexuális prostituáltak adatait – akár akarataik ellenére is – begyűjtötték és megőrizték:

⁶⁰ Szántó 1933c: 5.

⁶¹ Szántó 1933c: 6. A Pál György (1927) által homoszexuális találkozóhelyekként bemutatott budapesti helyek visszaköszönnek Szántó írásában is: „A homosexuális prostitúciónak, mint minden nagy városban, Budapesten is vannak speciális helyei, ahol összejönnek, ahol megtalálhatók. Talán nincs is mulatóhely, forgalmasabb kávéház, bár, ahol szórványosan férfiprostitúáltat ne találánk. Tömegesen néhány kis kocsmát, kis kávéházat, bárt látogatnak. A gőzfürdőkben, nyáron a Dunauszodában, a dunai strandokon, a dunaparti korzón láthatók tömegesen. A város néhány helyén, különösen a nagyforgalmú vizeldék tájékán (Kálvin-tér, Berlini-tér, Erzsébet-tér, Emke sarok stb.) formális »strich« alakul ki” (Szántó 1933c: 9).

⁶² Szántó 1933c: 7.

⁶³ Szántó 1933c: 8.

⁶⁴ Szántó 1933c: 9.

„Rendészeti szempontból nagyjában elegendőnek és helyesnek tartom a mai gyakorlatot, sőt ezt törvényes formában megvalósítandónak ajánlom. Bár furcsán hangzik, ha mint a reglementatio ellensége helyeslem a férfiak kényszer-beírását, de tekintve a homosexuális prostitutio bűnöző hajlamát és a homosexuális férfiak könnyű megszarolhatóságát és az ezekből folyó bűnügyek nagy számát, a most dívó kényszer-beírás igen sokban megkönnyíti a bűnügyi rendőrség munkáját. Ez a kényszer-beírás azonban nem jár mindazokkal a lealázó következményekkel, mint a nők beírása, ez a beírtat polgári jogaiban semmiképp sem korlátozza, különösebb kötelezettséggel nem jár, csak azt a célt szolgálja, hogy a rendőrség a prostituáltakat megismerje és szemmel tarthassa. Már az a tudat, hogy a rendőrség nem csak ismeri, hanem szemmel is tartja őket, némiképp visszatartja őket a bűnözéstől.”⁶⁵

Ugyanakkor zavaróan hat, hogy Szántó ugyanabban a cikkben, melyben az 1695 homoszexuális prostituált adatait foglalja össze, egy helyen arról ír, hogy „a Btk. 241. §-a daczára kb. 3700 beírt és legalább kétszer annyi be nem írt férfi él homosexuális életet Budapesten és a fajtalanság miatt indított bűnügyek száma mégis mily csekély”.⁶⁶ A budapesti – nem prostituált – homoszexuális férfiakkal foglalkozó korábbi írásában ugyanakkor 3425 érintettet említett.⁶⁷ Így nem teljesen egyértelmű, hogy a „3700 beírt” férfi említése prostituáltakra utal-e avagy sem.

A homoszexuális prostituáltakkal szemben alkalmazott gyakorlat egyébként is valószínűsíthetően csak korlátozott mértékben tud támpontot adni azzal a 3425 homoszexuálisnak mondott férfivel kapcsolatban, akiknek az adatait Szántó ismertette,⁶⁸ illetve azzal a 2000-rel kapcsolatban, akiknek az adatai a *Modern bűnözés* című kötetben⁶⁹ közölt statisztikákban szerepeltek, hiszen mindkét csoport esetében világossá vált, hogy e férfiak döntő többsége nem volt még büntetve. A későbbiekben alkalmazott rendőrségi gyakorlatok alapján

⁶⁵ Szántó 1933c: 11. Szántó gyakorló orvosként a kényszerbeírást ötvözte volna egészségügyi ellenőrzéssel és felvilágosítással is: „Egészségügyi szempontból szükségesnek látom azt, hogy a beírásukkor utasítsanak a prostituáltak, hogy egészségi állapotukat tanúsító orvosi bizonyítványt szerezzenek be. [...] Czélszerű volna ezeket a férfiakat a beírásukkor speciális intéssel ellátni, amely intéssel nemcsak cselekményeik erkölcsstelen és a tételes törvényekkel ellenkező voltára hívna fel nyomatékosan a figyelmet, hanem rámutatna arra is, hogy a férfiak egymás közötti szerelme sem mentes a fertőző betegségek veszélyétől és épp úgy fertőzhetik magukat kankóval, mint lány fekélyvel vagy syphilissel” (Szántó 1933c: 11). Továbbá a cikk végén még kitér – a 30-as évekre hangolt – szexuális felvilágosítás preventív jelentőségére is: „Az iskolai felvilágosításnak pedig a középiskolák negyedik osztályának végén kellene megtörténnie, oly módon, hogy az iskolaorvosok beszéljenek először a nemi élet élettani jelentőségéről és a nemi élettel járó veszélyekről és betegségekről és ezt követőleg a hitoktatók a nemi élet etikájáról. [...] A vallásosság és a tudás lelki fegyverével belsőleg vértezett és a helyes törvényes rendelkezésekkel kívülről védett ifjúság azután sokkal kevésbé fog az erkölcsstelen életnek áldozatul esni” (Szántó 1933c: 14).

⁶⁶ Szántó 1933c: 10.

⁶⁷ Szántó 1933b.

⁶⁸ Szántó 1933a, 1933b.

⁶⁹ Turcsányi 1927.

– ahol az adatgyűjtés kereteiről és módjairól több részlet tudható – esetleg az feltételezhető, hogy a rendőrök bűnüldöző munkájuk amolyan melléktermékeként tettek szert homoszexuális férfiakkal kapcsolatos információkra, s azokat rendszerezve megőrizték és esetenként bizonyos mértékig feldolgozták.

E feltételezést támaszthatja alá az ideggyógyász Nemes Nagy Zoltán 1934-ben megjelent *Katasztrófák a szerelmi életben. Sexualpathologiai tanulmányok* című könyvének következő megjegyzése: a „budapesti homosexualisok nagyobbik része az előkelő körökhöz tartozik, akik vigyáznak, óvatosak, nehogy nyilvánosságra kerüljön, kitudódjon, botrányt okozzon és rendőrségre kerüljön az ügy, mert ha már idekerült, akkor az illető homosexualis fajtalankodási kihágás miatt rendszerint belekerül az »albumba« és a homosexualis »kartotékba« is”.⁷⁰ A szerző szerint a „homoszexuális-kataszter”, melyben cirka 5000 homoszexuális férfi szerepel,⁷¹ Budapesten körülbelül „15 éve van bevezetve”,⁷² de az adatok pontos forrása itt is homályban marad. A „Homosexualisok Budapesten” című fejezet például arról tájékoztat, hogy az „egész világon Budapest az első világváros, ahol a homosexualisokról félhivatalos jellegű »nyilvántartás« készül. Az ismertebb, mondjuk notórius homosexualisokat, akik között elsősorban a »zsarolók« értendők, a rendőrség összeírta és nyilvántartja. Ez elsősorban rendészeti szempontból fontos, mert hiszen a férfi-homosexualisokat, mint kísérő árnyak követik és fenyegetik a zsarolók. Vagyis homosexualis férfiaknak az a része, amelyik csak közönséges »materialista érdekből üzi« a homosexualitást”.⁷³

Az eddig bemutatott források arról árulkodtak, hogy az 1920-as, 30-as évekre, amikor Budapest lakossága elérte és meg is haladta már az egymillió főt,⁷⁴ a főváros olyan modern világvárossá vált, melyben az érintettek és – mint láthattuk – a rendőrség által egyaránt követhető módon zajlott a homoszexuális élet. Erre az a nagyvárosi környezet adott lehetőséget, ahol a nyilvános térhasználat ekkorra már kialakult mintázatai arra ösztönözték az egymás számára – kulturálisan és személyesen – ismeretlen embereket, hogy találkozzanak, és esetleg közelebbről is megismerjék egymást. A Budapesthez hasonló nagyvárosok találkozó- és szórakozóhelyeikkel – és az érintettek számára dekódolható viselkedésformáikkal – olyan valós és szimbolikus tereket teremtettek, ahol az azonos nemű

⁷⁰ Nemes Nagy 1934: 74.

⁷¹ Nemes Nagy szerint az 5000 fő alulbecslés, mivel ez csak azoknak „az ismertebb egyéneknek” a létszáma, „akik viseletükkel összeütközésbe kerültek a rendőrséggel” (Nemes Nagy 1934: 74).

⁷² Nemes Nagy 1934: 74.

⁷³ Nemes Nagy 1934: 73. „A nyilvántartási lapokon több fénykép is szerepelt, valamint a következő adatok: „Név, Születési hely és év: Vallás: Családi állapot: Foglalkozás: Lakás, Hol található? Állampolgársága, Nyelvismerete, Női neve, Hajlama, Társasága; Beszéde, Szeme, Szája, Orra, Füle, Arca, Termete, Keze, Haja, Bajusza, Szakálla, Különösebb ismertetőjele, Büntetései” (Nemes Nagy 1934: 73–74).

⁷⁴ A homoszexuálisok Budapestre koncentrálódásához természetesen hozzájárulhatott a fővárosnak az első világháború után az országon belül kialakult „vízfej-jellege”, azaz: legalább tizenöt-szörös nagysága az utána következő nagyobb magyarországi városokhoz képest (Meller 2001: 102).

partnerek iránt vonzódók nagyobb veszélyek nélkül elmerülhettek az „idegenek világában”⁷⁵ és viszonylag nyitottan tudták megélni homoszexualitásukat.

EGY KÜLÖNLEGES LISTA 1942-BŐL

Az eddigiekben áttekintett nyilvántartások közös vonása, hogy részletes tartalmukról csak közvetett információval rendelkezünk. A Hadtörténelmi Levéltárban néhány évvel ezelőtt fellelt⁷⁶ 1942-es jegyzéken keresztül azonban közvetlenül is bemutatható, milyen volt valójában egy „homoszexuális-lista”.⁷⁷ E dokumentum, melyben 993 homoszexuálisnak mondott férfi adatai szerepelnek, azért is különleges, mert azon ritka bizonyítékok sorába tartozik, melyek alapján kép alkotható arról, hogy a második világháború folyamán a magyar homoszexuálisok milyen állami bánásmódnak lehettek kitéve.

A 993 homoszexuálisnak mondott személy részletes adatainak jegyzéke egy levelezés része, mely az Államvédelmi Központ⁷⁸ és a Honvédelmi Minisztérium között zajlott arról a kérdésről, hogy a listá(ko)n szereplőket kötelezzék-e honvédelmi munkaszolgálatra vagy sem. A Horthy-rezsim sajátos jelenségeként jellemezhető honvédelmi munkakötelezettség jogi alapjait a honvédelemről szóló 1939. évi II. törvény teremtette meg, és az 1942. november 18-án 69059/1942. számon közzétett honvédelmi miniszteri rendelet terjesztette ki minden 18–48 éves zsidó férfire. A honvédelmi munkaszolgálat fő célja az volt, hogy a politikailag megbízhatatlan elemeket – elsősorban a zsidókat, de a kommunistákat és más etnikai kisebbségi csoportok tagjait is – úgy vonja be a háborús erőfeszítésekbe, hogy közben a tényleges fegyveres katonai szolgálatról távol tartsa őket. Így jött létre a fegyvertelen honvédelmi munkaszolgálat intézménye, ami aztán több ezer munkaszolgálatos halálához vezetett, akiket megfelelő felszerelés és ellátás nélkül küldtek a frontra.⁷⁹

Az összesen négy levélből és két csatolt listából álló levelezés 1942. november 7-én kezdődött, amikor az Államvédelmi Központ a következő rövid levelet küldte a honvédelmi miniszternek „Homoszexuális egyének munkaszolgálatra való bevonultatása” tárgyban: „Kérem csatolt névjegyzékben felvett közkerkölcs szempontjából megbízhatatlan, Budapest székesfőváros területén tartózkodó homoszexuális egyéneket honvédelmi munkaszolgálatra behívni. Nagyméltóságod

⁷⁵ Lofland 1973.

⁷⁶ Szeretnék köszönetet mondani Dombos Tamásnak, aki e forrás létezésére fölhívta a figyelmemet.

⁷⁷ HM HIM HLI 68763/Eln.1b. 1942.

⁷⁸ 1942. szeptember 4-én a belügyminiszter és a honvédelmi miniszter közös rendeletben Államvédelmi Központot állított fel a rendőrség, a csendőrség és a vezérkari főnökség 2. osztálya működésének összehangolására.

⁷⁹ Braham 2004: 59–60.

magas elhatározását kérem velem közölni”.⁸⁰ A levél melléklete egy lista, melyen 810 férfi személyes adatai szerepelnek.

Vélhetőleg az előbbi levél hatására ugyancsak november 7-én a Hadi Szervezési és Mozgósítási Osztály „pro domo” egy részletes előterjesztést küld körbe a honvédelmi minisztériumon belül (melynek teljes szövegét a Függelékben közlöm). Ez az előterjesztés az ügy

„katonai vonalon való megoldását nem javasolja és nem tartja kívánatosnak egyrészt azért, mert a kérdés kimondottan rendészeti [...] megoldást kíván és azáltal, hogy érintettekét ideiglenesen katonai szolgálatra igénybe vesszük a degenerált idegzetű egyének [itt kézirásos beszúrás: „jellemének” – T. J.] megváltoztatását nem remélhetjük. [E mondat mellett kézirásos beszúrás: „kétségtelenül hasznos, ha elsősorban a nemzet szempontjából haszontalan elemek pusztulnak” – T. J.] Másrészt mind nagyobb méreteket öltenek az oly kérelmek és javaslatok, melyek az ország lakosságának salakját a honvédségnek kínálja fel felhasználásra. Ily eljárás sérti a háboruban résztvevő többi fedhetlen egyének jó érzését, amikor azt látják, hogy az igénybe vételnek elsősorban büntető jellege van”.

A honvédelmi minisztériumi döntéshozók tehát nem kívántak élni a homoszexuális munkaszolgálatosok alkalmazásának lehetőségével, bár a kézirásos beszúrások tanúsága szerint lényegében érteni vélték és egyet is értettek volna a probléma radikális megoldásával (azaz: „hasznos, ha [...] pusztulnak”): ugyanakkor visszafogottabb szakmai véleményük szerint a homoszexuálisok ügye rendészeti probléma, amivel a belügyminisztériumnak kell foglalkoznia, nem nekik.

Még a honvédelmi minisztériumon belül folyó egyeztetés ideje alatt (november 11-én) újabb levél érkezett az Államvédelmi Központból, az előzővel megegyező tárgyban („Homoszexuális egyének munkaszolgálatra való bevonultatása”) és szintén a honvédelmi miniszternek címezve: „Hivatkozással f.évi november hó 7-én kelt azonos számú átiratomra, kérem a csatolt névjegyzékben felvett egyéneket hasonló elbánás alá vonatni. 811-től 995f. számú névjegyzék mellékelve”. Azaz a belügyminisztériumiak kiegészítették az első listát egy másodikkal, melyen elvileg további 185 férfi adatai szerepeltek.

A két lista összesen 993 férfi részletes személyes adatait tartalmazta: nevét, születési helyét és idejét, vallási hovatartozását, családi állapotát, foglalkozását, apja és anyja nevét (itt 46 esetben azt jelezték, hogy az illető törvénytelen gyermekként született), valamint (valószínűsíthetően az utolsó ismert) lakcímét (a lakcím helyén 35 esetben fogház, két esetben fegyház és négy esetben toloncház szerepelt). Azért nem 995-ét, mert két személy esetében az adatokat kivágták és a lap szélén a következő feljegyzést hagyták: „a Főkapitány Úrral történt megbeszélés alapján kimarad”, amiből arra lehet következtetni, hogy a listáról való

⁸⁰ Az idézetek forrása a „Homoszexuális egyének bevonultatása munkaszolgálatra (benne névjegyzék a fővárosi lakosokról)” című dokumentum (HL HM 68763/Eln.1b.-1942) – a levelet eredeti írásmóddal közlöm.

lekerülés – és talán a listára való fölkerülés is – valamilyen alku(k) tárgyát képezhetette. Ezt a feltevést erősíti, hogy a listán szereplők között alig akadtak értelmiségiek vagy magasabb társadalmi pozíciót tükröző foglalkozásúak, ami arra is utalhat, hogy a magasabb társadalmi helyzetű és jobb érdekvényesítő képességgel bíró érintettek eleve rá sem kerültek a listára.

A listán szereplő férfiak többsége a húszas évei végén járt: az átlagos életkor 29 év (a legidősebb listázott férfi 48, míg a legfiatalabb 16 éves) volt. Foglalkozástípus szerint a legtöbben (162) napszámosként, valamint kereskedőként vagy kereskedősegédként (81) dolgoztak – míg értelmiségiek vagy művészek közül alig kerültek a listára (például mindössze három színész, nyolc zenész, tizennégy tisztviselő és egy újságíró szerepelt köztük). Családi állapotukat tekintve a többség nem élt házasságban (csak 29 volt házas). Vallási hovatartozás tekintetében 629 római katolikus, 167 izraelita, 127 református, 24 evangélikus és 19 görög katolikus került a listára: e számok egyébként nagyjából megfeleltethetők az 1940-es évek eleji felekezeti megoszlásnak a budapestiek körében.⁸¹

A levelezést a honvédelmi miniszter válasza zárta, mely a honvédelmi minisztériumon belül már korábban kialakított elutasító álláspontot tükrözte. E rövid levél (melyen egy november 26-i és egy december 3-i dátum is szerepel) arról értesíti a nagyméltóságú belügyminisztert, hogy a honvédelmi minisztériumnak nem áll módjában „a homosexuális egyéneket honvédelmi szolgálatra igénybe venni”.

A Hadtörténelmi Levéltárban megőrzött dokumentumokat vizsgálva nem lehetünk ugyan teljesen biztosak e listák eredetét illetően, de – különösen a korábban áttekintett rendőrségi gyakorlatok ismeretében – valószínűsíthető, hogy a levelezéshez csatolt névjegyzékben szereplő, a közerkölcs szempontjából megbízhatatlannak nevezett, Budapesten tartózkodó homosexuális egyének listájának forrása a budapesti rendőrség lehetett. E lista azért is különleges, mert jelenlegi ismereteink szerint ez az egyetlen dokumentum, amely a homoszexualitás magyarországi történetét a holokauszthoz kapcsolhatja: hiszen (a természet elleni fajtalanság vétsége miatt bíróságra került büntetőügyek néhány fennmaradt aktáján kívül⁸²) nincsenek arra vonatkozó megbízható adataink, hogy általában mi történt a homosexuális emberekkel Magyarországon az 1940-es években, és arról sem tudunk semmi biztosat, hogy milyen sors várt a listán szereplő férfiakra a II. világháború idején és az azt követő időszakban.

⁸¹ Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala 1948. Szeretnék köszönetet mondani Nagy Péter Tibornak, aki ezeknek a statisztikai adatoknak utánanézett.

⁸² Budapest Főváros Levéltárban például az 1938 és 1951 közötti időszakból mindössze öt természet elleni fajtalansággal kapcsolatos büntetőügy aktái maradtak hozzáférhetőek, míg az 1930-as és 40-es évek mutatókönyveiben ennél jóval több ügyre található utalás. A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában szintén csupán két olyan 1943-as ügy dokumentumait találtuk meg eddig, melyekben természet elleni fajtalanság miatt letartóztatott zsidó elkövetőket internálással fenyegettek. Ez utóbbi forrásokra Szegedi Gábor hívta föl a figyelmemet, aki a washingtoni Holokauszt Emlékmúzeum levéltárában akadt rá az ezekre mutató adatokra, lásd: http://collections.ushmm.org/findings/RG-39.008M_01_fnd_hu.pdf – utolsó letöltés: 2016. október 27.

Ritka kivételként említhető a 993 fős listán szereplő egyetlen újságíró esete, aki az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában található dokumentumok tanúsága szerint 1959-ben „Urbán” fedőnévvel rendőrségi „titkosmunkatársként” jelent meg, aki „hazafias meggyőződésből” csatlakozott a belügyminisztériumi erőkhöz.⁸³ A beszerzéséről szóló anyagokban azonban semmiféle olyan adat nem szerepelt, melynek segítségével kideríthető lenne, hogyan kerülhetett fel az 1942-es homoszexuális-listára; illetve ez a részlet teljesen hiányzik a róla szóló életrajzi adatok közül, amiből arra következtethetünk, hogy 1959-es beszerzésekor a hatóságnak nem állt rendelkezésére életének eme részletére vonatkozó információ. (Ebben az összefüggésben a hazafias meggyőződésen alapuló beszerződés is talán új értelmet nyerhet: hiszen az önkéntes csatlakozással elejét lehetett venni az esetleges kompromittáló adatok utáni további nyomozásnak.) Az 1942 körüli időszakot a belügyminisztériumi aktájában így rekonstruálták: „1940-ben zsidó származása miatt az Esti Kurir-tól elbocsájtották. 1942-ig mint taxisoffőr dolgozott, akkor behívták munkaszolgálatra és kikerült a keleti frontra. 1943 február 15-én Kurszk közelében átszökött a szovjet partizánokhoz. Innen fogolytáborba került, ahol bekapcsolódott a hadifogoly táborok antifasiszta mozgalmába. Iskola után aktívan részt vett a hadifoglyok politikai nevelésében. 1945-ben a Harkov-i tábor politikai vezetője volt”.⁸⁴ Mindebből csupán az valószínűsíthető, hogy „Urbán” – talán az 1942-es listán szereplő többi férfivel együtt vagy talán velük ellentétben – valóban megtapasztalta a munkaszolgálatot. „Urbán” élettörténetének részleteit itt nem tárgyaljuk tovább, de későbbi pályafutásával kapcsolatban röviden érdemes annyit megjegyezni, hogy az 1960-as években az MTI munkatársaként Bécsben tevékenykedett, ahol fő feladatuként újságíró kollégáiról kellett jelentenie, különös tekintettel azok külföldi kapcsolataira; e feladatát váltakozó sikerrel látta el egészen 1973-ig, amikor Ausztráliába disszidált.

„ÁLLAMSZOCIA-LISTÁK”

A 20. század folyamán az 1920-as évektől kezdve a homoszexuális férfiak listázása olyan rendőrségi rutinmunkává vált Budapesten és vélhetően a nagyobb városokban, mely nem szakadt meg a II. világháborút követő időszakban, sőt az államszocializmus utolsó éveiben sem. Az e listákon szereplőket zsarolhatósági potenciáljuk ideális besúgójelöltté avatta: e lehetőségekkel gyakran éltek is rendőrségi körökben, ahogy erre az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában őrzött egyes dokumentumok rávilágítanak.⁸⁵

⁸³ ÁBTL „Urbán” Munkadosszié. 3.2.3.Mt 772/1. 1959.

⁸⁴ ÁBTL „Urbán” Munkadosszié. 3.2.3.Mt 772/1., bejegyzés 1959. december 23-ról.

⁸⁵ Az ÁBTL-ben végzett kutatómunka során számos homoszexualitása miatt kompromittált „titkosmunkatárs” és informátor működéséről szereztem tudomást.

A listák összeállításához nyújt támpontot az ORFK vezetőjének 1958-as Bűnügyi nyilvántartási utasítása,⁸⁶ melyben a bűncselekmények eredményes megelőzésére és felderítésére hivatkozva írják elő tizenhárom különböző nyilvántartás vezetését a rendőrségi vezetőknek. Ezek egyike az „előzetes nyilvántartás a bűnözéssel gyanúsított személyekről”, ahol a közveszélyes munkakerülők, a zsebtolvajok és az operatív feldolgozás alá vont személyek közötti felsorolásban szerepelnek a homoszexuálisok is.

Továbbá a „Szokásos bűnözők nyilvántartásából” sem maradhattak ki a homoszexuálisok, aminek célja az volt, hogy „nyilvántartsa az aktív, büntetett előéletű, a társadalomra súlyos veszélyt jelentő személyek adatait”. A szokásos bűnözőket két csoportba osztották: az elsőbe kerültek azok, akik legalább két esetben lettek már büntetve és „többrendbeli elkövetés” jellemezte őket; a második csoportba pedig azok, akiknél a „személyi körülmények, vagy az elkövetési módszerek arra utalnak, hogy az egyszeri elkövetés után is újabb bűncselekményeket fognak elkövetni, homoszexuálisok, prostituáltak, ittas ember kárára lopásokat elkövetők (markecolók), csalók, csavargók, kóborló bűnözők”.⁸⁷ A „terhelteként felelősségre vont homoszexuális férfiakat” szerepeltetni kellett egy harmadik típusú nyilvántartásban, a „büntettesek fényképnyilvántartásában” is. Emellett az utasítás kiemelten hangsúlyozta, hogy a budapesti rendőr-főkapitányság köteles vezetni még egy külön nyilvántartást homoszexuális személyekről, míg a „járási, városi, kerületi rendőrkapitányságoknak külön hom. nyilv. vezetése nincs előírva”.⁸⁸ A budapesti főkapitány által vezetendő egyes különleges bűnügyi nyilvántartások között szereplő „Homoszexuális nyilvántartás” célja, hogy „nylv.ba vegyen minden olyan személyt, akinek homoszexuális hajlamairól a rendőri szervek hiteltérdemlő módon tudomást szerezzen. [...] Fel kell tüntetni baráti körét, akik a fajtalankodásban résztvesznek, fényképének számát, gúnynevét (esetleges női becenevét) és a fajtalankodás módszerét”.⁸⁹ Vagyis mint láthattuk, az 1950-es években – ha nem volt szerencsénk – összesen négyfajta rendőrségi nyilvántartásban szerepelhettek budapesti homoszexuális férfiak.

A hivatalosan előírt módon gyűjtött adatok gyakorlati felhasználására szolgál példákkal az az 1961-es gyilkossági ügy, melynek aktájára Budapest Főváros Levéltárában találtunk rá. 1961. október 10-én a budapesti XII. kerületi Németvölgyi út egyik lakásában „rablással párosult gyilkosság” áldozatául esett dr. D. G. 70 éves nyugalmazott tanár: a rendőrség megállapítása szerint, mivel „az áldozat homoszexuális volt, így valószínű, hogy a tettes is homoszexuális”.⁹⁰ Eme megfontolás alapján aztán beindult az a homoszexuális-listákat (újra)hasznosító és újratermelő gyakorlat, melynek nyomait az 1961–62-ben lezajlott gyilkos-

⁸⁶ ÁBTL Bűnügyi nyilvántartási utasítás. 50-6/5-1958.

⁸⁷ ÁBTL Bűnügyi nyilvántartási utasítás. 50-6/5-1958: 19.

⁸⁸ ÁBTL Bűnügyi nyilvántartási utasítás. 50-6/5-1958: 10.

⁸⁹ ÁBTL Bűnügyi nyilvántartási utasítás. 50-6/5-1958: 42.

⁹⁰ BFL XXIV.1. BRFK Iratok. Dr. D. G. gyilkossági ügye, 1961. A BFL-beli kutatást P. Tóth Tamással együtt végeztük, akinek ezúton is köszönöm kiváló munkáját.

sági nyomozás anyagaiban több mint 500 oldalon dokumentálták. Itt található a „Homoszexuális stricik” feliratú mappa, mely négy különböző típusú listát tartalmazott: 1. „Kimutatás azokról a személyekről, akik homoszexuális személyekkel anyagiak ellenében fajtalanzkodnak /buzikurvák/” – 75 név születési helylyel, idővel, anyja nevével és lakcímmel; 2. „Kimutatás azokról a személyekről, akik homoszexuális nyilvántartásban szerepelnek, azonban az ellenőrzés során megállapítást nyert, hogy a megadott címen ismeretlenek, elköltöztek, vagy börtönbüntetésüket töltik” – 15 név személyes adatokkal, megjegyzésekkel (például többször kihallgatták); 3. jelentés arról, hogy egy este alatt „a Keleti P.U. környékén végzett figyelő szolgálatunk során az alábbi homoszexuális személyeket igazoltattuk” – 12 név személyes adatokkal, vallomásrészletekkel; 4. lista egy korábbi természet elleni fajtalanosággént nyilvántartott bűnügyből – 32 név személyes adatokkal. A „Zsaroló stricik” feliratú mappában további négy lista szerepelt: 1. kihallgatási jegyzőkönyvekhez kapcsolódóan fotó készítésére vonatkozó lista – 8 név személyes adatokkal; 2. kikérdezettek listája: a „Kálvin téri, ill. Dimitrov téren lévő nyilvános WC-ékben tartózkodó alábbi homoszexuális személyeket kérdeztük ki, illetve igazoltattuk le” – 9 név személyes adatokkal, leírásokkal;⁹¹ 3. igazoltatottak listája: „Jelentem, hogy a mai napon a homoszexuális személyek által fertőzött helyeken a következő személyeket igazoltattuk, illetve előállítottuk” – 10 név személyes adatokkal, jegyzőkönyvekkel, megjegyzésekkel;⁹² 4. lista: „Zsaroló személyek” – 11 névből álló lista, legtöbbször csak keresztnév és/vagy gúnynév, vallomások alapján személyleírásokkal. Egy harmadik, „BRFK-lista” feliratú mappa csupán egy „Kimutatás azon személyekről, akik dr. D. G. sérelmére elkövetett rablással párosult gyilkosság[i] ügy nyomozása során felmerültek, mint homoszexuális, illetve ezekkel kapcsolatban álló személyek” című hosszú listát tartalmazott, melyben 187 név szerepelt személyes adatokkal.

Végül idézhetjük a BM ORFK Bűnüldözési Osztály 1988-as jelentését „a nemi erkölcs elleni bűncselekmények alakulásáról és jellemzőiről, különös tekintettel a prostitúcióra” címmel,⁹³ ahol a homoszexuális prostitúció megnövekedett arányai kapcsán utalnak a listák továbbélésére: „A nyilvántartások, operatív adatok és egyéb információk alapján hazánkban az ismert homoszexuális személyek száma mintegy 50 ezerre becsülhető, ebből kb 40-45 ezer Budapesten él.

⁹¹ Például: „A Kálvin téri WC-ében tettenértem [XY, személyes adatok] lakost, aki buzi társának hímvesszőjét fogdosta. [XY] szerepel a homoszexuális nyilvántartásban, rendőr volt, büntetett előéletű, nevezett személy kikérdezését szükségesnek tartom. Társa: [YZ, személyes adatok] lakos, aki a Pestkönyéki vendéglátónál dolgozik. Nevezett személy ellenőrzésre szorul, hogy szerepel-e a nyilvántartóban, kikérdezése folyamatban van.”

⁹² Itt például a következő megjegyzések szerepeltek: „Nevezett általam ismert »buzikurva«, aki zsarolja és lopja a homoszexuális személyeket”; vagy: „Nevezett fogl. és lakás nélküli Budapestről kitiltott »buzikurva«. Nevezett is anyagiak ellenében fajtalanodik homoszexuális személyekkel.”

⁹³ MNL OL XIX-B-14. 50-25/2/1988. Szeretnék köszönetet mondani Tóth Eszter Zsófiának, aki évekkal ezelőtt felhívta a figyelmemet erre a forrásra.

Szembetűnő új jelenség a homoszexuális prostitúció intenzív növekedése, amely nagyságrendjében megközelíti a hagyományos prostitúciót”.⁹⁴

A jelentést érdemes tovább is olvasni, mivel a homoszexuális emancipációs mozgalom 1988-as magyarországi születését tükrözi vissza, illetve annak kibontakozását vetíti előre a jól informált rendőri beszámoló:

„A homoszexuálisok mind gátlástalanabban és rámenősebben, sokszor utcán történő leszólítással igyekeznek partnereket szerezni. Szexuális vágyaik kielégítése érdekében később sem riadnak vissza a nyílt erőszaktól, amit a természet elleni erőszakos fajtalanság miatt kezdeményezett eljárások emelkedő száma is mutat. Ennek előzménye feltehetően abban kereshető, hogy az eddig zárt körben, szűk partnerkapcsolatok között beállítottóságát titkoló és ezért sajtóságosan kiszolgáltatott homoszexuálisok egy rétege – főleg az újabb, fiatalabb generáció – nyíltan beismeri hajlamait, a heteroszexuális kapcsolatokkal azonos elismertségre és elfogadottságra törekszik.”⁹⁵

Ez a társadalmi „elismertségre és elfogadottságra” törekvő mozgalom, amely a Magyar Homoszexuálisok Homeros Lambda Országos Egyesületének 1988-as megalakulásával indult,⁹⁶ a kezdetektől fogva a lehető leghatározottabban képviselte a homoszexuálisok listázását lehetővé tevő diszkriminatív jogi környezet és jogalkalmazói gyakorlatok megváltoztatásának fontosságát.

* * *

Tanulmányomban történeti bizonyítékokkal támasztottam alá állami használatra készült homoszexuális-listák létezését, melyek nyomai a 20. század elejétől kezdve követhetők Magyarországon. E listák közül részletesen is bemutatam egy különleges példát, mely a „Homoszexuális egyének munkaszolgálatra való bevonultatása” tárgyban a – belügyminiszter és a honvédelmi miniszter közös rendeletével 1942 szeptemberében létrehozott – Államvédelmi Központ és a Honvédelmi Minisztérium között 1942. november és december folyamán lezajlott levelezés részét alkotta. Bár e levelezés a Horthy-korszakban zajlott, a homoszexualitás állami felügyeletének gyakorlata közel sem kizárólag e politikai rezsim sajátossága volt: a homoszexuálisok „listázásának” nyomai már évtizedekkel korábbról is fellelhetők. E gyakorlat majd az államszocialista időszakban is jól követhetően tovább élt, például a homoszexualitásuk alapján beszervezett besúgók adatainak nyilvántartásával. Vagyis elmondható, hogy a homoszexualitás állami felügyeletének 20. századi vizsgálatával olyan, akár több politikai rendsze-

⁹⁴ MNL OL XIX-B-14. 50-25/2/1988: 4.

⁹⁵ MNL OL XIX-B-14. 50-25/2/1988: 4.

⁹⁶ A mozgalom megerősödésének következő fontos állomásai között említhető a Lambda Budapest Meleg Baráti Társaság 1989-es informális megalakulása és a *Mások* meleg kulturális és politikai folyóirat rendszeres és hivatalos megjelenése 1991-től; a Szivárvány Társulás a Meleg Jogaiért 1994-es, a Háttér Társaság a Homoszexuálisokért szervezetek 1995-ös és a Labrisz Leszbikus Egyesület 1996-os létrehozása, melyek közül a Háttér Társaság és a Labrisz Leszbikus Egyesület máig aktívan működik.

ren is átívelő sajátosságok és összefüggések tárhatók fel, melyek hozzájárulhatnak a közép-kelet-európai – és esetünkben különösen a magyarországi – szexualitás-történetek jobb megértéséhez.

A korábban tapasztalt kiterjedt állami figyelem a 21. század elejére ugyan lankadni látszik, a korábbi történelmi korszakok olyan gyakorlatai, mint a tanulmányban ismertetett homoszexuális-listázás azonban arra intenek, hogy az intim szféra állami felügyelete, illetve a magánéletbe való állami beavatkozás többféle, egymástól eltérő politikai rendszer sajátja lehet, amiről, úgy tűnik, nehezen szoktathatók le a társadalmi rend különféle őrzői.

FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (ÁBTL)

50-6/5-1958. Bűnügyi nyilvántartási utasítás, 1958.

3.2.3.Mt 772/1. „Urbán” Munkadosszié, 1959.

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

XXIV.1. BRFK Iratok. dr. D. G. gyilkossági ügye, 1961.

Honvédelmi Minisztérium Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltára és Irattára (HM HIM HLI)

HM 68763/Eln.1b. – 1942. Homoszexuális egyének bevonultatása munkaszolgálatra (benne névjegyzék a fővárosi lakosokról), 1942.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

XIX-B-14. 50-25/2/1988. BM ORFK Bűnüldözési Osztály. Jelentés a nemi erkölcs elleni bűncselekmények alakulásáról és jellemzőiről, különös tekintettel a prostitúcióra, 1988.

Angyal Pál 1937: *A szemérem elleni büntettek és vétségek*. Attila Nyomda Részvénytársaság, Budapest.

Baksa János 1923: *Rendőrségi Almanach*. A Rend kiadása – Stephaneum Nyomda és Könyvkiadó, Budapest.

Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala 1948: *Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve 1944–1946*. Budapest.

Edvi Illés Károly 1909: *A magyar büntetőtörvénykönyv magyarázata. II*. Révai testvérek, Budapest.

Indokolás a Magyar Népköztársaság Büntető Törvénykönyvének javaslatához, 1961.
https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KI-1958_01/ – utolsó letöltés: 2016. december 10.

Magyar Törvénytár [1896]: *1877–1878. évi Törvényzikkék*. Franklin Társulat, Budapest.

- Nemes Nagy Zoltán 1934: *Katasztrófák a szerelmi életben. Sexualpathologiai tanulmányok. II.* Aesculap Kiadás, Budapest.
- Pál György 1927: *A homoszexuális probléma modern megvilágításban.* (Második kiadás.) Mai Henrik és Fia Orvosi Könyvkiadó, Budapest.
- Rédey Miklós 1894: A fővárosi államrendőrség III. *Rendőri Lapok.* 1894. október 21. 4–5.
- Szántó Jenő 1933a: A homoszexualitásról, különös tekintettel a budapesti viszonyokra I. *Bőrgyógyászati, Urológiai és Venerológiai Szemle* (11.) 2. 21–26.
- Szántó Jenő 1933b: A homoszexualitásról, különös tekintettel a budapesti viszonyokra II. *Bőrgyógyászati, Urológiai és Venerológiai Szemle* (11.) 3. 40–44.
- Szántó Jenő 1933c: A homoszexuális férfiprostitutio kérdése. *Népegészségügy* 20–21. 1–14. Különlenyomat. http://mtdaportal.extra.hu/books/szanto_jeno_a_homoszexuális_ferfiprostitutio.pdf – utolsó letöltés: 2016. augusztus 10.
- Szántó Jenő 1936: Adatok az ifjúkorúak homoszexualitásának ismeretéhez. *Bőrgyógyászati, Urológiai és Venerológiai Szemle* (14.) 6. 138–142.
- Turcsányi Gyula 1929: *A modern bűnözés.* Rozsnyai Károly Kiadása, Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Borgos Anna 2007: Az Amor lesbicus a háború előtti orvosi irodalom tükrében. *Kalligram* (1.) 7–8. 51–61.
- Borgos Anna 2014: Eltitkolt évek – mozaikok a magyar lesbikus herstoryból. *Replika* (24.) 85–86. 123–146.
- Braham, Randolph L. 2004: *The Hungarian Labor System (1939–1945): An Overview.* Center for Advanced Holocaust Studies, United States Holocaust Memorial Museum, Washington DC.
- Douglas, Mary 1996 [1970]: *Natural Symbols. Explorations in Cosmology.* Routledge, London–New York.
- Horváth Gergely Krisztián – Keszei András 2006: Társadalomtörténet és szociológia. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe.* Osiris, Budapest, 604–629.
- Lofland, Lyn H. 1973: *A World of Strangers: Order and Action in Urban Public Space.* Basic Books, New York.
- Meller, Helen 2001: *European Cities 1890–1930s. History, Culture and the Built Environment.* John Wiley & Sons, Chichester.
- Plummer, Kenneth 1975: *Sexual stigma: an interactionist account.* Routledge & Kegan Paul, Boston.
- Rác Lajos 1995: A modern nagyvárosi rendőrség kialakulása és működése. In: Kollár Nóra (szerk.): *A fővárosi rendőrség története (1914-ig).* BRFK, Budapest, 253–366.
- Rubin, Gayle 1989 [1984]: Thinking Sex: Notes for a Radical Theory of the Politics of Sexuality. In: Vance, Carol S. (ed.): *Pleasure and Danger: Exploring Female Sexuality.* Pandora, London, 267–319.
- Takács Judit 2007: *Az egyenlő bánásmód gyakorlatai.* Új Mandátum Kiadó, Budapest.

- Takács Judit 2008: Kertbeny Károly és a magánélet szabadsága. *Holmi* (20.) 12. 1613–1626.
- Takács Judit – Csiszár Gábor 2014: Nemváltások és nemiszerep-áthágások reprezentációi *Az Estben* 1910 és 1939 között. *Replika* (85–86.) 4. 209–225.
- Takács Judit – P. Tóth Tamás 2016: Az „Idegbizottság” szerepe a homoszexualitás magyarországi dekriminalizációjában. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle* (6.) 2. 207–223. http://socio.hu/uploads/files/2016_2/takacs_ptoth.pdf – utolsó letöltés: 2016. augusztus 10.
- Weeks, Jeffrey 1985: *Sexuality and Its Discontents. Meanings, Myths and Modern Sexualities*. Routledge, London–New York.

FÜGGELÉK

Magyar királyi honvédelmi miniszter
 A beadvány ... beküldője: B.M.
 ... száma: 1407/el.n.áv.k.
 ... kelt: 1942. nov. 7.

Tárgy:
 Homoszexuális egyének munkaszolgálatra való bevonultatása

Pro domo.

„A B.M./: Államvédelmi közp.:/ kéri, hogy a Budapest területén tartózkodó és nyilvántartott homoszexuális egyének honvédelmi munkaszolgálatra behívassanak.

Fenti kérelemmel kapcsolatban az 1/b. oszt.⁹⁷ álláspontját az alábbiakban adja elő:

Az 1939.II.t.c.89.§./1/ bek.⁹⁸ szerint a honvédelmi munkánál azokat kell alkalmazni, akik annak elvégzésére már rendes foglalkozásuknál, illetőleg szakképzettségüknél /:mesterségüknel:/ fogva alkalmasak. Általában mindenkit ott és olyan alkalmazásban kell foglalkoztatni, ahol testi és szellemi erejét, képességét a honvédelem érdekében a legjobban lehet értékesíteni.

Amint fentiekből megállapítható, érintetteknek honvédelmi munkaszolgálatra való igénybevételére törvényes mód nincsen.

Az osztály még megfontolás tárgyává tette érintetteknek katonai szolgálatra való igénybe vételét is, ezek szerint:

Az eddigi rendelkezésekkel a társadalomra káros egyéneket /:fegyenc, internált:/ két csoportra osztottuk u.m.

a./nemzethűség szempontjából megbízhatókra,

b./ „ „ megbízhatatlanokra.

Az a./ alattiakat a harcos alakulatokhoz osztottuk be, míg a b./ alattiakat a klgs, mu. szd-ok [különleges munkaszázadok – T. J.] felállításánál használtuk fel. A klgs, mu. szd-okba csak azok kerülhetnek akiket a fegyenceknél az ügyész-ség, az internálandóknál pedig az e tárgyban felállított vegyes bizottság határozata alapján megbízhatatlannak minősítették.

⁹⁷ Hadi Szervezési és Mozdósítási Osztály (katonai mozgósítás, a polgári személyek mozgósítása, a honvédelmi és közérdekű munkaszolgálat végrehajtásának elvi irányítása).

⁹⁸ 1939. évi II. törvény a honvédelemről – 89. § (1.) Honvédelmi munkára a férfiakat a nők előtt, a fiatalabbakat az idősebbek előtt, nőtleneket (hajadonokat) a családosok előtt kell igénybe venni. Minden munkánál lehetőleg azokat kell alkalmazni, akik annak elvégzésére már rendes foglalkozásuknál, illetőleg szakképzettségüknél (mesterségüknél) fogva alkalmasak. Általában mindenkit ott és olyan alkalmazásban kell foglalkoztatni, ahol testi és szellemi erejét, képességeit a honvédelem érdekében a legjobban lehet értékesíteni.

Az osztály véleménye szerint érintettek nem minősíthetők nemzethűség szempontjából megbízhatatlannak és így azokat a harcoló alakulatokhoz kellene besosztani, ami semmi esetre sem kívánatos megoldás.

Ettől függetlenül a jegyzékben felsoroltakat az alábbi csoportokra kellene osztani:

- a./ zsidók,
- b./ nemzsidók,
- c./ katonák voltak,
- d./ sorozva voltak,
- e./ katonák nem voltak és
- f./ akik koruknál fogva had- és szolgálati kötelezettség alatt nem állanak.

E kategóriákon belül minden csoporttal más és más eljárást kellene követnünk, viszont az erre vonatkozó adatokat a csatolt jegyzék nem tünteti fel.

Végül még rá kell mutatni arra, hogy azok között, akik katonák voltak lehetnek, sőt lesznek olyanok akik rendfokozattal bírnak és kitüntetéssel rendelkeznek.

Mindezek előrebocsájtása után a [Hadi Szervezési és Mozgósítási] osztály a kérdésnek katonai vonalon való megoldását nem javasolja és nem tartja kívánatosnak egyrészt azért, mert a kérdés kimondottan rendészeti /:közig.:/ megoldást kíván és azáltal, hogy érintetteket ideiglenesen katonai szolgálatra igénybe vesszük a degenerált idegzetű egyének [Kézírásos beszúrással: „*jellemének*” – T. J.] megváltoztatását nem remélhetjük. [Kézírásos beszúrással: „*kétségtelenül hasznos, ha elsősorban a nemzet szempontjából haszontalan elemek pusztulnak*” – T. J.] Másrészt mindnagyobb méreteket öltenek az oly kérelmek és javaslatok, melyek az ország lakosságának salakját a honvédségnek kínálja fel felhasználásra. Ily eljárás sérti a háboruban résztvevő többi fedhetlen egyének jó érzését, amikor azt látják, hogy az igénybe vételnek elsősorban büntető jellege van. [Kézírásos megjegyzés e mondat mellett: „*Klgs mu szd-ban való alkalmazás nem!*” – T. J.]

Fentiek alapján a kérdés megoldását

Döntésre előterjesztjük.

XI./16. [olvashatatlan aláírás]

XI./17. [olvashatatlan aláírás]”

Szegedi Gábor

Az onanista alakja a 20. századi Magyarországon

MIÉRT ÉPP A MASZTURBÁCIÓ?

„Michel Mort francia kritikus a zsüri tanácskozásán elhangzott kiváló beszédében többek között a következőkkel támogatta meg jelöltségemet: »Ennek az írónak az írásaiiban van valami titok, szeretnék személyesen is megismerkedni vele, ki tudja, lehet, hogy homoszexuális, impotens vagy onanista, mindenesetre van benne valami törvénytelen; nem csodálkoznék, ha titokban orgiákat csapna à la Übü király«. Műveim és személyem e kivételesen mély, a legjobb francia ízlésre valló értelmezését világgá kürtölte a nemzetközi sajtó és rádió, úgyhogy amikor Vence-ban átsétáltam egy kis téren, a kávéház teraszán ülő ifjúság összesúgott a hátam mögött: »Nézzétek, ez az a vén impotens buzi, aki orgiákat rendez!« Rádadásul, mivel a fenti zsüriben a skandináv delegáció, jelölésemet támogató, »humanistának« titulált, néhány sajtótudósítás a *Humanista* vagy *onanista* rímes címet viselte.»¹

Gombrowicz szellemes beszámolója a Prix International de Littérature 1967-es díjátadásáról jól szemlélteti, micsoda gyanakvás övezte az önkielégítést évszázadokon át, s hogy az „onanista” milyen természetesen működött mint önálló kategória, a szexuális perverzió megtestesült képviselője. A homoszexualitás vonatkozásában az elmúlt fél évszázadban könyvtárnyi szakirodalom keletkezett, mely szexuális másságként való megjelenésének történeti gyökereit és számos átváltozását tárgyalja a szodómiától a melegházasságig.² Ezzel szemben az önkielégítésről, amelynek feltételezett káros hatásai pedig az elmúlt háromszáz évben sokkal nagyobb félelemben tartották az európai társadalmakat, jóval kevesebb történeti munkát olvashatunk, bizonyos szempontból a téma továbbra is valahol a „titok” és a „törvénytelenység” határmezsgyéjén mozog.

Jó példa erre egy jó tíz évvel ezelőtti történet: a neves amerikai történész, Thomas W. Laqueur 2004-ben írt egy átfogó, rendkívül részletes kutatásra épülő

¹ Gombrowicz 1997: 63–64.

² A homoszexualitás magyarországi történetéről most is folyik egy kutatás *A homoszexualitás 20. századi társadalomtörténete az 1990 előtti Magyarországon* címmel. Mindeddig két tanulmány jelent meg magyarul a kutatási eredményekről: Takács Judit – P. Tóth Tamás 2016: Az „Idegbizottság” szerepe a homoszexualitás magyarországi dekriminalizációjában. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle* (6.) 2. 207–223. (http://socio.hu/uploads/files/2016_2/takacs_ptoth.pdf – utolsó letöltés: 2016. november 8.) és Takács Judit – Csiszár Gábor 2014: Nemváltások és nemiszerep-áthágások reprezentációi *Az Estben* 1910 és 1939 között. *Replika* 85–86. 209–225.

monográfiát a maszturbáció modern történetéről *Solitary Sex* (Szex egyedül) címmel.³ Egy recenzióban Stephen Greenblatt, a Harvard professzora arról számolt be, hogy amikor 2002-ben Laqueur meghívta, hogy tartson egy előadást készülő könyve témájáról, egészen komikus jelenetek játszódtak le a tanszéki értekezleten: az oktatók kétértelmű vicceket sütögettek el (például „sajnálom, ha a látogatása bizonyos embereket kellemetlen helyen érint” – I am sorry if his visit rubs some people the wrong way), majd valaki felállt, és kijelentette, hogy ő már tanított korábban olyan tárgyakat, ahol szóba került a szexualitás, és épp ezért „semmilyen humort nem szabad megengedni. Ha megengedjük a diákoknak, hogy nevéssenek, akkor vége az egésznek.”⁴ Végül pedig az egyik oktató azt mondta: ellenkezik a lelkiismeretével, hogy a diákokat ennek a könyvnek az elolvasására kényszerítsék.

Azt, hogy manapság miért ütközünk ilyen etikai (törvénytelenység) és ismeretelméleti (titok) nehézségekbe az önkielégítés kapcsán, Laqueur könyve pontosan elemzi. Alaposabban foglalkozik ezzel Michel Foucault is, aki már *A szexualitás története* első kötetében is kiemelte az onanizáló⁵ gyermeket mint a megfigyelés egyik fő célpontját, de később a Collège de France-ban egy teljes előadást szentelt a kérdésnek: miért éppen a maszturbáció?⁶ Foucault elemzése azért figyelemre méltó, mert szembehelyezkedik kora divatos álláspontjával, miszerint a maszturbációt évszázadokon keresztül elnyomták, és ezért – csakúgy, mint a homoszexualitás vagy a házasságon kívül szex – csak arra vár, hogy felszabadítsák. A Herbert Marcuse nevével fémjelzett – és az osztrák Wilhelm Reich elméletében⁷ gyökerező –, a kapitalista viszonyok tágabb körére vonatkozó felszabadításelméletet a hetvenes években sok irányzat, köztük a feminizmus is felhasználta, hogy programot hirdessen a nemi viszonyok radikális megváltoztatásáért. Foucault azonban a történész szemével vizsgálva az onániát arra jutott, hogy elnyomás helyett inkább átalakulásról kellene beszélni, vallási gyökerek helyett pedig medikalizálásról. Ugyanis a 18. század előtt a „néma bűn” nem

³ Laqueur 2004.

⁴ Greenblatt 2004.

⁵ A tanulmányban a változatosság kedvéért egyaránt használom az onánia, maszturbáció, önkielégítés, önfertőzés kifejezéseket, tudván, hogy ezek mindegyike más-más jelentést tulajdonít az autoerotikának. A mai tudományos szakirodalomban az önkielégítés, illetve a maszturbáció kifejezés számít elfogadottnak. Eredeti értelmében (manus/mas stuprare – kézzel beszennyez) ez utóbbi is problematikus, mert negatív jelentéssel ruházza fel az autoerotikát, de a mai használatban ez a „beszennyez” értelem elsikkadt. Az onánia egy bibliai történet félremagyarázásán alapszik, míg az önfertőzés explicite tartalmazza az elítélő attitűdöt. Épp ezért szeretném hangsúlyozni, hogy én elsősorban az önkielégítést és a maszturbációt tartom megfelelő, értékítéletet nem tartalmazó kifejezéseknek, és csak a változatosság, illetve helyenként a történeti hűség kedvéért használom a tanulmányban e négy szót szinonimaként.

⁶ Foucault 2014: 227–259.

⁷ Reich *Die Sexualität im Kulturkampf* című könyvében találkozhatunk először azzal a gondolattal, hogy a kapitalista társadalmak egyik alapvető problémája a szexuális elfojtás, és hogy a szocialista (humanista) átalakulás alapfeltétele az elfojtástól való megszabadulás (Reich 1936). Sokatmondó tény, hogy a könyv angol fordításban *The Sexual Revolution* címmel jelent meg.

okozott különösebb feltűnést, éppen a felvilágosodás évszázada hozta el az önkielégítés *szomatizálását*, vagyis azt, hogy az önkielégítés egyfajta „totális betegségként” jelent meg, amely minden betegség tünetét magában foglalja, és természetesen halállal végződik. Másfelől a későbbiekben az önkielégítés megjelent számos más, komoly és kevésbé komoly betegség etiológiájában, azok eredőjévé vált (innen a hit, hogy gerincferdülést vagy vakságot okoz), illetve olyan hipochondriában kulminált, ahol a serdülő minden testi vagy lelki baját az onániához kapcsolja.⁸

Foucault azonban úgy gondolja, hogy az önkielégítést ostromozó szövegek nem a serdülőt hibáztatják a szokásáért, hanem az arisztokrata, illetve a polgári család felépítésében látják a bökkenőt: a fiatal és a szülei közé beékelődött emberek, szolgák, tanítók, lakájok, dajkák, nagynénik és nagybácsik, vagyis a háztartás felnőtt, de „külső” tagjai izgatják fel véletlenül vagy szándékosan a serdülőt, és vezetik el az onániához. A gyermeknevelés célja a gyermek egészséges és természetes felnevelése, amelyre ez a diskurzus a szülőket, és kizárólag a szülőket tartja megfelelőnek. Vagyis Foucault szerint a polgári család szerkezetének átalakulása részben az önkielégítéssel kapcsolatos diskurzus eredménye, hiszen az aggódo szülők egyre nagyobb kontroll alá akarták vonni gyermekük testét és szexualitását, s így a veszélyes „közvetítő” elemek lassan kiszorultak a háztartásból.⁹ Foucault ezt a folyamatot beillesztette a hatalomról alkotott átfogó elméletének a rendszerébe, amely szerint a kialakulófélben lévő biopolitikai államnak szüksége volt arra, hogy a szülők ne engedjék „kárba veszni az erőforrásokat”, vagyis minél jobban figyeljenek arra, hogy gyermekeik ne haljanak meg idő előtt. Másrészt a foucault-i elmélet szerint az állam törbe csalta a szülőket, akiknek odaadta gyermekük szexualizált testét, de cserébe el is kérte azt a testet az állam számára fontos tevékenységek (például háború) számára. A maszturbáció kapcsán ebben az összefüggésben Foucault azt is fontosnak tartotta, hogy míg a háztartásban minden az önkielégítés elfojtásáról szólt, beszélni nem lehetett róla, addig a szülőket arra ösztönözték, hogy orvoshoz vigyék a megrögzött onanistát, aki aztán egy medikalizált vallomás keretében, de nem a családnak, hanem a külső szakértőnek számolt be róla. Vagyis az onanista Foucault-nál a megfigyelés és a fegyelmező hatalom egyik kulcsfigurája, aki ugyan nem feltétlenül felelős a saját betegségéért, mégis orvosi kezelést, beavatkozást igénylő, patológiás eset.

Laqueur könyve is hasonlóképp, történetileg és kritikai módon mutatja be a maszturbációt övező háromszáz éves diskurzust és a különbözőségek forrásait. Az ő elemzéséből az is kiderül: nem véletlen, hogy a 18. században, vagyis a racionalitás és szekularizáció korában terjedt el az önkielégítést drámaian szomatizáló-patologizáló elmélet. Ugyanis a felvilágosodás – például Kantnál, aki szintén ostromozza a maszturbációt – a társadalom felnőtté válásáról és egyre racionálisabb működéséről szólt, az önkielégítés pedig gyermeki, öncélú és önző szokás-

⁸ Foucault 2014: 227–241.

⁹ Foucault 2014: 243–246.

nak tűnt, melyben túlságosan elburjázott a fantázia – „mind az értelem, mind a társadalom világát” elhagyta az, aki megrögzött gyakorlójává vált.¹⁰ Mi több, titkos és könnyen hozzáférhető volta miatt könnyen válhatott addikcióvá, amely a mértékletességet hirdető korban különösen erős félelmeket szült. A korabeli orvosi irodalom hasonlóképp ábrázolta az onanistát, mint az alkoholistát, aki mind saját, mind családja életét tönkreteszi, és végül korai és szörnyűséges halált hal. A 19. század második felében az onanista képi megjelenítései is gyakran hasonlítottak az alkoholelles mozgalom alakjaihoz, ugyanúgy az akkorra már divatos „degeneráció” tüneteit ábrázolták rajta.¹¹

Laqueur még számos meggyőző érvet hoz fel amellet, hogy miért maradt az onánia a felvilágosodást követően is a szexualitásról szóló diskurzus közép-pontjában, de a diskurzus 20. századi fejlődéséhez érdemes lesz most előreugrani, mégpedig egészen Freudig. A pszichoanalízis atyja hosszas vizsgálódás után arra jutott, hogy az ember nemi fejlődésében sem a reprodukcióra való hajlam, sem a heteroszexualitás nem jön „ösztönösen”, vagyis a gyermekkorban az önkielégítés része a természetes fejlődésnek.¹² A gyermek szerinte azért maszturbál, mert még nincsen kialakult tárgya és iránya a vágyainak, és a társadalmi szocializáció során tanulja meg azt irányítani. A felnőtté válás Freudnál a szublimációval, vagyis a (maszturbációs) vágyak elfojtásával, illetve társadalmilag elfogadott mederbe terelésével egyenlő. Ez egyben azt is jelenti, hogy a „normális” pszichoszexuális fejlődés része, tehát nem betegség és nem bűn, viszont felnőttkorban az ember szükségszerűen elhagyja rendszeres gyakorlását, a serdülőkor egyéb gyermekbetegségeivel együtt.¹³

A következő ugrás a 20. század második felére tehető, ami egyrészt a szexológiai kutatások, másrészt politikai változások eredménye. Az 1940-es évek végén és az 50-es évek elején jelent meg Alfred Kinsey két kötete a férfi és női szexualitásról,¹⁴ amelyekből kiderült, hogy nemcsak serdülő, hanem házas felnőtt férfiak és nők körében is sokkal elterjedtebb az önkielégítés, mint azt korábban gondolták. Körülbelül egy évtizeddel később, 1966-ban jelent meg Masters és Johnson könyve, amely a női orgazmus tekintetében hozott áttörést, mert leszámolt azzal a freudi illúzióval, hogy a gyermekkori klitorális ingerlést a felnőtt nőknél felváltja egy „érettebb”, komolyabb orgazmus, amely a hüvelyben történik.¹⁵ A hetvenes évek ellenkulturális mozgalmi, a lesbikus és meleg, illetve feminista szerzők politikai ügyé tettek az önkielégítést, ami a különféle (kiváltképp a klitorális) orgazmusok és az élvezet felszabadításáról szólt. A saját magamnak ajándékba adott élvezet, a büntudat nélküli, a nyilvánosság által is elfogadott

¹⁰ Laqueur 2004: 238.

¹¹ Laqueur 2004: 60.

¹² Laqueur 2004: 70–72.

¹³ Freud 1995: 101–113.

¹⁴ Masters–Johnson 1966.

¹⁵ Kinsey 1948, 1953.

orgazmus az autonóm politikai szubjektum szinonimájává vált.¹⁶ Ezzel vissza is értünk Wilhelm Reich 30-as években megjelent, de a 60-as évekig marginálisnak mondható felszabadítási elméletéhez, amit aztán Herbert Marcuse karolt fel nagy hatású 1964-es könyvében, *Az egydimenziós emberben*.¹⁷ Úgy mondhatnánk tehát, hogy a 20. században az önkielégítés három elbeszélismódja váltja egymást, vagyis inkább vetekszik egymással, mert – látva a Laqueur harvardi látogatására adott reakciókat – még a 21. század elején sem lehet azt mondani, hogy megszűnt volna a felvilágosodás kori szomatizáló-patologizáló diskurzus hatása, amelynek háttérében felsejlik a titok és a törvénytelenység árnya.

Ebben a tanulmányban a maszturbáció és a szexuális másság kérdéseit fogom vizsgálni, és 20. századi magyar forrásokon keresztül mutatom be a különböző elbeszélismódok magyarországi változásait. Megpróbálok választ találni arra, hogy a nemi nevelés különböző korszakaiban miként jelent meg az onanista alakja: milyen magatartásokkal azonosították, kötötték-e más illegitim vagy gyanús tevékenységhez, illetve egyes társadalmi csoportokhoz. Az is érdekel, hogy a freudi, illetve a felszabadítási „forradalom” mikor és milyen formában éreztette hatását a magyar diskurzusban, és hogy az aktuális politikai prioritások hatással voltak-e a szexuális tevékenységek megítélésére. A források túlnyomórészt orvosi, szexológiai, szexuálpсихológiai szövegek, és a tágabb értelemben vett szexuális nevelés kánonjába tartoznak, vagyis serdülő fiataloknak, illetve szüleiknek íródtak. Sorra fognak kerülni olyan, nem az orvosi szakmához tartozó szerzők is, akik pedagógiai munkájuk révén kerültek kapcsolatba fiatalokkal.

AZ ÖRÖKSÉG: „ÖNFERTŐZÉS” ÉS „ONANIA”

A svájci Samuel-Auguste David André Tissot volt az első olyan hírneves orvos, aki betegséggként kezelte az önkielégítést és különféle szervi bajokat társított hozzá. 1760-ban kiadott könyve (*L'Onanisme*) nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az „önfertőzés” már a 18. században bekerült a szexuális patológiák közé.¹⁸ Tissot könyve vélhetően néhány évtizedes késéssel jutott el Magyarországra, ugyanis magyar nyelven nem adták ki sem a 18. században, sem a későbbiekben, de 1791-ben megjelent az első bécsi, német nyelvű kiadás.¹⁹ Annyi azonban biztosan tudható, hogy a 19. század első felében volt már olyan magyar nyelvű kiadvány, amelyet kifejezetten az „önfertőzés” kérdésének szenteltek: ezt a kis könyvet 1843-ban adták ki, szerzője Schönvizner János orvos volt.²⁰ Schönvizner a nemzetközi maszturbációs irodalomhoz hasonló, vészjósló hangnemben figyelmeztette az olvasó szülőket, hogy az „onania pusztító ragályként dühöng az

¹⁶ Laqueur 2004: 74–75.

¹⁷ Marcuse 1968.

¹⁸ Tissot 1791.

¹⁹ Allen 2000: 87–88.

²⁰ Schönvizner 1843.

emberi nemben”,²¹ valamint hosszas leírást közölt az önkielégítés testi tüneteiről, és túlnyomórészt francia orvosi szerzők útmutatása alapján adott tanácsokat arra vonatkozóan, hogyan lehet a betegség ellen küzdeni.²² A 19. századi, testi bajokat részletező attitűd fellelhető a 20. század elejének orvosi szakirodalmában is, de változás áll be a szomatizálás mikéntjének rekonstrukcióját illetően. 1903-ban és 1904-ben két nemzetközileg is elismert orvos, Porosz Mór²³ és Deutsch Ernő²⁴ is írt egy-egy tanulmányt az önkielégítésről, melyekből kiderül, hogy bár az onánia továbbra is betegségnek számított, már nem hitték halálos kimenetelűnek, illetve sok betegség etiológiájára már nem adott magyarázatot.

Deutsch az első oldalon kiemelte, hogy az „önfertőzést” betegségként kell kezelni,²⁵ viszont a korábban említett 19. századi szerzőtől eltérően a testi tüneteknél nincs szó sápadtságról vagy petyhüdt izmokról. Helyette azt hangsúlyozta, hogy az „önfertőzés” „első sorban az idegrendszerre gyakorol káros hatást”, igaz, mellé olyan orvosi véleményeket is citált, miszerint „az onanisták agya igen lágy”.²⁶ Arra is felhívta a figyelmet, hogy a szemtükrő feltalálása óta már a leg súlyosabb szembántalmak okai között nem szerepel az önkielégítés, de úgy vélte, kisebb szembajokat azért okozhat. Azt a korábban tényként kezelt hitet is cáfolta, hogy az onánia pszichózisokhoz vezetne, és egy kifejezetten Tissot-t cáfoló szerzőt említett, aki szétválasztotta az örökölt epilepsziát és az önkielégítést. Tissot munkásságát elvetette, de hozzátette, hogy „még sem tagadhatjuk, hogy az onánia káros bélyegét ne ütné rá minden szervezetre, még a legegészségesebbre is. Az önfertőző eleinte deprimált, physicumában és psychéjében elváltozott, majd a neurasthenia sexualis változatos képe áll szemünk előtt, végre ha folytatja gyászos szenvedélyét, a cerebrasthenia²⁷ ösztüneteivel találkozunk nála.”²⁸

²¹ Schönvizner 1843: 10.

²² „Az egyed veszti egészséges színét, halavány lesz, izmai pelyhüdtek; szemgolyói mélyen üregekbe visszavonulván s barna vagy vörös, vagy ólom színű karikával környezvék; tekintete bátortalan, komor; ajkai vértelenek; az arcz mozdulatai mintegy kényszerítve történnek [...]” A négyoldalas felsorolás pedig halállal végződik: „a közelgő halál rémképe; irtóztató kétségbeesés, s nem ritkán az öngyilkolás” (Schönvizner 1843: 12–16).

²³ Porosz Mór (1867–1935) bőrgyógyász és venerológus volt, aki sok, nemzetközileg is elismert cikket publikált nemi kérdésekről. A 20. század elején német orvosi folyóiratok (például *Zeitschrift für Sexualforschung*, *Zentralblatt für Gynäkologie*) is közölték írásait, illetve recenziókat a könyveiről. Az 1904/05-ös pesti szexuálpedagógiai konferencián is részt vett (Kemény 1908: 307–330; *Zsidó Lexikon*: <http://www.elib.hu/04000/04093/html/szocikk/13959.htm> – utolsó letöltés: 2016. november 8.).

²⁴ Deutsch Ernő (1872–1944) orvos és gyermekgyógyász volt, aki a gyermekvédelemben, illetve a nemibetegségek elleni küzdelemben is aktív szerepet játszott, továbbá az Ingyentaj Egyesület igazgató-főorvosaként dolgozott. Számos könyv, köztük a *Közlemények a gyermekvédelem és a gyermekhigiénié köréből* (1910), illetve *A gyermekek egészsége* (1912) szerzője (*Zsidó Lexikon*: <http://www.elib.hu/04000/04093/html/szocikk/11038.htm> – utolsó letöltés: 2016. november 8.; *Orvoséletrajzi Lexikon*: <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/magyar-orvoseletrajzi/ch03s06.html> – utolsó letöltés: 2016. november 8.).

²⁵ Deutsch 1903: 1.

²⁶ Deutsch 1903: 1.

²⁷ A neuraszténia, azaz az idegrendszeri kimerültség korabeli szinonimája.

²⁸ Deutsch 1903: 18.

Deutsch megoldási javaslata a megfigyelés, de ennek első számú terepe nem az otthon, hanem az iskola:

„Kezeket a padra, szemeket a tanítóra szegezve, kinek érdekes (!) előadása a gyermekek figyelmét lebilincseljék. A szünetek alatt s az árnyékszéken állandó felügyelet gyakoroltassék. 10 éven felüli gyermekeket a természetrajz oktatása folyamán figyelmeztethetjük az onaniára s annak káros következményeire.”

Deutsch az onanista figyelmeztetése során diszkréciót javasolt, illetve a megfigyelés fokozását, valamint kitért az akkori szokásos jó tanácsokra: sok sport, megfelelő ruházat nappal és éjjel (hátról nyíló nadrág, zsebnélküli nadrág, éjszákára a végtagok megkötése), hidroterápia, pszichoterápia. Elvetendőnek tartotta azonban az olyan szerkezeteket, amelyek nem engedték volna hozzájutni az onanistát a nemi szerveihez, mivel „ezek a figyelmüket a genitáliákra irányozzák”. Ezenkívül – és itt látható, hogy elsősorban fiúknak szólt a javaslata – a prostitúciót vagy a házasságot ajánlotta, végső következtetése azonban igen drasztikus volt: „a minden eljárással dacoló önfertőzött gyógyintézetbe helyezzük el”.²⁹

Porosz főleg esetleírásokat mutatott be *Az onania következményeiről* című írásában, de azt előljáróban leszögezte, hogy az onánia következményei nem egységesek, az okozott bántalom jellege személyfüggő, egyetlen dolog egységes: a neuraszténia.³⁰ Ő is szembehelyezkedett több 18–19. századi mítosszal, például azt írta, hogy a „gerincgnyi elváltozások a meseországba tartoznak. Érzem e szavaim keménységét, melylyel a közfelfogással szembe helyezem magam. De az igazságom tudata ad hozzá bátorságot.”³¹ A megfogalmazás természetesen jelzi, hogy még javában tartották magukat azok a vélekedések, amelyek a 18. század eleji orvosi szövegeken alapultak. Porosznál érezhető, hogy az onániát már kevésbé tartja kimutatható betegségnek, és az esetleírások nagy egyéni különbségekről tanúskodnak. A fokozott libidót és az idegességet (neuraszténiát) kivéve komoly szervi bajokról nem esik szó nála.

Érdemes megemlíteni az Ilosvai Hugó szerkesztette korabeli népszerű ismeretterjesztő sorozat (Közhasznú Könyvtár) *Gyermekmegóvás* című 1905-ös kiadványát, amely a következőket javasolta a szülőknek:

„Meg kell figyelni a gyermeket akkor is, ha az illemhelyre megy. Ha sokáig marad, rá kell nyitni. Ha visszajön, élesen a szeme közé kell nézni. Ha nem bírja el a tekintete, akkor baj van és ezt orvosolni kell. Nem szigorral, ütleggel, koplaltatással, hanem felvilágosítással. Hogy ez a halálos. Ha nincsen is így, a megrémítés nem árt. De még egyszer ismételjük: a gyermek legyen bizalmas szüleihez.”³²

²⁹ Deutsch 1903: 20–22.

³⁰ Porosz 1904: 4.

³¹ Porosz 1904: 3.

³² Ilosvai (szerk.) 1905.

Kissé paradox, de a foucault-i logikába beleillik, hogy bizalmatlanságra ösztökél, egyben a bizalmat hangsúlyozza, hiszen a szexualitás megfigyelésének diskurzusában a megfigyelt egyoldalú vallomástétele (gyónása) ilyen jellegű, egyenlőtlen kapcsolatra épít. Érdekes viszont, hogy itt a szerző egy félmondatban kikacsintott, hiszen azt a szülő másoktól (akár Porosztól vagy Deuschtól) tudhatta: amivel gyerekét riogatja, annak nincs valóságalapja.

A 18. század túlzásait a 19. század gyorsan fejlődő orvostudománya lépésről lépésre cáfolta meg, de ez nem jelentette azt, hogy a 20. század elején a legkomolyabb magyar szakértők ne gondolták volna súlyos, elhatárolható kórképpel rendelkező betegségnek az onániát, és ne próbálták volna megfejteti az „onanista” lelkét, betegségének okaival, tüneteivel, és az arra adott kezelésekkal együtt. Mi több – mint az Deutsch utolsó mondatából kiderül –, az onánia leküzdésére képtelen fiatal olyannyira súlyos betegnek számított, hogy elzárásra kellett ítélni, hisz javíthatatlansága okán nem képes beilleszkedni a társadalomba.

A HORTHY-KOR: „MAJD KINÖVI” VAGY „ZSIDÓ MÉTELY”?

Az 1920-as és 30-as évek felvilágosító irodalma egyre csökkenő mértékben, de továbbra is hangsúlyt helyezett a szomatizálásra, viszont fontos változás a Trianon előtti korhoz képest, hogy egyre fontosabbá vált az okok megkeresése. Az önkielégítésről szóló diskurzus, mint Foucault állítja, nagyban hozzájárult a nukleáris család kialakulásához azzal, hogy a háztartás többi tagjában vélte megtalálni az onánia gyökerét. A „külső” okok kapcsán Laqueur megemlíti, hogy a zsidóság és az önkielégítés közti kapcsolódásnak hosszú a története, de a 19. század végén erősödtek meg azok a hangok, amelyek a degenerációt a zsidókkal és egyidejűleg sok esetben az önkielégítéssel azonosították.³³ Magyarországon ennek komoly irodalma csak az 1920-as évek után lett, amikor is a szexuális nevelésről szóló szövegek nagy része a „keresztény-nemzeti” rendszer „keresztény” részéből érkezett. A több száz könyv, tanulmány, cikk túlnyomó többsége nem, vagy nemcsak orvosi szöveg, hanem keresztény (jórészt katolikus és református) nevelők írása.³⁴ Ezekben a „keresztény” szövegekben két veszélyforrás jelenik meg, „a fenyegető, bűnös szexualitás két embertípusa, [...] a prostituált nő és a zsidó szellemiséget képviselő férfi”.³⁵ A Horthy-kor szexuális politikája végül arra futott ki, hogy ezt a két „veszélyforrást” egymással összekapcsolja és elkülönítse a keresztény-nemzeti világtól, mivel az 1941. évi XV. törvényben (köznyelvi nevén az úgynevezett „harmadik zsidótörvényben”) megtiltották a egyes házasságokat, illetve a nemi

³³ Laqueur 2004. A legkiterjedtebb tudományos elemzéseket a szexuális antiszemitizmusról Sander Gilman műveiben találhatjuk, például Gilman 1991.

³⁴ Egy korábbi cikkben (Szegedi 2015), illetve a disszertációmban (Szegedi 2014) hosszabban írtam ezekről a szerzőkről, itt csak Tóth Tihamért emelném ki, akinek *A tiszta férfiúság* című könyve igen részletesen foglalkozik az önkielégítéssel (Tóth 1923).

³⁵ Szegedi 2015: 62.

érintkezést minden zsidó származású férfi és „tisztességes”, nem zsidó származású nő között.³⁶ A perverznek bemutatott zsidó szexualitás fontos eleme volt az önkielégítésre való hajlam, és az efféle, aberrált tevékenységek propagálása.

Ennek a felvilágosító irodalomnak az egyik legismertebb alakja a nagyváradi születésű jezsuita szerzetes és szónok, Olasz Péter. Olasz a kor ismert szexuálpatológus-nőgyógyásza, Nemes Nagy Zoltán a *Szexuálpedagógia és etika* című könyvében is megemlíti, és a „szexuálpszichológia kitűnő szakértőjének” nevezi, illetve a fiatalok maszturbációs szokásait illetően hozzá fordul statisztikai adatkért.³⁷ Olasz valóban fiatalokkal foglalkozott, például az *Iskola és Egészség* című folyóiratban 1937-ben megjelent cikkében hosszan írt a témáról.³⁸

Olasz azzal indította cikkét, hogy „a pszichoanalitikus (freudista, steckelista) irodalom propagálja azt a nézetet, hogy ez a [túlzásba vitt – Sz. G.] serdülőkori onánia veszélytelen. Viszont a mai orvostudomány az ellenkező nézetet vallja”.³⁹ Ezután német forrásokhoz fordult bizonyítékért, ugyanis „a német faj fokozott védelme az orvostudomány németországi képviselőitől elvárja, hogy az onánia ártalmas vagy ártalmatlan voltát megállapítsák”.⁴⁰ Az ideg orvos és pedagógus Walter Cimal személyében meg is találta azt, akinek az elmélete a legközelebb állt a sajátjához. Cimal azt állította, hogy „bármelyik némettörzsbeli gyermek »képtelen betegség nélkül elviselni az onániát«, és konkrét fizikai tüneteket tárított a szokáshoz („táplálkozás és ásványi anyagcsere ártalmára van a korban”, vagy „a hólyag-vese-apparátus ingerállapotokra [irritable bladder] és gyulladásos folyamatokra hajlik”).⁴¹ Hozzátette viszont, hogy „Cimal nem vonja kétségbe a zsidó kutatók [értsd: pszichoanalitikusok – Sz. G.] eredményeit: a zsidófajú ifjúságra nézve [sic!] azonban hangsúlyozza, hogy e kutatók a zsidófajúak nemiségének (a nem zsidófajúakétól) egészen elütő szerkezetét igazolták.”⁴²

Egy évvel később megjelent könyvében a német zsidó származású szexológus, Magnus Hirschfeld állítólagos statisztikai adatait utasította vissza, mivel azok szerinte a „városi zsidó gyerekek” önkielégítési szokásain alapultak, és a Hirschfeldtől idézett 44%-os aránnyal szemben az ő adatai szerint a magyar serdülő fiúknak csak a 15–20%-a végzett önkielégítést.⁴³ Egyfelől tehát e szerzők szerint a „zsidó” tudomány (például pszichoanalízis) elfogadta vagy kifejezetten támogatta az önkielégítés kultúráját, degenerált biológiai fejlődésük miatt pedig a zsidó serdülők sokkal nagyobb arányban végeztek önkielégítést, mint

³⁶ Ez azt jelentette tehát, hogy zsidó származású férfiaknak „nem tisztességes” nőekkel, vagyis prostituáltakkal megengedett volt a nemi együttlét, csak a nemzet testéhez szorosan hozzátartozó nők váltak számukra elérhetlenné.

³⁷ Nemes Nagy 1944: 126.

³⁸ Olasz 1937.

³⁹ Olasz 1937: 186.

⁴⁰ Olasz 1937: 186.

⁴¹ Olasz 1937: 186–187.

⁴² Olasz 1937: 188.

⁴³ Olasz 1938: 118. Olasz nem tér ki arra, hogy miből számolta ki ezt a 15–20%-ot, vélhetően azokról a katolikus fiúkról beszél, akiknek lelki vezetőjeként szolgált, és akik nála gyóntak.

a „magyar” vagy a „német” fajúak. Másfelől a zsidó fiatalok azért is számítottak veszélyesnek, mert a rossz példával bűnbe vihették „tisztá” társaikat. A neves kálvinista pedagógus-szakértő, Fónyad Dezső 1935-ben *Az ifjúság örök sebe* című könyvében például a következőket írta az önkielégítésről: „A kulminációs pontot a 14–17 évre, tehát a sűrű érzékiség idejére teszik. De már jóval előbb is jelentkezhetik, nem ritka már az első osztályos diákok között sem. (Lábjegyzet: Egyik gimnáziumban első osztályosok rajzolták tele a mellékhelyiséget. Célzatosságának ne tűnjék, de zsidók voltak.)”⁴⁴

Az onanistáról szóló diskurzus tehát annyiban mindenképp módosult a Horthy-korban, hogy a kor antiszemita közfelfogása beszüremlett a szexuális nevelés világába is, ahol egy, a kereszténytől eltérő, az önkielégítésben (is) tobzódó „zsidó szexualitást” próbáltak bemutatni. A polgári magyar családokat már nemcsak a cselédek és a dajkák veszélyeztették, hanem a családon kívüli erők is: a zsidó iskolatársak, a zsidó tudományok, a zsidó társadalom.

Ami az orvosi diagnózist illeti, a két világháború között a freudiánus narratívára is találunk példát. Nem vált ugyan általánosan elterjedtté, de már fellelhetőek voltak olyan szövegek is, amelyek azt hirdették a serdülők számára, hogy az önkielégítés az ő korukban természetes dolog. Az egyik legismertebb példa erre a szociáldemokrata orvos, Totis Béla, aki igen sok könyvet publikált a nemiségről, és többek között részt vett a korabeli szexológia egyik nagyreményű kezdeményezésére, a Magnus Hirschfeld-féle Szexuálreform Világliga 1932-es brnói konferenciáján is.⁴⁵ *Az ifjúság nemi problémái* című, 1931-es könyvében kerek perec kijelenti, hogy „az orvostudomány semmiféle olyan testi vagy lelki megbetegedést nem ismer, amely az onánia következményeként lépne fel” és hozzáteszi, hogy ez „a fejlődő ember természetes állapota, amelyen szinte mindenki keresztülmegy”.⁴⁶ Totis szerint azok a testi bajok, amelyeket az onániával hoznak kapcsolatba, mivel mindenki (legalábbis minden férfi) onanizál, nem létezhetnek, különben mindenki beteg lenne. A lelki bajok eredete így valójában a nevelés és a „rossz olvasmányok”, amelyek megzavarják a fiatalok lelkét.⁴⁷ Totis azt is leszögezi, hogy a serdülőnek nem szükséges nagy energiákat felhasználni az onánia legyőzésére, mert az a kamaszkor végeztével „ugyanolyan észrevétlenül és lassan távozik, mint ahogy jött”.⁴⁸ Csakúgy, mint Freud, Totis azzal biztat, hogy a „normális” fejlődés eredményeképp az onánia magától elmúlik. Totis könyve annyiban fontos, hogy ő az egyik első orvos, és mindenképp a legnépszerűbb szerző Magyarországon, aki semmiféle negatívumot, betegséget nem kapcsol a fiatalok önkielégítéséhez. Könyvéről a szexuális kérdésekben jellemzően nyitott *Nyugat*-ban Illés Endre írt recenziót, és ő is megróttá Totist, miszerint:

⁴⁴ Fónyad 1935: 43.

⁴⁵ Szegedi 2013.

⁴⁶ Totis 1931.

⁴⁷ Totis 1931: 31.

⁴⁸ Totis 1931: 34.

„Az ifjuság első szerelmi önkielégüléseiben s kilengéseiben Totis is ugyanarra a szélsőségesen engedékeny, elnéző s szinte biztató álláspontra helyezkedik, mint a pszichoanalitikus szerzők általában, – elfeledkezve arról, hogy ez már nem objektív felvilágosítás, de ellenkező irányú s előjelű, rombolásban azonban épp olyan erejű túlzás, mint a korlátolt, ijesztgető, ortodox felfogás.”⁴⁹

Az Illés sugallta „arany középutat” bizonyára a korban a nemi betegségek megelőzésével foglalkozó szervezetek (például Teleia Egyesület vagy az Országos Közegészségügyi Egyesület Antiveneriás Bizottsága) képviselőinek írásaiban kell keresni. Jó példa lehet erre Grúz Frigyes, az Antiveneriás Bizottság alelnöke, aki *A nemi élet egészségtana* című könyvének kiadása idején a nemi betegségek elleni küzdelem miniszteri biztosa is volt.⁵⁰ Grúz szerint az onania a „rendes nemi élettől való leggyakoribb eltérés”, amelyet a serdülő vagy társaitól tanul el, vagy magától szokik rá. Grúz is azt írta, hogy „az önkielégítés önmagában véve roppant nagy veszedelmet nem jelent”, és leszámolt azzal a hittel is, hogy bármilyen betegség, például hátgerincsorvadás vagy elmebetegség lenne az eredménye. Általánosságban véve megengedő hangot ütött meg az önkielégítést illetően, és Totishoz hasonlóan ő is különbséget tett a serdülőkori és a felnőttkori önkielégítés között, illetve azt gondolta, hogy az egészséges emberek „idővel a nemi önkielégítésről maguk is leszoknak”.⁵¹ Viszont figyelmeztetett arra a problémára, hogy a maszturbáció bármikor végrehajtható, mert nem kell hozzá társ, és hogy a „kicsapongás” később idegességet, ingerlékenységet, sőt akár „nemi képtelenséget is okozhat”. Grúz a maszturbációt összhangba hozta a homoszexualitással is, amire a fiatalok „kölcsonös nemi önkielégítés” során szokhatnak rá, és ezzel súlyosbítva azt üzenté, hogy „kétségtelenül hátrányos és káros a szervezetre, bár nem olyan túlzott mértékben, ahogy azt egyes szerzők [...] mondják”.⁵² Grúz tehát valóban átmenetet képez Totis és az önfertőzést szomatizáló diskurzus között: egyrészt ugyan bajnak, de kis bajnak tartja; másrészt olyan serdülőkori jellemzőként kezeli, ami elmúlik; harmadrészt viszont összekapcsolja a homoszexualitás „kialakulásával,” vagyis az egyik nemi eltévelyedés hozza magával a másik, még nagyobbnak tekintett perverziót – nála tehát az önkielégítés nem hagyományos betegséget okoz, hanem a nemi orientáció zavarát.

Érdeemes még megemlíteni Steiger-Kazal Dezsőt, aki az Antiveneriás Bizottságon belül a nemi felvilágosítás szakértője volt. Ő a nemi absztinenciáról írt 1927-es írásában elismerte, hogy valamilyen szinten igaza volt Freudnak, hogy a „nemi vágy elnyomása ösztönellenes” és „csak kielégüléssel győzhető le”, de ő úgy gondolta, a gyermek (különösképp a lánygyermek) alapvetően nem vágyakozik, tehát megelőző tevékenységeket kell végezni a nemi ösztön felébredése ellen, mivelhogy az nem szükségszerűen alakul ki fiatal korban. Steiger-Kazal

⁴⁹ Illés 1932: 224–225.

⁵⁰ Grúz 1939.

⁵¹ Grúz 1939: 47.

⁵² Grúz 1939: 46.

tehát alapvetően az absztinenciát javasolta a fiatalok számára, de arra a kérdésre, hogy árt-e az absztinencia, azt a választ adta, hogy „akkor igen, ha onániához vezet, mert ez ártalmára van a szervezetnek”.⁵³

A fenti szerzők, Deutschtól Grúszig, kifejezetten a férfiak szexualitásával foglalkoztak, ami azért érthető, mert a lányok nemi felvilágosítását egészen sokáig nem tartották helyes, illetve fontos dolognak, és épp ezért jóval kisebb az irodalma a női önkielégítésről szóló tanácsoknak, legalábbis a század első felében. Ugyan az 1900-as évek elején a Feministák Egyesülete éveken át követelte, hogy vezessék be a nemi felvilágosítást az iskolákban és azt lányok számára is tegyék elérhetővé,⁵⁴ ám mindebből nem valósult meg semmi, és egészen a Horthy-kor végéig tartotta magát az az uralkodó nézet, hogy a lányok tiszta világát bemocskolná a nemi kérdés hangsúlyozása. Csaba Margit, Sáfrán Györgyi, Csiáné Leicht Mária és Gémessy Piroska írásai között csak egy olyat találtam, ami említi az önkielégítést.⁵⁵ Amikor a fenti szerzők a „bűnt”, illetve a „lejtőt” említik, akkor jellemzően a házasság előtti nemi élet, illetve prostituálódás veszélyeire figyelmeztetnek. Csaba és Csiáné közös könyve is csak annyiban említi az önfertőzést, hogy „nincsenek a legtöbbször anatómiai következményei sem ennek a bűnnek, de nem marad legtöbbször mégsem titokban”;⁵⁶ majd a szerzők azzal riogatnak, hogy aki elvesztette a tisztaságát, az megindul a lejtőn, és ott már nincs megállás, egyenes út vezet a „züllés, vagyis a „tisztességes nő” státuszának elvesztése felé. A hangsúly tehát itt sem az önkielégítésen van, a szerzők lényegében nem is foglalkoznak azzal, hogy betegséget okoz-e az onánia, mert az attól való tartózkodás kizárólag erkölcsi kérdés: a „tisztaság” megőrzése végett kell kerülni, hiszen annak elvesztése nagyjából egyenértékű a szüzesség/tisztesség elvesztésével. A lányoknak tehát egyrészt nagyon kevés információt adtak az önkielégítésről (láthatóan jobban hallgattak róla, mint a fiúk esetében), másrészt a dolog erkölcsi oldalát hangsúlyozták. Ennélfogva a serdülő lányok számára az önkielégítés egyrészt valamelyest láthatatlan volt, másfelől az „önfertőző nő” e tanácsok alapján az első alakváltozást jelentette a „tisztességes nőtől” a „prostituált nőig” haladó úton.

A Horthy-korban, mint azt a fenti néhány példa bemutatja, az onanista megmaradt a szexuális másság kategóriájában. Sokak számára bizonyíték volt a „zsidók” szexuális különbözőségére, mások a homoszexualitás kialakulásával hozták összefüggésbe, és bár a szomatizáló-patologizáló diskurzus veszített valamelyest az erejéből, továbbra is sokan betegségnek, illetve betegségek eredőjének képzelték.⁵⁷

⁵³ Steiger-Kazal 1927.

⁵⁴ Lásd például: Glücklich 1907.

⁵⁵ Csaba 1932; Csaba 1934; Gémessy 1940; Sáfrán 1941.

⁵⁶ Csaba–Csiáné 1934: 35.

⁵⁷ Érdekeség, hogy a neves szívspecialista, Bodon Károly egy 1935-ös könyvében megjegyzi, hogy az onánia kardiológiai ártalmakkal jár, és kialakulhat az úgynevezett onanista szív (Bodon 1935: 256).

NEM BŰN, NEM BETEGSÉG, DE...

Ami a szexuális nevelést, illetve a szexről szóló közbeszédet illeti, az 1948 és 1957 közötti tíz évet nyugodtan hívhatjuk „A Nagy Csend” korszakának. Míg az 1945 előtti „keresztény-nemzeti” kurzus láthatóan élénken foglalkozott a nemi kérdéssel, a kommunista hatalomátvétel után ennek semmi jelét nem láthatjuk, sem orvosi szaklapokban, sem a populáris sajtóban (*Nők Lapja*, *Szabad Ifjúság* stb.), sem egyéb kiadványokban. Ennek a hirtelen változásnak a gyökere a szovjet hatásban kereshető. A kor talán legismertebb szovjet pedagógusa, Anton Szemjonovics Makarenko például az 1949-ben magyarra fordított könyvében a következőket írta a gyerekek nemi felvilágosításáról:

„Ne siessünk tehát túlságosan a gyermek egy-egy odavetett kérdésére azonnal felfedni előtte a születés titkát [...]. Ha megtárgyaljuk vele a férfi és nő viszonyának legintimebb részleteit, ezzel csak tápláljuk kíváncsiságát a szexuális kérdések iránt és tulkorán felébresztjük fantáziáját. [...] További fontos feltétele a helyes szexuális nevelésnek a gyermek kellőmértékű megterhelése munkával, gonddal. [...] Ha a gyermek estére normális, kellemes fáradtságot érez, ha reggel, napközben munkáján, kötelességein jár az esze, akkor megvannak a kellő előfeltételei a fantázia helyes irányú fejlődésének, a gyermek erői helyes megoszlásának, nem marad sem fizikai, sem pszichikai fölösleges energiája az üres, lusta kószálásra, a képzelet csapongására, a véletlen találkozásokra és benyomásokra.”⁵⁸

Míg a század elején Deutsch, később Olasz és mások részletesen írtak a fő ellenségéről, Makarenko nem nevezi nevén az önkielégítést, habár az akkori olvasónak bizonyára elég egyértelmű volt, mit takar a fantázia gyakori emlegetése, illetve az a szándék, hogy sok munkával kifárasztjuk a gyerekeket, és így ne legyen erejük nem produktív tevékenységekkel foglalkozni.

A sztálini rezsim szexuálpolitikájára jellemző ez a konzervatív szemérmesség, aminek a gyökerei az 1920-as évekre nyúlnak vissza, bár akkoriban még igen sokat foglalkoztak a nyilvánosságban a nemi kérdésekkel, így az önkielégítéssel is. Mint Mihail Zolotoszonov írja, természetellenesnek, a társadalom szempontjából haszontalannak tartották a maszturbációt, és általában úgy vélték: „A rendezetlen nemi viszonyok kétségtelenül károsan tükröződnek vissza a szervezeten, aláássák erejét, az embert mint harcost, kommunistát legyengítik”,⁵⁹ épp ezért, e rendezetlen nemi élet részeként ellenezték az önkielégítést is. Ugyanaz az érvrendszer érhető itt tetten, mint amiről a felvilágosodás idején is írtak, miszerint az önkielégítés önző tevékenység és túlzásokra adhat okot – a kollektív társadalomban nem volt helye efféle privát és l'art pour l'art aktusoknak. A szovjet családpolitika egyik korabeli kutatója, Nicholas S. Timasheff a sztálini szexuálpoli-

⁵⁸ Makarenko 1949: 319, 322.

⁵⁹ Zolotoszonov 2005: 30–31.

litikát „A Nagy Visszakozásnak” nevezte, amivel a szodómiát tiltó törvényekre, az abortuszkorlátozásra és a válások megnehezítésére utalt. Elméletét azonban az elmúlt években többen is (például Frances Bernstein, David L. Hoffmann és Ann Livschiz) cáfolták. Szerintük már az 1920-as években is látható volt az a patriarchális, aszexuális és puritán szexuális erkölcs, amit nagyrészt szovjet (férfi) orvosok hirdettek, és ami az olyan konzervatívok álláspontját is tükrözte, mint amilyen ebben a kérdésben például Lenin volt.⁶⁰ Nem véletlen tehát, hogy a sztálini modellt követő Magyarországon is ugyanennyire aszexuális és puritán, továbbá (például az abortuszszabályozás terén) erősen restriktív korszak volt az ötvenes évek – ahogy az sem, hogy a makarenkói intő szavak ilyen körülményesen közelítették meg az önkielégítést.

Egyetlen olyan magyar brosúrát találtam ebből a korszakból, amely nyíltan beszél az önkielégítésről: ez egy 1952-es, tizenöt oldalas kiadvány, amelynek *A serdülő gyermek nevelése* a címe.⁶¹ A füzetke bemutatja a serdülő fejlettségi szintjét, fontos problémáit, tanácsokat ad a nevelésére vonatkozóan. A kiadványban csak két oldal szól a nemi nevelésről („Mit kell tudni a szülőknek a nemi kérdéstről”), és itt az olvasható, hogy az „önkielégülés rendkívül elterjedt”, valamint hogy a szülők és a nevelők hallgatnak, elzárkóznak, ami baj, mivel a helytelen szokás így állandósul. A brosúra kitér arra is, hogy az a fajta leszoktatás is helytelen, ami ijesztgetéssel, fenyegetéssel, gúnyolódással történik, mert a gyerekek így magára marad, zárkózott lesz. A szerzők leszögezik: „Az onanizálás nem betegség és főleg nem bűn”, hanem inkább „korral járó sajátosság, tünet, jeladás”, amelyet észre kell venni és segíteni kell az ellene való küzdelmet. „Ha nagymérvű lesz, sok energiát von el, ami elvonja a mindennapi munkájától.” Az önkielégítés tilalmát nem javasolják, mert „az csak makacsabbá teszi” a fiatalokat; inkább azt tanácsolják, kössék le őket játékkal, olvasmányokkal, sporttal. Ugyanúgy, mint Makarenkónál és más szovjet szerzőknél, a probléma az, hogy a fiatal a maszturbáció révén energiát veszít és a mindennapi munkáját kevésbé lesz képes teljesíteni. A „nem betegség és nem bűn” azt jelezhetné, hogy a szomatizálás korszakának végéhez érkeztünk, mégis érezhető az a szemlélet, hogy valamiféle patológiai dologról van szó, ami ellen küzdeni kell, és ami végeredményben „energiavesztéssel”, tehát testi bajokkal jár.

A „Nagy Csend” korszaka a sztálinista ötvenes évekkel egy időben ért véget, s 1958-ban megjelent az első, kifejezetten a szexualitással foglalkozó könyv, amelyet Haraszi István jegyzett.⁶² Makarenkóval szemben Harasztiról nem mondható el, hogy ne lett volna szókimondó: hat teljes oldalt szentelt a témának az *Ártalmas-e az önkielégítés?*, illetve a *Mit kell tenni az önkielégítést folytató gyermekkel?* alfejezetekben. Haraszi az első a szocialista kor szerzőinek hosszú sorában, aki – bár említést tett Tissot-ról és a több száz éves orvosi diskurzusról – alapvetően az ún. „vallás erkölcsöt” hibáztatta: „az egyház, amely a hit kérdésével

⁶⁰ Timasheff 1946; Hoffmann 2003: 88–117; Bernstein 2007; Livschiz 2008: 397–416.

⁶¹ Káplány (szerk.) 1952.

⁶² Haraszi 1958.

foglalkozik, átlépte saját tevékenységének körét és állást foglalt egy egészségügyi kérdésben, azt állítván, hogy a maszturbálás bűnös és erkölcstelen”.⁶³ Sietett megcáfolni a különféle betegségek és az önkielégítés közötti összefüggésekre vonatkozó elméleteket, azonban amikor az ártalmasságra került a sor, nem fogalmazott teljesen egyértelműen; azt írta ugyanis, hogy „általában nem ártalmas,” de ártalmassá válhat „helytelen nevelési módszerekkel keltett büntudat esetében, és akkor, ha túlzásba viszik”. Ez utóbbi, a túlzás az, ami érdekes, mert Haraszti úgy gondolta – ahogy korábban sok szovjet szerző is –, hogy akkor káros ez a szokás, ha kimeríti az egyént. Ennek bizonyítására egyéb példákat hozott arra, ahol káros a mértéktelenség (például a sport és az étkezés). Innen már csak egy ugrás volt az összehasonlítás a „valódi közösüléssel”, mondván, a maszturbáció azért veszélyes, mert könnyen hozzáférhető”, és egy újabb ugrással eljutott oda, hogy „az önkielégítők nemritkán naponta többször is maszturbálnak és éppen ez a gyakoriság jelenti a testi és szellemi kimerülés valóságos veszedelmét”.

Haraszti tehát felszólalt ugyan a büntudatkeltés ellen, és gondolatmenetét azzal indította, hogy a maszturbálás alapvetően nem ártalmas és nem okoz betegséget, mégis eljutott az onanista mitikus alakjáig, aki nemritkán (tehát: jellemzően) titokban kimeríti magát, így aztán beteg lesz. A betegségek viszont már tipikusan a nemi élethez kötődnek, a férfiaknál a kóros impotenciát és a korai magömlést, a nőknél pedig a frigiditást említi. Igaz, visszatér az 1945 előtti idegrendszeri problémákhoz is: szerinte aki megszokja „a kisebb értékű mesterséges ingerekre való reagálást”, az később a normális ingerekre már nem tud reagálni.

Négy évvel később Kovács Lajos a *Szerelem, házasság, gyermek* című könyvében nagyjából megismételte Haraszti verdiktjét: ugyanarról az onanistáról beszélt, felemlgette az „akarat gyengülését” és hogy az önkielégítés az ideget jobban kimeríti, mint a „normális közösülés”.⁶⁴ Hozzátette, hogy „fokozott ingerlékenység jár nyomában, sőt gyakorta apáthia, fáradékonyság, közömbösség is a fizikai és szellemi munkával szemben”.⁶⁵ Vagyis az onánia nem bűn és nem betegség, de közben mégiscsak betegség, és épp azért, ami miatt egy kollektív társadalomban azzá kell lennie: mert az onanista automatikusan függővé válik, mert antiszociális, saját élvezetét a közös élvezet fölé helyezi, és mert ezáltal kevésbé értékes dolgozó lesz belőle.

ELFOGADÁS ÉS BÁTORÍTÁS

Hirschler Imre, a Kádár-kor legendás nőgyógyásza, aki a női, illetve a fiatalkori szexualitás témakörében rengeteg tanulmányt és könyvet publikált az ötvenes évek legvégétől kezdve, egy 1963-as cikkében Haraszti István és Kovács Lajos fent említett könyveinek részletes kritikájával vezette be azt a paradigmát, amire

⁶³ Haraszti 1958: 81.

⁶⁴ Kovács 1962: 11.

⁶⁵ Kovács 1962: 13.

a teljes elfogadás volt jellemző. Hirschler szerint az, hogy Haraszti különböző szexuális patológiákat (női frigiditás, korai magömlés, impotencia) társított az önkielégítéshez, téves. Szerinte Kovácsban „sok maradt abból az érzésből, hogy a szexualitás bűnös és szégyellni való”,⁶⁶ és – rámutatva az ellentmondásokra – Kovács álláspontját így minősítette: „határozatlanul és ingatag módon megfogalmazott orvosi vélemény”.⁶⁷ Kinsey statisztikájára hivatkozva azt állította, semmi káros hatása nincs a maszturbációnak, sem gyakorlása idején, sem később. Így nem az önkielégítés ellen kell szerinte küzdeni, hanem igyekezni kell a serdülők érdeklődését lekötöni. Még így sem fog teljesen eltűnni a maszturbáció, de nem válik központi problémává.⁶⁸

Hirschler írása egy 1960-as évek eleji szexuáletikai vita egyik hozzászólása volt, ahol még sokan kardoskodtak amellett, hogy a maszturbáció – csakúgy mint Kovácsnál – legyőzendő probléma. A Kádár-korszak szexualitásról szóló diskurzusáról azonban általában véve elmondható, hogy a konszolidációt követően fokozatosan a megengedőbb attitűd és a nagyobb sokféleség irányába haladt, mint az két vitából is látható. Az első a fent említett, az 1960-as évek elején lefolytatott nyilvános szexuáletikai vita (amely a *Kortárs*, a *Valóság*, az *Uj Írás*, és később a *Pedagógiai Szemle* hasábjain folyt), a második az 1969–70-es szakmai vita az *Egészségügyi Felvilágosítás* című lapban, amelyet az Egészségügyi Minisztérium Egészségügyi Felvilágosító Központja adott ki. Mindkét vitában a kor tekintélyes, pozícióval rendelkező szakértői (például Hirschler, Székely Lajos, Benedek István, Huszár Tibor) amellett érveltek, hogy a szocialista erkölcsbe igenis befér a házasság előtti nemi élet, és a konzervatívabb hangok, melyek az ötvenes évek végén még erőteljesebben meghatározták a szexuális nevelést, lassan háttérbe szorultak. Fontos az is, hogy az 1973-as népesedéspolitikai határozat egyik kulcseleme volt a szexuális nevelés kötelező iskolai bevezetése. Ehhez a pedagógusok különböző forrásokból szerezhettek iránymutatást, és ezek a cikkek, könyvek mutatják, hogy a 70-es években több igazság is könnyen elfért egymás mellett ugyanazon program keretein belül.

A pluralizálódásra jó példa két, nagyjából egy időben megjelent kiadvány, amelyek iskolás fiatalok neveléséhez adtak irányelveket. A Magyar Vöröskereszt 1973-as füzeté, a *Nagylányok iskolája* megmaradt a hatvanas évek eleji „nem betegség, de rossz szokás” formulánál, mondván, „orvosok és pszichológusok [...] hangsúlyozzák, hogy túlhajtása testi-szellemi károsodással járhat”, és hogy a túlzott, naponta többszöri önkielégítéssel orvoshoz kell fordulni.⁶⁹ Ezzel szemben az Országos Pedagógiai Intézet által kiadott könyvecske, az 1975-ös *Felkészítés a családi életre* szerzője – Károlyi István – már kitért arra, hogy ugyan a mértéktelenség éppúgy nem jó, mint ha az ember az alkohol segítségével menekül el a társadalomtól, de:

⁶⁶ Hirschler 1964: 308.

⁶⁷ Hirschler 1964: 309.

⁶⁸ Hirschler 1964: 309.

⁶⁹ Bogárdi–Székely 1973: 11.

„a »mértéktelenség« tekintetében csak jó szakember nyilatkozhat helyesen. [...] Van-
nak fiúk, akik éveken át naponta maszturbálnak, anélkül, hogy ezt kórosnak tekint-
hetnénk, illetve, hogy ez iskolai vagy egyéb tevékenységeiket vagy későbbi nemi
potenciájukat hátrányosan befolyásolná.”⁷⁰

Láthatjuk tehát, hogy a hetvenes évek közepén akadtak még, akik a rossz
szokást hangsúlyozták, de már olyan hivatalos kiadvány is megjelent, ahol
a rendszeres, vagyis a megrögzött, naponta önkielégítő onanista is felmentést
kaphatott: nem kellett sem kezelni, sem orvoshoz fordulni, sem szexuális vagy
egyéb bajoktól féltetni.⁷¹

Buda Béla, a hetvenes évek meghatározó szexuálpszichológusa 1972-es köny-
vében, *A szexualitás új elméletében* is írt az önkielégítésről, 1976-ban pedig egy
tanulmányt szentelt a témának, amelyekben ugyanezt a lényegében elfogadó atti-
tűdőt a nyugati szexológia tudományos eredményeivel támasztotta alá. Hirsch-
lerhez hasonlóan ő is idézte Kinsey vizsgálatát, miszerint azoknál a férfiaknál és
nőknél, akik nem tudtak vagy hittek abban, hogy a maszturbáció ártalmas lenne,
„az önkielégítés zavartalanul tölti be komplementer funkcióját” (komplemen-
ter alatt azt értve, hogy kiegészíti a páros szexuális életet),⁷² valamint Masters és
Johnson laboratóriumi vizsgálatát, amely kimutatta, hogy „a szervezet szempont-
jából nincs különbség az orgazmus egyes fajtái között”.⁷³ Tehát bizonyítást nyert
és kimondatott: az önkielégítés nem okoz a serdülőnek betegséget, idegességet,
ingerültséget vagy apátiát. Azonban, bár a serdülőkori maszturbációt normális-
nak nyilvánította, Buda annyiban mégis freudiánus maradt, hogy felnőttkori
alkalmazását problémának látta: „felnőttkorban az önkielégítés nyilvánvalóan
pótszer”, és ha mindez a „pszichoszexuális fejlődés retardációja” miatt van, akkor
orvosi beavatkozást igényel – bár ez a felnőttkori önkielégítésnek csak egy kis
részére igaz.⁷⁴

Más szóval, ha valakit eltiltottak az önkielégítéstől, és emiatt felnőttként
kényszeresen rászokott, azt kezelni kell. Továbbá a felnőttekre az önkielégítés
nem, vagy csak ritkán jellemző, hiszen az „pótszer”, amely az „autoerotikus fázis-
ból az interperszonális” fázisba való átmenet során jelentkezik.⁷⁵

A bátorítóság, vagyis az önkielégítésről szóló „harmadik” típusú beszédmódig
a szocialista kor szerzői közül is többen eljutottak, jellemzően a 80-as évek ele-
jére. Voltak tehát, akik azt a fajta szexuális felszabadítási elméletet tették magu-

⁷⁰ Károlyi 1975: 88–89.

⁷¹ Aszódi Imre és Brencsán János népszerű könyve, az 1974 és 1987 között öt kiadást megért
A házasság abc-je valahol a kettő között foglalt állást: a szerzők azt írták, hogy az önkielégítés
nem ártalmas, és hogy a heteroszexuális kapcsolatot megelőzően „a nemi feszültség oldásának
természetes levezetése”, de „túlzásba vitelét” nem ajánlották, illetve az egészséges életmódot,
sportot ajánlották segítségül a „probléma” kezeléséhez (Aszódi–Brencsán 1979: 106).

⁷² Buda 1976: 122.

⁷³ Buda 1976: 123.

⁷⁴ Buda 1976: 127.

⁷⁵ Buda 1976: 128–130.

kévá, amely az önkielégítésre mint az „önterápia” eszközére és az autonóm személyiség kialakulásának elemére tekintett. Az egyik ilyen szerző Szilágyi Vilmos szexuálpeszichológus volt, aki tucatnyi népszerű könyvet írt és rendszeres szexuális tanácsadást is folytatott a nagy példányszámú *Családi Lap* orvosi rovatában. Szilágyi 1983-as könyvében kifejezetten pellengérré állította azokat, akik attól félnek, hogy a fiatalok túlzásba viszik az önkielégítést, ugyanis „a szexológusok kétségbe vonják, hogy az önkielégítést túlzásba lehet vinni”, hiszen annak „fiziológiai határai vannak”. Vagyis aki túl sokat akarna maszturbálni, az egy idő után nem lesz rá képes, és inkább fájni fog neki, minthogy kellemes lenne. Szilágyi azt is elmondta, hogy serdülő fiúknál „nem ritka naponta többszöri önkielégítés sem, anélkül, hogy ez testi megerőltetést vagy ártalmat jelentene”.⁷⁶ Mi több, Szilágyi megemlítette – mind Kinsey-re, mind egy szovjet kutató (A. M. Szvjadoscs) magyarul megjelent könyvére hivatkozva –, hogy a női frigiditás terápiájában az önkielégítés kifejezetten javallott. Vagyis Szilágyi révén a 80-as évek elejére eljutottunk odáig, hogy a szexuális terápiában az önkielégítés gyógyulást okozhat, legalábbis a nők számára, mégpedig azért, mert a nő ezáltal fel tudja fedezni saját szexualitását, szexuális reagálókészségét.⁷⁷

* * *

A tanulmányban az „onanista” változó alakját követtem végig a 20. század magyar nyelvű szexuális felvilágosító irodalmában. Mint azt Laqueur és Foucault részletesen elemezték, az onanizáló gyermek a szexualitást megfigyelő hatalmi apparátus számára kiemelt jelentőséggel bírt: ő volt az, aki „önző” és titkos üzenetével veszélyeztette a felvilágosodás céljait, ezért szexuális testét a kiépülő „biohatalom” a szülők kontrolljának vetette alá, cserébe azért, hogy ugyanez a test a nemzetet/államot szolgálhassa. A szexuálisan kíváncsi gyermekből „onanista” lett, a szexuális másság különféle elrettentő rossz tulajdonságaival felruházva. Az „onanista” amellet, hogy család- és közösségromboló volt, csakúgy mint az alkoholista, nem szeretett dolgozni, hiányzott belőle az életkedv, mindenféle betegségben szenvedett, és szörnyűséges korai halált halt. Az „onanista” veszélyt jelentett, meg kellett figyelni, meg kellett regulázni, és szükség esetén el kellett különíteni a társadalom többi tagjától, nehogy megfertőzze az ártatlanokat utálatos betegségével.

A 20. század elején a magyar orvosi szakirodalomban – bár addigra a halálos betegség mítosza már szertefoszlott – még komoly orvosok javasolták az elme-

⁷⁶ Szilágyi 1983: 101–102.

⁷⁷ Szilágyi 1983: 237. Érdekes, hogy Szilágyi, aki az „elfogadás és bátorítás” egyik példája, ugyanabban az 1983-as könyvben mennyire másként ír a homoszexualitásról. Úgy is lehetne fogalmazni, hogy a homoszexualitásra a „nem betegség, nem bűn, de...” elbeszélésmódot alkalmazza, amikor azt írja, hogy a homoszexualitás régen bűn és betegség volt, de már régóta nem bűn, s a szexológusok nagy része betegségnek sem tartja már. Hozzáteszi azonban, hogy oka lehet a „szülőkhöz való viszony zavara” és a „nemiségellenes”, illetve „túl szigorú” nevelés, ami korlátozhatja a serdülőt a társas érintkezésben, aki így „könnyen válik homoszexuális csábítás áldozatává” (Szilágyi 1983: 284–285).

gyógyintézeti beutalót a notórius önkielégítők számára. Az onanista a mindannyiunkban bujkáló, de csak néhányunkban előtörő gonosz volt, aki ellen drasztikus eszközöket is be lehetett vetni. A Horthy-korban ugyan meg-megjelent a freudi hatás – miszerint a gyermek- és serdülőkor alapvetően autoerotikus korszak, épp ezért az önkielégítés normális –, de a kor keresztény-nemzeti irodalmához képest ez az elmélet marginális maradt. Mi több, a freudizmust éppen a gyermek vélt szexualizálása miatt érték éles támadások, illetve mert zsidó tudománynak gondolták, sőt, volt olyan magyar szerző, nem is egy, aki kifejezetten a zsidó szexualitásban látta a fertőző önkielégítés veszélyét. Az „onanista” más-sága tehát a Horthy-korban faji élt is kapott, ezért sem véletlen, hogy mindez 1941-ben egy szexuális faji törvényben csúcsosodott ki.

Az „onanista” az ötvenes években továbbra is tévúton járt, mert tettével a pronatalista paranccsal helyezkedett szembe, továbbá a közösségi lét egyéb követelményei ellen is vétett. Ekkoriban úgy gondolták, az onánia kimeríti az embert, akinek munkakedve ezáltal csökken – márpedig a termelés nem lehetett a szexualitás szolgálóleánya. A szülőknél és nevelőknél továbbra is fel kellett deríteniük, ki az, aki e rossz szokásnak hódol, és tenniük kellett azért (akár orvosi segítséggel is), hogy megszűnjön a fenyegető veszély. A Kádár-rendszer fokozatos szexuálpolitikai liberalizációja hozta el azután azokat a tudományos véleményeket, amelyek – jelentős részben nyugati kutatások alapján – leszámoltak azzal a képzetrel, hogy az önkielégítés ártalmas a serdülők számára. Az elfogadó-bátorító modellt a 60-as évek elején, Hirschlernél látható először, majd a 70-es évek közepére terjed el, és erősödik meg fokozatosan az a diskurzus, mely ártalmatlannak, sőt, a szexuális terápiában akár hasznosnak is tekinti a maszturbációt. A Kádár-korszakban és azt követően a szexualitás diskurzusa fokozatosan megengedőbbé és plurálisabbá vált, tehát az onanista alakja teljesen nem tűnt el, csak visszazorult mind a freudista, mind az emancipatórikus diskurzushoz képest.

FORRÁSOK

- Aszódi Imre – Brencsán János 1979: *A házaseslet abc-je*. Budapest.
- Bodon Károly 1935: *A szív és a vérkeringés betegségei és azok gyógyítása*. Budapest.
- Bogárdi Mihály – Székely Lajos 1973: *Nagylányok iskolája*. Budapest.
- Buda Béla 1976: Az önkielégítés. Szociológiai és lélektani adatok, a jelenség korszerű orvosi értelmezése, különleges formák. *Orvosi Hetilap* (117.) 48. 2903–2908.
- Csaba Margit 1932: *Amit a serdülő leánynak tudnia kell*. Budapest.
- Csaba Margit 1934: *Amit a nagy leánynak tudni kell*. Budapest.
- Csaba Margit – Csia Sándorné Leicht Mária 1934: *Amit egy nagyleánynak tudnia kell...* Budapest.
- Deutsch Ernő 1903: *A masturbációról*. Budapest.
- Fónyad Dezső 1935: *Az ifjúság örök sebe*. Mezőtúr.

- Gémessy Piroska 1940: *Nőnek születettél... nagy leányoknak*. Budapest.
- Glücklich Vilma 1907: Sexuális pedagógia. *A Nő és a Társadalom. A Feministák Egyesülete és a Nőtisztviselők Országos Egyesülete Hivatalos Közlönye* (1.) 6. 105–108.
- Grúsz Frigyes 1939: *A nemi élet egészségtana: útmutatás és nevelés a helyes nemi életre: a nemi betegségek megelőzése és gyógyítása*. Budapest.
- Haraszti István 1958: *A nemi élet kérdései*. Budapest.
- Hirschler Imre 1964: „Kerekasztal” az ifjúság szexuális neveléséről. *Pedagógiai Szemle* (14.) 3. 306–314.
- Illés Endre 1932: Az ifjúság nemi problémái: dr. Totis Béla tanulmánya. *Nyugat* (25.) 4. 224–225. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00531/16572.htm> – utolsó letöltés: 2016. november 8.
- Ilosvai Hugó (szerk.) 1905: *A gyermekmegóvás: fontos tudnivalók a szülőknek a gyermekek nemi életéből*. (Közhasznú Könyvtár.) Budapest.
- Káplány Géza (szerk.) 1952: *A serdülő gyermek nevelése*. (Szülők iskolája: általános és középiskolai sorozat.) Budapest.
- Károlyi István 1975: A pszichoszexuális fejlődés időszerű problémái. In: Gál Erzsébet (szerk.): *Felkészítés a családi életre: Segédanyag a családi életre nevelés iskolai feladataihoz*. Budapest, 79–91.
- Kemény Ferenc 1908: Sexualpaedagogische Enquete in Budapest. *Zeitschrift für Bekämpfung der Geschlechtskrankheiten* (8.) 9. 307–330.
- Kovács Lajos 1962: *Szerelem, házasság, gyermek*. Budapest.
- Makarenko, Anton Szemjonovics 1949: *Válogatott pedagógiai tanulmányok*. Budapest.
- Nemes Nagy Zoltán 1944: *Sexuálpedagógia és -ethika: a nemi felvilágosítás irányelvi és módjai: sexuálpedagógiai tanulmány*. Budapest.
- Olasz Péter 1937: A serdülőkori onániáról. *Iskola és Egészség* (4.) 3. 186–188.
- Olasz Péter 1938: *Gyermekkor, serdülőkor, nevelés*. Budapest.
- Porosz Mór 1904: *Az önfertőzésről*. Budapest.
- Sáfrán Györgyi 1941: *Üzenet: fálusi lányoknak írta Sáfrán Györgyi néni*. Budapest.
- Schönvizner János 1843: *Az Önfertőzés (Onania) ösmertető jeleire, okaira, következtetéseire, és utóbajainak orvoslására*. Pápa.
- Steiger-Kazal Dezső 1927: A nemi absztinenciáról. *Gyógyászat* (67.) 9. 212.
- Szilágyi Vilmos 1983: *Szexuális kultúránkról*. Budapest.
- Tóth Tihamér 1923: *A tiszta férfiúság*. Budapest.
- Totis Béla 1931: *Az ifjúság nemi problémái: levelek fiamhoz*. Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Allen, Peter L. 2000: *The Wages of Sin: Sex and Disease, Past and Present*. Chicago.
- Bernstein, Frances 2007: *The Dictatorship of Sex: Lifestyle Advice for the Soviet Masses*. DeKalb.
- Foucault, Michel 2014: *A rendellenesek*. Budapest.
- Freud, Sigmund 1995: *A szexuális élet pszichológiája*. Budapest.
- Gilman, Sander 1991: *The Jew's Body*. New York.

- Greenblatt, Stephen 2004: Me, Myself and I. *New York Review of Books* 2004. április 8. <http://www.nybooks.com/articles/2004/04/08/me-myself-and-i/> – utolsó letöltés: 2016. november 8.
- Gombrowicz, Witold 1997: Humanista vagy onanista? Naplórészletek. *Alföld* (48.) 4. 63–70. <http://epa.oszk.hu/00000/00002/00016/reiman.html> – utolsó letöltés: 2016. november 8.
- Hoffmann, David L. 2003: *Stalinist Values: the Cultural Norms of Soviet Modernity, 1917–1941*. Ithaca.
- Kinsey, Alfred C. 1953: *Sexual Behavior in the Human Female*. Philadelphia.
- Kinsey, Alfred C. – Pomeroy, Wardell B. – Martin, Clyde E. 1948: *Sexual Behavior in the Human Male*. Philadelphia.
- Laqueur, Thomas W. 2004: *Solitary Sex: A Cultural History of Masturbation*. New York.
- Livschiz, Ann 2008: Bartling 'Unhealthy relations'. Soviet Youth Sexuality as a Political Problem. *Journal of Historical Sociology* (21.) 4. 397–416.
- Marcuse, Herbert 1968: *One Dimensional Man*. London.
- Masters, William H. – Johnson, Virginia E. 1966: *Human Sexual Response*. Boston.
- Reich, Wilhelm 1936: *Die Sexualität im Kulturkampf*. Kopenhagen.
- Szegedi Gábor 2013: A szex Einsteinje: Magnus Hirschfeld és a náciok. *Magyar Narancs* 2013. május 23. 23–24. <http://magyarnarancs.hu/tudomany/a-szex-einste-inje-84862> – utolsó letöltés: 2016. november 8.
- Szegedi Gábor 2014: *Good Health is the Best Dowry: Marriage Counseling, Premarital Examinations, Sex Education in Hungary 1920–1952*. (Ph.D. dissertation.) Central European University, Budapest. www.etd.ceu.hu/2014/szegedi_gabor.pdf – utolsó letöltés: 2016. november 8.
- Szegedi Gábor 2015: Tisztaság, tisztesség, fajgyalázás: Szexuális és faji normalizáció a Horthy-korban. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle* (5.) 1. 57–76. http://www.socio.hu/uploads/files/2015_1/szegedi.pdf – utolsó letöltés: 2016. november 8.
- Timasheff, Nicolas S. 1946: *The Great Retreat: The Growth and Decline of Communism in Russia*. New York.
- Tissot, Simon André 1791: *Von der Onanie, oder Abhandlung über die Krankheiten, die von der Selbstbefleckung herrühren*. Wien.
- Zolotoszonov, Mihail 2005: A mester és a Maszturbáció: Andrej Platonov *Antiszexus* című onanista fantáziája. *2000* (17.) 7–8. 30–31.

Bokor Zsuzsa

Női páciensek: a kolozsvári Női Kórház története a két világháború között

A tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy az első világháború után létrehozott kolozsvári Női Kórház (*Spitalul de Femei*) működésének logikáját felvázoljam, illetve azokra a folyamatokra mutassak rá, amelyek hozzájárultak az intézmény létrejöttéhez és legitimálták fenntarthatóságát. Az intézményen belül a járóbeteg-rendelőt, a kórház varrodáját, a nőgyógyászati részleget és az ellenőrző irodát emelem ki, illetve a hozzájuk kapcsolódó eseményeket vázoló fel. A tanulmány elsősorban ennek az intézménynek a társadalomtörténetét kívánja bemutatni, és bár a keretek miatt csupán érintőlegesen lesz szó olyan problémákról, mint a prostitúció helyi szabályozása vagy a prostituáltak életútjára vonatkozó kérdőíves adatfelvétel, s az egyéni élettörténetekből és interjúkból származó idézetek is jobbára szemléltető funkciót kapnak, a tanulmány túllép a klasszikus intézménytörténet keretein.¹ A kórházra mint társadalmi konstrukcióra tekint, amely egyrészt kiválóan szemlélteti a hatalom korabeli népegészségügyi tendenciáit, ezt a hatalmi szövetet lebontva azonban egy sajátos lokális intézményt találunk, amelyet a benne dolgozók és a beutaltak alakítanak saját képükre. A kórház történetének vizsgálata ugyanakkor segíthet abban is, hogy az impériumváltás utáni helyzetet egy más perspektívából szemlélhessük. Úgy gondolom, e megközelítés révén könnyebben megérthetjük a háborút követő változásokat, a román és a magyar erdélyi elit helykeresését, a szokatlan átmeneti helyzetben való mozgásának irányait, s e sajátos dinamikájú változássorozat interpretációjának komplex összefüggéseire juthatunk el. A centrális nézőponttól eltávolodva a változás más aspektusait fedezhetjük fel, ha ráközelítünk egy intézményre, s ha ezen belül ráadásul lehetőségünk adódik az egyéni tapasztalatok megismerésére is.

Ha makroszinten szeretnénk a kolozsvári Női Kórház létrejöttét magyarázni, ezt két regiszterben tehetjük meg: egyrészt a román intézményépítési folyamatok keretében kell látnunk azt, hogy a kórház egyike volt azoknak a „román” intézményeknek, amelyek az új idők új termékei voltak, egyben az új állam szimbolikus térfoglalását jelezték. A kórház effajta szimbolikus megjelölése és román etnikai mezőben való olvasata ma is működik, hiszen a „Stanca-kórház”, a nőgyógyászként és szülésztként működő intézmény utca felőli frontján ma is olvasható, hogy ebben az épületben működött a Dominic Stanca alapította hajdani Női Kórház, „az első román kórház” Kolozsváron. A kórház felállítását

¹ Az intézményhálózatot átszövő diskurzus elemzésével és a probléma részletes társadalomtörténeti értelmezésével 2013-ban megjelent munkámban foglalkozom. Jelen tanulmány is a korábban megjelent írásaimon alapszik, illetve korábbi tanulmányaim újragondolása.

a korabeli orvosi kar is rendszerint tisztelettel emlegette, amely közegészségügyi fontossága mellett az állami gondoskodás egyik modellje is volt.

A másik keretet az ezen a makroszinten való olvasathoz az adja, hogy az újonnan létrehozott román nemzetállam kiépülésében fontos kérdéssé vált a népességnövekedés, a nemzet biológiai kontrollja. A legletisztultabban ezt talán Kiss Tamás fogalmazta meg: a vezető értelmiség azon ügyködött, hogy „a népesség adminisztrálását felvállaló, az élettartam, a halandóság fölött »gyámkodó« modern román államot megteremtse, illetve hogy az állam ilyen irányú szerepvállalását kikényszerítse”.² A demográfiai érdeklődés és aggodás Európa-szerte általános tendencia volt, amely a világháború okozta egészségügyi problémákkal függött össze, ugyanakkor az új nemzetállamok biopolitikai programjának is része volt. Az eugenika pedig a háború után a román orvosok körében – akárcsak a többi kelet-közép-európai államban – az egyik legnépszerűbb irányzat volt, amelyben a nemzeti modernizáció egyik eszközét látták.³

Regionális és lokális szinten a közigazgatásban és az intézményi struktúrákban is változások álltak be. A románság ekkor többségi és egyben döntéshozói, irányítói pozícióban találta magát, az egészségügyi intézményekben pedig a román nemzetiségű orvosok részint magyar kollégáik helyét foglalhatták el, részint pedig új intézményeket – és ezáltal új pozíciókat – hoztak létre. Ez az őrségváltás a régi rendszerrel való szembehelyezkedést vonta maga után, ugyanakkor az új funkcióba került orvosi társadalom legitímálta is működésének szükségességét egy-egy grandiózus egészségfelmérő programmal. Ez egy olyan időszak volt, amikor eredményesen lehetett riogatni a háborúval és annak következményeivel, hiszen a háborús tapasztalat még élénken élt a tömegekben, mint ahogy a háborút követően azt is meg lehetett mutatni, miként csúszhat ki a társadalom az ellenőrzés alól.

A tanulmány az ezeken a szinteken belüli mozgásokat tárja fel, ugyanakkor túl is mutat rajtuk. Egy orvosi intézmény történetén keresztül a prostituáltak és a prostitúció medikalizálásának finom folyamataira világít rá, s azt vizsgálja, hogy az egyre szigorodó kórházi ellenőrzés, a kezelések és ellenőrzések számának megsokszorozódása miként alakítja a társadalom azon szeletének változását, amelyet prostitúciónak hívunk.

EGY KOMPLEX INTÉZMÉNYRENDSZER KIALAKULÁSÁNAK HÁTTERE

Röviddel az impériumváltás és a román hatalom berendezkedése után egy sor közegészségügyi intézkedés és számos új egészségügyi intézmény született Erdélyben. Ezek majd mindegyike a nemi betegségeket vette célba, és az ezekért felelősnek tartott prostituáltakal volt kapcsolatos.

² Kiss 2010: 23.

³ Turda 2014: 69.

A szifilisz a háború után jelentős nyomokat hagyott a társadalomban, ez a korabeli román medicina intézményépítését és helykeresési tendenciáit is sok szempontból meghatározta. Hatékony kampányokat szervezettek ebben a témában, azzal érvelve, hogy a „vér megbetegedése” a nemzeti közönség elgyengülését és kihalását eredményezheti, ennek a veszélyeztetettségnek az állandó hangsúlyozásával pedig tömegeket lehetett mobilizálni.⁴ Mind a szifilisz, mind az ellene szerveződő harc Európa-szerte általános jelenség volt.⁵ Az erdélyi helyzet sok szempontból mégis eltérőnek tekinthető, hiszen a nemi betegségek problémája a közegészségügyi szinten túl további etnikai, faji konnotációkat is hordozott és különféle biopolitikai programok és eugenikai diskurzusok részévé vált. Nem véletlen, hiszen egy sajátos etnikai térben fogalmazódott meg, egy egészen különleges, szerepcserés politikai szcénán, amelynek során többségivé és döntéshozóvá váltak a korábban kisebbségben élő medikusok. Talán ennek tulajdonítható, hogy a nemzet vérét óvó román nemzetiségű – erdélyi – orvosok leggrandiózusabb programját éppen a szifiliszhez kapcsolódó kampányok és intézményalapítások jelentették. Amint azt az egyik korabeli orvos megfogalmazta:

„A mi népünk, az erdélyi nép, a múltban a senki gyermeke volt. Higiéniai szempontból senki nem gondoskodott róla. A magyar kormányok szándékosan hagyták a tudatlanság sötéttségében. Magától értetődik tehát, hogy ilyen körülmények között a nemi betegségek elleni küzdelem egyik fő feladatunk kell hogy legyen [...]. Nem hagyhatjuk, hogy e tiszta és nemes vérű fajunk degenerálódjon.”⁶

A városban és egyáltalán az Erdélyben „dühöngő”⁷ nemi betegségekről azonban nincsenek pontos kimutatások, statisztikák. Adatokkal, akárcsak más európai országokban, leginkább a különféle intézményekben kezelt betegekről, illetve a szifilisz okozta elhalálozások kapcsán rendelkezünk. A Női Kórház kezdeményezte falukutató és -gyógyító akciókban a Kolozs megyében megvizsgált személyekről vannak adataink, mint ahogy a kórházban kezelt (többnyire urbánus környezetben élő) betegekről is.

Ha az 1922-es, a Kolozsvár környéki falvak szifiliszos megbetegedéseit vizsgáló felmérés adatait megnézzük,⁸ azt látjuk, hogy a komolyabb megbetegedés leginkább a városközei – és többnyire hegyvidéki – helységeket jellemzi, míg a város közeli településeken sokkal kisebb a szifiliszos megbetegedések aránya. Ompolymezőn 15%, Kénesden 14%, Bányikán 11,8% a szifiliszos megbete-

⁴ A nemi betegségek körüli romániai orvosi kampányokról: Bokor 2015.

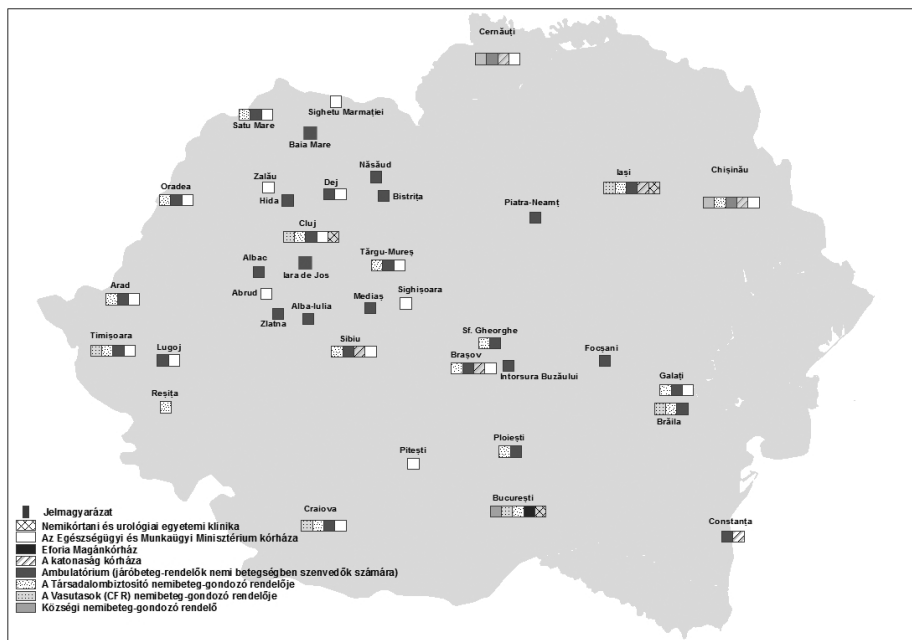
⁵ Lásd például: Davidson–Hall (eds) 2001.

⁶ Chitul 1921: 17. A tanulmányban idézett, eredetileg román nyelvű forrásokat a szerző fordította magyarra.

⁷ Korabeli, a sajtó által gyakran használt kifejezés.

⁸ Stanca 1925.

1. kép

Romániai nemibeteg-gondozó intézmények

Forrás: Aurel Voina térképét (Voina 1930: 145) átdolgozta Veress Ilka.

gedések aránya, míg Ajtonyban, Kolozstótfalun és Isztolnán alig haladja meg a 3%-ot.⁹

Ezek az adatok azonban nem sokban különböztek a Románia más területein végzett felmérések eredményeitől. Amint azt Aurel Voina 1930-ban megjelent, *Prostituția și boalele venerice în România* (A prostitúció és a nemi betegségek Romániában) című könyvéből megtudhatjuk, a betegek aránya országos szinten igen változó volt, és általában helységenként 1–10% között mozgott. Ez a nagy eltérés annak is betudható, hogy az elzárt hegyi településeken, az idegenek által gyakrabban látogatott helyeken (például kikötőkben, fürdővárosokban), valamint a háború frontvonalain gyakoribb volt ez a megbetegedés, míg máshol kevésbé. A kivizsgáltak, illetve a kivizsgálások száma egyértelműen azokban a helységekben volt a legnagyobb, ahol komplex járóbeteg-rendelés és kórház működött. Visszakanyarodva Erdélyhez, talán nem túlzás azt állítani, hogy a helyzet itt sem volt más, mint a többi romániai régióban, érdemes tehát ész-

⁹ A kutatásba bekerült falvak azonban sajátosan szelektált, román többségű lakossággal rendelkező hegyaljai községek voltak (Szászlóna kivételével), joggal mondhatjuk tehát, hogy ez a felmérés egy nem tipikus helyzetképet ad a Kolozsvár vonzáskörzetébe tartozó helységek egészségügyi állapotáról, hiszen sem a mezőségi, sem a kalotaszegi magyar falvak nem szerepelnek a kimutatásban.

revennünk, hogy az „Erdélyben dühöngő szifilisz” kitétel egyrészt a hegyvidéki románok lakta településekre vonatkozott és az ezzel kapcsolatos aggodalmakat tükrözte, másrészt pedig pusztá retorikai fordulat volt az erdélyi orvosok részéről, mellyel saját legitimitásukat kívánták alátámasztani. Az is látványos, hogy noha Erdélyben korántsem „dühöngött” jobban a szifilisz, mint máshol, itt sokkal több volt a nemi betegségek kezelésére szakosodott intézmény (lásd a térképet).

A világháború utáni erdélyi intézményi váltás vezéralakja, egyben az eugenikai elvek¹⁰ romániai meghonosítója Iuliu Moldovan kolozsvári orvosprofesszor volt, aki az elsők között kezdeményezte a helyi egészségügyi infrastruktúra kibővítését.¹¹

Moldovan így foglalta össze későbbi visszaemlékezésében az indulást:

¹⁰ Az eugenika a román orvosok körében a két világháború között az egyik legnépszerűbb irányzat volt. A 30-as évek végén, a 40-es évek elején a pozitív biológiai potenciál növelésével való foglalataskodás jellemezte ezt az irányzatot, az eugenikusok a nemzetet fenyegető biológiai veszélyekről tárgyaltak, illetve különféle programokat dolgoztak ki a nemkívánatos elemek (például örökletes betegségben szenvedők, elmebetegek, prostituáltak stb.) minél pontosabb beazonosítására, illetve a problémák eltörlésére. Akárcsak a többi, kelet-közép-európai eugenikai szervezet, a román eugenikusok is újonnan alakult nemzetállamaik sorsa miatt aggódtak, egy „homogén nemzeti közösség” ügyén dolgoztak, és szinte mindannyian osztották azt az elvet, hogy „az államnak nemzetállamnak kell lennie, amelyben az etnikai többség jelenti a nemzetet” (Turda–Weindling 2007: 7).

¹¹ Iuliu Moldovan (1882–1966) Erdélyben született, egy marosbogáti görög katolikus papi családban. Gyerekkori élményei nagymértékben meghatározták az erdélyi románsághoz való viszonyulását, erről többször is vall írásaiban. Orvosi tanulmányait a bécsi orvosi egyetemen végezte, ahol epidemiológiára szakosodott. Két évet Prágában dolgozott a Patológiai Anatómiai Intézetnél, később ismét Bécsbe került, ahol a Központi Bakteriológiai Laboratóriumában dolgozott. A világháború idején az osztrák–magyar hadsereg katonarövidosa volt. 1915-ben szerezte meg Bécsben a doktori diplomát az általános patológia területén (vö. Bucur 2005: 56). A világháború után hazatért és otthon kamatoztatta Nyugaton szerzett ismereteit. Jelentős funkciókat töltött be mind egészségügyi intézményekben, mind a politikai szférában. 1918 és 1920 között az Erdélyi Igazgatótanácsban belül működő szociális munka reszortjának főtitkára volt (Resortul Ocrotirilor Sociale din Consiliul Dirigent al Transilvaniei, a háború után ez töltötte be ideiglenesen a kormány szerepét Erdélyben), majd 1918. december 15-e és 1920. április 2-a között ő volt a román kormányban az erdélyi területekért felelős egészségügyi és szociális védelmi miniszter. Egészségügyi és -védelmi főfelügyelőnek is őt választották meg (Inspector General Sanitar și de Ocrotire). 1928 és 1930 között az Egészségügyi és Szociális Védelmi Minisztérium általános titkára, illetve államtitkára. Éveken keresztül harcolt a kizárólag egészségügyi feladatokat ellátó, a Belügyminisztériumról teljesen leváló Egészségügyi Minisztérium létrehozásáért. 1932–1947 között az ASTRA – az erdélyi románság 19. században alapított kulturális egyesülete – elnöke is volt. Moldovan alapította a kolozsvári orvostudományi egyetemen a Higiéniai és Közegészségügyi Intézetet, amelynek 1940-ig igazgatója is volt. Egyébként az impériumváltás után a kolozsvári orvostudományi kar professzoraként is dolgozott, ugyanitt alapította meg a Biopolitika Tanszékét is. A romániai eugenikai mozgalom fő szószólójaként az eugenikai kutatások irányítója volt. 1924-ben már különböző szakfolyóiratokban a nemzetet megmentő nagy elvekről, a biopolitikáról és az eugenikáról írt. 1925-ben tette közzé *Igiena națiunii*, 1926-ban pedig *Biopolitica* c. írását, majd 1927-ben beindította az ezeken alapuló szekciót az ASTRA-n belül. Ugyancsak ő indította útnak 1927-ben a külföldről importált biopolitikai és eugenikai nézetek adaptációját megkísérlő *Buletin Eugenici și Biopolitic* című folyóiratot is.

„A nemi betegségek kérdése, a gonorrhoeának és a szifilisznek a katonaság körében való egyre nagyobb elterjedése miatt, igen komoly gondot jelentett. A probléma ugyanakkor összetett volt, amelynek megoldásához nemcsak a betegek ellátását végző kórházakra, az ambuláns kezelést biztosító orvosi rendelőkre, a – főként a szifiliszeselek esetében – rendszeres nyilvántartásra és ellenőrzésre, a Wassermann-teszt elvégzésére volt szükség. Az antivenerikus szervezetnek egyesítenie kellett minden olyan egészségügyi intézményt és rendelkezést, amely a nemi betegségek fő forrásának, a prostitúciónak a legyőzésében segíthetett, tehát olyan kórházakra és ambuláns rendelőkre volt szükség, amelyek elvégezték a betegséget hordozó nők nyilvántartását és rendszeres ellenőrzését, ezenfelül lehetővé tették a fertőzöttek kötelező orvosi vizsgálatát is, mindezt teljesen egészségügyi, és nem rendőrségi alapon szerveződő keretek között.”¹²

ÚJ IDŐK ÚJ INTÉZMÉNYE: A NŐI KÓRHÁZ

A Női Kórházat 1919. április 9-én hozták létre.¹³ A kórházi elkülönítés kötelező volt minden olyan nemi betegségben szenvedőnek, aki a betegség fertőző stádiumában volt, a titkos prostituáltak¹⁴ esetében akkor, ha az ambuláns kezelés nem volt elégséges, továbbá minden olyan esetben, „ha az egyén nem mutatott hajlandóságot a fertőzés elkerülésére”.¹⁵

Ez a kórház Erdélyben újdonságnak számított, és Romániában is páratlan volt a maga nemében. Romániában általában kórházon belül, elkülönítve kezelték a nemi betegeket: a bukaresti Colentina kórház prostitúciós osztálya is csupán egy külön nemibeteg-részleget létesített a kórházon belül, ahol elkülönítették a nemi beteg prostituáltakat a más betegségben szenvedő, „normális, tisztességes” emberektől.¹⁶

Számos európai női kórház szolgált a kolozsvári intézmény mintájául, mint a londoni Lock Hospital, amely egyszerre működött kórházként és menhely-

¹² Moldovan 1996: 39.

¹³ A kórházalapítók közt volt Ioan Totoianu, az újonnan alakult Egészségügyi Hivatal vezetője és Coriolan Tătaru, az egyetem bőr- és nemi betegségekre szakosodott tanszékének frissen kinevezett vezetője is.

¹⁴ Titkos prostituáltaknak számított minden olyan nő, aki úgy lépett a prostitúció útjára, hogy a hatóságoknál nem regisztráltatta magát. A titkos prostituáltak típusának problematikusságára egy korábbi írásomban reflektálok (Bokor 2006).

¹⁵ Stanca 1929a: 131.

¹⁶ A colentinai kórház prostitúciós részlege a századfordulótól az 1930-as évekig működött (Răsmeniță 1939: 1043). 1935-ben 120 ágygal rendelkezett, ekkor, a prostituáltak számának megszaporodása miatt javasolták egy 400-500 ágyas külön kórház létrehozását, hogy elkülöníthessék őket a többi nemi betegétől (A Szifilisztanulmányozó Tanács 1935. április 17-i jegyzőkönyve: SANIC Proces verbal, Comisia de Studii pentru Sifilis, Ministerul Muncii, Dosar nr. 500/1935).

ként a nemi beteg nők számára,¹⁷ a dublini Wetmoreland Lock Hospital¹⁸ vagy akár a Susannah- és Magdolna-kórtermek és Magdolna-otthonok Angliában: közös jellemzőjük az elkülönítés, a bezárás és a büntetés volt. Alain Corbain franciaországi adatait különösen fontos látnunk, hiszen a prostituáltak és/vagy nemi betegek szigorú elkülönítése a társadalom többi részétől, illetve ezek kórházi büntetése leginkább Párizsban, a 19. század második felében és a századfordulón vált általános gyakorlattá, s innen terjedt el egész Európában. Alain Corbain szerint a börtön és a kórház összekapcsolása nem véletlenszerű, hanem Parent Duchâtelet (1790–1836) reglementációs prostitúciópolitikájának börtönmodelljével hozható összefüggésbe (*prison-treatment*¹⁹). Ez a francia modell volt uralkodó a 19. század derekán egész Európában, ezt követték Duchâtelet román kollégái is a háborút követő első évtizedben. Franciaországban a Saint-Lazare női börtön kórházában kezelték a nemi beteg prostituáltakat is,²⁰ de a lille-i Hôpital Saint-Sauveurban ugyanúgy bezárva tartották a betegeket, egészen felgyógyulásukig.²¹

A kolozsvári Női Kórház vezetésével Dominic Stancát bízták meg,²² aki általános sebész és szülész-nőgyógyász volt, Stancát a nemi betegségek leküzdése érdekelte leginkább. Ugyan Iuliu Moldovan munkatársaként köze volt ahhoz az iskolához, amely az eugenikát Romániában meghonosította, nem használta a Moldovan eugenikai iskolájára oly jellemző nyelvezetet, sokkal általánosabb nézőpontból vizsgálta a kérdést, szövegeiben pedig inkább a társadalom, mintsem a nemzet megmentésére buzdított. Az ő személyes hozzáállásától függetlenül azonban a kórház mint nemzeti szimbólum vonult be a köztudatba, és a kortársak szövegeiben ugyancsak mint nemzetmentő locus szerepelt:

„Nálunk a járóbeteg-rendelés a Moldovan professzor úr által szervezett poliklinikai ambulatóriumokkal kezdődött. Az általános koncepcióval ellentétben a háború előtt a hatóságok, amelyek kezében a megyék sorsai voltak a maguk sokoldalú szükségleteivel, Erdély egészségügyét igencsak elhanyagolták. [...] A szifilisz mindenhol tombolt és a nemi betegségek elterjedése egyre fenyegetőbbé vált, mindinkább igazolva a Mars és Vénusz közötti szoros köteléket.”²³

¹⁷ Siena 2004.

¹⁸ Preston–Ó hÓgartaigh (eds) 2012.

¹⁹ Corbain 1990: 100.

²⁰ Corbain 1990: 93–94.

²¹ Corbain 1990: 99.

²² Dominic Stanca (1892–1979) Petrozsényben született, értelmiségi családból származott, édesapja ortodox érsek, anyja az ortodox román nőszövetség megalapítója volt. Egyike volt azoknak az erdélyi értelmiségieknek, akik a Monarchiában tanultak és dolgoztak, majd az impériumváltás után az erdélyi románság modernizációján ügyködtek. Stanca Kolozsváron szerzett orvosi diplomát, majd Bécsben dolgozott katonaeorvosként, 1918 decemberéig az osztrák-magyar hadseregben szolgált. Az impériumváltás után a kolozsvári orvostudományi karon is tanított.

²³ Voinea 1931: 66.

A kolozsvári Női Kórház létrehozását a város vezetősége 12 000 koronával és bútorzattal támogatta.²⁴ Az alkalmazottak bérezéséről az igazgatótanács, a működési költségekről (fűtés, világítás) pedig a polgármesteri hivatal gondoskodott. Eleinte 120 ággyal rendelkezett (a hevederes faágyakat a román katonai parancsnokságtól kapták), majd a városi járványkórháztól újabb 60 darabot sikerült szerezniük. A kórház alapító okiratában fontosnak tartják megjelölni, hogy az intézmény az állam tulajdona.

A kórházat három szekcióra osztották: a magánbetegek, a bejegyzett prostituáltak, illetve a titkos prostituáltak osztályára (ez utóbbiakat a rendőrség hozta be).

1920 júniusában ez az intézménykomplexum vette át a prostituáltak teljes kontrollját. A heti háromszori kötelező vizsgálaton a húgyvezeteki és hüvelyváladék rendszeres mikroszkopikus vizsgálatára, a fekélyesedések ultramikroszkopikus elemzésére került sor.²⁵

A prostituáltak megszigorodott orvosi ellenőrzése valóban jelentős változást jelentett a kolozsvári prostitúciószabályozásban. Ez a szigorúság a közszereplő orvos társadalmi hivatásvállalásával és politikai programjaival függött össze. Az impériumváltás után a prostituált sokkal inkább közegészségügyi problémaként jelentkezett, mint erkölcsiként. Míg a prostituált alakjához a századfordulón leginkább morális értékek kapcsolódtak, amelyek a tisztességes és tisztességtelen nők határvonalait voltak hivatottak megrajzolni, és mindeközben erőteljesen kapcsolódtak osztálykategóriákhoz is, addig az első világháború után ez teljesen megfordult. Ekkor már nem mutatkozott fontos kérdésnek a „kit lehet bejegyezni és kit nem szabad”, a „kit hogyan lehet orvosi vizitre kötelezni” problémája, sokkal inkább a „ki beteg” és „ki számíthat betegségforrásnak” kérdés került előtérbe.²⁶ Ugyan a századforduló Kolozsvárján a morális dimenziók mentén közegészségügyi kérdések is felmerültek, ezek rendszerint az orvos ellenőrző hatalmának artikulálását szolgálták, és korántsem voltak olyan erőteljesek, mint az impériumváltás utáni megbolydult helyzetben. A nemzeti, etnikai konnotációk pedig majdnem teljes mértékben hiányoztak ezekből a programszövegekből.

Az épület hetekig vagy akár hónapokig a beteg nők otthonát jelentette, ahol meg kellett tanulniuk együtt élni a napi kétszeri kezeléssel és a szűrések kellemetlenségeivel, az ezzel járó fájdalommal, valamint a megszégyenítő fogva tartással. A kórház azonban a medikális formásokon túl élte a mindennapjait, az itt élők közt ismeretségek és barátságok szövődtek, vasárnaponként színielőadásokat és konferenciákat tartottak, a bevételekből a szegényebb betegeket támogatták. A kórház, akárcsak a rendőrség, mindannyiuk által ismert, bejárt tér volt. A kórházban végzett felmérés során megkérdezett nők 20%-a még nem kapott kórházi

²⁴ Az alábbiakban többnyire Dominic Stanca tanulmányaira támaszkodom (1922, 1925, 1929a, 1929b, 1929c, 1929d), illetve az egyes alapító dokumentumokra, rendeletekre és ülési jegyzőkönyvekre.

²⁵ SJAN Activitatea Ambulatorului Policlinic, Dominic Stanca, nr. 667, inv. 248, dosar 9, 20–26.

²⁶ Erről részletesen: Bokor 2006.

kezelést a megkérdés pillanatában, de a többség, 53%-uk 1–6 hónapot töltött már kórházban, és majdnem 22%-uk 6 hónap és 2 év közötti periódust töltött el betegként, kivizsgálás alatt.²⁷ Többségük 1–4 alkalommal, de 23%-uk tíz alkalomnál többször volt beutalva, akadt azonban olyan is, aki már hússzor is járt bent.²⁸ Jól illusztrálja ezt az ugyancsak a kórházban íródott egyik élettörténet fragmentuma is:

„Elmentem. Voltam 17 éves. Nem akartak beírni, mert fiatal voltam, de fizettem ezer lejt és rögtön beírtak. Így segítettem az én jó édesanyám ruhával, pénzzel. Min-dig küldtem haza amit tudtam. Na, de két hét múlva betettek a kórházba váladékkal. Három hétig voltam bent és kijöttem után megint egy hétre betettek. Megint kijöttem, megint betettek. Na, már mikor kijöttem, nem tettek be 1941-ig. Akkor megint betettek, de én már nagyon ideges voltam. Éreztem, hogy mikor nagyon ideges voltam fáj a fejem és a szívem és tudtam volna ölni, törni, de semmire sem emlékeztem. Na, de vérem tiszta volt.”²⁹

Talán nem túlzás azt állítani, hogy a kórház a prostituáltak egyik otthona is volt. Az élettörténetekből tudunk arról, hogy a beutalt nők zárdai körülmények között éltek itt: többnyire sokágyas hálóokban laktak, maguk takarították a szobájukat, közösen étkeztek, és csak felügyelet alatt hagyhatták el a kórház épületét, akkor is csak úgy, hogy ha előzetesen benyújtott kérés alapján kimenőt kaptak. Szükség esetén ez volt az az intézmény, amely befogadta az utcán kószáló, idegenből idegenbe érkező nőket is: e nők számára a vasútállomástól, amely az átmenet helyszíne ezekben a történetekben, szinte egyenes út vezetett a kórházba vagy a bordélyba: „Eljöttem hát semmi nélkül a legnagyobb télben, azért a fiúért. Nem volt hova menjek, bementem a kórházba. Ott jól éreztem magam.”³⁰

Az egyik életmódból a másikba való átmenet helyszíne is volt ez a hely, ahol a prostitúciós életbe már beavatottak és be nem avatottak interakciója teret kapott, és ahol a prostitúció mint túlélési lehetőség leginkább felvillant a még nem prostituált nők számára. Ez nemegyszer a prostitúciós világba való beavatódást is hozta azok számára, akik korábban nem vettek részt benne, mint ahogy azt Erzsébet élettörténetéből is megtudjuk:

„És akkor elvittek a rendőrségre és elvittek vizitre, de akkor még szűzlány voltam, s akkor a viziten nem engedtem meg, hogy megvizsgáljanak, mert szégyeltem magam. Betettek büntetésből a kórházba és ott tartottak három napig és kiengedtek, mert meggyőződtek róla, hogy még érintetlen voltam. Igenám, de már akkor

²⁷ A statisztikai adatok felsorolásakor arra a Bálint Zoltán és Stanca Dominic által közösen írt tanulmányra támaszkodom, amelyben a szerzők 200 prostituált statisztikai elemzését végezték el (Bálint–Stanca 1924).

²⁸ A kolozsvári Női Kórházban készített élettörténetek és kérdőívek lelőhelye: OSZK KT 625.

²⁹ OSZK KT 625. Ilona élettörténete.

³⁰ OSZK KT 625. Erzsébet élettörténete.

összebarátkoztam ottan a kéjnőkkel és nagyon tetszett nekem az, hogy milyen elegánsak és pénzüik van és hogy cigarettáztak, és akkor elhatároztam magamba, hogy én is kéjnő leszek.”³¹

1921-ben hozták létre a kórház ellenőrző irodáját (*Biroul de Control*), amelynek helyiségét a kórház egyik szobájában rendezték be. Feladata volt a titkos prostituáltak felkutatása,³² továbbá intenzív, rendszeres és tudományos népszerűsítő propaganda megszervezése a nemi betegségekről.

„Ennek az irodának az volt a feladata, hogy egyenes és működő kapcsolatot teremtsen a kórház, a mentőszolgálat, az egészségügyi hivatal és a rendőrség között. (Az iroda vezetője Balint Z. úr volt)” – írja a kórházvezető, Dominic Stanca.³³ Ugyanő egy másik alkalommal részletesebben is kifejti, milyen feladatot szántak ennek az alintézménynek: „Az intézmény magja tehát az ellenőrző iroda volt, minden betegnek be kellett ide mennie, mindenkit itt regisztráltak és állandó ellenőrzés alatt tartottak, mindaddig, amíg az ellenőrzés szükségesnek találtatott.”³⁴ De ugyancsak tőle tudjuk meg, hogy az ellenőrző iroda vezetőjének más hatalmi szervekkel (egyház, katonaság) is kapcsolata volt, és rajtuk keresztül indirekt kontrollt gyakorolhatott az egyének fölött, például a személyes gyónást mint információforrást használhatta és orvosi ellenőrzésre is bírhatta a nőket.³⁵ Az iroda megbízottja egy magyar pszichológushallgató, Bálint Zoltán volt. Mondhatjuk talán azt is, a James Scott-i *mētis* fogalmát használva,³⁶ hogy ő volt az az ágens, a lokális tudással rendelkező specialista, aki éppen e tudása révén tudott közel férkőzni a *mētis*hez. Módszere sajátos volt, és jóval hatékonyabbnak bizonyult, mint egy egyszerű kórházi felmérés: a kórházba utalt betegekkel komplex interjúkat készített, amelyeket legtöbbször élettörténetekkel egészített ki. A nőpáciensekkel teremtett bensőséges kapcsolatot jól tükrözik a bordélyházból hazakerült prostituáltak levelei, illetve a bizalmasan átadott női naplók és elmondott élettörténetek.³⁷

³¹ OSZK KT 625. Erzsébet élettörténete.

³² Bukarestben hasonló speciális intézmény csak 1933-ban létesült, Dispensarul de triaj néven (a „triai” a román orvosi nyelven a kórházak azon szekcióját jelenti, amely az újonnan bekerült betegek előválogatását végzi el). A rendelő az erkölcsrendészet felügyelete alatt állt, és a klandesztin prostitúció felkutatását, a prostituáltak egészségügyi lapokkal való ellátását, a cselédek ellenőrzését végezte. Egy év alatt 2000 orvosi ellenőrzésre került sor, és ezek alapján 445 nőt küldtek kórházba (SANIC Dosar pentru corespondență, Ministerul Muncii și Sănătății 16/1934).

³³ Stanca 1925: 62.

³⁴ Stanca 1929d: 539.

³⁵ Stanca 1929c: 355.

³⁶ A Scott-féle *mētis* egyfajta lokális gyakorlati tudást jelöl, illetve az ezzel a tudással rendelkező specialistákat (például sürgősségi és katasztrófahelyzeteket orvoslókat), és így válhat a hatalommal szembeni ellenállás eszközévé is. A *mētist* ugyanakkor a hatalom is kihasználhatja érdekérvényesítése céljából, mégpedig azon ágensei révén, amelyek ennek a *mētis*nek kiváló ismerői, alkalmazói (például az orvos) (Scott 1998: 314).

³⁷ E kórházi ellenőrző irodai tevékenységéről részletesebben: Bokor 2013.

1919 decemberében létesült a kórház női varrodája (*Atelier de croitorie*). Ez a műhely az európai Magdolna-otthonok mintájára létrehozott kötelező menhely volt, hasonló a londoni Lock Asylumhoz vagy az írországi és angliai Magdolna-mosodákhoz, azzal a lényeges különbséggel, hogy nem az egyház védnöksége, hanem orvosi felügyelet alatt állt. Szállást és otthont nyújtott az itt élő nők számára, s „női munkát” adott nekik, hogy visszatáljanak a társadalomba.³⁸ A varroda alapelvét Stanca így fogalmazta meg:

„[E]lejétől kezdve nevelni fogjuk a nőt, hogy befolyásos szerepünk lehessen az élete alakulása során, ezáltal is impulzust adhatunk az új prostituáltkarakter kialakulásához, egy cselekedeteiért felelős, egészséges nőt faraghatnánk belőle, aki örül az orvosi ellenőrzésnek, és a mestersége folytatásához szükséges javulási forrásnak tekinti azt.”³⁹

A varrodában fehéreneműket, női divatcikkeket, férfiruhákat és háztartási textíliákat készítettek, amelyeket jutányos áron forgalmaztak, többnyire állami tisztviselők és a katonaság részére. A tiszta jövedelmet a kórház szétosztotta a dolgozók közt. A jövedelem összegéről nem rendelkezünk pontos adatokkal, de vélhetően nem lehetett sok. A műhelyt a kórház vezetősége irányította, ezenkívül egy adminisztrátort és egy varrónőt foglalkoztatott, illetve a helybeli művészeti iskola egyik tanárnőjét. 1920-ban áthelyezték a varrodát egy nagyobb épületbe, ahol egyszerre 30 nőt tudtak elszállásolni. 1922-ben azonban különös módon kivették a kórház kezeléséből a varroda irányítását,⁴⁰ és rövidesen maga a varroda is megszűnt.

A varroda célközönségét egyrészt azok a korábban prostitúciós tevékenységben részt vevő nők jelentették, akik önként vállalták egy új foglalkozás elsajátítását, akik menekültek korábbi életformájukból, de azok is, akiknek valamilyen oknál fogva tilos volt a prostitúciós „pálya” folytatása, például az idült gonorrhéások, a gyógyíthatatlan szifiliszések. Ez utóbbiak, mivel a kórházban való elszigetelésük nem volt hosszú távon megoldható, az orvosi elképzelések alapján egyetlen módon reintegrálódhattak a társadalomba: állandó orvosi kontroll mellett, a varrodában való munka révén.

A kórház 1920–1921-re vonatkozó, 69 varrodába küldött nő adatait tartalmazó statisztikáinak adatait nem lehet kvantitatív elemzésnek alávetni, mivel a minta nagyon kicsi, viszont néhány összefüggésre így, ezek alapján is rákérdezhetünk. Egyrészt elsőre az látszik, hogy a kórházban kezelt prostituáltak számárányaihoz képest megfordul az arány, jelentősen több román etnikumú lány szerepel a megmentendők közt, mint ahány magyar. A 69 nőből a kórház kategóriái alapján 32 román, 24 magyar, 5 német, 2 zsidó, 1 olasz, 2 orosz és 3 cigány

³⁸ Vö. Stanca 1925: 60–61; 1929d: 537.

³⁹ Stanca 1922: 47.

⁴⁰ Dominic Stanca szerint Veturia Ghibu operaénekesnő vette át – egyelőre nem tudunk erről többet, nem tudni, hogyan és miért került egy művész „kezébe” egy ilyen intézmény.

származású volt.⁴¹ Ezzel szemben a kórházban – ahonnan egyébként a varrodai nőket is rekrutálták – sokkal több volt a magyar (45,5%), mint a román nemzetiségű (29,8%), 9,2% körül voltak a zsidó, 6,6% körül a német származású nők, őket követték nagyságrendben a cigányok, rutének, szerbek stb.⁴² Mivel erre vonatkozóan további finom adatokkal nem rendelkezünk, csak spekulálni tudunk, hogy milyen szelekciós kritériumok érvényesülhettek. Működhetett egyrészt valamilyen külső szelekció, az orvosok vélhetően nagyobb figyelmet tulajdonítottak a saját etnikumukhoz, a románhoz tartozó nőknek, szemben a más etnikumhoz tartozókkal – ez a magyarázat összhangban volna azzal az elvvel, amit az egyébként magukat eugenikusnak tartó vagy az eugenika elveivel szimpatizáló orvosok vallottak: a prostituáltak, amennyiben visszatéríthetők voltak „téves útjaikról”, építő tagjaivá válhattak a nemzetnek.⁴³ Míg a nyugati eugenika rendszerint kizárta (és helyenként még sterilizálta is) a prostitúció útjára tévedt nőket, a román eugenikai szemlélet nagy figyelmet szentelt a „diszgenikus” nőknek is, vagyis azoknak, akik valamiért nem követték a nemzetépítők által kijelölt útvonalat (ilyenek voltak a prostituáltak, a feministák, a középosztálybeli emancipált nők, a gyereket nem vállalók), őket sem akarta teljesen kizárni a nemzet soraiból. A prostituáltak esetében, amennyiben a kórház által végzett kérdőíves felmérésből (amelyben alaposan kikérdezték a beutaltakat) azt szűrték ki, hogy nem örökletes, hanem környezeti tényezők miatt váltak prostituálttá, megoldásokat kerestek arra, hogy tisztességes polgárokként, anyákként „visszatelepítsék” őket a társadalomba.⁴⁴

De a fenti adatoknak másféle magyarázata is lehet: a varroda jó (a bordélynál alkalmasint jobb) megélhetési formának, szállásnak és továbblépési lehetőségnek is tűnhetett a máshonnan érkező, a városban nehezen boldoguló, esetenként a magyar nyelvet sem beszélő nők számára. Az, hogy a varrodában nagyobb számban helyezkedtek el román nők, jelezheti ugyanakkor az intézménybe vetett bizalmat vagy a könnyebb rekrutációt is a román nők esetében.

A kórház kimutatásaiból a munkaerőpiaci mozgásra és a varrodának az életpálya alakulásában játszott szerepére vonatkozóan is rendelkezünk adatokkal. A varrodába jutást megelőzően a nők tipikus alulfizetett, úgynevezett női foglalkozási szektorokban dolgoztak: cselédek, kasszások és pincérnők, bordélyházi prostituáltak, „csavargók”, titkos prostituáltak, kézimunkások, ápolók és munkanélküliek voltak. Érdekes, hogy bár a prostituáltak megmentésére szolgált az intézmény, a benne élőknek még a fele sem tartotta magát prostituáltként a megkérdezéskor (a 69-ből csupán 16 bordélyházi és 3 szabad prostituáltat azonosítottak). Nyilvánvalóan mindannyiukat a kórházból válogatták ki, és foglalkozásukat tekintve talán ki is jelenthetjük róluk, hogy valamilyen módon érintkeztek a prostitúciós szektor-

⁴¹ Stanca 1925: 63.

⁴² Annak a kérdőíves felmérésnek az alapján, melyet a Női Kórház ellenőrző irodájában Bálint Zoltán irányításával végeztek el, 200 prostituált nő megkérdezésével (Bálint–Stanca 1924).

⁴³ Bucur 2005: 205.

⁴⁴ Bokor 2009.

ral. Ráadásul a 69 nőből 44 szenvedett valamilyen nemi betegségben. Megválaszolatlan marad tehát a kérdés, hogy a többi 50, magát nem prostituáltak valló nő hogyan került a prostituáltakat megcélzó intézménybe? Mint ahogy az sem derül ki a kimutatásokból, hogy azt a 25 nőt, aki nem nemi betegséggel, hanem valami „más betegséggel” került be a kórházba, miért éppen itt, a nemi betegségekre szakosodott Női Kórházban kezelték? Figyelemre méltó adat az is, hogy míg a varroda munkaerőpiaci visszailleszkedést ígért, a 69 nőből 7-et tudott csupán direkt módon elhelyezni, azokat is a legalulfizetettebb és a prostitúció által leginkább érintett foglalkozások körében: cseléd, házvezetőnő, szakácsnő és mosónő. Kérdés, hogy a többi 62 nő élete hogyan alakult a továbbiakban, hiszen nekik mindenféle intézményi támogatás nélkül kellett boldogulniuk. A belső statisztikából úgy tűnik, egyesek maguk találtak „jobb állást” és otthagyták a varrodát, mások visszamentek a bordélyba, míg másokat hazaküldtek a szüleikhez, de volt, akit a kórházba utaltak vissza egy újabb kezelésre. A menhely eredményességét minden bizonnyal ilyen rövid időszakban nehéz megítélni, nem is ez a tanulmány célja. Az azonban világosan látszik, hogy ez az intézmény hosszú távon nem tudta megoldani azt a problémát, amely a korabeli nőket a prostitúció útjára indította, legfeljebb átmeneti védelmet nyújtott az éppen védelemre szorulóknak (leányanyáknak, szülőktől kitagadottaknak, a prostitúció hálójából menekülni készülőknek).

1920 májusában egy nőgyógyászati részleget is létesítettek a kórházon belül, ezt Dominic Stanca testvére, Constantin Stanca vezette. Ekkor újabb 30 ágygal gyarapodott a kórház. Gyakorlatilag a kezelték és ellenőrzöttek problémáinak ítélt terhességeit tartották itt kézben: bár időnként szüléseket is levezettek, sokkal nagyobb számban hajtottak végre nőgyógyászati beavatkozásokat⁴⁵ (például terhességmegszakítást, spontán vetélés művi úton való befejezését). A két világháború közötti erdélyi nőgyógyászati és szülészeti kórházak kimutatásaiból kiderül, hogy a kórházi szülések száma több városi kórházban is messze alatta maradt az abortuszok számának.⁴⁶ Ez a különbség a kifejezetten prostituáltakra és nemi betegekre szakosodott kolozsvári Női Kórház adataiban is látszik: 1919–1937 között összesen 629 szülést regisztráltak, ezzel szemben 236 méhen kívüli terhességet szakítottak meg és 967 abortuszt hajtottak végre. Utóbbiakból csupán 262 volt „művi abortusz”, amelyekre ügyészségi jóváhagyással is rendelkeztek, a többi úgynevezett részleges abortusz volt, és – a táblázatot készítő Dominic Stanca igazgató megjegyzéséből ítélve – a már beindult spontán vetélések kórházi befejezését jelentette. Érdekes módon Stanca ezt csak a Női Kórház külön oldalon lévő táblázatában jegyezte meg, a Kolozs megyei egészségügyi hatósághoz küldött összesítőjén csupán a 262-es számot tüntette fel.⁴⁷

⁴⁵ A román nyelvben *avort* megnevezéssel illetik mind a spontán vetélést, mind a művi abortuszt, ezért nehéz a táblázat alapján eldönteni, hogy a beavatkozások egész pontosan milyen típusú terhességmegszakításra vonatkoznak.

⁴⁶ Ez az arány általában a főként prostituáltakat gyógyító kórházakra volt jellemző, a máramaros-szigeti, marosvásárhelyi, aradi és temesvári állami kórházakra kevésbé.

⁴⁷ SANIC Probleme demografice în Ardeal. Ministerul Muncii Dos. 1150/1938.

Az ambulatóriumphálózat a szociális betegségeket kezelő és a prevencióért felelős járóbeteg-rendelők hálózata volt. Kolozsváron, Szebenben, majd Erdély további településein hozták létre őket, és rendszerint egy-egy venereás kórházhoz kapcsolták őket.⁴⁸

A kolozsvári ambulatórium a Női Kórház kiegészítő intézményeként működött a kórház épületében, és szelekciós funkcióval bírt: a kórház és a betegek, valamint a potenciális betegséghordozók közötti közvetítőként működött, ugyanis leginkább az ambulatórium szakorvosainak javaslatára, az itt végzett gyorszűrések eredményeként kerülhettek be a nők a kórházba. Az ambulatóriumban naponta 100-150 beteget láttak el, de csupán az időszakos és átmeneti kezeléseket tudták végrehajtani, a súlyosabb, idült eseteket a kórházakba kellett beutalni. A rendelő kevés alkalmazottat foglalkoztatott, egy-egy ilyen intézményben egy főorvosnak, egy-két kisegítő orvosnak, egy vagy két nővérnek, illetve egy szolgálonak biztosítottak munkát. Az ingatlanról és annak működési költségeiről a városi tanácsnak kellett gondoskodnia, a bútorzatról, az orvosi eszközökről és a gyógyszerekről pedig a Szociális Munka Szakosztálynak.

Bár az ambulatóriumokat többféle betegség és probléma (csecsemőhalandóság, tuberkulózis, nemi betegségek) gyógyítására és megelőzésére hozták létre, mégis leginkább nemi betegségekkel és az ezeket hordozó (főként prostituált) személyekkel foglalkoztak. Ezért van, hogy az alapító szövegekben a tuberkulózisos betegekről és a csecsemőhalandóságról sokkal kevesebb szó esik (sőt, szinte nem is esik, csupán az általános célkitűzéseknél említik), mint a nemi betegekről és az ezekkel kapcsolatba hozott prostituáltakról. Az intézményhez kapcsolt útmutató⁴⁹ több pontban is rögzítette a prostitúció és a nemi betegségek viszonyát, a szifilisz gyógyításának fontosságát és az egyes nemi betegségek kezelési módjait, a beteg felügyelet alatt tartásának időtartamát.

AZ ELLENŐRZÉS KITERJESZTÉSE

A húszas évek végére az egészségügyi hatóságoknak sikerült a „gyanúsak” és a felülvizsgálatra, kezelésre kiszemelték közösségét látványosan kiszélesíteniük. Már nemcsak a titkos prostituált volt veszélyes alakja a városnak, mint a századfordulón, hanem minden prostituált, sőt prostitúcióra hajlamosnak ítélt nő is, aki életmódja, munkája stb. révén rákényszerülhetett testének áruba bocsátására vagy kapcsolatba kerülhetett prostituáltakkal. Sokat mond erről Moldovan definíciója:

⁴⁸ 1919 februárjában az Erdélyi Kormányzótanácson belül működő Szociális Munka Szakosztályának 296/1919-es dokumentuma közzétette a járóbeteg-rendelők, azaz ambulatóriumok (Ambulator Policlinic) szervezeti tervét (Planul de organizare a ambulatoriilor policlinice). Ebben megfogalmazódott az ambulatóriumok létrehozásának szükségessége, valamint napvilágot láttak az intézmények működési elvei is.

⁴⁹ Instrucțiuni pentru ambulatoriale policlinice 1922: 5.

„Morális szempontból prostituált minden szexuálisan *promiszkuis* nő, aki promiszkuitása miatt tekinthető *bűnösnek*. Higiéniai szempontból az alábbi szanalási módszerek csak azokra a prostituáltakra vonatkoznak, akik megfelelő védekezés hiányában fertőzési góccok vagy azokká válhatnak, függetlenül attól, hogy a promiszkuitás háttérében kereseti forma áll vagy sem.”⁵⁰

Valójában tehát a betegség, illetve annak lehetősége vált közös jellemzőjükké, amely egy csoportba sorolta be a korábban különböző helyzetű nőket, s ekkor konstruálódott meg a betegség, az arra való hajlam kapcsán a prostituált mint nemzetet fenyegető ellenség kategóriája.

1923-ban bevezették a cselédek rendszeres és szisztematikus kivizsgálását, hogy reálisan ráláthassanak arra a rétegre, amely véleményük szerint leginkább „a titkos prostitúciót duzzasztotta”, és amelynek kötelező kezelése révén meg lehetett volna szüntetni „azokat a fertőző góccokat, amelyeket ez a társadalmi osztály jelent”.⁵¹ Bevezették a gyárakban dolgozók, az iskolások és egyetemisták rendszeres orvosi vizsgálatát, a falun élő parasztokat is kivizsgálták, az új esetekről a falusi doktorok és bábák értesítették a hatóságokat – magyarán mindenkit megmozgattak és mozgósítottak. A Kolozs megyei Egészségügyi Felügyelőség utasítására Dominic Stancának és a Női Kórháznak 1921–1926 között rendszeres felvilágosító kampányokat kellett szerveznie a „társadalmi betegségek” ellen, amely kampányokhoz rendszerint különböző felmérések is kapcsolódtak. Ezek – a kórház profiljába illeszkedően – elsősorban a nemi betegségekre, ezen belül is főként a szifiliszre koncentráltak, de más, megoldatlannak vélt társadalmi betegségeket is megpróbáltak ily módon kiszűrni és gyógyítani. A felvilágosító kampányokban kiselőadásokat tartottak, filmvetítést szerveztek (például a *Világrém* című orvosi propaganda-filmet is ekkor vetítették az országban), higiéniai és a szexuális életre vonatkozó tanácsadást nyújtottak, továbbá rendszeres vizsgálatokat folytattak és beavatkozásokat végeztek (például oltást, hajnyírást, az élőködők kiirtását).

A potenciális fertőzöttek körének fokozatos bővítése a kezelések és ellenőrző kivizsgálások számának megnövekedését eredményezte: míg 1920-ban 4200, addig 1921-ben már 9862, 1922-ben 12 760, 1923-ban pedig 9720 kivizsgálást hajtottak végre.⁵²

1930 – AZ EGÉSZSÉGÜGYI TÖRVÉNY

Az új egészségügyi törvény⁵³ megszületése Iuliu Moldovannak az Egészségügyi és Szociális Védelmi Minisztériumnál 1928 és 1930 között betöltött államtitkári posztjához kötődött. Az 1930-ban közzétett, *Legea Moldovanként* (Moldo-

⁵⁰ Instrucțiuni pentru ambulatoriale policlinice 1922: 5. (Kiemelés – B. Zs.)

⁵¹ Stanca 1925: 62.

⁵² Stanca 1925.

⁵³ 1930 Legea sanitară și de ocrotire. Monitorul Oficial nr. 154/14.07.1930.

van-törvényként) is ismert törvény lényeges változásokat hozott a nemi betegségek kezelése és büntetése terén, ez a változás pedig leginkább a korábbi prostitúciós életformákat szabta át.

Az új szabályozás a nemi betegségek feltérképezése és kezelése kapcsán azokat az elveket emelte nemzeti szinten kötelező érvényűekké, amelyeket az impériumváltás után Erdélyben megpróbáltak érvénybe léptetni, illetve helyel-közzel gyakoroltak is: minden nemi betegnek kötelezően jelentkeznie kellett az illetékes egészségügyi hivatalban, alá kellett vetnie magát a kötelező orvosi vizsgálatoknak és az egészen gyógyulásukig tartó kórházi kezelésnek. Számukra az egészségügyi hatóságok egészségi lapot állítottak ki, amit csak az egészségügyi hatóságoknak állt módjukban ellenőrizni, megújítani (300. cikkely). A felvilágosító, felügyelő, ítélkező, ellenőrző, vallató és nyomozó szerepét ezúttal az orvosnak osztották ki, s részben a beteg személyi védelmét is neki kellett ellátnia. Azt, aki nemi betegséggel valaki mást megfertőzött (érvényes volt ez a szoptatós dajkákra is), három hónaptól egy évig tartó börtönbüntetésre ítélték. Valójában ez volt az egyik nagy újítása ennek a törvénynek, amely ezúttal már nem a rendőrséggel fenyegetett, mint a korábbi szabályzatok és helyi rendeletek, hanem a nemi betegek általános kriminalizálását írta elő, mindazokét, akik nem tisztelték az orvosi szférát és nem rendelték alá magukat neki úgy, ahogyan azt elvárták tőlük.

A törvény 305. cikkelye – a nemi betegségek elterjedésére hivatkozva – elrendelte a bordélyházak bezárását, és büntetendőnek nyilvánította a prostitúcióval kapcsolatos kereskedést (a futtatást, kerítést, csábítást).⁵⁴ Bár megengedte a prostitúciót, de a megbetegedést és annak eltitkolását bűnténynek tekintette, a nemi betegségek hordozóit pedig szabadságvesztéssel fenyegette. Az ellentmondás feloldására megoldásként az orvossal való heti többszöri konzultációt kínálta, ami az egyetlen kiút lehetett a büntetés elkerülésére.

A bordélyházak bezárásával a prostitúciót bérelt ingatlanokba akarták terelni, Kolozsváron például a törvény összesen 110 bordélyházi nőt érintett. A végrehajtás azonban nem ment egyik napról a másikra, mert ugyan a törvény 1930. július 14-én jelent meg, de augusztus 24-én még mind a nyolc bordélyház működött Kolozsváron, csak október 2-án zárták be őket. A változásokat a helyi polgárság nem fogadta nagy örömmel, az elégedetlenség pedig egy másfajta diskurzust termelt ki, egészen pontosan egy régit újított fel: a morálisat. A várost ellepő prostituáltak ismét a polgárok (főként a polgárasszonyok) „erkölcsi tisztaságát fenyegették”, akárcsak húsz évvel azelőtt, de a felháborodás oka lehetett az is, hogy a helyi polgárság egyik intézményét szüntették meg.

⁵⁴ „Tilos a nyilvánosházakban, bérlakásokban vagy más prostitúciós célra használt helyiségekben zajló prostitúciós tevékenység. Minden – a törvény életbeléptetéséig ebbe a kategóriába tartozó – helyiség ennek értelmében felszámolandó. Mindazok, akik a fentiekben elrendeltek megsértik, illetve mindazok, akik prostitúciós tevékenység révén használnak ki nőket, 5000-tól 100 000 lejig terjedő pénzbeli bírsággal sújtatnak, a visszaeső bűnösök pedig 6 hónapig terjedő szabadságvesztésre ítéltetnek” (Legea sanitară și de ocrotire 1930. Monitorul Oficial nr. 154/14.07.1930, 305. cikkely).

A bordélyházból való kivonulást az *Ellenzék* egyik glosszája így dramatizálja:

„Különös csönd következik, mint mikor valaki elindul valahová, anélkül, hogy ismerné az utat. Itt-ott egy elfojtott sóhajtás, másrészt visszafojtott fájdalomnak szippantó, zsebkendőbe nyomott, szaggatott feltörése. A zongorás otthagyja a lokált, ahol évek óta feledett régi jó időket, be nem érkezett álmokat, művészi akarásokat, küzdelmet, nyomort, kenyértelenséget.”⁵⁵

A sajtóban azt is megírják, hogy milyen életmódbeli változást idézett elő ez a törvény a bordélyban élő nők számára:

„Ma délelőtt egy dr. Hossu városi főorvos vezetése alatt álló bizottság, a közegészségügyi minisztériumnak ezelőtt két nappal adott rendelete alapján, az összes kolozsvári nyilvánosházat bezáratta. A nyilvánosházakból kikerült nők a legnagyobb kétségbeesséssel tekintenek a tél elé, mert némelyiknek még téli kabátja sincsen. A prostituált nőknek a rendőrség hétfőig adott időt a lakásszerzésre. Azokat, akiknek hétfőig nem lesz lakásuk, hazatoloncolják. Az egészségügyi ellenőrzést ezentúl az egészségügyi ügynökök fogják végezni.”⁵⁶

A város tiltakozott, például nem adtak ki lakásokat a prostituáltaknak, ezért a hatóságoknak új megoldást kellett találniuk: az európai garniszállók mintájára év végén újraterelítették a bordélyok egy részét és bérbe adták a szóban forgó ingatlanokat.

Mivel az új egészségügyi törvény kriminalizálta a nemi betegséget hordozókat, az ellenőrzött és kivizsgált személyek száma még inkább gyarapodott: a bordélyokat betiltó törvény, majd az 1933-as, illetve az ezt megerősítő, nemi betegségekről szóló szabályzat, valamint az 1935. február 1-jén Kolozsváron bevezetett napi rendszerességű orvosi vizitre való jelentkezési kényszer⁵⁷ hatásai mind megmutatkoznak ebben a növekedésben. Míg 1924-ben 169 bejegyzett személyt tartanak nyilván, 1931-ben ezek száma 303, és a harmincas években folyamatosan 300 fölött van. Ugyancsak számottevő adatösszefüggésekre lelünk a megelőző kezelések számára vonatkozóan is: az 1920-as években nem regisztrálnak ilyen típusú beavatkozásokat, majd 1931-ben a kezelések száma 3695 volt, ez 1935-ben eléri a 30 980-at.⁵⁸ Az oltások (szifilisz és más betegségek elleni oltások) száma is sokszorosára nő: 1921-ben még alig 297 oltásról tudunk, míg ezek száma 1935-re majdnem eléri az 5000-et.

⁵⁵ Leépítik a szerelmet és a prostitúció új nyomoruság forrása lesz a marosvásárhelyi utcán. *Ellenzék* 1930. szeptember 19.

⁵⁶ *Kolozsvári Friss Újság* 1930. október 2. 5. A magyar nyelvű helyi sajtó részletesen tudósít erről a folyamatról, hangvételében és felütésében nyilvánvalóan közvetíti a polgári város méltatlankodását a kérdés kapcsán.

⁵⁷ Weber 1935.

⁵⁸ Weber 1935.

Az 1930-as és 1935-ös „odafigyelés” nyilvánvalóan nagyobb számú prostituált regisztrációját is eredményezte, ez leginkább a „megelőző kezelések” számának megugrásában figyelhető meg. Ez a számbeli növekedés a pályaválasztás során szerepet játszó gazdasági tényezőkkel (a nők számára is elérhető munkalehetőségek beszűkülésével, a gazdasági válsággal) is összefüggésben van, de egyben a prostituált státusának felvállalását is jelentheti. Tudjuk, hogy számos prostituált vagy prostituáltjelölt – a korábbi minták szerint – mellékkeresetként, bérkiégésztésként, tehát időszakosan választotta ezt a megélhetési formát, de mivel a törvény nem számolt ezzel a társadalmi problémával és kötelezővé tette minden prostitúciót gyakorló személy bejelentkezését a hivatalokba, ezzel mintegy „professzionális osztállyá” formálta őket, és mindinkább elzárta előlük a továbblépés, a kiugrás lehetőségét.⁵⁹ Egyfajta felülről irányított professzionalizációnak vagyunk tanúi ebben a történetben, akárcsak Judith Walkowitz southamptoni esetében.⁶⁰ Walkowitz története korábbi, hiszen ő azt az időszakot taglalja, amikor egy másik prostitúciós jogszabályozás, a *Contagious Disease Acts* (CDA), azaz a fertőző betegségekkel kapcsolatban hozott törvények léptek érvénybe Angliában, és ennek okán az érintett hatóságok megfigyelési, bejegyeztetési és kontrollálási hadjáratai elkezdődtek a prostituáltak ellen. Southamptonban a prostituáltak sorába bejegyzett, szegény lakónegyedekben élő nők történeteinek keresztül annak lehetünk tanúi, hogy a rendőrség miként tudta a szegények lakta környékeket kontroll alatt tartani, illetve hogy a kemény hatósági fellépés a sorozatos bejegyeztetési és ellenőrzési aktusokkal miként teremtette meg a professzionális prostituáltak csoportját.

FORRÁSOK

Serviciulul Arhivelor Naționale Istorice Centrale (SANIC)

Ministerul Muncii, 1150/1938.

Ministerul Muncii, 500/1935.

Ministerul Muncii și Sănătății, 16/1934.

Arhivele Naționale, Serviciul Județean Cluj (SJAN)

Dominic Stanca, 667.

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK KT)

625. Bálint Zoltán hagyatéka.

Instrucțiuni pentru ambulatoriile policlinice 1922. Ordin nr. 10992/1922 Inspectoratul General Sanitar, Cluj.

⁵⁹ Walkowitz 1980; Walkowitz 1999: 185.

⁶⁰ Walkowitz 1980, 1999.

Legea sanitară și de ocrotire 1930. Monitorul Oficial nr. 154/14.07.1930.

- Bálint, Zoltán – Stanca, Dominic 1924: Studiu statistic asupra 200 prostituate. *Clujul Medical* (4.) 9–10. 254–261.
- Chitul, Iulian 1921: Din combaterea boalelor venerice la sate. *Sănătatea publică* (1.) 3. 17–19.
- Moldovan, Iuliu 1996: *Amintiri și reflexiuni*. București.
- Răsmerița, E. 1939: Evidența sanitară a Municipiului București. In: Ministerul Sănătății și Asistenței Sociale: *Probleme și realizări*. Vol. II. București, 991–1054.
- Stanca, Dominic 1922: Rostul ambulatorului policlinic în combaterea boalelor venerice. (Extras din motivarea proiectului de lege pentru reforma prostituției, cu concursul Dlui Z. Balint de la ambulatorul policlinic Cluj.) *Sănătatea publică* (2.) 11–12. 41–50.
- Stanca, Dominic 1925: Spitalul de femei și ambulatorul policlinic din Cluj în cei cinci ani de funcțiune (1919–1923). *Clujul Medical* (5.) 3–4. 60–65.
- Stanca, Dominic 1929a: Ambulatorul policlinic ca organ special în combaterea plăgilor sociale. *Clujul Medical* (9.) 3. 127–134.
- Stanca, Dominic 1929b: Ambulatorul policlinic ca organ special în combaterea plăgilor sociale. *Societatea de mâine* (6.) 9–10. 163–165.
- Stanca, Dominic 1929c: Organizarea ambulatorului policlinic. *Clujul Medical* (9.) 7. 346–355.
- Stanca, Dominic 1929d: Zece ani de la înființarea spitalului de femei și ambulatorului policlinic Cluj (1919–1929). *Clujul Medical* (9.) 11. 535–546.
- Voina, Aurel 1930: *Prostituția și boalele venerice în România*. București.
- Voina, Aurel 1931: *Combaterea boalelor venerice*. București.
- Weber, Carol 1935: Ambulatorul policlinic. In: Vlad, Petre (ed.): *Probleme demografice Clujene și raport de activitate pe anul 1935*. Cluj, 102–109.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bokor Zsuzsa 2006: Technikák a prostituáltak marginalizálására és a nemzeti térből való kizárására. In: Jakab Albert Zsolt – Szabó Á. Töhötöm (szerk.): *Lenyomatok 5. Fiatal kutatók a népi kultúráról*. (Kriza Könyvek 27.) Kolozsvár, 215–235.
- Bokor Zsuzsa 2009: Átvilágítás. Egy orvosi kérdőív társadalomtörténete. In: Kovács Éva – Orbán Jolán – Krasznár Veronika Katalin (szerk.): *Látás, tekintet, pillantás. A megfigyelő lehetőségei*. Budapest–Pécs, 126–141.
- Bokor Zsuzsa 2013: *Testtörténetek. A nemzet és a nemi betegségek medikalizálása a két világháború közötti Kolozsváron*. Kolozsvár.
- Bokor, Zsuzsa 2015: Enemy of the World in City and Village. Anti-Venereal Disease Campaigns of Cluj Physicians in Inter-War Provincial Transylvania. *Martor* (20.) 73–82.
- Bucur, Maria 2005: *Eugenie și modernizare în România interbelică*. Iași.

- Corbain, Alain 1990: *Women for Hire. Prostitution and Sexuality in France after 1850*. Cambridge, MA.
- Davidson, Roger – Hall, Leslie A. (eds) 2001: *Sex, Sin and Suffering. Venereal Disease and European Society since 1870*. London–New York, 1–14.
- Kiss Tamás 2010: *Adminisztratív tekintet. Az erdélyi magyar demográfiai diskurzus összehasonlító elemzéséhez. Az erdélyi magyar népesség statisztikai konstrukciójáról*. Kolozsvár.
- Preston, Margaret H. – Ó hÓgartaigh, Margaret (eds) 2012: *Gender and Medicine in Ireland, 1700–1950*. New York.
- Scott, James C. 1998: *Seeing Like a State. How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. New Heaven–London.
- Siena, Kevin P. 2004: *Venereal disease, hospitals and the urban poor. London's 'Foul Wards', 1600–1800*. (Rochester Studies in Medical History.) Rochester, NY.
- Turda, Marius – Weindling, Paul J. 2007: Eugenics, Race and Nation in Central and Southeast Europe, 1900–1940: A Historiographic Overview. In: Turda, Marius – Weindling, Paul J. (eds): *Blood and Homeland: Eugenics and Rational Nationalism in Central and Southeast Europe, 1900–1940*. Budapest, 1–20.
- Turda, Marius 2014: *Eugenism și modernitate. Națiune, rasă și biopolitică în Europa (1870–1950)*. Iași.
- Walkowitz, Judith R. 1980: *Prostitution and Victorian Society. Women, Class and the State*. Cambridge.
- Walkowitz, Judith R. 1999: Egy kirekesztett csoport születése: prostituáltak és munkásnők Plymouth-ban és Southamptonban. In: Léderer Pál (szerk.): *A nyilvánvaló nők. Prostitúció, társadalom, társadalomtörténet*. Budapest, 163–189.

Borgos Anna

„A házaséletet férje mellett megszokta vagy legalábbis eltűri, de néha még élvezi is”

A leszbikusság képei a Kádár-korszak pszichiátriai irodalmában

A pszichológiai, pszichiátriai kézikönyvek, tanulmányok és cikkek a melegekről és leszbikusokról kialakított és elérhető reprezentációk lényeges fórumát képezik, amelyek tükrözik és formálják is a róluk szóló diskurzusokat. Az államszocialista időszakban Magyarországon ezek az irodalmak (a bűnügyi hírek, „buziviccek” és a nagyon gyér és közvetett kulturális reprezentációk mellett) az egyik legnagyobb hatású információforrást és útmutatást jelentették a homoszexualitásról és a hozzá való viszonyulásról a társadalom és az „érintettek” számára egyaránt. A történeti kutatás számára pedig ugyancsak a kevés elérhető forrás részeként szolgálnak, amelyek ugyan keveset mondanak arról, hogyan beszéltek a melegek, leszbikusok önmagukról, de informálnak az énképüket jelentősen alakító, szakmai pecséttel ellátott fórumok nézeteiről.¹

Kutatásom során áttekintettem az 1960-as és 1980-as évek között a (női) homoszexualitás témájában magyar nyelven (magyar szerzőtől vagy fordításban) megjelent tudományos és „féltudományos” pszichiátriai, szexológiai szakirodalmat. Az ezt megelőző, háború utáni időszakban a téma nem kerül elő a pszichiátriában – részben tabutéma volt, részben a büntetőjog hatáskörébe tartozott. Nők esetében pedig még a szankcionálás erejéig sem tematizálódik, ami egyrészt persze könnyebbséget jelent, másrészt viszont a még teljesebb társadalmi láthatatlanság garanciája (és a forráshiányé). A pszichiátria és a szexológia mint alakuló új terület az 1960-as, és különösen az 1970-es évektől tárgyalja a homoszexualitás kérdését, nagyrészt magyar és néhány, a „keleti blokkból” származó szerzőtől.² (A nyolcvanas évek elejétől az AIDS kapcsán is folyamatosan előkerül a homoszexualitás témája, ezeket nem vontam be a vizsgálatba.) Az *Orvosi Hetilap* könyvszemle rovata rendszeresen recenzeálja a téma „nyugati” szakirodalmát is. Nagyszámú cikk és könyv jelent meg szaklapoktól a nagyközönségnek szánt orvosi-szexológiai munkákon át az általános ifjúsági vagy társadalomtudományi fórumokig (szinte kizárólag férfi, és feltehetőleg heteroszexuális szakértők tollából). Az ismeretterjesztő és a tudományos irodalom ebben a témában gyakran nem is vált el teljesen, akár a szerzőket, akár a megcélzott közönséget tekintve.

¹ Néhány klasszikus meleg-leszbikus historiográfia: Halperin 2002; Duberman et al. 1989; Faderman 1981.

² Már a hatvanas évek végétől jelenik meg elvétve egy-egy cikk, ismertetés a transzszexualitásról is: Süle 1969; Buda 1970; Süle 1970; Aszódi 1983b.

KÁDÁR-KORSZAK ÉS SZEXUALITÁS

A Kádár-korszak bonyolult viszonyt ápolt a szexualitással. Alapvetően magánügynek tekintette – azaz részben védett, szabad terepnek, részben tabunak. Ugyanakkor olyan közügynek is, amelyet szervezni és felügyelni szükséges. A szexuális felvilágosítás, nevelés kérdése, illetve szükségessége a hetvenes évektől egyre sűrűbben került elő, elsősorban az „akceleráció”³ valamint a házasság előtti szexualitás vagy a „nemi erkölcs” vonatkozásában, tágabban az egészségügy, a család és a népesedéspolitikai ügyével összefüggésben. A megfelelő szexualitás fontos közvetítő terep volt a nemi szerepek, a monogám család és általában a szocialista társadalom ideáljai és ideológiái számára.⁴

Az ebben az időszakban publikált, meglehetősen kiterjedt szexuális nevelési anyagok a nemek egyenlőségét és a kettős nemi morál elfogadhatatlanságát hirdették (más kérdés, hogyan valósult ez meg a gyakorlatban).⁵ A test és a szexualitás lényeges kérdéssé vált, melyeket ugyanakkor magukon a róluk szóló diskurzusokon keresztül lehetett és kellett kontrollálni.⁶ A születésszabályozás, az abortusz vagy a válás kérdései sokáig tabutémáknak minősültek, és a nők számára a reprodukció mint elsődleges feladat megkérdőjelezhetetlen volt.⁷ A „deviáns” viselkedésformákat leginkább az orvosi vagy a pszichotudomány szakértőin keresztül felügyelték, mivel az alternatív szexualitások és életstílusok a család és a társadalom rendszerét fenyegették, így azok már nem voltak magánügynek tekinthetők. Kisebb számban nyitott kapcsolati modellek, illetve erről szóló diskurzusok is megjelentek: a korai hetvenes évek kommunaideálja⁸ és a házasságon kívüli szexualitás, a „nyitott házasság” kérdése.⁹ Utóbbi a patriarchális birtokviszony helyett az önkéntességet és egyenrangúságot hangsúlyozta, amely „a házasság új, szocialista modellje” lehet. (Azonos nemű kapcsolatról nem esik szó.)

Ugyanakkor a „magánélet tisztelete” is bizonyos fokig érintetlen maradt, meghagyva a privát szférát a biztonság terének a szexuális kisebbségek számára is (akik nem nevezték így magukat – ez a megnevezés épp a politizálódás terméke). A „magánügynek” nyilvánítás egyszersmind a láthatatlanságot, a rejtőzködést és/vagy elfojtást is garantálta, megerősítette. A homoszexualitás a „három T”-ből nagyjából a „tűrés” kategóriájába esett, ami egyfajta „toleráns elnyomást” jelentett.¹⁰ Ezt az ambivalens viszonyt közvetítik azok a voltaképpen elfogadást hirdető, a korban (már a tematizálással is) progresszívnek számító pszichiáteri megnyilvánulások is, mint amilyen Buda Béláé, a korszak talán legtekintélyesebb, szexualitással foglalkozó szakemberéé:

³ Lásd például: Kon 1968.

⁴ Erről lásd például: Murai–Tóth 2014.

⁵ Rédei 2013.

⁶ Vö. Foucault 1999.

⁷ Funk–Mueller 1993; Gal–Kligman 2000; Zimmermann 2010.

⁸ Heller 1970; Heller–Vajda 1970.

⁹ Szilágyi 1980a.

¹⁰ Takács 2015.

„A szexualitás mindenkinek a magánügye mindaddig, amíg az emberi együttlét szabályait ezzel nem sérti meg. Senkire nem tartozik tehát, hogy valaki homoszexuális-e vagy nem. [...] Vannak homoszexuálisok, akik szinte hivalkodnak azzal, hogy ők mások. A nyugati magazinokban, televíziós műsorokban gyakran láthatók ilyenek, de a pesti utcán is lehet látni retikülös, kifestett, nőiesen járó férfiakat. Ez éppolyan hibás és káros dolog, mint a megszólás, a mások magánéletébe való beavatkozás készsége.”¹¹

Az idézet több problematikus és máig visszaköszönő kérdést felvet. Amint a homoszexualitás nyilvános beszédtemává válik, azaz kilép a „magánügy” kategóriájából, „hivalkodásnak” minősül. Az egyetlen elfogadható attitűd tehát a kölcsönös „tapintat”, amelyben a heteroszexuálisok nem zaklatják a homoszexuálisokat, azok pedig nem terhelik a heterókat azzal, hogy kiviszik vonzódásukat a hálózobából, s ezzel nyilvános térben látható testekké, társalgási témává, ad absurdum emberi jogi ügygé teszik identitásukat – azaz nem fenyegetik a heteronormatív társadalom rendjét. A másik feltűnő pont a szövegben a homoszexualitásnak a transzvesztitizmussal vagy transzszexualitással való összemosása, amely sokáig szintén jellemző volt szakértő és laikus körökben egyaránt.

A HOMOSZEXUALITÁS JOGI ÉS ORVOSI STÁTUSZA MAGYARORSZÁGON ÉS KELET-EURÓPÁBAN

A (férfi) homoszexualitást (mint „természet elleni fajtalanságot”) Magyarországon 1961-ben dekriminalizálták.¹² Európai viszonylatban aránylag korán: Lengyelországban nem büntették, Csehszlovákiában ugyancsak 1961-ben szűnt meg a büntetés, de minden más kelet-közép-európai országot és néhány nyugat-európaiakat is megelőztünk.¹³ Ez talán közvetve összefügghetett a korszak konszolidációs politikájával is, amely valamelyest nyitni akart a „Nyugat” felé, de ennek pontos feltárásához alaposabb jog- és társadalomtörténeti kutatás volna szükséges. Ugyanakkor eltérő beleegyezési korhatárt vezettek be az azonos neműek szexuális kapcsolatára, amely már a nőkre is ugyanúgy vonatkozott. Ez 1978-ig húsz, 2002-ig tizennyolc év volt, szemben a heteroszexuálisok tizennégy évével.¹⁴

¹¹ Buda 1978: 59.

¹² Korábban egy évig terjedő szabadságvesztéssel volt büntethető beleegyezéses kapcsolat esetén is: *1878. évi V. törvénycikk a magyar büntetőtörvénykönyv a büntettekéről és vétségekről* (Csemegi-kódex). II. rész, XIV. fejezet: *A szemérem elleni büntettek és vétségek*, 241. §. <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5799> – utolsó letöltés: 2016. november 21.

¹³ Néhány példa: Bulgária: 1968; NDK: 1968; NSZK: 1969; Szlovénia, Horvátország: 1977; Oroszország: 1993; Szerbia: 1994; Románia: 2001; Egyesült Királyság: 1967/1981; Finnország: 1971; Norvégia: 1972; Spanyolország: 1979; Portugália: 1983. Lásd http://en.wikipedia.org/wiki/LGBT_rights_by_country_or_territory – utolsó letöltés: 2016. október. 27.

¹⁴ A Magyar Népköztársaság Büntető Törvénykönyve a „természet elleni fajtalanságot” a nemi erkölcs elleni büntettek között tárgyalta (V. törvénycikk 279. §). „Három évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő a) az a huszadik életévét betöltött személy, aki tizennegyedik életévét már betöltött, de huszadik életévét még túl nem haladott személlyel természet elleni fajtalanságot követ el.”

Takács Judit és munkatársai kutatásai¹⁵ során előkerült egy, a dekriminalizálás előzményére vonatkozó fontos dokumentum: az Egészségügyi Tudományos Tanács Ideg-elméleti Szakbizottságának 1958-as üléséről szóló jegyzőkönyv, benne a homoszexualitásról szóló törvényszakaszok módosítására vonatkozó napirendi ponttal, amely Csorba Antal orvosvezéres előterjesztése nyomán tárgyalta a kérdést (az orvos ugyanakkor a javaslatot motiváló egyéni beadványokra is utal). A dokumentum egyértelműen illusztrálja, hogy a büntetőjogi változásokban közvetlen szerepe volt az orvosi-pszichiáteri véleménynek, amely a homoszexualitás betegségkoncepcióját képviselte, és azt emiatt összeegyeztethetetlennek tartotta a büntetéssel.¹⁶ Az átfogó referátum záró része tíz pontban ismerteti az „abolicionista” érveket.¹⁷ Az érvek, illetve az ellenérvek cáfolatai nagyrészt társadalmi indíttatásúak és heteronormatívak. A büntetést nem azért vélik elvetendőnek, mert a homoszexualitás a heteroszexualitással egyenértékű állapot lenne, hanem mert a büntetőjogi szankció *értelmetlen* – egyrészt a társadalom egyébként is „természetes aversióval” viszonyul hozzá; másrészt „veleszületett betegség” volta okán nem jelent veszélyt a heteroszexuális egyénekre és intézményekre; harmadrészt, ugyanezen okból, a büntetés nem „mulasztja el” a homoszexualitást, viszont (negyedrészt) a zsarolás és a prostitúció „melegágya”.¹⁸

Az Egészségügyi Minisztérium dekriminalizációra vonatkozó indoklását elolvastva is ez a biologizáló érvelés köszön vissza. „Az orvosi megfigyelések kimutatták, hogy még a szerzett homoszexualitás esetén is, és azoknál a terhelteknél is, akik meg akartak szabadulni attól, a leggondosabb terápia is csak egészen ritkán hozta meg a kívánt eredményt. A homoszexualitás tehát biológiai jelenség, amelynek bűncselekménnyé nyilvánítása ennél az oknál fogva helytelen.”¹⁹ A szöveg meglehetősen ellentmondásosan veti fel az eredet kérdését: utal a biológiai gyökerekre mint a dekriminalizáció elsődleges bázisára, miközben az érvelést azzal is megtámogatja, hogy a terápia még a „szerzett” homoszexualitás esetében is hatástalan. A büntetés eltörlésén kívül tehát a reparatív terápia ellen is érvel. (A későbbi, pszichoanalitikusan orientált pszichiáteri magyarázatok egyébként elvetik a biológiai eredet gondolatát.) Mindenesetre a homoszexualitás büntetőjogi kérdésből a korábbiánál is erőteljesebben a „modern” pszichiátriai/szexológiai szakértői vizsgálódás tárgyává vált; orvosi, de valójában nemiszerep- és társadalmi kérdéssé.

ságot követ el, b) aki természet elleni fajtalanságot másokat megbotránkoztató módon követ el.” „Ezt a különleges védelmet a törvényalkotó szerint az tette szükségessé, hogy »e korban a nemi ösztön a perverz élmények következtében könnyen fixálódhatik ferde irányban«” (Országgyűlési irományok 1961: 271, Az Országgyűlés 1961. december 15-i ülése). Idézi Takács–P. Tóth 2016. A 2002-es változás: 37/2002. (IX.4.) alkotmánybírósági határozat. <https://www.opten.hu/37-2002-ix-4-ab-hatarozat-j24957.html> – utolsó letöltés: 2016. november 21.

¹⁵ Takács Judit: A homoszexualitás 20. századi társadalomtörténete az 1990 előtti Magyarországon. OTKA-kutatás, 2013–2016.

¹⁶ Ez az érvelés már a háború előtt is megjelent a pszichiáterek, pszichoanalitikusok részéről, Ferenczi Sándortól Totis Béláig (Borgos 2013).

¹⁷ Takács–P. Tóth 2016.

¹⁸ Takács–P. Tóth 2016.

¹⁹ Idézi Linczényi 1977: 134.

Egy ideig ugyanakkor nyomokban még a pszichiátriai irodalomban is jelen volt a büntetést támogató nézet, amely mögött a „megrontás” képzelet állt, mintha melegek között eleve kizárt lenne a kölcsönös beleegyezésen alapuló, egyenrangú kapcsolat. Haraszi István *A nemi élet kérdései* című 1964-es (tehát már a dekriminalizáció életbe lépése után publikált!) könyvében a homoszexualitást *A nemi ösztön elfajulásairól* című fejezet tárgyalja, és az *Azonos neműek „szereleme”* című alfejezetet a sadizmus, mazochizmus és fétisizmus témáját taglaló alfejezetek követik. A szerző megállapítja: „Majdnem valamennyi civilizált ország törvényei üldözik, büntetik az azonos neműek iránti beteges, elfajult vonzalmat, bár néhol – például nálunk is – a törvény különbséget tesz férfiak és nők között. A közszellem és a hangulat is súlyosan megbélyegezi az ilyeneket. A büntetéssel a »csábítás« és »megrontás« megelőzését akarják szolgálni.”²⁰

A homoszexualitást az Amerikai Pszichiátriai Társaság kezdeményezésére 1973-ban törölték a mentális betegségek listájáról – ennek magyar pszichiátriai-pszichológiai recepciójáról nem találtam nyomot. Az 1980-as években néhány évig az „egodisztóniás” (énidegen) homoszexualitás diagnosztikus kategóriája jelent meg, amely egyéni alkalmazkodási problémaként tekintett a homoszexualitásra, negligálva a társadalmi környezet szerepét.²¹ Magyarországon még a kilencvenes években megjelent szakirodalmak egy része is „rendellenességként”, „elfajzásként”, „perverzióként” tárgyalta, és az elfogadó attitűd is egyértelműen heteronormatív.

Ami pszichiátria és homoszexualitás viszonyát illeti a kelet-közép-európai régióban, viszonylag széles skálán mozog a helyzet a legsúlyosabb megbélyegzéstől és reparatív kényszertől a támogató csoportokig. Természetesen az egyes országokon belül is lényeges változások történnek az ötvenes és a nyolcvanas évek között.²² Romániában jóval a rendszerváltás utánig tartott mindkét nem üldözése és a teljes patológizálás.²³ Bulgáriában a hatvanas években a pszichiátriai tankönyvek még patológiaként és perverzióként tárgyalják a homoszexualitást, és munkaterápiával és pavlovi kondicionálással „kezelik”. Ugyanakkor a szintén a hatvanas évektől megjelenő szexológia progresszív szemléletet hoz a homoszexualitás megítélésében is. 1985-ben lefordítják az NDK-beli orvos, Heinrich Brueckner 1976-os könyvét, benne a *Szexuális kisebbségek* (nem „perverziók”) fejezettel, amely elismeri a homoszexuális identitást és párkapcsolatokat, a társadalmi kirekesztés következményeit, és kiáll a társadalmi elfogadás mellett.²⁴ Az NDK-ban viszonylag elfogadóbb a légkör, de a pszichiátriai és társadalmi

²⁰ Haraszi 1964: 161–162.

²¹ A homoszexualitás demedikalizációjának történetéről: Kórász–Koras–Simon 2008: 346–350; Kórász 2013: 316–320.

²² A melegek és leszbikusok helyzetéről az államszocializmus időszakában: Harmat 1989; Borgos (szerk.) 2011; Borgos 2014, 2015; Takács 2015; Hanzli et al. 2015. A poszt szocialista időszakban: Takács–Kuhar 2007; Takács–Borgos 2011; Kulpa–Mizielińska 2011; Fejes–P. Balogh 2013. A leszbikusságnak a háború előtti magyar nyelvű pszichiátriai irodalomban való reprezentációjáról: Borgos 2013.

²³ Moldoveanu 2014.

²⁴ Pisankanewa 2005.

diskurzus egyaránt devianciának tekinti a homoszexualitást, amely mindenképp az ifjúság „elcsábításának” veszélyével fenyeget.²⁵ Csehszlovákiában az ötvenes években még averziós terápiával próbálkoznak.²⁶ Itt is a szexológusok szupportív szerepe mutatkozik meg, terápiás csoportjaik a hetvenes években nemcsak biztonságos térként, de az első és akkoriban egyetlen társkereső fórumként is szolgáltak a meleg és leszbikusok számára.²⁷ Nők nincsenek a képben sem a büntetőjog, sem a „szexuális devianciák” vonatkozásában, csak amennyiben valamilyen egyéb ok miatt börtönbe kerülnek.²⁸ Lengyelországban nincs törvényi üldözés, de a társadalmi és egyházi intolerancia és rejtőzködés meghatározó, a nyolcvanas évektől pedig a titkosrendőrség is érdeklődést mutat a homoszexuális férfiak iránt (ún. „Hyacinth akció” 1985-től).²⁹

A Szovjetunióban az októberi forradalom,³⁰ illetve a tízes-húszas évek progresszív szexológiai hulláma után³¹ kemény üldözésnek vannak kitéve a homoszexuálisok mind a büntetőjog, mind a pszichiátriai³² kényszergyógykezelések, mind az általános társadalmi kirekesztés-megbélyegzés révén.³³ A szexológia tudománya „szexopatológia” néven volt használatos, azt implikálva, hogy vizsgálni csak a „normálistól” eltérő szexualitást szükséges.³⁴

A homoszexualitás a sztálini diktatúra tetőpontján, 1934-ben került újra a BTK-ba – leginkább akkor alkalmazták, ha valakit munkatáborba akartak küldeni, és nem találtak rá más ürügyet³⁵ –, és csak 1993-ban került ki a büntetőjogi kategória alól. E tekintetben tehát – szerencsére – úgy tűnik, Magyarország nem volt közvetlen függésben a szovjet belügyektől. Két, kéziratban lévő dokumentum³⁶ alaposabb betekintést nyújt a nyolcvanas évek második felének állapotaiba.³⁷ Az egyik „bizalmas” beszámoló³⁸ a *Moszkovszkij Komszomolec* című napilap 1987. március 24-i számában megjelent cikk ismertetése. Az írás döbbenetes „kórképet” ad a homoszexuálisokkal kapcsolatos megítélésről és bánásmódról. A cikket egy (tanácstalan, kétségbeesett, elszigetelődött) középiskolás névtelen levelét követően közölték. „A szerző kifejti, hogy tartani kell a jelenség terjedésétől, és óva int az ide vonatkozó törvény bármiféle liberalizálásától.” Sérelmezi, hogy a nőket nem büntetik, pedig köztük sem kevésbé elterjedt a jelenség.

²⁵ Evans 2010; McLellan 2011.

²⁶ Brzek–Hubalek 1988.

²⁷ Sokolová 2014.

²⁸ Lisková 2016.

²⁹ Selinger 2008; Stanley 2009; Tomasik 2012.

³⁰ A Szovjetunióban az 1917-es forradalom eltörölte az aktuális büntetőtörvénykönyvet, s vele a homoszexualitás büntetését deklaráló 995. §-t.

³¹ Kollontai 1977 [1921], 1927 [1923], 1971 [1926]; Healey 2001.

³² A szovjet pszichiátria politikai alapú emberi jogi visszaéléseiről: Pákh 1993 [1987].

³³ Veispak–Parikas 1991; Tuller 1997; Essig 1999; Kayiatos 2012.

³⁴ Stella 2015.

³⁵ N. N. 1989.

³⁶ A dokumentumok lelőhelye a Háttér Társaság Archívuma.

³⁷ A szovjet/ orosz melegtörténelemről: Veispak–Parikas (eds) 1991; Essig 1999; Tuller 1997.

³⁸ N. N. 1987.

„Szigorítani kell a tiltó rendelkezéseket és javítani a gyógyító tevékenységet, de mindenekelőtt a szexuális felvilágosítással kell megelőzni a bajt. [...] Gyógyítani, büntetni, nevelni kell.”

Két év alatt ugyanakkor, a politikai változásokkal párhuzamosan, érzékelhető átalakulás ment végbe, legalábbis a közbeszéd bizonyos szegmenseiben. A gorbacsovi peresztrojka és glasznosztj ebben a témában is érezte hatását. Erről tanúskodik a következő interjú, amely 1989-ben, a klasszikus szovjet kulturális hetilap, a *Lityeraternaja Gazeta* hasábjain jelent meg³⁹ (amely kb. a magyar *Élet és Irodalom*nak feleltethető meg). Az interjúalany Igor Kon filozófus, a lap tudományos rovatának vezetője, a Szexológiai Kutatások Nemzetközi Akadémiájának tagja. Kiindulópontja ugyancsak egy olvasói levél, amelyet egy odesszai bebörtönzött meleg férfi, amúgy sikeres kutató anyja írt, aki számon kéri a tudományt, hogy nyilatkozzon, betegség-e vagy bűncselekmény a homoszexualitás (valamelyik mindenképpen – és a betegségstátusz ebben a közegben védelmet nyújt a büntetéssel szemben). Kon elmondása szerint 1982-ben, a szocialista országok szexológusainak nemzetközi tanácskozásán megvitatták a homoszexualitás büntetőjogi felelősségének kérdését, és a Szovjetunió teljesen elszigetelődött. A homoszexualitás nem választás kérdése, büntetni értelmetlen és kegyetlen. A szexuális kisebbségekhez való viszony az emberi jogok egyik aspektusa; csak a kultúra magasabb szintjén ismerik el a különbözőséget. Ezt a gondolatot Kon figyelemre méltó módon a külpolitikával hozza párhuzamba, és a tragikus életű modernista költő, Cvetajeva szavaival ad neki nyomatékot: „Itt ugyanaz a logika működik, mint a nemzetközi kapcsolatok szférájában. De ezt megtanulni igen nehéz. Mert, mint Marina Cvetajeva mondotta, »az üldözöttséghez és a megkínzottsághoz nincs szükség üldözőkre és kínzókra, itt vagyunk mi magunk, amikor nem a magunk fajtája áll előttünk: néger, vadállat, marslakó, költő, fantom.«” A következőkben néhány jellegzetes kérdéskör mentén mutatom be a leszbikusság magyar nyelvű pszichiátriai reprezentációinak főbb tendenciáit.

NŐI HOMOSZEXUALITÁS ÉS PSZICHIÁTRIA: LÁTHATÓSÁG ÉS MEGÍTÉLÉS

Milyen a „női homoszexualitás” (a „leszbikus” szót alig használják, ez is beszédes) a pszichiáterek nézőpontjából? A nők azonos nemű vonzalmait jóval kevésbé tárgyalja a szakirodalom; az alapeset mindig a férfi homoszexualitás, a nők rendszerint velük összehasonlításban kerülnek szóba. Kevésbé érinti őket a jogi és társadalmi üldözés, kevesebb „problémát” okoznak, de kevésbé is láthatóak, még a pszichiátria számára is, ezért a róluk való ismeret is kevesebb. „Érdekes dolog, hogy a homoszexualitás hivatalos szempontból csaknem mindig és mindenütt a férfiak

³⁹ N. N. 1989.

homoszexualitását jelenti. A nőkkel a törvények rendszerint nem foglalkoznak. [...] Sokkal kevesebbet is tudunk emiatt a nők homoszexualitásáról.”⁴⁰ „A nők homoszexuális viselkedése kevésbé feltűnő, mint a férfiaké, és nemcsak a kultúr-történelemben, hanem a tudományos kutatások történetében is kevesebb figyelmet vont maga után.”⁴¹ Az intimitáskifejezés társadalmilag elfogadott formái egyszerűbbé teszik számukra nővonzalmaik megélését, vagy az egyértelmű identitásválasztás, -vállalás kényszerét.

„A homoszexuális nők deviáns késztetéseiket és homoszexuális viselkedésüket sokkal könnyebben elfogadják magukban, mint a férfiak. Ennek az lehet a magyarázata, hogy a kultúra a »másodlagos nem« (Simone de Beauvoir »deuxième sexe« koncepciójára utalva) számára nem írja elő olyan szigorúsággal és látványossággal a szerepviselkedést, mint a férfiak számára. [...] A homoszexuális nők tehát még ritkábban kapnak orvosi, pszichológiai vagy pszichoanalitikusi kezelést, mint a homoszexuális férfiak.”⁴²

Ha nem lépik át drasztikusan társadalmi szerepeiket, a nők azonos nemű vonzalmi enyhébb megítélés alá esnek, „elnezést” keltenek, vagy akár szexuális vágyat ébresztenek. A leszbikusosság a nemi szerepek kisebb áthágásának minősül, mint a férfi homoszexualitás, mely utóbbi a domináns szerepből való kilépést és a más férfiak szexuális vágyának tárgyává válást implikálja; a (férfi)homofóbia fő oka az ettől való averzió. A nőknek ilyen értelemben tehát valóban könnyebb, mert kevesebb homofób agresszióval szembesülnek; de a megengedett szerepek között azért elsősorban láthatatlannak maradni könnyebb, és az ellenérzések hiánya sokszor az identitás elismerésének hiányát is jelenti. Ezért lehet számukra sokszor lassabb és nehezebb felismerni, azonosítani az ilyen irányú vonzalmakat. Másfelől, különösen a tárgyalt időszakban, az elfojtást erősítette a házasság és az anyaság erősebb („természettől adott”) kötelezettsége és programja, és a „vénlányság” stigmája, amely viszont őket érintette erősebben. Ezenkívül esetükben a heteroszexuális vágy hiánya testileg kevésbé egyértelmű vagy feltűnő, és nem számított különösebben szokatlannak vagy rendellenesnek; a nők szexuális kielégülése kevésbé volt központi elvárás, mint a férfiaké. Mindemellett a rejtőzködés alapvető élménye, a kettős élet nem kevésbé nehéz.”⁴³

⁴⁰ Buda 1978: 58.

⁴¹ Buda 1994: 280. Buda Béla *Szexuális viselkedés. Jelenségek és zavarok – társadalmi és orvosi dilemmák* című kötete 1994-ben jelent meg, de az ebben szereplő tanulmányok korábban íródtak vagy korábbi szövegekre támaszkodnak.

⁴² Buda 1994: 291.

⁴³ Ezt a feszültséget idézik fel például az *Eltitkolt évek* című interjúkötet Kádár-korszakban felnőtt leszbikus szereplői: „Nekem a saját életemen belül nem integrálódott a leszbikusság, a személyiségem két külön szálon futott.” „Az egy teljesen más világ volt, az életem a barátnőmmel a társadalomtól félretett, külön becsomagolt élet volt.” „Nagyon bujkáltunk. Középkisülés kollegium volt: bujkáltunk vasalószobába, hátsó lépcsőházba, üres szobákba, vécébe, kis tanulószobába” (Borgos [szerk.] 2011).

A női homoszexualitás „elterjedését” illetően változatos becslésekkel és magyarázatokkal találkozhatunk. Általában egyetértés mutatkozik abban, hogy a kizárólag homoszexuális nők kevesebben vannak, mint a férfiak, bár ebben is van némi bizonytalanság. „Egyes szakemberek szerint a nők közötti homoszexuális kapcsolatok jóval ritkábbak, mások szerint sokkal gyakoribbak, csak jobban »elférnek« a nők között megengedett testi gyengédségi formákban.”⁴⁴ Egzakt arányt épp az átmeneti és „szublimált” formák (na meg a rejtőzködés) miatt nehéz meghatározni.

„A nők homoszexualitása finomabb és változatosabb átmenetekkel különül el a heteroszexuális viselkedéstől, ezért epidemiológiailag nehezen meghatározható a női homoszexualitás gyakorisága. Nehezebb a látens forma kizárásának lehetősége is, ugyanis a nők közötti kapcsolatokban a civilizált társadalmak szokásrendszere megengedi az intenzív érzelmeket és a szoros, intim, testi kontaktust.”⁴⁵

A szerzők többször hivatkoznak a Kinsey-jelentésre,⁴⁶ mely szerint a nők 1–3%-a kizárólag a saját neméhez vonzódik, a 45 éven aluliak 20%-ának pedig legalább egyszer volt ilyen élménye. Mindezt, mint említik, a rejtőzködés miatt is nehéz vizsgálni.⁴⁷ Egyes szerzők közvetlen kapcsolatot feltételeznek a nők felszabadítási mozgalmi és szexuális orientációja között. „A női emancipáció nyomán egyes adatok szerint növekedőben a női homoszexualitás is.”⁴⁸ Arányuk 1,5–2%, „de mostanában gyorsan növekszik: a női felszabadítási mozgalom aktivistái előnyben részesítik a leszbikus szerelmet”.⁴⁹

SZEXUALITÁS ÉS PÁRKAPCSOLAT

A nők szexuális irányultságát általában kontinuumszerűnek ábrázolják, amelyben a homoerotika bizonyos foka szinte minden nőnél megjelenhet. Már csak azért is, mert, mint a szerzők kiemelik, szexuális választásaik erősen összefüggnek érzelmi tényezőkkel és az intimitásra, kötődésre való általános szükséglettel. „A saját nemmel való testi kapcsolat nem asszociálódik olyan könnyen a szexuális izgalomhoz és orgazmushoz.”⁵⁰ Ez a fajta deszexualizált leírás, bár valamiféle biológiai különbséget sugall, valójában inkább a nők szexualitáshoz való viszonyát körülvevő társadalmi elvárásokat tükrözi. A szerzők ugyanakkor azt is hangsúlyozzák, hogy a nők közötti kapcsolatok vonzerejében a felfedezett nemi öröm

⁴⁴ Buda 1978: 58.

⁴⁵ Buda 1994: 281.

⁴⁶ Kinsey 1972 [1953].

⁴⁷ Buda 1969b.

⁴⁸ Szilágyi 1986: 286.

⁴⁹ Erőss 1984.

⁵⁰ Buda 1994: 281.

és problémátlan orgazmus központi szerepet játszik („belülről tudják, mi kell a nőknek”).⁵¹ A nyolcvanas évek második felétől megjelenő (főleg bulvárjellegű) vizuális ábrázolások pedig éppenséggel a nők közötti szexualitást állítják a középpontba, bár elsősorban heteroszexuális férfitekintetek számára.

A szövegek szerint a nők eltérő pszichoszexuális fejlődése és sajátos fiziológiai jellemzői késleltetik lesbikus önazonosságuk megtalálását. Elterjedt nézet a szexológusok között, hogy a női orgazmus nem „automatikus” (ellentétben a férfival), hanem hosszú és rögzös érési és tanulási folyamat eredménye, s emiatt később, többnyire már konkrét partnerhez kötődve tudatosulnak bennük homorotikus érzéseik. „Szexuális reagálóképességük csak később, huszonéves korban éri el fejlettsége tetőpontját”. „Viszonylag ritkán fordul elő, hogy egy tizenéves lány homoszexuális legyen.”⁵² A szerzők maguk is ezt a „férfiakator” közvetítik, amikor a homoszexuális identitást a szexualitás dimenziójával, azon belül is az orgazmussal azonosítják, miközben az intimitásszükségletre is utalnak.

A szerzők kiemelik a nőkapcsolatok hosszú távú, érzelmetli, kölcsönös és támogató jellegét és a promiszkuitás szokatlanságát. Ugyanakkor egyesek arra is figyelmeztetnek, hogy a mély szenvedély és sérülékenység féltékenységhöz és agresszióhoz vezethet⁵³ – vagyis a kapcsolatokban ott a destruktív potenciál is, persze a pszichiáterhez került esetek szűrőjén keresztül.⁵⁴

„TÍPUSOK”

A szövegek jelentős részében a lesbikus kapcsolatoknak és egyéneknek jellegzetesen polarizált képe jelenik meg, bináris és heteroszexuális minta szerint ábrázolva. A maskulin/feminin „típusok” a „valódi/pszeudo”, „veleszületett/szerzett”, „aktív/passzív”, „agresszív/gyengéd” dichotómiákat is magukkal vonják (ez, úgy tűnik, Krafft-Ebing óta nem változott). Lehetséges, hogy az ilyen „butch/femme”⁵⁵ párok (mint nemiszerep-minták vagy -kényszerek) valóban gyakoribbak voltak a korban, amikor – egyéb minták híján – maguk a lesbikusok is könnyebben gondolkodtak ezekben a szerepekben, de erről nincs megbízható forrás. Feltehetőleg a szerzők konceptualizációjáról is szó van, amely a lesbikus nőket vagy maskulin csábítóként vagy feminin, passzív lényként gondolja el, aki tipikusan egy vagy több rossz férfikapcsolat után fogadja el a domináns, „valódi” lesbikus közeledését. Buda utal a férfiszerep felöltésének társadalmi

⁵¹ Erőss 1984.

⁵² Szilágyi 1986: 286.

⁵³ Buda 1994.

⁵⁴ Buda 1969b.

⁵⁵ A *butch* és a *femme* a hagyományos értelemben férfias, illetve nőies megjelenésű lesbikusok elnevezése.

összefüggéseire is: amíg ez a szerep jóval több privilégiummal és szabadsággal járt, több férfitánzó leszbikus volt.⁵⁶

A „maszkulin”, „valódi” típus gyakran összemosódik a transzszexualitással is; a túl sok tesztoszteronnal rendelkező, nemi identitásfejlődésében „súlyosan megzavart”, férfiszereppel azonosuló leszbikus „lányokat, asszonyokat igyekszik szexuális cselekményre rávenni”, írja Edith Kent német orvos, könyvének *A normálistól eltérő szexuális élet. Ferde hajlamok* című fejezetében.⁵⁷ A maszkulin leszbikus olykor démonizált figura, aki nemcsak „férfias” külsővel, viselkedéssel, családfői szereppel és szexuális dominanciával jellemezhető, de fenyegető, agresszív vagy akár sadista lényként is ábrázolódik, akitől jobb óvakodni. Ezt a képet leginkább Abram Moiseevic Sviadosh, a leningrádi Városi Tanács irányítása alatt működő Szexológiai Központ vezetőjének esettanulmányai közvetítik *A nő szexuálpatológiája* című könyvében.⁵⁸ Egyik esettanulmányának betege üldözte szerelmét, egy másik késsel fenyegette orvosnőjét, akibe beleszeretett. „Az aktív homoszexuális nők személyiségét vizsgálva [...] 40%-ban láttuk egyidejűleg vakmerőség és durvaság előfordulását. Kegyetlenség 16%-ban, hazudozás, egoizmus 14%-ban volt megállapítható, és csak 20%-ban talákoztunk kellemes, kontaktust könnyen teremtő aktív homoszexuális nővel.”⁵⁹ Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a „betegek” nem közvetlenül leszbikusságuk miatt, hanem egyéb problémák (ingerlékenység, álmatlanság, „neuraszténias” panaszok, szomorúság, szuicid kísérlet) miatt kerülnek a klinikára, amelyek csak közvetve, a környezettel való konfliktus nyomán kapcsolódhatnak a szexuális orientációhoz. A leszbikussággal összefüggésbe hozott „személyiségzavarok” érvényessége és általánosíthatósága (és főleg esszenciális, veleszületett jellege) tehát erősen kérdéses.

A passzív homoszexuális nők külsőleg, szexuálisan, viselkedésben és tevékenységekben is „női” szerepet játszanak. Többségük élt már nemi életet férfakkal, férjénél is volt, de többnyire nem jutott nemi kielégüléshez. Ők „hagyják magukat szeretni”, miközben lehetnek heteroszexuális kapcsolataik és vágyaik, azaz „pszeudo-homoszexuálisok”⁶⁰ – véletlenül sem addig voltak „pszeudo-heteroszexuálisok”. A freudi, de általánosabb kulturális reprezentációt mutató alap- tézis ezek szerint: a „nőies” nőnek nem lehetnek aktív (homo)szexuális vágyai, ő csak elfogadja mások vágyát. Más (vagy akár ugyanezen) szerzőknél azzal is találkozunk, hogy a leszbikus kapcsolatokat valójában a kölcsönösség, egyenrangúság nagyobb foka, a kevésbé megosztott (szexuális és egyéb) szerepek jellemzik.⁶¹

Pszichológiai szövegekben is utalnak az USA meleg/leszbikus és női polgárjogi mozgalmaira (Buda kifejezett tájékozottságot mutat ebben), elismerve ezek

⁵⁶ Buda 1994.

⁵⁷ Kent 1970: 99.

⁵⁸ Sviadosh 1978.

⁵⁹ Sviadosh 1978: 116.

⁶⁰ Kent 1970; Sviadosh 1978; Bágyoni 1984.

⁶¹ Többek közt Buda 1969b, 1994.

létfogosultságát, de nem mulasztva el megemlíteni „túlkapásait”, „propagandáját”, „militáns” jellegét. A mozgalmárság inherensen „férfias” – a társadalmilag aktív és tudatos attitűd, sőt maga az identitás vállalása is a férfiszereppel való hasonulásként értelmeződik. „A férfiasan viselkedő és öltözködő homoszexuális nők egy harmadik csoportjában a »going public« fázis mutatkozik meg, a férfiakhoz való hasonulási törekvés az identitás új formájának nyílt vállalását jelzi. Újabbban ez a vállalás demonstratív jellegű is, a homoszexuális kisebbség jogainak védelmét is hivatott szolgálni.”⁶²

A szövegekből érdekes társadalmiosztály-vonatkozásokat is kiolvashatunk. A nyolcvanas évek második felének melegekről, leszbikusokról szóló szociográfiai irodalmában⁶³ a leszbikusok egyértelműen a „lumpen” vagy társadalmilag perifériára sodródott réteg, „szub-kultúra” képviselőjeként jelennek meg; egyszerre mutatják fel a szexuális és a társadalmi devianciát (akár mint egymás okait, akár mint következményeit). Ez persze részben e szövegek műfajából is adódik.⁶⁴ Buda rámutat a társadalmi viszonyulás és az élettér-életforma összefüggéseire (legalábbis a „férfias”, vagyis a szexuális orientáció mellett a nemiszerep-viselkedésben is normasértő leszbikusok esetében).

„Régebben különösen, de ma is általában a férfias viselkedésű homoszexuális nők a nagyvárosok gyorsan változó arculatú vagy dezorganizálódó jellegű negyedeiben koncentráálódtak, mert itt megvolt a lehetőség arra, hogy részben észrevétlenül maradjanak a nyilvánosság számára, részben pedig kellően toleráns legyen a légkör viselkedésük sajátosságai iránt. Ma a homoszexuális bárok és szervezetek révén az ilyen nők egy része jobban látható a társadalmi környezet számára.”⁶⁵

ETIOLÓGIA, A „LEGIZGALMASABB KÉRDÉS”

Amint Buda Béla megállapítja, a homoszexualitás eredete „természetesen a legizgalmasabb kérdés”.⁶⁶ Az elméletekben és esettanulmányokban a férfi és női homoszexualitás mint maga a probléma, a kezelendő, de legalábbis megmagyarázandó tünet jelenik meg. A gyökerek megtalálására és a különféle pszichológiai/pszichoanalitikus magyarázó elméletek alkotására tett erőfeszítések tudományos és terapeutai szempontból megerősítik a „rendellenesség” vagy „deviancia” koncepcióját. A (pszichoterapeuta) szerzők elutasítják a biológiai magyarázatokat, és a pszichoanalitikus elméleteket preferálják.

⁶² Buda 1994: 286.

⁶³ Géczy 1987; Eröss 1984; Czére 1989; Csalog 1989.

⁶⁴ Vö. „A heteróknak életük van, a melegeknek életformájuk” (Nádasdy 2015: 107).

⁶⁵ Buda 1994: 286.

⁶⁶ Buda 1969a, 1975.

A női homoszexualitás eredetére vonatkozóan részben hasonló teóriákat prezentálnak a pszichiáterek, mint a férfiak esetében, néhány speciális tényezőt felmutatva. Szilágyi szerint az egyetlen különbség, hogy a női később alakul ki.⁶⁷ Buda Kaye és munkatársai vizsgálatára hivatkozik, akik 1967-ben az Amerikai Pszichoanalitikus Egyesület 150 tagját kérdezték meg terápiás tapasztalataikról, és 50 nőihomoszexualitás-esetről kaptak beszámolót. Ennek fényében a leszbikusság hátterében a következő „okok” álltak: kötődési zavar, a szülők „felcserélt” szerepei, konfliktusos kapcsolat az érzelmileg távoli anyával, bensőségesebb viszony a puritán, szigorú apával, aki viszont nem bátorítja a nőies szerepeket, hiányos nemi identifikáció, elfojtott, tiltásokkal körülvevett szexualitás vagy más, olykor tudattalan traumatizáló hatások.⁶⁸ A terápiába nem került leszbikusokról ez a felmérés persze nem ad információt.

Edith Kent, az *Asszony lesz a lányból* című könyv szerzője szavaival összefoglalva: „Az a tudományos álláspont, hogy valaki akkor válik a szerelmi élet pszichopatájává, ha pszichoszexuális fejlődése egy ponton megakadt.”⁶⁹ De nem kell ennyire messzire menni: egy másik népszerű teória – és ez már a nőknél specifikus – a férfiakban, különösen a férfakkal folytatott szexualitásban való csalódás. A legtöbb nő először heteroszexuális kapcsolatot próbál meg vagy fogad el, amely azonban nem okoz örömet a számára. Serdülőkori „bevéődések” csak az esetek kisebb részében fordulnak elő, a nő megpróbálja egy férfival „a maga rendes női szerepét élni”, sokszor házasságban. „Ezt annál is könnyebben teheti, mert neki nem kell kezdeményeznie, csak fogadnia kell a férfiak közeledését.”⁷⁰ (A nemi-szerep-előírások mind az elfojtást/rejtőzködést erősítik/könnyítik meg a nők számára.) A nővonzalom újra csak az orgazmus kontextusában értelmeződik.

„Sokkal gyakoribb, hogy a fejletlen orgazmuskészségű lány eleinte fiúkkal, férfakkal próbálkozik, vagy éppenséggel házasságot köt, de partnere alacsony szexuális kultúrája folytán nem jut kielégüléshez. Ha aztán találkozik egy olyan nővel, aki meg tudja szerezni neki a férfaktól hiába várt kielégülést, akkor érdeklődése fokozatosan homoszexuális irányba terelődik. [És] a homoszexuálisok »szeretkezési technikája« sokkal alkalmasabb a női orgazmus kiváltására, mint a heteroszexuális közösülés.”⁷¹

A leszbikus vonzalom és identitás tehát alapvetően „technikai” kérdés: ha a megfelelő helyen stimulálják, bárki a másik/saját neméhez fordulhat. A női homoszexualitás megint csak valaminek (szexnek, orgazmusnak) a *hiánya* lehet. Nem merül fel, hogy a férjhezmenetel nem a „fejletlen orgazmuskészséggel” függ össze, hanem azzal, hogy ez sokkal erősebb társadalmi elvárás, mint a férfiaknál.

⁶⁷ Szilágyi 1986.

⁶⁸ Buda 1969a, 1975, 1994.

⁶⁹ Kent 1970: 93.

⁷⁰ Buda 1975: 198.

⁷¹ Szilágyi 1986: 286.

A magyarázatok között a szépségideálok szerepe is felbukkan; megtaláljuk a „csúnya lesbikus” klasszikus képét. „Nagyon szép nők ritkán válnak homoszexuálissá, mert hamar intenzív férfikapcsolataik alakulnak ki.” (Hacsak nincs gyerekkori pszichoszexuális fejlődési szocializációs zavar, ahogy a fent felsorolt magyarázóelméleteknél láttuk.) Mivel a lesbikusok között kisebb a test- és szépségkultusz, „a kulturális szépségideálnak nem megfelelő nők számára a homoszexuális kapcsolat kézenfekvő alternatíva”.⁷² Újra valaminek az „alternatívájáról” van tehát szó.

A pszichológiai magyarázatok nélkülözik a nők közötti szexualitás, párkapcsolat vagy lesbikus identitás evidenciájának, teljességének elismerését. Félsresiklasként, pótlékként, kora gyerekkori sérülés vagy férfiakban való családás következményeként értelmeződnek, azaz egyfajta másodlagos választásként a heteroszexualitás helyett.

A megelőzés kérdése kritikus, és a valódi társadalmi tét a jövőbeli házasság megfelelő előkészítése. Amint Edith Kent inti ifjú olvasóit: „Ne vidd túlzásba a lányokkal való normális barátkozást sem ebben a korban, már csak azért sem, mert ez az ideje annak, hogy fiatalemberekkel járj együtt társaságba, megismerd és megszokd őket. Mindez pedig nagyon fontos ahhoz, hogy később majd azt tudd kiválasztani közülük, akivel úgy érzed, hogy boldog házasságban fogsz élni.”⁷³

A TERÁPIA „DILEMMÁJA”

A terápia problémája szorosan összefügg az etiológia kérdésével. Az eredetet megismerve könnyebben megelőzhető/gyógyítható lehet a baj. A szakemberek általában szkeptikus álláspontot foglalnak el a „reparatív” jellegű terápia kérdésében, de az alapvető terápiás cél a megfelelő szociális adaptáció és alkalmazkodás a „realitáselvhez”, ami esetünkben, mint az eddigiekből kiderült, a homofób vagy legalábbis heteronormatív környezet. A pszichiátria nem vagy alig mutat a társadalmi normákkal kapcsolatos kritikát és felelősséget. Tudományos feladatának a homoszexualitás tanulmányozását vagy „kezelését” tekinti, nem elsősorban az önelfogadás erősítését, a homofóbia vagy a kisebbségi helyzet következményeinek enyhítését, vagy akár az ezekre való reflexiót. Egy jellemző mondat szerint a szakember sokat segíthet „a homoszexualitás által keltett [sic!] pszichés zavarok enyhítésében”.⁷⁴ A kezelés azonban nehézséget, dilemmát jelent. Ráadásul, mint erre más szerzők rámutatnak, a homoszexuálisok többsége azonosul állapotával (alapesetben itt is férfiakat értenek homoszexuálisok alatt, de van néhány női esettanulmány is). Szilágyi Vilmos leszögezi, hogy „a kialakult szexuális beállítottságot semmilyen ma ismeretes gyógyeljárással nem lehet jó hatásokkal átalakítani”.⁷⁵

⁷² Buda 1994: 288.

⁷³ Kent 1970: 98.

⁷⁴ Buda 1969a: 2144.

⁷⁵ Szilágyi 1986.

Nem szokatlan a reparatív terápiás módszerek népszerűsítése sem. Buda Béla ígéretes alternatívaként számol be az újabban terjedő „kondicionáló és dekondicionáló kezelésekről”, melyek során büntető áramütéseket kapcsolnak homoeorotikus képekhez, s ez a nagyon motivált pácienseknél „eredményes” lehet.⁷⁶ A kezelési kísérletek ugyanakkor „hosszadalmasak, és a páciens türelmét, őszinteségét, együttműködését igénylik”.⁷⁷ Nem az a baj tehát, hogy embertelen, hanem „hosszadalmas”, és a páciens maga nehezíti, mert türelmetlen, nem őszinte és együttműködő. Buda ugyanakkor elképzelhetőnek tartja a változást, amely csak türelem és akaraterő kérdése. A sikertelen reparatív terápia után tehát a páciens a „kudarcért” saját akaraterojének elégtelenségét okolhatja. „Az a homoszexuális ember azonban, akinek [...] ehhez kellő türelme, önvizsgálati hajlama és akarateroje is van, képes megváltozni, különösen akkor, ha ehhez még megfelelő szakember segítségét is igénybe veszi.”⁷⁸ Ugyanakkor hangsúlyozza: „A megváltozásra, a szakemberhez fordulásra azonban nem lehet kényszeríteni senkit.”⁷⁹ Mindazonáltal a szöveg maga is egyfajta szimbolikus kényszert közvetít.

A feltáró pszichoterápia is hatékonynak bizonyulhat a „programzavarok” elhárításában, a „torzult szexualitás” helyreállításában, illetve abban is segíthet, hogy az egyén konfliktusok esetén alkalmazkodni tudjon a környezetéhez.⁸⁰ Amiben tehát a terapeuta segíteni hivatott, az a páciens *adaptációja* a fennálló társadalmi normákhoz, a homofób környezethez, mindenfajta kritikai reflexió nélkül, sőt szerepénél fogva ráerősítve ezekre. Még az elfogadó írások is úgy fogalmaznak, hogy a terapeuta a homoszexuálisok „beilleszkedési zavarait” kell kezelni. „Homoszexuálisok beilleszkedésében és emberi kapcsolatzavaraiban egyébként pszichológiai módszerekkel szintén lehet segíteni.”⁸¹

Súlyosan heteronormatív mondatok is olvashatók, amelyek az „igazi” szerelmet a heteroszexuális kapcsolatra korlátozzák és a reprodukcióhoz kötik: „Ha a homoszexualitás nem is betegség a szó klasszikus értelmében, megzavart és tévútra siklott pszichoszexuális fejlődési állapot. A homoszexuális ember nélkülözni kénytelen a szerelemnek azt az igazi élményét, amely csak férfi és nő között jöhet létre. A homoszexuális vonzalomból sohasem származhat gyermek, pedig ő adja meg a szerelmi kapcsolat különleges beteljesülését.”⁸² Mi több, paradox módon ez az attitűd még előítélet-mentesnek is minősül: „A megértés és az előítélet-mentesség megkönnyíti az ilyen emberek megváltozását vagy terápiás megváltoztatását, tehát azt, hogy a teljesebb nemi élet örömeiben ők is osztozhassanak.”⁸³

⁷⁶ Buda 1972. Meg kell jegyezni, hogy nem tudunk róla, hogy Magyarországon alkalmaztak volna ilyen módszereket. Az OPNI 1968-as (kisszámú) homoszexualitás-kórrajzairól: Kemenczky 2013.

⁷⁷ Buda 1975: 199.

⁷⁸ Buda 1975: 199. Kiemelés az eredetiben.

⁷⁹ Buda 1975: 199

⁸⁰ Buda 1969b.

⁸¹ Buda 1978: 59.

⁸² Buda 1975.

⁸³ Buda 1975: 100.

Világosan megfogalmazódik a heteroszexualitás társadalmi (szociobiológiai) jelentősége, amit a „modern” szexuális nevelésnek kell közvetítenie. „Társadalmi érdek tehát, hogy a kifejezetten homoszexuálisok aránya ne növekedjen, sőt esetleg csökkenjen. Ennek egyetlen módja a heteroszexuális beállítottságot elősegítő, *korszerű szexuális nevelés propagálása*, általánosabbá tétele.”⁸⁴ A megelőzés fontossága tehát kiemelt: „A gyermekeket pedig meg kell és meg is lehet óvni attól, hogy nemiségük erre a »vakvágányra« fusson. Egészséges nemi neveléssel és iskolai és szülői nemi felvilágosítással.”⁸⁵ A család nemcsak a „tévútra” csúszás megelőzésének, a megfelelő nemi szocializációnak az eszköze és fő terepe is. „Ha a homoszexualitást nem is tekintjük betegségnek, biológiailag – és talán lélektanilag is – kevésbé kívánatos állapot, mint a heteroszexualitás. Éppen ezért megelőzése fontos lenne. Mai tudásunk szerint ennek legjobb eszköze a harmonikus családi élet és a helyes gyermekkori szexuális nevelés, a felesleges tiltások elkerülése.”⁸⁶

Az írások egy kisebb része ugyanakkor másféle szemléletet mutat, hangsúlyozva, hogy a kezelés értelmetlen, és a fő pszichológiai konfliktusokat a rejtőzködés okozza. Ha ők maguk nem igénylik, és nem sértik meg a társadalmi rendet (prostitúció, kapcsolat fiatalokkal), értelmetlen még a gyógykezelés felvetése is. „A homoszexualitás társadalmi megítélésében az engedékenység látszik a jövő útjának” – írja Károlyi István már 1970-ben.⁸⁷

Nők vonatkozásában ritkán merül fel a terápia. Mivel többnyire nem lépik át társadalmilag előírt szerepüket (feleség, anya), nem szorulnak annyi tudományos és társadalmi figyelemre, kontrollra, terápiára sem. Számukra az önkontroll, az akaraterő biztosíthatja a megfelelő út választását. „Bár mi, orvosok is elítéljük a homoszexualitást, mégis úgy gondoljuk, többet érhetünk el felvilágosítással, mint büntetéssel. Hiszen minden lánynak saját akaraterője segítségével kell távol tartania magát attól, ami most és későbbi életében személyes boldogságát veszélyezteti.”⁸⁸ Ha a vonzalom az értelem ellenőrzése és a társadalmi normák kényszerűsége alatt áll, akkor nem válik manifesztté, a heteroszexuális „életvitel” biztosítva van, és ez a lényeg. Ennek legjobb útja s egyben célja pedig maga a házasság és az anyaság. „Így például az a nő, akinek a magatartását a nemi inverzió jellemzi, ha arra tudja kényszeríteni magát, hogy férjhez menjen, feleség és anya legyen, akkor egész életére biztosítja magának a heteroszexuális életvitelt.”⁸⁹ Ha a homoszexualitást mégsem sikerült megelőzni, akkor is megszüntethető „a környezet kedvező hatására s a személyiség aktív törekvésére”.⁹⁰

A szexuális élet zavarai című, magyar pszichiáterek által írt kötet egyetlen („reprezentatív”) leszbikus esettanulmánya, hasonlóan a fentiekhez, a házassá-

⁸⁴ Szilágyi 1986: 287. Kiemelés az eredetiben.

⁸⁵ Buda 1975: 100.

⁸⁶ Buda 1978: 58–59.

⁸⁷ Károlyi 1970: 131.

⁸⁸ Kent 1970: 100.

⁸⁹ Sviadosh 1978: 105.

⁹⁰ Sviadosh 1978: 123.

got tekinti a gyógyulás eszközeként és jelének. A szöveg a társadalmi elvárások egész rendszerét tükrözi és erősíti meg: egyrészt a házasságát mint a nők számára kijelölt normatív pályáét, másrészt a szexuális öröm jelentéktelenségét. Az eset szerint egy fiatal nő hosszú, kielégítő nőkapcsolatának megszakadása után volt partnerét „utánozva” férjhez megy. „Öt év után azért szakadt meg a viszonyuk, mert az akkor már 40 éves barátnőnek ekkor lehetősége nyílt arra, hogy férjhez menjen, és ezt az alkalmat nem akarta elszalasztani. [...] Az ideállal való azonosítás varázsa nem maradt el. Olga észre sem vette, hogyan, egyszerre csak együtt járt egy komoly szándékú, idősebb férfival [...]. Jó feleség lett, két gyermekét szerető anya. A házasságot férje mellett megszokta vagy legalábbis eltűri, de néha még élvezi is” – szól a sikertörténet.⁹¹

Sviadosh esettanulmányai komolyabb „reparációs” kísérletekről tudósítanak az előírt nemi/társadalmi berendezkedés fenntartása érdekében. Egy kamaszlány bele-szeret tanárnőjébe – öngyilkossági kísérlet, pszichiátria, ahol bele-szeret az orvos-nőbe, újabb öngyilkossági kísérlet, ezután férfiorvoshoz utalják, aki pszichoterápiás beszélgetések során elmagyarázza (sőt, nem egészen meghatározott módon „szuggerálja”) neki, hogy ez a fajta vonzódás átmeneti, a kamaszkor jellemzője. „Az igazi boldogságot azonban csak normális családi életben lehet megtalálni. Azt a szugesztíót kapta, hogy felnőve önmagához méltó élettársat fog választani, férjhez megy hozzá, és a szerelem és az anyaság örömeit fogja átélni. 6 év múlva e kislány sikeres házassága a nemi irányultság normalizálódásához vezetett.”⁹²

Az *Eltitkolt évek* interjúkötet⁹³ középkorú és idősebb leszbikus alanyai közül is beszámolnak néhányan pszichiátriai kezelésekhöz vagy pszichoterápiákhoz fűződő élményekről. Ezek többsége szerencsére kevésbé traumatikus, bár a tesztelgetés és a „majd kinövöd” típusú attitűd jellemző, és a leszbikusság mint létező identitás elismerése csak a kilencvenes évektől tapasztalható.

„Ezek után elküldtek a Lipótra, ott csináltak valami tesztet, mutattak képeket, hogy azokból mi szimpatikusabb, mi nem. Hát, mindenesetre azt mondták, hogy bízzuk az időre ezt a kérdést, majd megoldódik valahogy, valamilyen irányba. [...] Én nem tartottam magamat betegnek, illetve hát nem tudtam... De én nem akartam, hogy engem meggyógyítsanak!” (Ilona, 1950-es évek vége.)

„Aztán a középiskolában, amikor kiderült, hogy a lányok vonzanak, szóltak az isko-laorvosnak, ő meg beutalt egy pszichiáterhez, aki azt mondta az orvosnak meg az osztályfőnökömnek, hogy nem kell megijedni, ez csak ilyen gyerekkori rajongás, majd kinövöm.” (Mari, 1970-es évek vége.)

⁹¹ Linczényi 1977: 124.

⁹² Sviadosh 1978: 124–125.

⁹³ Borgos (szerk.) 2011.

IDENTITÁS, ELŐBÚJÁS, TÁRSADALMI MEGÍTÉLÉS

A téma irodalmában a vizsgált időszakban csak néhány olyan szöveget találunk, amely túllép az eredet, a megelőzés és a rendellenesség kérdésén, illetve a redukzív pszichológiai magyarázatokon. A pszichiáter szerzők ritkán foglalkoznak a meleg és leszbikusok aktuális helyzetével: rejtőzködéssel, előbújással, önel-fogadással, identitással és a társadalmi attitűdök hatásával. Ezek a kérdések leg-inkább az *Orvosi Hetilap* nemzetközi publikációkat ismertető szemle-rovatában bukkannak fel a nyolcvanas évek elejétől. Ezekben a cikkekben olyan, azóta is hivatkozott szerzők munkái jelennek meg a magyar recenzensek (elsősorban Buda Béla és Aszódi Imre) tolmácsolásában, mint a meleg identitásfejlődés modelljét leíró Richard Troiden vagy az egyik első, kétanyás családokat vizsgáló szerző, Susan Golombok. Ugyanakkor itt is a férfi homoszexualitás az alapeset, nőkről igen kevés szó esik.

1979-ben Buda Béla ismerteti Thomas S. Weinberg⁹⁴ homoszexuális cselekvés és identitás viszonyát vizsgáló cikkét,⁹⁵ mely szerint a homoszexuális cselekvés csak hosszabb folyamat után (belső érés, társas hatások), a homoszexuálisnak minősítéssel, kategorizálással válik identitássá, amely azután „véglegesen” rögzíti a viselkedést. 1980-ban szerepel először a *coming out* kifejezés az *Orvosi Hetilap* hasábjain (és talán egyáltalán magyar fórumon), Richard Troiden cikkének ismertetése⁹⁶ kapcsán a homoszexualitás (négy fázisban leírt) „fejlődéslelektani modelljéről”, melynek ez volna a harmadik fázisa. McDonald 1982-es tanulmányának recenziója⁹⁷ már magának a *coming out*nak a fázisait ismerteti, hangsúlyozva, hogy ez konfliktusokkal teli folyamat lehet.

A nyolcvanas évektől több recenzió is a homoszexuális „életmód”, „életstílus”, párkapcsolat kérdéseit tárgyalja. A gyógyítás és okkeresés helyett reflektálnak arra, hogy mi lehet a terapeuta feladata: „igen sokszor szorul a homoszexuális egyén pszichoterápiára azért, mert a környezete elítéli, előítéllettel viseltetik vele szemben”, írja Schumann 1984-es cikke nyomán Aszódi Imre.⁹⁸ A Buda Béla által ismertetett Ross-tanulmány ausztrál és svéd meleg férfiak összehasonlítása nyomán azt veti fel, hogy a homoszexuálisok „nőies” viselkedése nem pszichológiai eredetű, hanem a társadalmi megítélés következménye. Ha erős az elítélés, kénytelenek polarizáltan viselkedni, megkülönböztetni magukat.⁹⁹ Fitzgerald cikke Svédországban és Finnországban működő önszolgáltató csoportokról számol be Buda Béla tolmácsolásában,¹⁰⁰ rámutatva, hogyan függ össze a kisebbség érdekvédelme és pszichológiai állapota. Utal a meleg nagyobb szuicid

⁹⁴ Nem összekeverendő a homofóbia fogalmát megalkotó George Weinberggel.

⁹⁵ Buda 1979.

⁹⁶ Buda 1980.

⁹⁷ Buda 1983.

⁹⁸ Aszódi 1985.

⁹⁹ Buda 1985c.

¹⁰⁰ Buda 1982.

veszélyeztettségére. Beszámol arról, hogy svéd aktivisták kampányt folytattak a homoszexualitás depatologizálásáért, méghozzá igen kreatív módon: tömegeken és egyszerre betegállományba vették magukat.

1985-ben megjelenik az első ismertető egy leszbikus gyerekvállalással kapcsolatos vizsgálatról. (A vizsgálat nem közösen vállalt gyerekekről, hanem válás utáni helyzetről szól, gyermekelhelyezési konzekvenciákkal.) Golombok és munkatársai nem találtak semmilyen „károsodást” a gyerekek kognitív és pszichoszexuális fejlődésében. Ugyanakkor nem mulasztják el hangsúlyozni, hogy a gyerekeknek szoros kapcsolatuk volt férfakkal is, vagyis nem nélkülözték a megfelelő férfimodellt.¹⁰¹

A nyolcvanas évek végétől (részben pszichiáter szerzők) közéleti lapokban (például *Kapu*) is tárgyalják a homoszexualitás ügyét, alapvetően liberális hangnemben, nem „orvosi”, hanem társadalmi kérdésként kezelve a témát, beszámolva a homoszexualitás magyarországi helyzetéről, előítéletekről vagy a melegházasság kérdéséről.¹⁰² A *Valóság* című lapban pedig már 1980-ban megjelenik (szerző nélkül) egy részletes és alapos beszámoló nyugat-európai melegmozgalmakról, politikáról, saját fórumokról Spanyolországtól Svédorszáig („Polgárjogot nyer a »gay liberation«” címmel), az *International Herald Tribune* 1979. november 9-i száma alapján.¹⁰³ A szerző láthatólag bizonytalan abban, milyen magyar terminust vezetessen be (a „meleg”, noha – leginkább az érintettek között – használatos volt, de akkoriban még túl belterjesnek, informálisnak tűnhetett), ezért idézőjelek közé téve megtartja az eredeti „gay” kifejezést. „Ma Európa-szerzte gomba módra szaporodnak a »gay« bárok, találkozók, folyóiratok és a homoszexuális felszabadítási mozgalom (»gay liberation«) utcai felvonulásai. [...] Az úgynevezett normális társadalom meglepően éretten és visszafogottan reagált erre.”

Buda Béla 1989-es cikkében rámutat arra, mennyi téves nézet él a társadalomban a homoszexualitással kapcsolatban – mely nézetek elterjedéséért, ahogy korábban láthattuk, részben ő is felelős volt. Kiáll a melegek tartós együttélése, „szentesített” élettársi kapcsolata, (idézőjelbe tett) „házassága” mellett, leszögezve, hogy a legtöbben valójában erre vágyanak, a promiszkuitás helyzetükből, a pártalálás nehézségéből adódik. A nők egyébként is szinte mindig tartós kapcsolatokban élnek, akár egyikük gyermekét együtt nevelve.¹⁰⁴ A házasság jogi aspektusairól, jogi diszkriminációról nem ejt szót.

A Bécsben élő pszichiáter, Harmat Pál szintén a társadalmi előítéletek megnyilvánulásairól és következményeiről ír, beleértve a rejtőzködést, az alibi házasságokat, a munkahelyi diszkriminációt vagy a rendőrségi provokációkat. Hangsúlyozza, hogy a homoszexualitás nem bűn vagy perverzió, nem szüntethető meg elhatározás útján vagy orvosi eljárásokkal, magánéleti tényként tiszteltben kell tartani. Ugyanakkor hozzáfűzi, hogy a gyermekkori „megelőzés” feltétlenül fontos, és a homoszexualitás „terjedésében” gazdasági tényezőket is feltételez.

¹⁰¹ Buda 1985d.

¹⁰² Buda 1989; Harmat 1989.

¹⁰³ N. N. 1980.

¹⁰⁴ Buda 1989.

„A gyermeknevelés során azonban helyes a homoszexualitás megelőzésére törekedni, mindenekelőtt az apa mint azonosulási figura megfelelő szerepével fiúknál, a szexualitás természetes kezelésével mindkét nemhez tartozó gyerekeknél. A feszített magyarországi gazdasági viszonyok, az apáknak a különmunkák miatti túlzott távolléte a családi körtől sajnos a következő nemzedéknél is inkább a homoszexualitás terjedése irányában hat.”¹⁰⁵

Harmat szerint a homoszexuálisok száma Magyarországon százezer körül mozog, kétharmaduk férfi, egyharmaduk nő – hogy ezeket az adatokat milyen forrásból veszi, az nem derül ki. Hivatkozik ezen kívül a bécsi Homosexuelle Initiative összeállításában megjelent *Rosa Liebe unterm roten Stern*¹⁰⁶ című, a kelet-európai homoszexuálisok helyzetéről szóló kötetre, amely szerint Budapest „a homoszexuálisok kelet-európai Kaliforniája”, a nyugati szexturizmus célpontja is.

A leszbikusosság a nyolcvanas évek második felétől belép az ekkor megszaporodó népszerű magazinok félig tudományos, félig pikáns témái közé. Különösen vizuális elemként bizonyul jó marketingelemnek; a cikkeket akkor is nőkkel illusztrálják, ha a szöveg 90%-a férfiakról szól.¹⁰⁷ Ezzel egymás köntösében jelenik meg a merész témákat feszegető „tudományos ismeretterjesztés” nemes célja és a heteroszexuális férfi olvasókat, -tekinteteket kielégítő erotikus tartalom.

Érdeemes néhány szót ejteni a beszédes hiányokról is. Figyelemre méltó, hogy a téma nem szerepel a szexológusok olvasói levelekre válaszoló kötetekben,¹⁰⁸ és az ifjúsági, családi vagy női lapok pszichológusrovataiból¹⁰⁹ is gyakorlatilag teljesen hiányzik. Szilágyi Vilmos egyetlen ilyen témájú levelet tárgyal,¹¹⁰ nem elutasító, de a melegséget mint egyenértékű vonzalmat nem elismerő hangnemben. Pedig kevésbé hihető, hogy ne fordult volna elő több ilyen jellegű tanácskérés, de feltehetőleg az elhallgatás látszott a téma legjobb „kezelésének”.

TUDOMÁNYOS REPREZENTÁCIÓ AZ IRODALMI REPREZENTÁCIÓ TÜKRÉBEN

Galgóczi Erzsébet *Törvényen belül* című regénye szinte az egyetlen szépirodalmi munka a vizsgált időszakban, amely érdemben témává teszi a női homoszexualitást¹¹¹ (és ezen keresztül politikát, szerelmet, emberi minőséget), amihez még

¹⁰⁵ Harmat 1989: 54.

¹⁰⁶ Hauer–Krickler 1984.

¹⁰⁷ Például D. SZ. L. 1986: 30–33.

¹⁰⁸ Például Veres 1982, 1986.

¹⁰⁹ *Nők Lapja*, *Magyar Ifjúság*, *Ifjúsági Magazin* (Válogatott magánügyek rovat: Mohás Livia; Doktor úr, kérem: Veres Pál; Beszéljük meg!: Ranschburg Jenő), *Családi Lap* (Az orvos válaszol rovat: Szilágyi Vilmos). Lux Elvira női szerepekről szóló könyveiben (Lux, 1981, 1982) sincs nyoma a leszbikusság témájának.

¹¹⁰ Szilágyi 1980b.

¹¹¹ Erről részletesebben: Sándor 1999.

a megírás időpontjában is komoly bátorság kellett, nemhogy az ötvenes években játszódó történet idején. A regény többszörös reprezentáció – a szereplők megnyilvánulásain keresztül felvillan a „tudomány” korabeli homoszexualitás-képe is. A főhős, Szalánczky Éva önpatologizálásában, internalizált homofóbiájában a korszak orvosi és társadalmi megítélése köszön vissza. Paradox módon a lesbikusság által érezheti magát a rajta kívül álló erők áldozatának, önérzetét megtartó „tragikus hősnek” – és ezt a tragédiát végül be is teljesíti.

„– Én már nem tudok megváltozni – mondta csüggedten. – De talán nem is akarok [...]. A betegség egydős az emberiséggel. A bűn sokkal fiatalabb: a bűn a társadalom szülötte [...]. Ez a betegség – amit, jól tudom, a társadalom nagy része bűnnek tart –, ez teszi lehetővé, hogy tragikus hősnek érezzem magam, és ne egy akarattalan, tehetetlen, szánandó gennycsomónak [...]. Mondd, Zoli, mért nem vagyok én vagy normálisnak, vagy abnormálisnak tökéletes...”¹¹²

Doktor Blindics őrnagy (a szerző egyik szócsöve) pszichológiailag meglepően árnyalt (bár a lesbikusságot nem adottságként, hanem „következményként” kezelő) értelmezése szerint a nővonzalom voltaképpen Szalánczky (társadalmi, családi, ideológiai) lázadásának része. Kifejezett tájékozottságról tanúskodva megfogalmazza „a tudomány mai állását” is, mely szerint a homoszexualitás nem biológiai eredetű (ami egybeesik a – főleg az analitikusan orientált – pszichoterapeuták álláspontjával is). A laikus és tudományos közvéleményt leképezi az is, hogy a lesbikusságot a férfiidentitással veszi egyenértékűnek.

„Ez a lány csupa lázadás. Nem paraszt akar lenni, hanem értelmiségi, nem katolikus, hanem kommunista. Egyszer csak megtudja magáról, hogy homoszexuális. Ez a lelke mélyéig megrázza, mint egy földrengés. Pedig hát [...] tudat alatti lázadásába vajon nem fért-e bele az is, hogy nem nő akart lenni, hanem férfi? [...] A tudomány mai állása szerint ugyanis e szokásostól eltérő nemi gyakorlatnak nincs bizonyítható biológiai, genetikai vagy hormonális oka...”¹¹³

Blindics őrnagy „kiselőadása” a férfi és női fogalom és szerep viszonylagosságát, az elutasító környezet szerepét, az önmeghasonlást is érinti. Az őrnagy tulajdonképpen felvilágosultabb magánál Szalánczkyknál, hiszen nem tartja betegségnek a saját nem iránti vonzalmat. A monológban nyilvánvalóan megjelennek Galgóczi életéből származó önéletrajzi elemek is.

„Annyit viszont már tudunk, hogy nincsenek százszázalékos férfiak és százszázalékos nők [...] vagy ha igen, az annyira szélsőséges, hogy már patológikus eset [...] minden ember átmenet egyikből a másikba, különböző százalékos arányban, sőt ez az

¹¹² Galgóczi 1980: 191–192.

¹¹³ Galgóczi 1980: 231–232.

arány a mindenkori partnertől is függ [...]. Az a környezet, amelyben Éva felnőtt, a középiskolát, sőt némileg az egyetemet is beleértve, minden, a szokásostól eltérő nemi gyakorlatot szörnyű bűnnek tartott [...]. és némileg tart még ma is. Eleinte ő sem volt hajlandó elfogadni, beletörődni, orvosokhoz, pszichológusokhoz járt, hogy segítsenek rajta, de miután nem betegség, hanem egy sajátos magatartás, nem is lehet »gyógyítani«. Választhatott: vagy aszkétaéletet él, és megfosztja magát az élet teljességétől, vagy elfogadja önmagát.”¹¹⁴

* * *

A homoszexualitás, amikor éppen pszichológusok elméleti és klinikai érdeklődésének tárgya, akkor sem pusztán pszichológiai jelenség, hanem különféle intézmények által kezelt társadalmi ügy is. Ebben a folyamatban a Kádár-korszak pszi-szakértői, miközben az objektív és elfogulatlan tudomány pozíciójából beszélnek, többnyire a hagyományos nemiszerep-normákat és családi ideálokat erősítik meg, ily módon a heteronormatív társadalom befolyásos képviselőiként és közvetítőiként működnek. A homoszexualitás 1961-es (magyarországi) dekriminalizációja és 1973-as (nemzetközi) depatologizációja alapvetően nem változtatta meg az erről szóló patológizáló-normatív pszichiátriai diskurzust. Bár durva reparatív próbálkozások Magyarországon nem jellemzőek (vagy nem ismertek), az elsőrendű terápiás cél a megfelelő társadalmi adaptáció elérése. A meleg és leszbikus, vagy épp biszexuális identitásnak vagy életperspektívának mint egészséges és magától értetődő választásnak nincs valódi elismerése; ha egyáltalán foglalkoznak vele, sérülésként vagy másodlagos, hiánypótló jelenséggént értelmezik. Kevés esetben, és inkább csak a nyolcvanas évek közepétől fordul elő a társadalmi szempontok bevonása, és mutatkozik nagyobb érzékenység ezek pszichés konzekvenciáira. Ekkortól hangsúlyosabban jelenik meg a rejtőzködés, az előbújás, a párkapcsolat, a társas-társadalmi közeg szerepének vizsgálata.

A korszak homoszexualitásról szóló pszichológiai-pszichiátriai vagy szexológiai diskurzusain belül a nők vonatkozásában találunk néhány jellegzetes motívumot. A nők szexuális irányultságát általában inkább egy kontinuum mentén írják le, mint egyértelmű orientációként, szexuális választásaikat rendszerint érzelmi tényezőkhöz és az intimitás iránti általános szükséglethez kapcsolva. Ugyanakkor hajlamosak a leszbikus kapcsolatokban egyfajta heteroszexuális minta alapján férfi-női típusokat azonosítani. Az eredet iránti érdeklődés hasonlóan erős, és részben hasonló konklúziókhoz vezet, mint a férfiak esetében. A nőknél azonban „nincs szükség” konverziós terápiára, mivel a férjhezmenetel társadalmilag előírt forgatókönyve elég erős, és a férfakkal átélt szexuális öröm hiánya nem minősül problémának, fenti szerepüknek enélkül is eleget tesznek.

Az intimitáskifejezés társadalmilag elfogadható formái maguknak a nőknek is megkönnyítik, hogy elkerüljék az egyértelmű szexuális identitás vállalá-

¹¹⁴ Galgóczi 1980: 232.

sának „kényszerét”, és láthatatlanok maradjanak. A nők azonos nemű vonzalmi ezért is minősülnek kevésbé normasértőnek, bár a nők mint aktív szexuális lények (akik ráadásul szexuális értelemben sem szorulnak a férfiakra) jelenthetnek némi veszélyt a fennálló társadalmi (nemi) rendre, ezért a megelőzés és kezelés kérdése az ő esetükben is előkerül. A tudományos és népszerű pszichiátriai és szexológiai irodalmak összességében azt jelzik, hogy míg a férfiak esetében a normatív szexualitás megsértése az erősebb tabu, a nők oldaláról a házasság és a családalapítás „rendeltetésének” be nem teljesítése minősül komolyabb társadalmi áthágásnak.

FORRÁSOK

- Aszódi Imre 1983a: P. O. Ebigo: Emancipált férfiak homoszexualitása (1982). *Orvosi Hetilap* (124.) 51. 3140.
- Aszódi Imre 1983b: Transzszexualitás és pszichoterápia. *Orvosi Hetilap* (124.) 51. 3940.
- Aszódi Imre 1985: H. J. v. Schumann: Életstílus a homoszexuális kultúrában (*Sexualmedizin*, 1984/13). *Orvosi Hetilap* (126.) 10. 613–614.
- Bágyoni Attila 1984: *A 2 nem = igen*. Lapkiadó Vállalat, Budapest.
- Borgos Anna (szerk.) 2011: *Eltitkolt évek. Tizenhat leszbikus életút*. Labrisz Leszbikus Egyesület, Budapest.
- Buda Béla 1969a: Homoszexualitás – az általános orvos szemszögéből. *Orvosi Hetilap* (110.) 37. 2137–2145.
- Buda Béla 1969b: Harvey E. Kaye és mtsai: Női homoszexualitás (*Archives of General Psychiatry*, 1967, 17, 626–634). *Orvosi Hetilap* (110.) 37. 2179.
- Buda Béla 1969c: Eugene A. Kaplan: Homoszexualitás. Az én-ideál keresése (1967). *Orvosi Hetilap* (110.) 37. 2179–2180.
- Buda Béla 1970: [Ismeretők transzszexualitásról szóló cikkekről (*Journal of Nervous and Mental Disease*, 1968, 1969)]. *Orvosi Hetilap* (111.) 1. 45–49.
- Buda Béla 1972: *A szexualitás modern elmélete*. Tankönyvkiadó, Budapest. (1987-ig hat, részben átdolgozott kiadás.)
- Buda Béla 1975: A homoszexualitás. In: Ludas M. László (szerk.): *A szexualitásról a fogamzástól a felnőtté válásig: az Élet és Tudomány cikksorozata alapján*. Tankönyvkiadó, Budapest, 192–200.
- Buda Béla 1978: A homoszexualitás. *Ifjúsági Magazin* (14.) 8. 58–59.
- Buda Béla 1979: T. S. Weinberg: A homoszexuális cselekvés és a homoszexuális identitás viszonya (*Journal of Homosexuality*, 1978/4). *Orvosi Hetilap* (120.) 42. 2574.
- Buda Béla 1980: R. R. Troiden: A homoszexualitás kialakulásának modellje (*Psychiatry*, 1979/42). *Orvosi Hetilap* (121.) 39. 2413.
- Buda Béla 1982: T. K. Fitzgerald: Homoszexuális önségítő csoportok öngyilkosság-megelőző tevékenysége Svédországban és Finnországban (1981). *Orvosi Hetilap* (123.) 48. 2982–2983.

- Buda Béla 1983: G. J. McDonald: A homoszexuális identitás elvállalásának egyéni különbségei (*Journal of Homosexuality*, 1982/8). *Orvosi Hetilap* (124.) 51. 3139.
- Buda Béla 1984: R. C. Pillard: A homoszexualitás családi halmazódása (1982). *Orvosi Hetilap* (125.) 33. 2034.
- Buda Béla 1985a: J. Harry: A defeminizáció jelensége és a felnőttkori pszichikus egyensúly homoszexuális férfiakban (1983). *Orvosi Hetilap* (126.) 1. 55.
- Buda Béla 1985b: N. McConaghy, M. S. Armstrong: A szexuális beállítódás és a szexuális identitás állandósága (1983). *Orvosi Hetilap* (126.) 10. 610–613.
- Buda Béla 1985c: M. W. Ross: A társadalmi megítélés befolyása a homoszexuális férfiak nemi szerepviselkedésére (1983). *Orvosi Hetilap* (126.) 10. 614.
- Buda Béla 1985d: Susan Golombok, Ann Spencer, Michael Rutter: Nevelhet-e homoszexuális nőkből álló pár gyermeket? (*Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 1983/24). *Orvosi Hetilap* (126.) 39. 2425.
- Buda Béla 1989: Homoszexuális „házasságok”. *Kapu* (2.) 1. 56–57.
- Buda Béla 1994: A női homoszexualitás etiológiája és pszichodinamikája. In: uő: *Szexuális viselkedés. Jelenségek és zavarok – társadalmi és orvosi dilemmák*. Animula, Budapest, 280–292.
- Czére Gyöngyvér 1989: *A férfiak elárulása? Lesbikus és biszexuális nők vallomásai*. Interregnum, Budapest.
- Csalog Zsolt 1989: *Fel a kezekkel!* Maecenas, Budapest.
- D. SZ. L. 1986: Négyszemközt a homoszexualitással. *Mi Világunk* (5.) 6. 30–33.
- Erőss László 1984: *Furcsa párok. A homoszexuálisok titkai nyomában*. Szerző kiadása, Budapest.
- Galgóczi Erzsébet 1980: *Törvényen belül*. In: uő: *Törvényen kívül és belül*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 121–272.
- Géczi János 1987: *Vadnarancsok II*. Magvető, Budapest.
- Haraszti István 1964: *A nemi élet kérdései*. Gondolat, Budapest.
- Harmat Pál 1989: A homoszexuálisok helyzete Magyarországon. *Kapu* (2.) 7. 53–54.
- Heller Ágnes 1970: A nemek közötti kapcsolatok jövőjéről. *Kortárs* (14.) 2. 301–308.
- Heller Ágnes – Vajda Mihály 1970: Családforma és kommunizmus. *Kortárs* (14.) 10. 1655–1665.
- Károlyi István 1970: *Nemi élet, nemi erkölcs, nemi betegségek*. Medicina, Budapest.
- Kent, Edith 1970: *Asszony lesz a lányból*. Medicina, Budapest.
- Kinsey, Alfred 1972 [1953]: A nő szexuális viselkedése. In: Kemény István: *A szexuális élet szociológiája*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 181–213.
- Kollontai, Alexandra 1927 [1923]: *Red Love*. Seven Arts Publishing Co., New York.
- Kollontai, Alexandra 1971 [1926]: *Autobiography of a Sexually Emancipated Communist Woman*. Herder and Herder, New York.
- Kollontai, Alexandra 1977 [1921]: Sexual Relations and the Class Struggle. In: uő: *Selected Writings*. Allison & Busby, London, 237–249.
- Kon, Igor Sz. 1968: *Akceleráció és szexuális nevelés*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Linczényi Adorján 1977: A homoszexualitásról. In: Linczényi Adorján – Radnai Béla – Vikár György: *A szexuális élet zavarai*. Medicina, Budapest, 114–134.
- Lux Elvira 1981: *Szexuálpszichológia*. Medicina, Budapest.
- Lux Elvira 1982: *Női szerepek*. Minerva Kiadó, Budapest.

- Nádasdy Ádám 2015: *A vastagbőrű mimóza*. Magvető, Budapest.
- N. N. 1980: Polgárjogot nyer a „gay liberation”. *Valóság* (23.) 4. 120–121.
- N. N. 1987: Cikk a szovjet homoszexuálisokról (a *Moszkovszkij Komszomolec* napilap keddi számában). AFP/Reuter/dpa, Moszkva, 1987. március 24. („Bizalmas”, kézirat.) Háttér Társaság Archívuma.
- N. N. 1989: A homoszexualitás megítélése a Szovjetunióban. O. Moroz beszélgetése Igor Konnal. (*Lityeraturnaĵa Gazeta*, 1989. március 29.) *CSZS* (XXXIII.) 18. 24–28. Háttér Társaság Archívuma.
- Süle Ferenc 1969: H. Gersmann: A nemi szerep azonosságának fejlődése (1967). *Orvosi Hetilap* (110.) 10. 562–563.
- Süle Ferenc 1970: [Smertetőik transzszexualitásról szóló cikkekről (*Journal of Nervous and Mental Disease*, 1968, 1969)]. *Orvosi Hetilap* (111.) 1. 45–49.
- Sviadosh, Abram M. 1978: *A nő szexuálpatólógiája*. Medicina, Budapest.
- Szilágyi Vilmos 1980a: Van-e a Szovjetunióban szexuális forradalom? *Világ Ifjúsága* (34.) 3. 28.
- Szilágyi Vilmos 1980b: A pszichológus válaszol. *Világ Ifjúsága* (34.) 3. 29.
- Szilágyi Vilmos 1986: A homoszexualitás. In: uő: *Szexuális kultúránkról*. Lapkiadó Vállalat, Budapest, 285–287.
- Veres Pál 1982: *Beszélnünk kell róla*. Lapkiadó Vállalat, Budapest.
- Veres Pál 1986: *Erről is beszélnünk kell!* Lapkiadó Vállalat, Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Borgos Anna 2013: *Az Amor lesbicus a háború előtti orvosi irodalom tükrében*. In: uő: *Nemek között. Nőtörténet, szexualitástörténet*. Noran Libro, Budapest, 188–217.
- Borgos Anna 2014: Eltitkolt évek – mozaikok a magyar leszbikus herstoryból. *Replika* (24.) 85–86. 123–146.
- Borgos, Anna 2015: Secret Years. Hungarian Lesbian Herstory, 1950s–2000s. *Aspasia, The International Yearbook of Central, Eastern, and Southeastern European Women’s and Gender History* (9.) 87–112.
- Brzek, Antonin – Hubalek, Slavomil 1988: Homosexuals in Eastern Europe: Mental Health and Psychotherapy Issues. *Journal of Homosexuality* (15.) 1–2. 153–162.
- Duberman, Martin B. – Vicinus, Martha – Chauncey, George (eds) 1989: *Hidden from History: Reclaiming the Gay and Lesbian Past*. Dutton, New York.
- Essig, Laurie 1999: *Queer in Russia. A Story of Self, Sex, and the Other*. Duke University Press, Durham, London.
- Evans, Jennifer V. 2010: Decriminalization, Seduction, and “Unnatural Desire” in East Germany. *Feminist Studies* (36.) 3. 553–577.
- Faderman, Lillian 1981: *Surpassing the Love of Men: Romantic Friendship and Love Between Women from the Renaissance to the Present*. William and Morrow, New York.
- Fejes, Nárcisz – P. Balogh, Andrea (eds) 2013: *Queer Visibility in Post-Socialist Cultures*. University of Chicago Press, Chicago.
- Foucault, Michel 1999: *A szexualitás története I. A tudás akarása*. Atlantisz, Budapest.

- Funk, Nanette – Mueller, Magda (eds) 1993: *Gender Politics and Post-Communism: Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union*. Routledge, New York, London.
- Gal, Susan – Kligman, Gail 2000: Dilemmas of Public and Private. In: uők: *The Politics of Gender After Socialism. A Comparative-Historical Essay*. Princeton University Press, Princeton.
- Halperin, David M. 2002: *How to Do the History of Homosexuality*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Hanzli Péter – Halmai B. Gábor – Varga P. Ildikó – Seregély Ágnes – Gyárfás Judit – Nagy Sándor (szerk.) 2015: *Meleg férfiak, hideg diktatúrák. Életútinterjúk*. Civil Művek, Budapest.
- Healey, Dan 2001: *Homosexual Desire in Revolutionary Russia: The Regulation of Sexual and Gender Dissent*. University of Chicago Press, Chicago.
- Hauer, Gudrun – Krickler, Kurt 1984: *Rosa Liebe unterm roten Stern. Zur Lage der Lesben und Schwulen in Osteuropa*. Libertäre Assoziation, Hamburg.
- Kayiatos, Anastasia 2012: Shock and Alla: Capitalist Cures for Socialist Perversities at the End of the Twentieth Century. In: Kulpa, Robert – Mizielińska, Joanna (eds): *“In Transition”: Central/Eastern European Sexualities. Lambda Nordica* (Special issue.) 4. 31–64.
- Kemeneczky Dóra 2013: *Homoszexuális emberek helyzete Magyarországon a rendszerváltás előtt és után*. (MA-szakdolgozat.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Kórász Krisztián – Koras Réka – Simon Lajos 2008: Homoszexualitás az orvostudomány tükrében. *Lege Artis Medicinae* (18.) 4. 346–350.
- Kórász Krisztián 2013: A homoszexualitás demedikalizációja – a büntől, büntetéstől az egyenlőség felé. *Lege Artis Medicinae* (23.) 5–6. 316–320.
- Kulpa, Robert – Mizielińska, Joanna (eds) 2011: *De-Centering Western Sexualities. Central and Eastern European Perspectives*. Ashgate, Surrey.
- Lisková, Katerina 2016: ‘Now you see them, now you don’t’. Sexual deviants and sexological expertise in communist Czechoslovakia. *History of the Human Sciences* (29.) 1. 49–74.
- McLellan, Josie 2011: *Love in the Time of Communism: Intimacy and Sexuality in the German Democratic Republic*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Moldoveanu, Ioana 2014: What It Was Like to Be Gay in Communist Romania. <http://www.vice.com/read/what-it-was-like-to-be-gay-in-communist-romania-876> – utolsó letöltés: 2016. október 27.
- Murai András – Tóth Eszter Zsófia 2014: *Szex és szocializmus*. Libri, Budapest.
- Pákh Tibor 1993 [1987]: Visszaélések a pszichiátriában. Moszkva pszichiátriai visszaéléseinek hatása a magyar igazságszolgáltatásban. *Magyar Szemle* (2.) 1. 70–86. http://www.magaryszemle.hu/cikk/visszaelesek_a_pszichiatriaban – utolsó letöltés: 2016. október 27.
- Pisankaneva, Monika 2005: The Forbidden Fruit: Sexuality in Communist Bulgaria. *E-magazine LiterNet* (68.) 7. http://litenet.bg/publish14/m_pisankyneva/forbidden.htm – utolsó letöltés: 2016. október 27.
- Rédai Dorottya 2013: *Sexing the Citizen in the School. Sexual Education and Sexual Citizenship in Hungarian State Secondary Schools during State Socialism and since the 1989 Democratic Change*. (Ph.D. dissertation.) Central European University, Budapest.

- Sándor, Beáta 1999: "Constantly Rewriting Herself:" *Lesbian Representations and Representations of Lesbians in Hungary from the 1980s to the Present*. (Szakdolgozat.) Central European University, Budapest.
- Selinger, Marta 2008: Intolerance towards Gays and Lesbians in Poland. *Human Rights Review* (9.) 1. 15–27.
- Sokolová, Vera 2014: State Approaches to Homosexuality and Non-Heterosexual Lives in Czechoslovakia during State Socialism. In: Havelková, Hana – Oates-Indruchová, Libora (eds): *The Politics of Gender Culture Under State Socialism: An Expropriated Voice*. Routledge, London–New York, 82–108.
- Stanley, John D. 2009: A Brief History of Gay Poland. <http://www.globalgayz.com/a-brief-history-of-gay-poland> – utolsó letöltés: 2016. október 27.
- Stella, Francesca 2015: *Lesbian Lives in Soviet and post-Soviet Russia. Post/Socialism and Gendered Sexualities*. Palgrave Macmillan, Basingstoke.
- Takács, Judit – Kuhar, Roman (eds) 2007: *Beyond the Pink Curtain: Everyday Life of GLBT People in Eastern Europe*. Peace Institute, Institute for Contemporary Social and Political Studies, Ljubljana.
- Takács, Judit – Borgos, Anna (eds) 2011: Voicing Women in Eastern Europe. *Journal of Lesbian Studies* (11.) 3.
- Takács Judit 2015: Disciplining Gender and (Homo)Sexuality in State Socialist Hungary in the 1970s. *European Review of History* (22.) 1. 161–175.
- Takács Judit – P. Tóth Tamás 2016: Az „Idegbizottság” szerepe a homoszexualitás magyarországi dekriminalizációjában. *Socio.hu* (6.) 2. 207–223. http://socio.hu/uploads/files/2016_2/takacs_ptoth.pdf – utolsó letöltés: 2016. augusztus 10.
- Tomasik, Krzysztof 2012: *Gejerek: Mniejszości seksualne w PRL*. Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa.
- Tuller, David 1997: *Cracks in the Iron Closet. Travels in Gay and Lesbian Russia*. University of Chicago Press, Chicago.
- Veisapak, Teet – Parikas, Udo (eds) 1991: *Sexual Minorities and Society: The Changing Attitudes Toward Homosexuality in Twentieth Century Europe: Facts about Homosexuality in Soviet Russia and Current Estonia*. Institute for History, Tallinn.
- Zimmermann, Susan 2010: Gender Regime and Gender Struggle in Hungarian State Socialism. *Aspasia. The International Yearbook of Central, Eastern, and Southeastern European Women's and Gender History* (4.) 1–24.

Bálint Petra

Többneműség és/vagy ruhacsere: egy 18. századi álhermafrodita esete

„– Mi a neved?

– Engem Bodnár Andrásnak hívnak

– Vald meg igazán Férfiu vagy é, vagy leány vagy Csira?

– Mi haszna tagadnom, én egyedül Leány vagyok, és semmiképpen sem fiu vagy Csira

– Leány létedre mi neved?

– Ancsa.”¹

1760-ban Egerben az úriszék elé került egy fiatal lány,² miután kiderült, hogy férfiruhát hordott és férfimunkát végzett, azaz férfiként élte életét, s aki a vádak alapján – „Bodnár Annának, azért hogy magát Leánynak lenni megtagadta férjfiu ruhába Csira Szine alat szolgált” – a szigorú, kiközösítő ítéletet sem kerülhette el.

Az ügy felfedezésekor több kérdés is felvetődött az érintettet, Bodnár Ancsát illetően: mi alapján és miért hitette el a közösséggel, hogy ő csira, vagyis hermafrodita? Miért állt érdekében, hogy saját nemét eltitkolja? Mivel járt, mai szóval, interszexuálisnak lenni a társadalomban? Hogyan állt hozzá az eltérő nemi megjelenéshez a közösség és a bíróság?

Ha a szexuális másság és nemi identitás kérdéseivel állunk szemben, sem napjainkra, sem a múltra tekintve nincs könnyű dolgunk. A témában megjelenő számos új fogalom (*sexual dimorphism, cisgender, mixed gender, third sex*, interszexualitás, transzszexualitás, transzneműség stb.) és elmélet (például a *sex* és a *gender* elválasztása) segítheti, de nehezítheti is a nemi mássággal kapcsolatos kérdéseink megválaszolását. A modern szexológiai fogalmak használata nem problémamentes, hiszen nem feltétlenül vannak jelen a megelőző korokban, vagy nincsenek korabeli megfelelőik, illetve más konnotációk kapcsolódhattak hozzájuk. Az azonban nyilvánvaló, hogy a szexuális másság nem a modern kor vívmánya, hanem történeti kiterjedéssel rendelkező, változó tényező. Felfogása, megértése, megítélése, elhelyezése a társadalomban a történeti korok által befolyásolt és meghatározott.³

A tanulmány célja, hogy Bodnár Ancsa esetén keresztül és annak apropóján láthatóvá tegye a társadalom egy olyan rétegét, amely a vizsgált korban sem

¹ MNL HML XII.3.b.7. 11c 9, 1760.

² Pontos életkora ismeretlen.

³ Daston–Park 1997: 60.

tudott belesimulni sem a keresztényi férfi, sem a női attribútumba. Ehhez azonban nem elégséges csupán az elváltozást mutató biológiai nem kultúrtörténetét és eseteit számba vennünk, hiszen mint az később kifejtésre kerül, Bodnár Ancsa tetteinek mozgatórugóit sem feltétlenül szexuális másságában kell keresnünk.

BODNÁR ANCSA „CSIRASÁGA” ÉS A HERMAFRODITIZMUS

Ancsa vallomásából megtudjuk, hogy Kókán született,⁴ lutheránus családban.⁵ Miután szülei meghaltak, bátyja, Bodnár Tóbiás vette magához, aki a helység lelkesze volt. Ancsa így vallott ottani életéről és testvéréről:

„[...] ki is engem semmi Leány munkára s nem szoktatott, de nem tanéttatott, hanem Leány ruhába is férfiu munkára kinszerített én ott Lovakat őrzöttem, kocsiskodtam, fát vágni, kaszálni, kapálni, nyomtatni szénát hordani, és több ilyen férfiu munkára járván és hajtatván”.⁶

Ezt az életmódot megunva, bátyját elhagyta és Osgyánra,⁷ „M. Báró Lusinsghi Udvarába”⁸ ment, s mivel itt is csak férfimunkát végzett, elhíresztelték róla, hogy ő nem lány, hanem „csira”. Ezt követően két évig Püspökfüleken⁹ szolgált kuktaként, majd munkája megszűnván, Egerbe ment, ahol „Pater Alexandernál Eő Excellája musikusainál” szolgált mint ház körüli szolga. Itt leplezték le, s jelentették fel a bíróságon.

Magáról a csira kifejezésről, annak megjelenéséről és eredetéről nem sokat tudunk, de a mai napig használatos meddő állatok, kétnemű növények jelölésére. Nem összetévesztendő a csíra szóval, mely a fejlődési állapotra utal, bár a szlengben ügvetlen, zöldfülű, nőies vagy homoszexuális férfit is jelent.¹⁰ A csira nem tartozik régi magyar szavaink közé, szlovák jövevényszó, mely görög eredetre vezethető vissza.¹¹ Az első nyelvi forrást, melyben a csira szó kétneműséget, vagyis hermafroditaságot (vagy ahhoz hasonló állapotot) jelöl, Büky László *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* alapján 1773-ra teszi, mely szerint „egy Trasi Tsordas bojtár leannyal aki [...] ferfi modon Tsuhát, süveget, bocs-kort hordot és ferfiakkal tart tsiranakis hivattatik”.¹² A jelen esetben vizsgált

⁴ Kóka község Pest megyében, a Nagykatái járásban fekszik.

⁵ Kóka községből csak a katolikus anyakönyvi adatokat ismerjük a 18. század közepétől.

⁶ MNL HML XII.3.b.7. 11c 9, 1760.

⁷ Ma: Ožďany, Szlovákia.

⁸ Lusinszky/Luzsénszky család: Osgyán egyik földbirtokosa (Vályi 1796).

⁹ Fülekpüspöki (ma: Biskupice, Szlovákia).

¹⁰ Kövecses 2010: 70. A csira és a csíra szavak használata a köznyelvben, a jelenlegi elkülönítés ellenére, sokszor összemósódik.

¹¹ 'Csíra' szócikk 1893.

¹² Büky 2015: 6; 'Csira' szócikk 1967.

per alapján azonban a kifejezés legkorábbi, ilyen értelmű említését már 1760-ra datálhatjuk.

A csira szó jelentése tehát: hermafrodita¹³ (mai szóhasználatban interszexuális), amelynek kialakulása és használata sokkal jobban dokumentálható, mint a csiráé. Eredetét az ókori mítoszok és legendák között kereshetjük. Ovidiusnak köszönhetően ismert számunkra Hermaphroditosz alakja, aki Hermész és Aphrodité gyermeke volt, s ismerjük Teiresziász nemváltásait is.¹⁴ A klasszikus ókori gondolkodásban a kettős nem (amely nem volt egyenlő a nemtelenséggel vagy a nemcserével) valami nyugtalanítót, zavarosat jelentett, sőt szégyellnivalót és alvilágít is. Arisztotelész már kifejezetten a szörnyszülöttek közé sorolta a kétnemű lényeket, bár a hermafrodita szót ő nem használta. A keleti vallásokban és hiedelemrendszerekben a kétneműség szintén jelentős szerepet játszik.¹⁵

A középkori és kora újkori források is magukban hordozták még az ókorig visszanyúló hagyományos nézeteket, az úgynevezett hippokratészi és arisztotelészi modellekre támaszkodva.¹⁶ Pontosabban, a középkor kezdetén uralkodó hippokratészi mellett a 13. században vált ismertté az arisztotelészi modell, melynek hatására kibogozhatatlan elméletek alakultak ki a hermafroditaság eredetére és kialakulásának okára vonatkozóan. Ekkortól „a hermafroditizmus szexuálisan semleges arisztotelészi modelljét kezdte körüllegni egyfajta homályos morális és szexuális rossz hírnév”, miszerint a hermafroditák hazugok, viselkedésük, ahogyan a testük is, félrevezető.¹⁷

¹³ Egy hermafroditán biológiailag mindkét nemi szerv megjelenik, de egyik sem fejlődik ki teljesen. Napjainkban elkülönítik a pseudohermafroditaságot, amely esetben nem genetikai, hanem valamilyen hormonális probléma okozza az érintett szervekben bekövetkező elváltozást. Megjelenik azonban a fizikai hermafrodita (ma: interszexuális), valamint a szociális hermafrodita (ismét, bizonyos tekintetben, a transzvesztita vagy transzszexuális) elválasztás is (Cleminson–Vázquez García 2013: 56). A hermafrodita szót a biológusok ma már inkább a növény- és állatvilágra vonatkozólag használják.

¹⁴ 'Csíra' szócikk 1911; Magyar 1987: 126. A monda szerint, amikor visszautasította Szalmakisz nimfa szerelmét, az olyan szenvedélyesen ölelte át, hogy eggyé vált vele. Lehetséges, hogy Hermaphroditosz egy olyan ősi elképzelés leképezése, miszerint az emberiség kezdetén létezett egy faj, amely mindkét nem tulajdonságait magában rejtette. Natalie Zemon Davis is említést tesz Gabriel de Foigny művéről (*Australie, a hermafroditák utópiája*, 1673), amelyben a képzeletbeli ország lakói teljes egyenrangúságban élő, kétnemű emberek (Davis 2001: 120).

¹⁵ Brahmának van hermafrodita alakja, és a gyógyító Buddha is női mellekkel rendelkezik (Magyar 1987: 126–127).

¹⁶ A hippokratészi (vagyis a régebbi) modell szerint a hermafroditák köztes neműek, nem férfiak és nem is nők, hanem a kettő között helyezkednek el. Az arisztotelészi modell (amely Arisztotelész *Az állatok keletkezése* című művéből származik) pedig a hermafroditákat nem köztes nemű lényekként definiálja, hanem olyanokként, akiknek megkettőzött, vagyis felesleges nemi szerveik van, amely a sikertelen ikerterhesség szokatlan esete. Ennek értelmében a hermafroditizmus nem az egész szervezetre terjed ki, hanem csak a nemi szervek állapotára. Megjelenik nála az a később általánossá váló elgondolás is, hogy a kétneműség keletkezésének oka a „túl sok mag”, vagyis két férfi mag összenövése (Daston–Park 1997: 60). A 16. század közepén Jakob Ryff művében jelent meg először az elgondolás, amely a hermafroditák fogadását lelki okokkal – nagy ijedtséggel – magyarázza (Magyar 1987: 131).

¹⁷ Daston–Park 1997: 61–63.

A kora újkorban a kétneműséget teljesen új értelmezési keretbe helyezték. A 16. század második felétől ugyan elkezdődött a hermafroditák orvosi vizsgálata, mégis ez az az időszak, amikor helyzetük morális kérdéssé is vált. A hermafroditizmust egyre inkább természetellenesnek, veszélyesnek ítélték, s a bizonytalan nemiséggel, a transzvesztizmussal és a szodómia jelenségével kapcsolták össze.¹⁸

A kétneműség sokáig nemcsak a tudományos, hanem a szélesebb közönségnek szánt ismeretterjesztő irodalom kedvelt témája is volt. A 17. században általában mint kuriozitás, de az orvosi irodalomban is mint anatómiai érdekesség bukkant fel. A 18. századtól a nagy változást az anatómiai ismeretek bővülése hozta meg, majd az orvostudomány további fejlődésével a hermafroditizmus végképp rendellenességgé, betegséggé vált.¹⁹ Ekkorra azonban már kialakult egyfajta frusztráció és félelem a „nemi imposztorsággal” szemben. A 18. század elején Henri Sauval párizsi krónikaíró egyenesen a gyilkosokkal egy kategóriába sorolta a hermafroditákat, akiket „természetellenes fiaknak” nevezett. A hermafrodita állapot tehát, hasonlóan a homoszexualitáshoz, vallási-erkölcsi kategóriaként, a keresztény léttel szembemenő bűnként jelent meg, majd betegségként, melyet gyógyítani lehet.

A történelem során több, kérdőjeles nemiséget mutató különös eset is felbukkan. Ismert például a máig sem tisztázott, állítólagos hermafrodita Éon lovag (Éon de Beaumont)²⁰ vagy a teljes önéletrajzot maga után hagyó Herculine Barbin esete.²¹ Hazánkban ritkán, de szintén találkozhatunk a kérdéses nemiség ismertté vált eseteivel. Egy 1352 körüli forrás szerint például az egyházi fórum előtt a felperes férj vádolta meg feleségét, amiért az nem tudott házassági kötelességének eleget tenni, a feleség viszont azt állította, hogy a férje a hibás, mert hermafrodita.

„A vizsgálat megtartatik és a vizsgáló férfiak azt jelentik, hogy az illető férfi gyermekora óta a mai napig szenved oly hibában, hogy neki sohasem lesz semmiféle asszonnyal gyermeke és nem fog tudni eleget tenni házassági kötelességének. Így az asszonyt törvényesen és jog szerint elválasztják a férjétől.”²²

Mivel a felperes a férj volt, elképzelhető, hogy ő maga nem volt tisztában azzal, hogy nemi dimorfizmus áll fenn nála. Egy másik hazai peranyag Fuchs Rozina, vagyis János, soproni hermafrodita 17. századi szövevényes történetét

¹⁸ Daston–Park 1997: 59–60; Cleminson–Vázquez García 2013: 9. 1599-ből ismeretes egy franciaországi eset, amikor máglyára küldték egy hermafroditát. Miután az orvosok megvizsgálták, meg kellett vallania, hogy az ördöggel kötött szövetséget (Soyer 2012: 51).

¹⁹ Magyar 1987: 129–133.

²⁰ 'Éon de Beaumont' szócikk 1912.

²¹ Foucault 1997. Herculine Barbin 1868-ban lett öngyilkos Párizsban, de hátrahagyta önéletrajzát, amelyben részletesen ismerteti rövid, de küzdelmes életét (harmincéves volt). Ebből megtudjuk, hogy lányként nevelkedett, s tanítónő lett belőle. Pubertás korában jelentkeztek rajta a férfiaság külső jegyei, ezt követően ismerte fel, hogy valójában férfi, aki a nőkhöz vonzódik.

²² Vajda 1999: 418. Őt megelőzően közli: Magyary-Kossa 1931: 59 és Trócsányi 1987: 23–26.

mutatja be. Esetében már születésekor bizonytalan volt környezete és családja a nemi voltát illetően, vizsgálatokon, sőt műtéten esett át, majd lánynak keresztelték. Növekedése közben azonban a férfijegyek erősödtek fel rajta, mely férjhez adásakor ütközött ki, botrányt és pereskedést vonva maga után. Az elvégzett újabb orvosi vizsgálat bizonyította, hogy valójában férfi volt. A családnak sikerült elérnie, hogy Fuchs felmentő ítéletet kapjon, a források szerint új életet kezdett, s meg is nősült.²³

Ancsa esetéhez visszatérve, ő is átesett egy vizsgálaton, amely saját elmondása szerint így zajlott:

„Egerbe jövén pedig a M. Groff Plebánushoz el vittek, és fel adtak, az után Doctorokkal és Borbélyal meg vizsgáltattak. Látták, hogy Leány vagyok, és cselekedtemért pirogatni kezdtek, én peddig meg éjedvén, hogy majd le huzzák a férjfiu ruhát rólam, azt mondtam nékik, hogy én Csira vagyok, és az természet holnapként változik rajtam, egy holnap Leány következendő másik holnapig peddig férjfiu vagyok, Eők ezt el hitték, tovább nem vallattak, hanem csak el hagytak, ugy maradtam Plebanus úr házánál.”²⁴

A vallomás e részének tanúsága szerint Ancsánál valójában nem állt fenn fizikai kétneműség. Az orvosok viselkedése azonban több kérdést is felvet: nem végezték el ténylegesen a vizsgálatot? Csak a külső jegyek alapján, ránézésre állapították meg a nemét? Gondolhatjuk, hogy semmilyen ismerettel nem rendelkeztek a csiráságról, ezért fogadták el Ancsa kissé mitikus jellegű állítását? Továbbá akkor ezek szerint egy hermafroditát mégis be lehetett sorolni valamelyik nembe?

Mindez nem feltétlenül meglepő, hiszen többször megjelenik a hermafroditákkal kapcsolatban az a vélekedés, hogy akár egyik pillanatról a másikra, vagy valamilyen fizikai behatás által átváltozhatnak a másik nemmé. Paolo Zacchia 1621-es művében (*Quaestiones medico-legales*), mely a korszak legfőbb orvosi igazságügyi szövege, leírja, hogy a hermafroditák esetében a nők ugyan átváltozhatnak férfivá, a fordítottja viszont nem történhet meg.²⁵ Hasonló tapasztalatról számol be spanyol perek vizsgálata folyamán egy 1792-ből ismert ügygel kapcsolatban a Cleminson–Vásquez García kutatópáros. Leírják, hogy egy állítólag férfivá változó apáca peres anyagában az ügybe bevontak, még az egészségügyi hatóság tagjai is, kérdés nélkül elfogadták az egyik nemből a másikba való transzformáció lehetőségét.²⁶ Véleményük szerint, bár ebben az időszakban egész Európában jellemző volt, hogy felülvizsgálták a hermafroditizmus csalásnak minősítését, illetve ördögi mivoltát, ezek az esetek mégis azt mutatják, hogy nehezen tudtak túllépni a néphitből táplálkozó elgondolásokon.²⁷

²³ Dominkovitsné Szakács 2013.

²⁴ MNL HML XII.3.b.7. 11c 9, 1760.

²⁵ Laqueur 2003: 152.

²⁶ Cleminson–Vásquez García 2010: 9.

²⁷ Cleminson–Vásquez García 2013: 49.

Már a kora újkori szerzők is foglalkoztak a kérdéssel, hogy vajon ki döntheti el, mi legyen egy hermafrodita neme. Az erre vonatkozó korábbi szakirodalomban általános volt az a vélekedés, miszerint a középkor és a reneszánsz idején, a felnőtt kort elért hermafroditák maguk dönthettek a nekik tetsző nem mellett, azonban az újabb kutatások szerint valójában nem lehetett szabadon választani.²⁸ A 18. századtól pedig a hermafroditákat igyekeztek szigorú orvosi és jogi vizsgálat alá vetni, a döntés tehát a család és az egyén kezéből a bírósághoz került, a bíróság pedig az orvosi szakvéleményekre támaszkodott.²⁹

Thomas Laqueur amerikai történész szerint viszont egy hermafrodita esetében a fő kérdés nem az volt, hogy az egyén milyen nemű valójában, hanem hogy melyik társadalmi nemhez lehet besorolni attribútumai alapján. Az, hogy minek érezte magát, nem számított, csak az, hogy melyik nem jegyei jelentek meg rajta dominánsabb formában.³⁰ Így a megoldás számukra a fizikai vizsgálat után a domináns nem szerinti életmód (akár házasság) elfogadása volt.³¹ Ha a nem meghatározása megtörtént, minden, az adott nemhez tartozó jog megillette az egyént. A jogi eljárásban a „tökéletes hermafroditákat” (elméletileg mindkét, jól funkcionáló nemi szervvel rendelkező hermafrodita) nőnek tekintették.³²

Ami számunkra fontos, az az a tény, hogy Ancsa ismerte a csiraság jelentését, és leleplezése elkerülése érdekében használta is egyfajta definícióját. Bizonyára az adott helyi közösségben is élt valamilyen kép az eltérő nemiséggel rendelkezőkről, de ezt sajnos a vallomásból nem olvashatjuk ki, így lehetséges az is, hogy az elmondottakat ő találta ki. Az orvosok reakciója is sokat elmondhat a kétneműséghez való hozzáállásról, s úgy tűnik, hogy az egyéb forrásokban tapasztaltakkal ellentétben nem törekedtek Ancsa nemének kétséget kizáró tisztázására.

NŐK FÉRFIRUHÁBAN – A *CROSS-DRESSING* MINT TÚLÉLÉSI STRATÉGIA

„Asszony ne viseljen férfiruházatot, se férfi ne öltözzék asszonyruhába; mert mind útalatos az Úr előtt, a te Istened előtt, a ki ezt míveli.”³³

Ha elfogadjuk Bodnár Ancsa vallomását, akkor azt is elfogadhatjuk, hogy nagy valószínűséggel nem volt hermafrodita. Ez esetben azonban mire véljük viselkedését? Mai szóval transznemű – vagyis magát az ellenkező nemhez tartozónak vélő – lett volna, vagy „csak” egy (bár valószínűleg nem igazán nőies küllemű) lány, férfiruhában?

²⁸ Ezt állítja Foucault is *A szexualitás története* című művében, azonban ezt a nézetét azóta megcáfolták, például: Cleminson–Vázquez García 2013: 5.

²⁹ Daston–Park 1997: 67–72.

³⁰ Laqueur 2003: 148.

³¹ Soyer 2012: 52.

³² Daston–Park 1997: 65–66.

³³ 5Móz 22,5 (Károli Gáspár fordítása).

A nemzetközi szakirodalomban már bevált fogalomként van jelen a *cross-dressing*³⁴ kifejezés, vagyis az egyénnek az ellenkező nemhez tartozó ruhába öltözése. Az ellenkező nem viseletének életvitelszerű hordása azonban nem is volt olyan elszigetelt jelenség, mint elsőre (és a hazánkban elszigetelten felbukkanó esetek által) gondolnánk. Közelebbről megvizsgálva saját kultúrtörténettel rendelkezik, sőt a kulturális antropológiai kutatások napjainkban is fellelhető jelenségként jegyzik.

Ez a fajta ruhacseré nem egyszeri alkalmat, hanem életmódot jelent, s nem azonosítható sem a transzszexualitással, sem a transzneműséggel. A *cross-dressing* viselkedés mögött állhat ugyan szexuális másság (homoszexualitás vagy transzneműség) és akár hermafrodita állapot is, de nem feltétlenül. Az azonban a példák alapján látható, hogy a korszakban elítélendő, hivatalos büntetést maga után vonó tett volt, ha egy nő férfiruhát öltött, s férfiként viselkedett. Természetesen nem tudhatjuk, hogy valójában mennyire volt ez gyakori, hiszen csupán a leplezett, bíróság elé kerülő, tehát lejegyzett ügyek szolgáltatnak számunkra példát.

A keresztény Európában alapvetőnek tartották, hogy férfi és nő különbözik egymástól, és elvárták, hogy ez a viselkedésben és az öltözködésben is megnyilvánuljon.³⁵ Ritkán ugyan, de mégis voltak a férfiruhába bújásnak megengedett, a közösség által is elfogadott alkalmai: a karneváli, farsangi időszakok, lázadások, illetve háborús időszakok, utazások. Ezek ugyanakkor csak rövid időre, egy-egy alkalomra szóló ruhacserék voltak.³⁶ Ezeken kívül a motivációk szerteágazóak lehetnek: a romantikus (szerelmes követése stb.) és gazdasági (öröklés, föld védelme, szegénység miatt) motivációk, illetve a patriotizmus (háborúban való részvétel) és a bűnözés mind okot adhattak a hosszabb-rövidebb távú ruhacserére. Hosszú távon azonban a nők férfiként akár olyan karriert is befuthattak, olyan életmódot élhettek, amelyre nőként nem lehetett volna esélyük.³⁷

³⁴ A *cross-dressing* fogalma egy olyan cselekvést vagy viselkedést ír le, mely nem magyarázza meg a viselkedés okait. Nem könnyű rá magyar megfelelőt találni, hiszen – mint ahogyan ez a külföldi szakirodalomban viszont olykor megjelenik – nem húzhatunk egyenlőségeket a *cross-dressing*, illetve a transzvesztizmus vagy a nemváltás közé. Magyar fordításban leginkább a „keresztöltözés” vagy a „keresztbe öltözés” kifejezések használatosak, ezeket azonban nem találok elég kifejezőnek. A fogalmat leginkább körülírni lehet, mint „az ellenkező nem ruházatának életvitelszerűen való felöltése”. A kérdés tovább bonyolódik, ha Fehér Andrea megállapítását is idézzük: „[...] a biológiai nemüket eltitkoló, társadalmilag és szexuálisan férfiként élő nőket az angolszász historiográfia előszeretettel nevezi lesbikusoknak, homoszexuálisoknak, hermafroditának vagy szapphoinak. A holland és francia szakirodalom pedig főként a tribád latin kifejezéssel illeti a férfi szerepet játszó nőket” (Fehér 2014: 90). Véleményem szerint a *cross-dressing* jelensége mögött a korszakban legtöbbször nem biológiai (*sex*), hanem társadalmi (*gender*) nemváltás állhatott. A nagyon hasonló transzvesztizmus modern pszichológiai fogalom, mely Magnus Hirschfeld német szexológustól származik (1910). Azokat az egyéneket jelöli, akik szeretnek az ellenkező nem ruhába öltözni, legtöbbször heteroszexuális férfiak, eltúlzott női gesztusokkal, biológiai eredet nélkül (Dekker–van de Pol 1988: 53).

³⁵ Soyer 2012: 5.

³⁶ Dekker–van de Pol 1989: 6.

³⁷ Dekker–van de Pol 1989: 34.

Jelen esetben csak a hétköznapi életben történő ruhacseréről szeretnék beszélni. Hiszen a nemcserének – ahogyan azt a fentebbi utalásokból is láthatuk – létezett egyfajta rituális, szokásszerű, mondhatni szent megnyilvánulása, amelynek körülményeire itt nincs lehetőség.³⁸ A népszerű irodalomban, sőt a népköltészeti alkotásokban is találunk rá utalásokat, hogy a jelenség ismert volt a közösségekben, azonban a *cross-dressing* eseteinek a mindennapokban, profán módon való előfordulására, az egyéni sorsokra és a közösségi, illetve hatósági megítélésére vonatkozóan a peres iratok lehetnek a legjobb forrásaink.³⁹ R. M. Dekker és L. C. van de Pol kora újkori németalföldi pereken keresztül vette vizsgálat alá a férfinak öltöző nők eseteit.⁴⁰ A szerzőpáros úgy gondolja, hogy a 16–19. században Európa-szerte, s főleg angol, német és holland területeken, egy valós és működőképes opció volt a férfi identitás felvétele azon nők számára, akik saját élethelyzetükben nem boldogultak. Lehetséges, hogy a közép-korban gyökerező jelenségről beszélhetünk, de láthatóvá (bíróági ügyvé) a 16. század végétől vált, a 19. században viszont eltűnt. Gyakoriságának megállapítása azonban lehetetlen, hiszen a *cross-dresser* nők csak akkor kaptak igazán figyelmet, ha bíróság elé kerültek.⁴¹ Legtöbbjük jellemzően az alsóbb társadalmi rétegekből, problémás családból származó árva, félárva egyén, aki az instabil körülmények miatt elhagyta családját, s ezután választotta a férfikéntélést. Sokszor kiderül, hogy azért is fordítottak hátat a hagyományos női szerepkörnek, mert nem tudtak női hivatásukban érvényesülni, sikeresek lenni.⁴²

De mégis, mi volt a bűnük azoknak a nőknek, akik férfiruhát öltöttek magukra? R. Cleminson és F. Vázquez García a 16–18. századot a szívósan fennmaradó „régiszexuális rezsim” idejeként jellemzi, ahol a nem egy meghatározott státuszt jelölt (nem pedig biológiai jellemzőt).⁴³ Ha egy nő férfinak öltözött, megsértette a társadalmi nemre és az ő adott, női státuszára vonatkozó szabályokat, sőt mivel az egyenjogúság gondolata még nem volt elfogadott, társadalmi rangján felül öltözködött.⁴⁴ Illetve, megfogalmazzák azt a feltételezésüket is,

³⁸ A ruha- (és nem-) csere ezen megnyilvánulásairól lásd például: Davis: 2001: 117–138. Davis szexuális dimorfizmusként beszél az irodalmi, rituális és szokásokhoz (farsang, lázadások stb.) kapcsolódó nemcseréről. Ez a fogalom, bár másban is gyökerezik, illetve más jelenségre világít rá, mint az itt tárgyalt *cross-dressing*, talán túl általános, és figyelmen kívül hagyja a biológiai és társadalmi nem viszonyrendszerét is.

³⁹ Számos utalást tartalmaznak például Shakespeare művei. Hazánkban pedig jól ismert a férfiruhában háborúba vonuló katonalány balladája (Bankó lánya), melynek nemzetközi párhuzamai is fellelhetőek (például Mulan legendája). Még Kodály Zoltánt is megihlette a férfiruhában élő, pipázó Czinka Panna, az első női prímás története (*Czinka Panna balladája*, 1948).

⁴⁰ Dekker–van de Pol kutatásában összesen 119 ruhaváltó nőről fennmaradt peres anyag szerepel az 1550–1839 közötti időszakból, és csupán egy esetben volt biztos, hogy a perbe fogott egyén hermafrodita volt (Dekker–Pol 1989: 50).

⁴¹ Dekker–van de Pol 1989: 2–4. A kutatók kijelentik, hogy 1800 előtt a ruhacsere hagyománya csak a nőknél létezett, a férfiak körében szinte ismeretlen volt (Dekker–van de Pol 1989: 54).

⁴² Dekker–van de Pol 1989: 4, 11.

⁴³ Cleminson–Vázquez García 2010: 10.

⁴⁴ Laqueur 2003: 148. Ritkán, de találkozhatunk olyan esetekkel, amikor férfi öltözött nőnek, s erre fény is derült (például Laqueur 2003: 151). Nagy port kavart a viktoriánus kor híres

hogy a férfiruhába bújónak elítélésében kristályosodott ki az a férfiakban kialakult félelem, hogy hatalmuk meginog, s hogy a nők a férfi státusz és előjogok megszerzésére törekednek.⁴⁵

A jelenség történeti és kulturális vetületét mutatja, hogy számos, az antikvitásig visszanyúló példa áll előttünk.⁴⁶ Felidézhetjük a 6. században férfiként élő szerzetes, Alexandria Szent Mária történetét, vagy Johanna nőpápa legendáját, aki pápasága alatt állítólag teherbe is esett, majd gyermeke megszületésekor a római nép megkövezte.⁴⁷ A legismertebb mind között Jeanne d'Arc, a 15. századi francia parasztlány, aki katonának öltözve vezette az angolokat visszaverő hadsereget, s akinek halálra ítéelésében a férfiruha viselése is szerepet játszott. A példák egészen a modern korig nyúlnak, gondoljunk csak James Barry-re (eredeti nevén Margaret Ann Bulkly), az első angol női sebészre, aki férfiként élte le életét, hogy az egyetemen orvosnak tanulhasson, s rejtőzködése olyan jól sikerült, hogy valódi nemére csak halála után derült fény.⁴⁸ Hasonlóan figyelemre méltó George Sand (eredeti nevén Amandine Aurore Lucile Dupin) 19. századi francia regényíró, aki szintén férfiruhát viselő, szivarozó nőként keltett feltűnést.⁴⁹

Az életvitelszerű *cross-dressing* és a háttérben esetlegesen meghúzódó nemszere napjainkban is kutatott téma, az antropológusok egyre több figyelmet szentelnek az intézményesült (a közösség által elfogadott) formák vizsgálatának, mint például az indián *berdache* (kétlelkű) vagy a Balkánon, az Albán-Alpokban még ma is fellelhető *burrneshalvirginsha* (fogadalmat tett szűz) képviselőire.⁵⁰

Hazánkban is találkozhatunk a *cross-dressing* viselkedéssel, illetve szinte egész életüket átívelő titkos életmóddal. Ilyen példa Ungvári András pere 1712-ből, mely szerint:

homoszexuális (?) transznemű, női ruhába öltöző szerelmes párja, Ernest Boulton és William Park (Fanny és Stella).

⁴⁵ Daston–Park 1997: 72.

⁴⁶ Például gondolhatunk Akhilleuszra, aki anyjától kapott ruhát viselt, hogy ne kelljen Odüsszeusz hívására a trójai háborúba mennie, s Pallasz Athéné is gyakran férfinak öltözve bátorította az akhájokat az *Odüsszeiában*. Hümenaioszt, a nász istenét is sokszor női ruhát viselő ifjúként ábrázolták.

⁴⁷ Róla lásd például: Dekker–van de Pol 1989: 90.

⁴⁸ Kubba 2001: 352–356.

⁴⁹ Dániel 1985.

⁵⁰ Dekker–van de Pol 1989: 41–42. A több száz évre visszavezethető szokás alapján a fogadalmat tett szűzek olyan nők, akik önként töltik be a férfi szerepét a közösségben, legfőképp az örökösödés (a föld, a vagyon egyben tartása) érdekében. Azok a nők, akik a családban ki akartak lépni a férfiak uralma alól vagy nem akartak férjhez menni, felesküdhettek arra, hogy férfiként éljék további életüket. Akár feleségük is lehetett, illetve teljes jogú férfiként örökölhettek az utód nélkül maradt családban (Dekker–van de Pol 1989: 42). Az indián „kétlelkűek” is egészen speciális helyet foglalnak el a közösségben. Olyan (általában homoszexuális) férfiak vagy akár nők, akiket a közösség különlegesnek és megbecsülendőnek tart, hiszen bennük mind a férfi, mind a női attribútum jelen van. A hagyományos közösségekben ellenkező nemű ruhát hordhattak és házasodhattak is (Herdt 1996: 60). Ezen esetek azonban nagyban eltérnek az itt vizsgált *cross-dressing* jelenségtől, hiszen ezeket a közösség belső szükséglete termelte ki, maga után vonva annak elfogadását, támogatását.

„Esett egy siralmas casus. Egy ungvári leány férfiköntösbe öltöztvén, Magyarországról bejű Erdélybe, holott sokáig udvarokban lakván, végre megházasodik és két gyermeki lesznek feleségének, osztan ez az felesége meghalván, meg mást veszen, kivel is jó darab ideig együtt lakván, az asszony kinyilatkoztatja dolgát es megfogják. A férfiszerszámát, kit maga csinált volt bőrből, a tanácssházban felfüggesztik, hogy mindek láthatnak, osztán a nyakába kötik, és vele együtt megégetik.”⁵¹

Fehér Andrea Ungvári Andrászt mint női szodomitát⁵² mutatja be tanulmányában, és nőekkel való kapcsolatai alapján joggal gondolhatjuk, hogy Ungvári férfiként élése mögött valóban homoszexualitása (vagy transzneműsége) állt, de mivel felvette a férfi társadalmi szerepet, s aszerint élt, sőt házasodott, bűne hatványozódott.⁵³

A levéltári vizsgálódás során a sors kegyes volt a kutatóhoz, így még egy Egerben bíróság elé állított asszony esetét ismerhetjük meg, aki férfiruhára váltott, ezt választva stratégiául a túlélés érdekében.

1766-ban Kelemen Kata került az úriszék elé, amiért férfiruhát öltve bujdosott az őt ért boszorkánysággal kapcsolatos vádak miatt. (A peranyag az ítéletet azonban nem tartalmazza.)⁵⁴ Úgy érezte, hogy életét ellehetetlenítik ezek a vádak, ezért elhagyta családját, férjét és két gyermekét. Vallomásában láthatjuk, hogy maga a férj is elfogadta felesége döntését, csendben beleegyezett, s a férfiruha beszerzésében is segített neki. Egyszerűbb vagy jobb döntés volt ez, mintha az egész család elhagyta volna a lakóhelyet? Vallomásában részletesen megismerhetjük a körülményeket:

„ [M]ost Farsangban múlt hat esztendeje miólta Szent Istványon férjhez mentem, [...] Nagy Mihályon hagytam pedig ell Férjemet, nem azért hogy Férjem lett volna kegyetlen ellenem, hanem hogy Sz. Istványon a sok szót meg úntam hallani, mivel ellenem mondták, hogy én Boszorkánysággal tele vagyok [...]”⁵⁵ Az Uram Egerben hozott kocsin most múlt Farsang három napja után való Pénteken búzát hozva tudniillik az Egri Piaczra ell adni, á holott néki meg mondtam hogy meddig a rolam költött Boszorkányság nyelveskedése meg nem szűnik, addig magamat bujdosásnak adom, melyre az Uram nekem semmitsem szólott, hanem tsak meg szomorodott, és

⁵¹ Fehér 2014: 89. Magyar-Kossa egy hermafroditával foglalkozó ügyként közli (Magyar-Kossa 1940: 42).

⁵² Azaz mint saját nemével paráználkodót.

⁵³ Fehér 2014: 94, 98.

⁵⁴ MNL HML XII.3.b.10. 14g, 1766. Bűnlajstrom a vizsgált korból nem maradt fenn. Az iratcsomóban egyedül a vádlott vallomása szerepelt, tehát nem tudunk meg semmit a férjről vagy az esetleges tanúkról.

⁵⁵ Az őt ért vádakkal kapcsolatban ezt vallotta: „az pedig onnét esett, hogy első gyermek ágyamban panaszolkottam a kisirtetekről, mert András fiammal gyermek ágyat feküdvén szüntelen kőrületem csengetéseket hallottam azt pedig mások is hallották kőrülöttem, mely miatt én még annyival inkább meg rémültem, a miatt én Boszorkánynak mondattattván reá úntam férjemmel való lakásra, és ell hagytam egyéb okom pedig ennél nem volt a Férjemnek ell hagyására”.

mind ketten keseregvén egy mástól ell váltunk. Nem voltam az üdő alatt pedig sehol is szolgálatban, hanem hamvazó hét szombattján egy ostorosi Juhász Emberrel, aki Misére való pénzt vitt az Egedre fell mentem én is a Remetékhöz. Fráter György Remetével szólottam elsöben, a ki tülem egyebet nem kérdezett, hanem tsak azt, hogy mit akarok és mért marattam ell az ostorosi Embertül? Akkor mondottam a Remetének, hogy ha be fogadnának náluk maradnék, minthogy úgy is ollyas szolgálatot kerjek ahol magányos Embernél lehetnek Szolgálatomban lenni, be is fogattak és az üdötül fogvást mindétig náluk voltam, s nékiek főztem, mottsos edényeket fell mosogattam, és számárákajok körül jártam.”⁵⁶

Hogyan szerezte be a férfiruhát?

„Egerben az Urammal együtt vettem a nadrágot, s jól tutta az Uram is, hogy férfi ruhába akarok túlle ell menni, Lára valót pedig inget ködmönt, sapkát egy flanér Laibit, és egy csuhát onnét hazúl hosztam magammal, abban a ruhában mentem fell és az ostorosi Ember is azt gondolta, hogy én férfi vagyok.”⁵⁷

Leleplezése körül is megjelenik a misztikum, csakúgy, mint az őt ért vádak esetében: „Egyebet nem mondhatok, hanem hogy sok kisirtések hire futamodott, hogy tudniillik az Egedi Remetéket nem tsak kisirtik, söt útik és verik is, azon gyanúság pedig reám lévén véltek ellenem hogy én legyek a kisirtó, és ijesztő ha nem én nem voltam.”⁵⁸

További példákat a 19–20. századból hozhatunk fel párhuzamként. Ilyen a nem mindennapi katonai karriert befutó Lebstück Mária honvédtiszt története, aki 1848 folyamán titokban, férfiruhában vette ki a részét a harcokból.⁵⁹ Nem kevésbé érdekes a Krúdy Gyula által is ismert, a magyar George Sandként emlegetett Vay Sarolta grófnő, az 1859-ben született újságíró, aki szintén a férfi életformát választotta.⁶⁰ Hasonló példaként jelenik meg az emlékezetben (a leírásokban kevésbé fennmaradt) a Vay köreiben mozgó, Dandy Clubbot alapító „fekete szivarú Szeszics” székesfehérvári báróné és a reverendában járó Simli Mariska is.⁶¹ Az ő férfias viselkedésük mozgatórugója azonban már a női emanci-

⁵⁶ MNL HML XII.3.b.10. 14g, 1766.

⁵⁷ MNL HML XII.3.b.10. 14g, 1766.

⁵⁸ MNL HML XII.3.b.10. 14g, 1766. Az iratanyagban egy rövid beszúrás olvasható, amelyben leírják, hogy Kelemen Kata négy korbácsütést kapott, hogy vallja be az állítólagos zaklatást, de ő kitarott amellett, hogy nem követett el ilyet.

⁵⁹ Az ő története is inspirálóan hatott, hiszen Huszka Jenő 1942-ben operettet írt *Mária főhadnagy* címmel (‘Lebstück Mária’ szócikk 2001).

⁶⁰ Rendszeresen voltak kalandjai nőekkel, így esetében sem könnyű eldönteni, hogy lesbikus vagy transznemű egyénről van-e szó. Fontos momentum, hogy állítólag apja férfiasan, direkt módon férfinak nevelte kisgyermekként.

⁶¹ Krúdy személyesen ismerte Simli Mariskát, s több írásában is fölleveníti alakját (Borgos 2007).

páció vágyában keresendő. A leghírhedtebb, szinte ikonikussá vált személy a szegedi Pipás Pista, azaz Rieger Pálné Fődi Viktória.⁶²

A rövid áttekintésben tehát láthattuk, hogy minden korban felbukkan egy-egy, a hagyományos kereteket átlépő, különleges és egyedi női sors. De miért vállalta a perben megismert „átlagember”, Bodnár Anca, hogy férfiruhában éljen? Vallomásában több indok is felbukkan:

„Báró Lusinsghi Udvarába jöttem szolgálatba még Leány ruhába, és mivel leg ottan, asszonyi munkát nem tudván, csak férjfiui munkát dolgoztam, fátvágtam, kaszáltam és több illyeket cselekedtem, el hirjesztették felöllem, hogy én ne volnék valóságos leány, hanem Csira, és főképpen ferjfiu, másképpen lehetetlen volna, hogy én csak a férjfiui munkát kapnék /: de kéntelen voltam véle, mert asszonyi munkát nem tudtam :/ én is magam állapottyát elgondolván, hogy fejemen semmi hajam nincsen, és utálatos vagyok, szolgálónak senki be sem fogadna, mert ha meg tanulnám is, minden ember utálna vélem kenyeret süttetni, vagy főzetni, és így végtére is el kellene vesznem, magamra a Csiraságot ki vallottam, ezt halván a M. Báró Cselédi-től való férjfiu ruhát adatot, és úgy öltözködtem, férjfiu ruhába, melyben is tovább mentem szolgálatot keresni.”

„– Annyi üdötül fogva miért nem jelentetted ki, hogy Leány vagy? és miért mentél szerzetes házhoz Leány létedre szolgálatba állani? Tudtad te azt, hogy a Klastromokba asszonyi állatnak lenni nem szabad?

– Mert leány ruhában szolgálatot nem kaptam volna sehol fejem rutsága miat, és így koldulnom kellett volna, vagy el vesznem, én peddig a dologhoz szoktam, inkább kívántam akár hol is szolgálni, hogy sem koldulni.”⁶³

Ebből kiderül számunkra, hogy leginkább a közösségi megítéléstől félve váltalta férfias életmódját, melynek oka – elmondása szerint – főként taszító külseje volt. A megalázó koldus életmód elkerülése érdekében számára ez jelentette a kiutat.

A perben később láthatjuk, hogy a nemiség kérdése keveredik, majd átfordul a vallási hovatartozás, illetve identitás kérdésévé, az ezzel kapcsolatos bűn elkövetése válik központivá.

„– Hol lettél pápistává?

– Pater Alexandernál szolgáltamban.

– Midőn pápistává lettél le tettedé a hitet, és ha le tetted Leány lévén hogy merészlettél ferjfiu névre esküdni?

⁶² Bezenyi 2015. Az 1930-as években a mindenapjait férfiruhában élő asszony megbízásra követte el férjgyilkosságokat. Megélt identitásáról sokat elárul vallomása, melyben elmondja, hogy ő maga többször járt a hatóságoknál, hogy kérvényezze férfinak nyilvánítását.

⁶³ MNL HML XII.3.b.7. 11c 9, 1760.

– Igen is le tettem a hitet, és noha szóval férjfiu névre esküdtem, de magamban és szivemben leány nevemre esküdtem.”

„[...] valahogy észre vette [hogy nem katolikus – B. P.] mert én soha sem gyontam. Hogy Leány vagyok azt észre nem vette, merete magamat tisztességesen viselvén mindenképpen örizköttem, hogy észre ne vegye senki amit abban kétség sem volt, mivel Andrásnak hivattattam magamat, igaz ugyan, hogy több izben is kinszerítette pápista hitre, de akkor arra kedvem nem lévén mentegtettem magamot”

A perirat végén szerepel az ítélet, amely mutatja, hogy Ancsa tettéért – amiért valódi nemét eltitkolta, s így még felekezetet is váltott – szigorú büntetést kapott:

„Bodnár Anna, aki álnokúl magát Csirának vallotta, az Leányi Ruhát elvetvén férjfiu ruhában hihető fajtalan életnek könyeb foltatása véget, öltözködöt, és férjfiu képpen szolgálni állot, igaz valóságos Leány létét meg tagadván, nem irtozot lutheráus vallásáru el állásában az keresztség szentségének elég nagy Csufságára, és abbul szármozot emberek botránkoztatásásra férjfiu András névre meg esküdni. és azon réven pápista hitre térni, noha egyéb fajtalan élet, vagy gonoszság reá nem bizonyosodna,⁶⁴ ezen egy elég gyalázatos Cselekedetéért, másokk is világos példájára az piac közepén férjfiu ruházatban harmincz kemény korbácsütésekben elmarasztatik, ezen büntetése után peddig férjfiu ruhából ki vetkeztetvén, s asszonyi ruhában öltöztetvén a városbul ki küldtetetik, és ki vezettetetik ugy hogy többé vissza ne térjen, mert ha valaha itt kapattatik, mint annyiszor ki verettetik.”⁶⁵

A kor bírósági eljárásában nem szerepelt meghatározott büntetés a férfiként öltöző nők számára. Legtöbbször pénzbírság, közmunka fordult elő, de a száműzetés vagy a pellengérré állítás és a testi fenyítés is megjelenhetett. Más elbírálás alá esett természetesen, ha valaki egyéb bünt is elkövetett férjruhában, vagy nőekkel volt kapcsolata, esetleg meg is házasodott.⁶⁶ A 19. századra az ellenkező nem ruhájának használatát már nem törvénysértésként, hanem betegséggként tartották számon.⁶⁷

Bodnár Ancsa sorsát sajnos nem tudjuk tovább követni, nagy valószínűséggel ez az egyetlen per, amely életéről egy apró lenyomatot hagyott számkunkra. Mindkét egri ügynél felmerül azonban a kérdés: elégséges volt csupán a ruha a félrevezetéshez? Ancsa vallomásából kiolvasható, hogy valóban nem lehetett nőies külseje, de Kelemen Katánál nem tudunk meg részleteket (levágta-e a haját, vagy kalap alá rejtette stb.), de bűné ő is tetézte azzal, hogy nőként a remeték között végzett munkát. (Itt azonban rejtve maradt

⁶⁴ A kihallgatás során egy nővel való házasság vádja is felmerült, azonban Ancsa ezt határozottan elutasította, s a bíróság sem hozta fel többet.

⁶⁵ MNL HML XII.3.b.7. 11c 9, 1760.

⁶⁶ Dekker–van de Pol 1989: 76.

⁶⁷ Ebben a változásban nagy szerepe volt Richard von Krafft-Ebing *Psychopathia Sexualis* című munkájának (1894), ami a rendellenes nemi érzéssel foglalkozott.

a közösség elől.) Sokat elmond a helyzetről férje hozzáállása is, azt azonban nem tudhatjuk, hogy tervei szerint mennyi időre szólt ez a ruhacsere, mikor és hogyan akart, ha egyáltalán szándékában állt, visszatérni a közösségbe.

* * *

A jelen tanulmány arra kívánt rávilágítani, hogy a nemiségnek és a szexualitásnak a biológiai, orvosi meghatározása mellett a társadalmi vetülete is folyamatosan jelen van a történelemben. A társadalomkutatók számára ma már nem kérdés, hogy „a biológiai nem szituációfüggő, s ezáltal csak a társadalmi viszonyrendszerek kontextusában értelmezhető”.⁶⁸ A nemi jelleg és orientáció kulturális jelentősége (és persze orvosi-tudományos értelmezése is) nagymértékben függ az időtől és helytől, akárcsak a nőiesség és a férfiaság, a társadalmi nem és a szexuális nem jelentéstartalmai.⁶⁹

Nehéz helyzetben vagyunk mégis, ha több száz évvel ezelőtt élt személyek nemi identitását, illetve szexuális orientációját, vagy az erről való elképzeléseket szeretnénk feltérképezni, hiszen a modern, napjainkban használt címkékben is könnyű elveszni, és annál könnyebb ezeket esetlegesen tévesen visszavetíteni a múltba.⁷⁰ Tudományos, jogi és orvosi oldalról jobban ismerjük a szexuális más-ság, főleg a homoszexualitás „történetét”, azt viszont, hogy az egyén hogyan élte meg ezt, s a közvetlen közösség hogyan fogadta, már sokkal nehezebb feltár-nunk. A források adta lehetőségek miatt a legtöbb esetben nem lehetünk biztosak a nemi identitás és a szexuális orientáció megállapításában, mint ahogy a fenti esetekben sem tudhatjuk, hogy valójában hermafroditizmusról, homoszexualitásról, transzneműségről, vagy „csupán” férfi szerepet felöltő heteroszexuális nőkről van-e szó.⁷¹

Ezt Bodnár Ancsánál is láttuk, akit álhermafroditizmussal vádoltak, de bevallotta, hogy nőnek született. A probléma a környezete, illetve a bírák számára nem a feltételezett kétneműség biológiai mivolta volt, hanem az, hogy más személynek adta ki magát, ráadásul nő léte re férfinak. Így saját nemét eltitkolva veszélyes, félrevezető egyénnek minősült. Bodnár Ancsának megvolt rá az oka, hogy ezt az életmódot válassza, önként vette fel a „csiraságot” is, mert úgy gondolta-tapasztalta, hogy így könnyebben boldogulhat. Amikor megtudták róla állítólagos más-ságát, nem közösisítették ki, egyszerűen férfiruhát adtak neki. A vallomásából nem derül ki egyértelműen, hogy ő valójában melyik nemhez tartozónak tekintette magát. Lehetséges, hogy csupán a körülmények (a nőies jegyeket nélkülöző külső, fiús neveltetés) tették őt nőként férfivá, s belenőtt ebbe a szerepkörbe. Ahogyan azt Bodnár Anca (és a példaként említett Vay

⁶⁸ Fehér 2014: 92.

⁶⁹ Daston–Park 1997: 73. Ahogy Laqueur is kifejti: „A biológia tehát legalább annyira a kulturális normák függvénye, mint amennyire a kultúra a biológián alapszik” (Laqueur 2003: 154).

⁷⁰ Lásd erről még: Dekker–van de Pol 1989: 47.

⁷¹ Herdt 1996: 50. A lényeg, hogy nincs meghatározható, biztos kapcsolat a szexuális orientáció és a harmadik nem között.

Sarolta vagy Pipás Pista) esetében láttuk, a gyerekkori fiús nevelés is hatással bírhatott, Kelemen Katánál azonban a ruhacsere valóban menekülési lehetőséget jelentett. A körülményeket figyelembe véve Anca és Kata viselkedését egyaránt a *cross-dressing* jelenséggel lehetett leginkább értelmezni és bemutatni. Az eddig ismert, kisszámú eset alapján nem állíthatjuk, hogy a szokás szintjén hazánkban is jelen lett volna a *cross-dressing* hagyománya, ezek mégis jó példaként szolgálhatnak arra, hogy a jelenség az egyének életében a túlélés vagy a jobb életminőség érdekében alkalmazott választás lehetett.

Mivel más-más mozgatórugók állhatnak a férfiruhába öltözés mögött, maga a *cross-dressing* kifejezés is egy átfogóbb fogalomnak tekinthető, amelynek pontosítása, még kifejezőbb körülírása, illetve a fent említett egyéb jelenségektől való elválasztása további szintre emelhetné a megértését. Csak reménykedhetünk, hogy a folyamatos levéltári kutatások további pereket fognak felszínre hozni, melyek közelebb vihetnek minket mind a szexuális mássággal kapcsolatos korabeli ismeretekhez, mind annak elfogadása körülményeihez, mind a *cross-dressing* jelenségéhez. Mindez tovább szélesítheti, mélyítheti a nemi identitás történeti megjelenésével kapcsolatos kérdéseinket és tudásunkat.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára (MNL HML)

XII.3.b.7; XII.3.b.10. Az Egri Érsekség Gazdasági Levéltárának iratai, földesúri bíraskodás – úriszék iratai. 1760, 1766.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bezsenyi Tamás 2015: Pipás Pista – egy gyilkosságsorozat az első világháborút követően. *Valóság* (58.) 4. 64–76.
- Borgos Anna 2007: Vay Sándor/Sarolta: egy konvencionális nemiszerep-áthágó a múlt századfordulón. *Holmi* (19.) 2. 185–194. <http://www.holmi.org/2007/02/borgos-anna-vay-sandorsaroltaegy-konvencionalis-nemiszerepathago-a-mult-szadfordulon> – utolsó letöltés: 2016. augusztus 23.
- Büky László 2015: Csira és Csíra. *Édes Anyanyelvünk* (37.) 3. 6.
- Cleminson, Richard – Vázquez García, Francisco 2010: Subjectivities in Transition: Gender and Sexual Identities in Cases of “Sex-Change” and “Hermaphroditism” in Spain, c. 1500–1800. *History of Science* (48.) 1. 1–38.
- Cleminson, Richard – Vázquez García, Francisco 2013: *Sex, Identity and Hermaphrodites in Iberia, 1500–1800*. (The Body, Gender and Culture 16.) London–New York.
- ‘Csira’ szócikk. In: *A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára*. 1. kötet. Budapest, 1967. 538.

- 'Csíra' szócikk. In: *Pallas Nagy Lexikon*. 4. kötet, Budapest, 1893. 745.
- 'Csíra' szócikk. In: *Révai Lexikon*. 5. kötet, Budapest, 1911. 114.
- Daston, Lorraine – Park, Katharine 1997: A hermafroditák és a természet rendje. A bizonytalan nemiség kérdése a kora újkori Franciaországban. *Replika* (8.) 28. 59–76.
- Davis, Natalie Zemon 2001: *Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban*. Budapest.
- Dániel Anna 1985: *George Sand világa*. Budapest.
- Dekker, R. M. – van de Pol, C. Lotte 1989: *The Tradition of Female Transvestism in Early Modern Europe*. London.
- Dominkovitsné Szakács Anita 2013: A nemi szerepek és a hatalmi viszonyok keresztüztü-
zében. Egy hermafrodita a 17. századi Sopronban. Egy kora újkori forrás első olva-
sata. In: Farkas Judit – Keszeg Vilmos (szerk.): *Kolozsvártól Pécsig, a yaoitól a jubá-
szatig: Néprajzi-kulturális antropológiai tanulmányok két doktori iskolából*. Budapest,
115–129.
- 'Éon de Beaumont' szócikk. In: *Révai Lexikon*. 6. kötet, Budapest, 1912. 527.
- Fehér Andrea 2014: „Az ki asszony lévén férfiú habitusban öltözött, vagy úgy élt.” Tár-
sadmalmi szerepcsere a 18. századi Kolozsváron: Ungvári András pere. In: Kenyeres
István (főszerk.): *Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv 9*. Budapest, 89–104.
- Foucault, Michel 1997: *Herculine Barbin, más néven Alexina B*. Budapest.
- Herdt, Gilbert H. 1996: *Third Sex, Third Gender: Beyond Sexual Dimorphism in Culture
and History*. New York.
- 'Hermafroditus' szócikk. In: *Révai Nagy Lexikona*. 9. kötet, Budapest, 1913. 796.
- Kövecses Zoltán 2010: *Magyar szlengszótár*. Budapest.
- Kubba, K. Adam 2001: The Life, Work and Gender of Dr James Barry MD (1795–
1865). *The Journal of the Royal College of Physicians of Edinburgh* (31.) 4. 352–356.
- Laqueur, Thomas 2003: *A testet öltött nem. Test és nemiség a görögöktől Freudig*. Budapest.
- 'Lebstück Mária' szócikk. In: *Magyar Életrajzi Lexikon*. Budapest, 2001. [http://www.
mek.iif.hu/porta/szint/egyeb/lexikon/eletrajz/html/ABC09006/09306.htm](http://www.mek.iif.hu/porta/szint/egyeb/lexikon/eletrajz/html/ABC09006/09306.htm) – utolsó
letöltés: 2016. augusztus 23.
- Magyar László András 1987: Hermaphroditos. *Orvostörténeti Közlemények* (33.) 1–4.
125–136.
- Magyary-Kossa Gyula 1931: *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem
köréből*. III. Budapest.
- Magyary-Kossa Gyula 1940: *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem
köréből*. IV. Budapest.
- Soyer, Francois 2012: *Ambiguous Gender in Early Modern Spain and Portugal. Inquisitors,
Doctors and the Transgression of Gender Norms*. Leiden.
- Trócsányi Zoltán 1988: *Magyar régiségek és ritkaságok*. Budapest.
- Vajda Mária 1999: „Amely férfinak az arany szeget megkötik”. (Szexuális szokások
a magyar néphagyományban.) *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1997–98*. Deb-
recen, 355–425.
- Vályi András 1796: *Magyarország leírása*. II. kötet. Buda. [http://www.fszek.hu/digitdoc/
valyi/](http://www.fszek.hu/digitdoc/valyi/) – utolsó letöltés: 2016. november 21.

Perényi Roland

„Beteg szerelem” – a *queer* szubkultúra a rendőri és a sajtódiskurzusban a 20. század első felében

A modern brit nagyvárosok szexuális kultúráját kutató Matt Houlbrook *Queer London* című munkájában hangsúlyozta, hogy a homoszexualitás tipikusan urbánus (szub)kultúra, a nagyvároshoz, az urbanizáció folyamatához kötődő jelenség.¹ A 20. század elejére az urbanizáció hatására addig soha nem látott módon alakultak át a szexualitás kifejeződési formái, a szexuális szerepek, s egyúttal mindezen jelenségek társadalmi megítélése is jelentős változáson ment keresztül. A modern nagyváros teret és lehetőséget adott a szexualitás különböző formáinak kibontakozására, s egyúttal anonimitást biztosított, menekülési utat nyitott a társadalmi kontroll elől. Ezzel párhuzamosan a modern metropolisz a szexualitás tudományos értelmezésének, illetve hatósági megfigyelésének és kontrolljának új módozatait teremtette meg.

Tanulmányunk a szexuális másságról alkotott kép főbb vonásait kísérli meg bemutatni a 20. század első felének Budapestjén, a sajtó, valamint a rendőri szakirodalom alapján.² Mivel a vizsgált korszakban az 1878-ban megalkotott V. törvénycikk 241. paragrafusá kizárólag a férfiak közötti szexuális kapcsolatokat kriminalizálta – a büntetőtörvénykönyv értelmében a „férfiak közötti fajtalanság [...] a természet elleni fajtalanság vétségét képezi, és egy évig terjedő fogházzal büntetendő”³ –, ezért vizsgálatunkat az ennek köszönhetően jobban dokumentált férfi homoszexualitásra koncentráltuk.

A modern nagyváros állandó változásából következően a homoszexualitáshoz kötődő viselkedésminták, megjelenési formák és kulturális gyakorlatok is folyamatos átalakulásban vannak. A városi homoszexuális szubkultúra már a 20. század elején is rendkívül sokszínű, összetett volt, számos különböző altípussal.⁴ A szubkultúra ezen összetettsége – amint azt a későbbiekben is látni fogjuk

¹ Houlbrook 2006: 1–15. Yorick Smaal ezzel szemben az ausztráliai Queensland homoszexuális szubkultúráját vizsgáló tanulmányában felhívja a figyelmet arra, hogy a férfiak által dominált, a kemény kétkézi munka által meghatározott rurális környezetben is megfigyelhető a homoszexuális identitás és szexuális praktikák jelenléte (Smaal 2007).

² Tanulmányunkban nem foglalkoztunk a Tanácsköztársaság rövid időszakával, amely ugyan átmeneti cezúrát jelentett a homoszexualitással kapcsolatos jogi és kriminológiai felfogás terén, de nem volt hosszú távú hatással a kérdésre. A Tanácsköztársaság időszakához: Kurimay 2012: 152–206.

³ <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5799> – utolsó letöltés: 2016. október 31.

⁴ Houlbrook 2006: 1–15.

– nem csupán a témát vizsgáló történész számára nyilvánvaló, már a korabeli elemzők is megfigyelték a jelenséget. Bár tanulmányunk keretein belül ezt az összetettséget nincs módunkban részletesen bemutatni, a későbbiekben – ismét Matt Houlbrookra hivatkozva – gyakran fogjuk használni a *queer* kifejezést is, amely e szubkultúra sokszínűségét hivatott kifejezni. Houlbrook munkájában éppen a *queer* kifejezéssel hangsúlyozza azt, hogy a homoszexuális szubkultúrán belül számos altípus figyelhető meg – ami egyúttal nagymértékben összefügg az egyes személyek társadalmi hovatartozásával is. Eszerint megkülönböztetendők a nőiesen öltözködő férfiak, az úgynevezett *queanek*,⁵ valamint az ennek radikálisabb megjelenési formáját képviselő, magukat nőnek sminkelő és női ruhát viselő (szexuális beállítottságukat tekintve azonban mégsem mindig homoszexuális) férfiak, az úgynevezett *drag queanek*; a mindkét nemmel szexuális kapcsolatot létesítő, egyébként a társadalom által „normálisnak” tekintett – sokszor heteroszexuális házasságban élő – férfiak; a középosztálybeli homoszexuálisok, akik kifejezetten az alsóbb társadalmi csoportokból választanak maguknak szexuális partnert vagy éppen a testüket a megélhetés érdekében áruba bocsátó heteroszexuális férfi prostituáltak is. A *queer* kifejezés ugyanakkor magában foglalja a homoszexualitásnak azon megjelenési formáit is, amelyek csupán átmeneti (homo)szexuális identitást képviselnek, és ebből kifolyólag egy-egy életciklushoz vagy konkrét térformációhoz (például katonaság, börtönbüntetés, bentlakásos iskola) kötődnek.

A 20. század elejére Budapestet a közvélemény és a politika egyaránt bűnös, erkölcstelen városnak bélyegezte, ahol burjánzott a prostitúció és az immoralitás, s a társadalom ezen „betegséget” közé sorolták az azonos neműek közötti szexuális kapcsolatokat is. A sokak által túlságosan erőltetettnek, mesterségesen gerjesztettnek tekintett urbanizációnak megvoltak az árnyoldalai; a városi társadalomra jellemző ellentétek, a nagyvárosi lét válságjelei hamar jelentkeztek Budapesten is. Ennek megfelelően a közvéleményt a város iránt érzett csodálat mellett egyre inkább áthatotta a fennálló viszonyok bírálata is. Erre jó példa Brichta Kálmán 1891-ben (nota bene, Budapest ekkor még nincs húszéves!) megjelent, *Budapestnek vesznie kell!* című röpirata, amely elsősorban a város morális romlottsága, a szexuális kicsapongások ellen indított támadást.

Amint azt a tanulmány címével is jeleztük, a homoszexualitással kapcsolatos diskurzust ebben az időszakban a téma fokozatos medikalizálódása jellemzi: a homoszexualitást gyógyítható és gyógyítandó betegséggként, perverzióként értelmezték. Ennek a felfogásnak a megjelenését, illetve sajátosságait igyekszünk tanulmányunkban bemutatni.⁶ E folyamat egyik jellegzetessége, hogy miközben

⁵ Jóllehet ebben az értelemben mára már csak a *queen* kifejezés használatos, a 20. század első felében a *'queen'* és a *'quean'* (középngang rosszhírű nő, prostituált) alak egyaránt bevett volt. Houlbrook – Eric Partridge, a korabeli nyelvéllapotokat tükröző *A Dictionary of Slang and Unconventional English* (1937) és *Dictionary of the Underworld* (1949) című munkái alapján – könyvében a *quean* írásmódot használja mérvadóként.

⁶ A homoszexualitás medikalizálódásához: Kórász 2013.

a sajtó-, valamint a rendőri diskurzus előszeretettel kölcsönzött az orvostudományból vett fogalmakat a nagyvárosi társadalmi problémák leírásához, a századfordulőig ennek még csupán stilisztikai szerepe volt, a szexuális másság tudományos alapon medikalizált ábrázolása csak az 1900-as évekre vált általánossá.

Az írás elsődleges forrását a rendőrségi irományok, főkapitányi jelentések, rendőri szakkönyvek, valamint a sajtóban megjelent cikkek jelentik.⁷ A korabeli napisajtóban általában három különböző formában artikulálódhatott a homoszexualitás kérdése. A leggyakrabban bűncselekmények – rágalmozási, zsarolási ügyek, rablások, gyilkosságok – áldozataként vagy szerelmi bánat miatt öngyilkosságot elkövető szerencsétlenként jelenik meg a homoszexuális férfi. Ennél jóval ritkábban fordulnak elő olyan bűnesetek, amelyeknél az elkövető – és ilyenkor legtöbbször az áldozat is – homoszexuális, s végül a legritkábban foglalkozott a sajtó általában véve, konkrét esettől függetlenül a szexuális másság kérdésével. Tanulmányunkban mindhárom esetre hozunk példát.

A napisajtó mellett elsősorban a sajtódiskurzushoz szorosan kapcsolódó, ám éppen ebben a korszakban önálló műfajként megjelenő, a nagyvárosi társadalom árnyoldalait bemutató riportkönyvekre és lektűrirodalomra támaszkodtunk.

A KORABELI SAJTÓ ÉS A RENDŐRSÉG VISZONYA

A rendőrség és a sajtó esetében látszólag két eltérő, egymástól függetlenül működő, sőt, első pillantásra ellentétes érdekeket képviselő intézményről van szó. A források alapján egyértelműen kimutatható, hogy a két diskurzus a századfordulőtől – eltekintve a nézeteiben a hatalommal leginkább szembenálló *Népszavától* – számos párhuzamot mutat, s inkább az együttműködés, mint a konfliktus figyelhető meg a két terület között. Ennek az együttműködésnek számos oka van, de elsősorban annak köszönhető, hogy a sajtó számára a város közbiztonságával kapcsolatos egyik legfőbb információforrás maga a rendőrség, azon belül is a rendőri sajtóiroda volt.⁸

Míg a rendőrség és a sajtó viszonyát a századfordulón még inkább a távolságtartás, illetve a kölcsönös kritika jellemezte, addig az 1910-es évekre – köszönhetően részben a Budapesti Napilapok Rendőri Rovatvezetőinek Szindikátusa 1902-es megalakulásának, illetve a rendőri riporterek és a sajtóosztály munka-

⁷ Lásd például: Jelentés 1904. Kutatásunk során nagy segítséget jelentett az Arcanum Digitális Tudománytár adatbázisa, amely számos korabeli napilap digitalizált változatát tartalmazza. Az adatbázisban történő keresést nem könnyítette meg, hogy a vizsgált korszakban még nem volt az azonos neműek közötti szexuális kapcsolatoknak általánosan elfogadott elnevezése, így a keresést több, a témához kötődő kulcsszóval (és persze ezek különböző írásmódjaival) – így például szodómia, urning, fajtalankodás, buzeráns, perverz –, valamint a korszak során egyre inkább bevetté váló homoszexuális kifejezéssel folytattuk le. A kulcsszavakra történő keresésen túlmenően számos, más forrásban talált nyomon haladva sikerült újabb esetekre bukkanni az adatbázisban. A homoszexuális fogalmának megjelenéséhez: Takács 2003.

⁸ Erről bővebben: Perényi 2012: 206–208.

társai közötti szoros munkakapcsolatoknak – a rendőrség mintha nyitottabbá vált volna a nyilvánosság felé.⁹ Az *A 60 éves magyar rendőrség* című jubileumi kötet így fogalmazza meg a rendőrség és a sajtó viszonyának ezen átalakulását: „A rendőrség és a sajtó együttműködése a legrégebb időktől napjainkig, fokozatos fejlődésen ment keresztül, hogy a kezdetben volt ráutaltság kapcsolatából a mai, hivatalos kapcsolat mellett, valóságos baráti viszonyra emelkedett.”¹⁰

A rendőrség és a sajtó együttműködésének iskolapéldája a riporter Tábori Kornél, valamint a rendőri sajtóosztály vezetője, Székely Vladimir között fennálló, hosszú évekig tartó munkakapcsolat, melynek köszönhetően számos olyan riportkönyv született, amelyek a mai napig meghatározzák a századfordulós Budapest árnyoldalairól alkotott képünket.

A HOMOSZEXUALITÁS RENDŐRI FELÜGYELETE

A professzionális rendőrség már a kezdetektől fogva törekedett arra, hogy a közbiztonságra potenciálisan veszélyes társadalmi elemeket megismerje és regisztrálja. A bűnügyi nyilvántartók, különböző névjegyzékek, és bizonyos mértékig a rendőri statisztikák is ezt a célt szolgálták. A homoszexualitás kapcsán utóbbiak még a kortárs elemzők számára sem tették lehetővé a büntetőtörvénykönyvben „szemérem elleni fajtalanság” elnevezéssel illetett vétségek elemzését, mivel ezeket más szemérem elleni bűntettekkel egybeolvasztva kezelték az adatsorok. Ha statisztikailag nem is próbálták meg regisztrálni a hatóságok kifejezetten a homoszexuális miliót – erre feltehetően azért sem nagyon volt igény, mert viszonylag alacsony lehetett a „szemérem elleni fajtalanság” miatt letartóztatottak, s még ennél is kevesebb az emiatt elítéltek száma –, számos jel utal arra, hogy a rendőrség feltehetően a bűnügyi nyilvántartó rendszer létrejöttével egy időben igyekezett valamilyen módon megfigyelni és rendszerbe foglalni a *queer* szubkultúrát.

A rendőrségi nyilvántartásokban a szexuális másság – ha csak érintőlegesen is – először az 1896-os millenniumi ünnepségek előtt a rendőrség által két kötetben kiadott, *A rovott egyének rövid személyleírással ellátott betűsoros névjegyzéke* címet viselő listán jelent meg. A névjegyzékben szereplő több mint 13 000, a budapesti ünnepségek közbiztonságára potenciális veszélyt jelentő személy közül kettőnél a megijezés rovatban a *buzeráns* kitéltet olvashatjuk.¹¹

⁹ Ennek egyik legjobb példája az 1914-es „Mágnás Elza-ügy”, melynek kapcsán először fordult elő, hogy a rendőrség a sajtót, illetve a sajtón keresztül a széles nyilvánosságot is bevonta a nyomozati munkába azzal, hogy nyilvánosságra hozta a budai Duna-parton felfedezett ismeretlen női holttestről készült helyszíni fotókat. Az eset sajtótörténeti vonatkozásaihoz: Zelei 2014.

¹⁰ Borbély–Kapy (szerk.) 1942: 211.

¹¹ A két „rovott múltú” a Wächter János Frigyes Károly Miksa néven szereplő, a németországi Wurzenből származó 24 éves, borbély foglalkozású sebtolvaj, valamint a szentpétervári illetőségű, 34 éves családosi eredetű foglalkozását tekintve nyelvtanító Bollinger Károly Ágoston Adolf. A névjegyzékről bővebben: Perényi 2005.

Elsőként Kurimay Anita hívta fel a figyelmet doktori disszertációjában a homoszexuálisokat nyilvántartó rendőrségi lista létezésére, amely azonban mára megsemmisült – vagy legalábbis lappang. Közvetett módon mégis kihámozható néhány információ a nyilvántartás összetételéről. Tanulmányunknak nem témája e nyilvántartás részletes bemutatása, ezzel kapcsolatban Takács Judit részletes elemzése jelen számban olvasható.¹² Néhány közvetett információt azonban érdemes kiemelni a listával kapcsolatban, ami alapján arra következtethetünk, hogy a *queerekről* vezetett nyilvántartás, illetve annak gyakorlati alkalmazása sem a sajtó, sem a nagyközönség számára nem maradt titok.

1932-ben például *A Város* című „várospolitikai és közgazdasági” hetilap egy, később részletesebben bemutatandó cikkében szót ejt a nyilvántartásról is. A cikk ismeretlen szerzője kifogásolja, hogy a hatóságoknak „*még arra sincs törvényes rendelkezés alapján módjuk, hogy ezeket az embereket nyilvántartsák*”. „A bünygyi gyakorlat azonban azt mutatta, hogy lehetetlen ilyen nyilvántartó nélkül a bűnygyek egész sorában eredményes nyomozást folytatni, s így a *célszerűség megteremtette a nyilvántartást*” – folytatódik a cikk, amely azért hangsúlyozza, hogy a rendőrség a lehető legdiszkrétebben kezeli a nyilvántartást, aminek köszönhetően „*a fővárosban szinte legendák keringenek egyrészt a nyilvántartottak számáról, másrészt azokról a nevekről, amelyek ebben szerepelnek*”.¹³

A neves detektív, Nemes Sándor 1944-ben megjelent, *Gyakorlati nyomozás* című monumentális munkájában több, homoszexuálisok sérelmére elkövetett bűncselekményt dolgozott fel. Könyvéből kiderül az is, hogy a rendőrség szervezetén belül működött egy külön „homoszexuális csoport” is, melynek vezetője Róna Ernő, helyette pedig Cár István volt.¹⁴ Erre a csoportra hivatkozik *A Város* imént idézett cikke is, amely kiemeli, hogy a detektívek „minden egyes esetben megkísérlik a rábeszélést”, a legtöbbször azonban „oly szemtelen viszszautasításban van részük, hogy csak a legnagyobb önuralommal tudnak uralkodni magukon”.¹⁵ Egy másik, a *Detektív* című hetilapban megjelent cikkből ugyanakkor az is kiderül, hogy a rendőrség már az 1920-as években is kiemelt figyelmet szentelt a *queer* szubkultúrának. A vezetője, Bak Sándor detektív főfelügyelő után csak Bak-csoportként emlegetett nyomozócsoport a kártyajátékosok felügyelete mellett a „beteges hajlamú férfiak” megfigyelésével is foglalkozott.¹⁶

A detektívek gyakran végezték munkájukat álruhában. Ezt a módszert nem csupán bűnbandák vagy kártyabarlangok megfigyelésére és felszámolására alkal-

¹² Takács 2016.

¹³ Szerelmi ügynökök, homoszexuális apacsok garázdálkodnak a főváros szívében. *A Város* 1932. január 23. 1–2. (Kiemelések az eredetiben.)

¹⁴ Nemes 1944: 381. Eszenyi Miklós szerint, miután a két világháború között csak ritkán alkalmazták a 241.§-t, ezért Cárról „semmi rosszat nem mondtak a homoszexuális legendárium lapjai” (Eszenyi 2006: 75).

¹⁵ Szerelmi ügynökök, homoszexuális apacsok garázdálkodnak a főváros szívében. *A Város* 1932. január 23. 1–2.

¹⁶ Küzdelem a világvárosi bűnök ellen. *Detektív* 1921. augusztus 24. 1–2.

1. kép

Női ruhás detektívek

Forrás: Borbély–Kapy (szerk.) 1942.

mazták, hanem a *queer* szubkultúra megfigyelésére is.¹⁷ Nemes Sándor egy konkrét esetet is leír könyvében, amelynek során Püspöki Sándor detektív főfelügyelő női ruhában jelent meg egy bárban, amelyről köztudott volt, hogy azt számos *queer* látogatja. Püspököt rövid idő múlva egy másik női ruhás férfi környékezte meg, aki „hevesen udvarolni kezdett neki”, majd felkérte egy tánra az álruhás detektívet, s ezután a lakására invitálta a következőkkel: „A fülébe duruzsolta, hogy következő hét péntek estéjén a lakásán feketemisést rendez, melyen sok előkelőség fog megjelenni.”¹⁸ A főfelügyelő természetesen élt a lehetőséggel, és a „feketemisén” sikerült is azonosítania számos olyan „beteges hajlamú férfit és kibicsaklott idegzetű nőt”, akit korábbi nyomozása során már látott az inkriminált bárban. Az ominózus „feketemisén” a házigazda ostromolni kezdte a detektívet, aki természetesen ellenállt, s a dulakodás közben Püspöki lelepleződött (arról, hogy miképpen, nem tudósít Nemes Sándor). A feldühödött házigazda erre fojtogatni kezdte a felügyelőt, de az egy „dsiu-dsicu fogással” leterítette támadóját, majd gyorsan távozott a lakásból. Ezt követően Püspöki leadta a detektívfőnöknél a „feketemisén” felismert emberek listáját, majd a második ilyen esemény során a rendőrség rajtaütött a társaságon, s többek között Püspöki „udvarlóját” is letartóztatta.¹⁹

¹⁷ „Női ruhába öltözött detektívek egyébként már sokszor értek el fontos nyomozási eredményeket. Például így sikerült leleplezniök sikkasztókat, beteges hajlamú embereket, akik mulatóhelyiségekben, a lóversenytéren és másutt jelentek meg és egyébként nem lehetett volna a közéletükbe férközni” (Nemes 1944: 664).

¹⁸ Nemes 1944: 664.

¹⁹ Nemes 1944: 665.

A detektív tehát egyfajta *agent provocateur*ként lépett fel azzal, hogy áluhát öltött, s így a nyomozás érdekében bizonyos értelemben maga is felvette a *queer* szerepét. Egy ehhez hasonló esetet dokumentált Matt Houlbrook is Londonban: 1927-ben a rendőrség vizsgálatot indított egy Reginald Handford nevű rendőr ellen, aki nyilvános WC-kben állított csapdát a partnert kereső férfiakkal. Handford – aki a rendőrségi iratok tanúsága szerint 18 hónap alatt 15 *queer* férfit tartóztatott le – egy általa rendszeresen megfigyelt nyilvános WC-ben egy világháborús hősnak számító iskolamesterrel szemben intézkedett, s az ügy kapcsán kitörő botrány megkérdőjelezte az addigi rendőri gyakorlatot. Az eset nyomán a londoni rendőrség megszigorította az ilyen típusú esetekhez kötődő rendőri eljárások felügyeletét.²⁰ Budapesten nem tudunk hasonló belső vizsgálatról, ahogy arról sem, hogy mi lett végül a razzia során letartóztatott vendégek sorsa. Más források is utalnak viszont arra, hogy az ehhez hasonló, áluhás, a milióbe beépülő nyomozások nem voltak ritkák. Ezt erősíti meg egy, a nyomozókat női ruhában ábrázoló fotó is, amelyet a rendőrség jubileumi kötetében publikáltak. A hatóságok mellett természetesen a sajtó is igyekezett feltárni a nagyvárosi szubkultúrák ezen mélyrétegeit. Miután azonban a *queer* milió meglehetősen zárt volt, olykor különleges módszerekhez kellett fordulni a „beteges hajlamúak” megismeréséhez.

EGY SAJÁTOS KÍSÉRLET A QUEER SZUBKULTÚRA MEGISMERÉSÉRE

A Nádas Sándor által alapított *Pesti Futár* a korszak egyik jellegzetes bulvártermeke volt. A lap különleges módszerrel igyekezett megismerni a normától eltérő szexuális életet élő városlakókat. 1908-ban a szexuális tartalmú hirdetései miatt gyakran kritizált *Pesti Hírlap*ban „igen érdekes és izgató apró hirdetéseket” adtak fel.²¹ A kétértelműen megfogalmazott hirdetések nagy részét ugyan nők nevében jelentették meg, de akadt köztük homoszexuális tartalmú is. Utóbbi a *Pesti Hírlap* 1907. december 18-i számában olvasható: „Intelligens, megértő barátot keres finom-lelkű művész. Leveleket kérek »UNOM AZ ASSZONYT« jelígre.”²²

„Sejtettük, éreztük, hogy itt nagy, emberfölötti titkok vannak eltemetve, amelyekből egész közelről, úgyszólván egy lépésről szemlélhetjük, hogy tulajdonképpen mi minden történik Budapesten, hogy kik és mifajta emberek közt élünk, kikkel lakunk egy házban, kikkel iszunk egy csészéből fekete kávé és egy pohárból vizet” – így foglalja össze a cikk szerzője, feltehetően maga Nádas Sándor, a riport célját.²³ A riporter „nagy társadalmi razziónak” nevezi a kísérletet, s egyúttal a maga módján „medikalizálja” is munkamódszerét: „mintha egy éles késsel felboncoltuk volna Budapestet, hogy belenézünk a gyomrába”.²⁴

²⁰ Houlbrook 2006: 39–135.

²¹ *Pesti Futár* 1908. május 7. 3–10.

²² *Pesti Hírlap* 1907. december 18. 32.

²³ *Pesti Futár* 1908. május 7. 3–10.

²⁴ *Pesti Futár* 1908. május 7. 3–10.

A rendhagyó „kutatás” eredményeit több részletben, a *Pesti Hírlap* kiadójára, a Légrády Testvérek Nyomdai Műintézetére nézve meglehetősen inszINUÁLÓ módon, a lapkiadóra bordélyházként utaló *Maison Légrády* (a budapesti bordélyházaknak gyakran volt francia nevük, a Magyar utcai bordélyházat például *Maison Fridaként* is emlegették) cím alatt közölte a *Pesti Futár*. Bár a cikkíró szerint a hirdetésre „százszámra” érkező válaszlevelek nagy részét nem lehetett közölni, „annyira szemérmetlenek és ízléstelenek” voltak, néhány ilyen „válaszlevelet” mégis teljes egészében lehozott a lap. Bár a levelek hitelességét az azokat elemző történésznek nincs már módja ellenőrizni, s erős a kétely eredetiségükkel kapcsolatban, a *queerekkel* foglalkozó sajtódiskurzus elemzése szempontjából ez nem is feltétlenül releváns. Érdeemes néhány, a hirdetésre „beküldött” szöveget teljes egészében idézni, mivel azok jól mutatják a társadalmi normától eltérő szexuális beállítottságú emberek ismerkedési szokásait, a szexuális másság rejtőzködő mivoltát, valamint az állandóan fenyegető üldöztetést és megbélyegzettséget.

Egy őszinte kapcsolatra vágyó *queer* például meglehetősen öntudattal vall hajlamairól és arról, hogy tartós kapcsolatra vágyik:

„Uram, még tapasztalatlan vagyok kissé, de hajlamaim őszinték. Volt már barátom, kezdő mint én, de elhagytam, mert gyáva volt és nem elégített ki. Hónapok óta pénzért vásárlom itt Pesten a barátaimat, de ez mind nem az, amit én akarok. Apróhirdetése azzal a hittel tölt el, hogy találkozásunk mind kettőnk meglegedésére szolgálna. Én csak este nyolcz óra után vagyok szabad. Máskor találkoznom lehetetlen. Így önnek kell találkáról gondoskodni. Ha én rám esne a választása, úgy »Kék-vér« jelige alatt írjon a főpostára.”²⁵

Hasonlóan őszinte, férfi-ferfi közötti kapcsolatra vágyott a következő levélíró is. Írása ugyanakkor abból a szempontból is érdekes, hogy a szerző személyével kapcsolatos információknál számos, a *queerekkel* kapcsolatban gyakran előkerülő sztereotípiát (műveltség, művészszeretet, kifinomultság, érzékenység) felvonultat:

„Igen tisztelt uram! Olvasva a »Pesti Hírlap« mai számában megjelent b. kishirdetését, azt hiszem, hogy föltaláltam önben – általam rég keresett, de még eddig nem talált – igaz, őszinte rokonlelket. Szükségét érzem a mai léha, erkölcstelen és érdeket hajhászó világban, hogy nem asszony, – hanem egy igaz férfi – társaságát, barátságát, tanácsát magamnak megnyerjem és kiérdemeljem. Személyemről annyit jegyzek meg, hogy 28 éves, érettségizett, a hivatalnok pályán működő fiatalember vagyok, ki a művészetet imádjá. Becses levelét a budapesti főpostára, post restante, a következő jeligére kérem: »Ars longa, vita brevit« [sic!]. Addig is maradok tisztelettel. Ismeretlen.”²⁶

²⁵ Maison Légrády. *Pesti Futár* 1908. május 21. 18.

²⁶ Maison Légrády. *Pesti Futár* 1908. május 21. 18.

Egy másik, a társkereső „inzerátra” leadott jelentkező levélből már egy tapasztaltabb, feltehetően inkább csupán szexuális kapcsolatra vágyó *queer* alakja rajzolódik ki, aki nyilván jól ismerhette a jellegzetes fővárosi találkahelyeket:

„Olvastam apróhirdetését. Ha komolyan gondolja, amit közzétett, úgy csüörtök este hat és hét között legyen a Kazinczy-utcai fürdő előtt. Néhány percnyi várakozással megalapíthatja egész élete szerencséjét és gondtalan jó életet biztosíthat magának.”²⁷

Végül érdemes idézni azt a levelet is, amelynek szerzője a homoszexuális szubkultúra jó ismerője lehetett, hiszen felismerte a hirdetésben a riporter által állított csapdát:

„Félek, hogy ön valami ellenség, aki ezen az úton próbál szerencsét. Ha igaz, akkor legyen átkozott. Ha tényleg testvér, akkor rövidesen találkozni fogunk. Én Budapesten minden férfit ismerek, aki számításba jöhet. Azt hiszem, hogy ön, tisztelt »Unom az asszonyt«, senki más, mint egy ügyes detektív! Vörös!”²⁸

Amint azt a későbbiekben is látni fogjuk, a homoszexualitás témája gyakran felbukkant a *Pesti Futár* hasábjain; Nádast, a *Nap* egykori rendőri riporterét láthatóan élénken foglalkoztatta a főváros erkölcsi élete, s azon belül is a *queer* szubkultúra.

1908 – A FORDULAT ÉVE?

Számos jel utal arra, hogy Magyarországon, és különösen Budapesten az 1908-as év komoly változást hozott a kulturális és a társadalmi élet legkülönbözőbb területein. Ebben az időszakban figyelhető meg egyfajta szemléletváltás a szociális kérdések kezelése terén.²⁹ A társadalompolitikán belül tetten érhetőek olyan változások, amelyek egyrészt a társadalmi konfliktusok kiéleződésének kényszere alatt, másrészt pedig a korszakban megjelenő tudományos elméletek hatására következtek be. Ennek köszönhető többek között, hogy az érdemes és érdemtelen szegények dichotómiáján alapuló jótékonykodást a modern szociálpolitika irányába mutató intézkedések váltották fel, de ebbe a körbe sorolhatjuk a gyermekvédelemben vagy éppen a büntetőpolitikában hozott intézkedéseket is.³⁰ A „fordulat” az élet számos más területén is megfigyelhető, elég, ha csak a *Nyugat*

²⁷ Maison Légrády. *Pesti Futár* 1908. május 21. 18.

²⁸ Maison Légrády. *Pesti Futár* 1908. május 21. 18.

²⁹ Bihari Péter az 1905–1906-os évhez, az ellenzéki koalíció győzelméhez, valamint az ennek hatására erőteljesebben artikulálódó szocialista és radikális irányzatokhoz, és ezzel párhuzamosan a modern tömegkultúra átalakulásához köti a „megkésített századvéget” (Bihari 2008: 24–31).

³⁰ Lásd például: Gyáni 1998. A büntetőpolitika reformjához: Perényi 2012: 86–97.

és a Bárczy István polgármester köréhez köthető *Városi Szemle* beindulására vagy éppen a Bárczy-féle kislakás- és iskolaépítési program felfutására gondolunk.

Úgy tűnik, hogy a homoszexualitás értelmezése szempontjából is egyfajta fordulatot jelentett az 1908-as év. E fordulat egyik konkrét oka egy komoly nemzetközi sajtóvisszhangot keltő németországi botrány volt. Mielőtt azonban rátérnénk ennek bemutatására, érdemes egy korábbi, ugyancsak nemzetközi visszhangot kapott eset, Oscar Wilde 1895-ös botrányos bebörtönzése hatására a sajtó által reflektorfénybe helyezett magyarországi ügyet említenünk, amely – összevetve a később tárgyalandó másik bűnügygel – jól mutatja azt a változást, ami a homoszexualitás felfogása terén lezajlott a két esemény között eltelt alig másfél évtizedben.

A 19. század végének egyik legnagyobb szenzációja volt az ellenzéki vezér, Takáts Zoltán ügyvéd esete. Az ifjú ügyvéd, aki fényes politikai karrierre számíthatott, de költekező életmódot folytatott, az 1893-ban a Leszámítoló Bankból elsikkasztott, közel egymillió összegből – a sikkasztást elkövető egyik banktisztviselő vallomása szerint – 200 000 forintot kapott, amit aztán Monte Carlóban el is játszott. Letartóztatásakor ráadásul nagy mennyiségű hamis pénz találtak Takátsnál, így az ügy kapcsán a rendőrségnek egy pénzhamisító társaságot is sikerült lelepleznie, amely százforintos bankjegyeket gyártott.³¹ Takáts a bírósági tárgyaláson igyekezett beszámíthatatlanságát bizonyítani, s többek között arra hivatkozott, hogy a banki sikkasztás egyik elkövetőjével, Berecz Antallal „perverz viszonyt” folytatott.³² A tárgyalásról beszámoló *Budapesti Hírlap* szerint a bíróság megpróbálta a vádlott vallomását elterelni erről a vonalról: „Mindenki azt hitte, hogy az utolsó percben föllobban a szerencsétlenben az önérzet egy kis szikrája és visszariad attól, hogy még több szennyet kenjen magára. Takátsból kihalt minden morális érzés, nem riasztotta vissza, hogy mellette ül anyja, előtte ülnek egykori ismerősei, tovább fűzte undok meséjét, hidegen vádolta magát a legocsmányabb bűnnel [...]”³³ Takátsnak mindenesetre annyit sikerült elérnie, hogy a bíróság a továbbiakban zárt ajtók mögött folytatta meghallgatását.

Az orvosszakértők mindössze annyit állapítottak meg, hogy bár Takáts „ingerlékeny, izgatott ember, különösen, ha a rendőrségről van szó”, azonban sem elmezavarban, sem „öntudatlanságban” nem szenved. A vádlott ezt követően megkérdőjelezte a törvényszéki orvosok véleményét, s elmondta az ekkor már zárt tárgyaláson, hogy „szexuális perverzítésben” szenved.³⁴ A szakértők ezzel

³¹ Borbély–Kapy (szerk.) 1942: 310–311.

³² Nem ez volt az egyetlen olyan sikkasztási ügy, amelyben a homoszexualitás szerepet kapott. 1912-ben a Magyar Pénzügyintézetek Központi Hitelbankjának egyik bankszolgája 5000 koronát sikkasztott, amit három homoszexuális társával elköltött, többek között női ruhákra (A homoszexuális sikkasztó. *Népszava* 1912. szeptember 29. 9).

³³ Takáts Zoltán pöre. *Budapesti Hírlap* 1895. november 20. 4–5.

³⁴ Állítólagos partnere, Berecz Antal, vallomásában beismerte, hogy Takáts a szembesítéskor hasonlóan tanácsolt: „Azt mondta, hogy ha elfognak, tettessem magam bolondnak, nem lesz bántódásom” (Takáts Zoltán pöre. *Budapesti Hírlap* 1895. november 20. 4–5).

kapcsolatban is úgy nyilatkoztak, hogy „olyan szimptómát, melyből azt lehetne következtetni, hogy szexuális aberrációban szenved, nem konstatáltak nála”.³⁵

A hosszú évekig elhúzódó bírósági ügy során Takáts mindvégig igyekezett fenntartani azt az érvet, hogy perverz hajlamai korlátozták „szabad elhatározási képességét”, a rendőrségi nyomozás alapján azonban inkább arra utaltak a jelek, hogy Takáts „ezt a hajlamot csak szimulálja, hogy szükség esetében védelmére kiaknázhassa”.³⁶ Azt, hogy az egyébként házasságban élő Takáts valóban homoszexuális volt-e, vagy csupán ügyvédi rafinériájának köszönhetően fedezte fel magának az újfajta „betegséget” mint lehetséges enyhítő körülményt, utólag már lehetetlen eldönteni. Mindenesetre ez az első, általunk ismert eset, amelyben a vádlott a homoszexualitást a beszámíthatatlanság melletti érvként használta. A bíróság azonban láthatóan nem volt vevő a vádlott védekezésére, s végül hétévi fogház-büntetésre ítélték az egyetemi ifjúság egykori vezérét.

1908-ban csúcspontot ért el az a németországi eset, amely iránt a magyar sajtó is rendkívüli érdeklődést mutatott. Az Eulenburg-botrány néven ismertté vált ügy – az Oscar Wilde-féle perrel szemben – már sokkal komolyabb visszhangot kapott a hazai nyilvánosságban. A Harden-per néven is ismert eset 1906-ban robbant ki, amikor Maximilian Harden, a *Zukunft* című, II. Vilmos császárt élesen kritizáló lap kiadója támadást intézett a császár közeli barátja és bizalmasa, Philipp zu Eulenburg und Hertefeld herceg ellen annak vélelmezett homoszexualitása miatt. Harden szerint a herceg szexuális hajlamai kockázatot jelentenek az állam biztonságára, hiszen zsarolhatóvá tesznek egy a császárhoz közel álló személyt. A cikk nyomán egy több évig elhúzódó persorozat kezdődött becsületsértés és hamis tanúzás miatt. A bírósági tárgyaláson Harden megszólaltatta többek között Magnus Hirschfeldet, a neves szexológust és melegjogi aktivistát is, akinek nézeteire a magyarországi tudományos és sajtódiskurzus is gyakran hivatkozott. Az elhúzódó pereskedés végül 1909-ben zárult le, tulajdonképpen eredménytelenül, úgy, hogy a bíróság a per egyik szereplőjét sem marasztalta el.³⁷ Jórészt az Eulenburg-ügynek köszönhető, hogy Németországban komoly vita indult a porosz büntetőtörvénykönyv 175. paragrafusának – amely lényegében megegyezett a magyar törvény férfiak közötti szexuális praktikákat szankcionáló szakaszával – reformja kapcsán. A kormány ugyanis a férfi homoszexualitás dekriminalizálása helyett a lesbikus kapcsolatokat is büntetendő cselekménnyé kívánta tenni, s egyúttal szigorította volna az ilyen jellegű vétségek büntetését. A „reformra” azonban az első világháború kitörése miatt nem került sor.³⁸

Az Eulenburg-ügyről a magyarországi sajtó is részletesen beszámolt. A neves jogász, Edvi Illés Károly például a *Budapesti Hírlap* hasábjain egy hosszabb vezércikkben elemezte az eset kihatását a homoszexualitást a magyarországinál jóval

³⁵ Takáts Zoltán pöre. *Budapesti Hírlap* 1895. november 20. 4–5.

³⁶ Takács Zoltán és bűntársai. *Pesti Hírlap* 1900. szeptember 12. 17.

³⁷ Az Eulenburg/Harden-ügyről számos történelmi elemzés készült, jelen tanulmányban Norman Domeier monográfiáját használtuk (Domeier 2010).

³⁸ Kurimay 2012: 142.

szigorúbban megítélő német büntető-törvénykönyv esetleges módosítására, amelyről Németországban már régóta komoly vita zajlott.³⁹ Feltehetően az Eulenburg-botrány visszhangjának köszönhető az is, hogy a horvát származású joghallgató, Kragujevics Szpázó ügyének kiemelt figyelmet szentelt a budapesti sajtó. Ez volt egyben az első olyan eset, amely mélyebb bepillantást engedett a homoszexuálisok sajátos világába, s az esettel kapcsolatos megnyilvánulások egyúttal a homoszexualitás fel fogásának átalakulását, a szexuális másság medikalizálódásának folyamatát is jelzik.

Az ügy egy Eduard Reitz nevű bécsi könyvelő feljelentése nyomán robbant ki, aki azt állította, hogy Kragujevics ki akarta őt rabolni és meg akarta ölni.⁴⁰ A nyomozás során kiderült, hogy a joghallgatónak – aki többnyire előkelő, gazdag úriemberek társaságát kereste, ezzel finanszírozva költekező életmódját – más bűncselekményekhez is köze lehetett. Korábban Frankfurt am Mainban betöréses lopást követett el egy milliomos terhére, akivel „homosexuális barátságban” volt,⁴¹ de a hatóságok egy berlini gyilkossággal is összefüggésbe hozták Kragujevicset: egy köztudottan homoszexuális, gazdag sajtkereskedőt öltek meg a német fővárosban éppen akkoriban, amikor Kragujevics bizonyítottan a kereskedő társaságában volt.⁴² Ráadásul a gyilkos módszere – a berlini milliomost zsineggel fojtották meg – kísértetiesen hasonlított a Reitz ellen elkövetett támadás körülményeire. A rendőrség azt is feltételezte továbbá, hogy Kragujevics, aki számos európai nagyvárosban megfordult, s mindenütt gazdag *queerek* közelségét kereste, több partnerét is meglophatta, akik azonban a botránytól tartva nem jelentették fel a tolvajt. Egyébként maga Reitz is pórul járt a feljelentéssel, mivel a bécsi hatóságok ellene is eljárást indítottak, s miután beismerte, hogy homoszexuális, egy havi súlyosbított börtönre ítélték szemérem elleni fajtalanlanság miatt.⁴³

Az esetről intenzíven cikkező *Népszava* a Kragujevics-ügyet is felhasználta arra, hogy kritizálja a hatóságokat, hiszen bár a *queerek* között sok az előkelő származású, a rendőrség az „előkelő páciensek kedvéért nagy diszkrécióval” kezeli ezeket az ügyeket. Ellenben ha „egy közhuszárt és egy pincért rajtakapnak az ilyen szerelmi légyotton, azokat kiszolgáltatják a közmegevetésnek [...] igaz, hogy

2. kép

Kragujevics Szpázó

Forrás: *Tolnai Világlapja* 1909. november 21.

³⁹ Edvi Illés Károly: Eulenburg herceg. *Budapesti Hírlap* 1908. július 15. 1–2.

⁴⁰ A bécsi titok. *Népszava* 1908. szeptember 6. 5.

⁴¹ A bécsi titokzatos merénylet. *Népszava* 1908. szeptember 8. 6.

⁴² Kragujevics bűnlajstroma. *Népszava* 1908. szeptember 12. 6–7.

⁴³ A Kragujevicsi-ügy. *Népszava* 1909. január 13. 7.

az előkelő szerelmesek nem a Tisza Kálmán-téren, hanem pazar kényelemmel berendezett, meghitt fészkekben találkoznak”.⁴⁴

Ennél is érdekesebb azonban a *Népszava* véleménye a homoszexualitás megítéléséről. A munkásmozgalmi lap ugyanis már a nyomozás kezdetén egyértelműen amellet foglalt állást, hogy Kragujevics szexuális beállítottsága betegségnek, a nemi élet rendellenességének tekintendő, így ennek megfelelően kell a bírósági tárgyaláson is figyelembe venni:

„A nemi élet rendellenessége az egész idegrendszer zavaros állapotával függ össze s bármily gúnyral fogadják is a régi fölfogás hívei a »bűnös ember« megbüntetésé helyett a beteg, degenerált embernek megfelelő eljárás követelését, ez az irányzat előbb-utóbb győzni fog. Ha a természettudományos gondolkodás és a szocializmus átalakítja az intézményeket, akkor a börtönöket egyrészt a jogos szükségleteket kielégítő gazdasági rend, másrészt a ma még bűnösökként kezelt betegeket gyógyító intézetek fogják fölősléggé tenni.”⁴⁵

Sőt, egy későbbi cikkben már azt olvashatjuk, hogy minden bűncselekmény esetében enyhítő körülményként kellene kezelni a „betegséget”: „e kóros testi állapotot nem volna szabad figyelmen kívül hagyni akkor sem, ha az embereknek más közönséges bűncselekményeik kerülnek bírói ítélezés alá, mert hiszen még a tételes jog szerinti beszámíthatóságuk sem maradhat ettől független”.⁴⁶

A berlini gyilkosság ügyében megszüntették ugyan az eljárást, mivel nem találtak egyértelmű bizonyítékokat Kragujevics bűnösségére,⁴⁷ a bíróság végül gyilkosság és rablás kísérlete, három rendbeli lopás, valamint három rendbeli szemérem elleni fajtalanság miatt 12 év börtönre ítélte Kragujevicsot.⁴⁸ Úgy tűnik tehát, hogy az Eulenburg-botrány nemzetközi híre a magyar sajtó figyelmét is egyre inkább a *queer* szubkultúrára irányította.⁴⁹ Az ügyvel kapcsolatos megnyilvánulásokból egyértelműen kiderül, hogy a homoszexualitás felfogását már a szexuális másság betegségként való értelmezése határozta meg. A Kragujevics-ügy érdekessége azonban, hogy sem a homoszexualitást, sem pedig a törvényszéki

⁴⁴ Kragujevics Spázó. *Népszava* 1910. május 18. 8–9.

⁴⁵ Kragujevics. *Népszava* 1908. szeptember 13. 12–13.

⁴⁶ Kragujevics Spázó. *Népszava* 1909. november 18. 8–9.

⁴⁷ Ez nagymértékben annak is köszönhető, hogy – feltehetően az ügy kínos mivolta miatt – a bírósági tárgyaláson nem jelentek meg a berlini ügyvel kapcsolatos tanúk (Kragujevics Spázó. *Népszava* 1910. május 18. 8–9).

⁴⁸ Az ítéletet követően a joghallgatónak 1920-ig kellett volna letöltenie büntetését, de végül 1917-ben feltételeesen szabadlábra bocsátották a váci börtönből (<http://archives.hungaricana.hu/hu/lear/1019130/?query=Kragujevics> – utolsó letöltés: 2016. október 31.).

⁴⁹ A *Népszava* konkrét kapcsolódást is talált a két eset között: Kragujevics berlini tartózkodása alatt állítólag megismerkedett azzal a Synar gróffal, aki az Eulenburg-ügy egyik kulcsszereplője volt (Kragujevics. *Népszava* 1908. szeptember 16. 10).

szakértők által megállapított egyéb kórokokat – „beteges hajlam”, epilepszia – nem ismerte el a bíróság enyhítő körülményként.⁵⁰

Láthatjuk tehát, hogy az 1908 körüli időszakban komoly változás következett be a homoszexualitás megítélésében is. A paradigmaváltás egyik jelének tekinthető a Székely Vladimir – Tábori Kornél szerzőpáros munkássága, akik 1908-ban jelentek meg a piacon egyszerre négy riportkönyvvel, a „Bűnös Budapest-ciklusként” is számon tartott sorozattal. Ekkor jelentek meg *A bűnös Budapest, A tolvajnép titkai, Az erkölcstelen Budapest* és a *Nyomorultak, gazemberek* című kötetek. Tanulmányunk következő részében a bizonyos szempontból műfajteremtőnek is tekinthető szerzőpáros munkáit elemezzük, ami kiegészül más, a kérdéskörre vonatkozó írások bemutatásával.

QUEEREK A NAGYVÁROSRÓL SZÓLÓ RIPORTKÖNYVEKBEN

Tábori és Székely két alkalommal foglalkozott hosszabban a homoszexualitás kérdésével. 1908-ban jelent meg a *Nyomorultak, gazemberek* című kötet, ennek egyik fejezetét kifejezetten a *queer* szubkultúra bemutatásának szentelik a szerzők.⁵¹ Ezt követte feltehetően nem sokkal később – a kötetben nem szerepel ugyanis kiadási év – a kizárólag ezt a témát feldolgozó *Beteg szerelem*. A kötet alcíméből – *Kragujevics bajtársai* –, valamint bevezetőjéből arra következtethetünk, hogy 1909-ben vagy 1910-ben jelenhetett meg, amikor még zajlott a Kragujevics-ügy tárgyalása. A szerzők tehát művükkel igyekeztek kihasználni azt a figyelmet, amelyet a nagy botrányt kavaráó eset kapcsán kapott a homoszexualitás kérdése. Mivel könyvük érzékeny témát feszegetett, ezért a szerzők azt is hangsúlyozták, hogy írásuk akár felvilágosító irodalomként is felfogható, s olvasása sok fiatal megmenthet a csábítástól.⁵²

⁵⁰ Kragujevics Spázó. *Budapesti Hírlap* 1910. május 18. 12. Kragujevicset egyébként letartóztatását követően is megvizsgálták törvényszéki orvosok, de akkor még azt állapították meg – ki tudja, milyen módszerrel –, hogy nem homoszexuális (Kragujevics. *Népszava* 1908. szeptember 25. 8). Egyébként Reitz bírósági ügyénél sem vették figyelembe enyhítő körülményként a szakértői véleményt; az ő esetében is megállapította a törvényszéki elmeorvos, hogy „örökölten terhelt, perverz hajlamú és fölbomlott idegrendszerénél fogva nem tud ösztönein uralkodni” (A Kragujevicsi-ügy. *Népszava* 1909. január 13. 7).

⁵¹ Székely–Tábori 1908.

⁵² „S ha mégis a fiatalság kezébe jut? Hát olvassák el, nem lesz káruk belőle. Aki figyelemmel végiglapozza ezt a kis tanulmányt, be kell hogy ismerje azt, hogy nem suba alatt manipuláló firkoncok gyártották, nem gyanus recept szerint a pornografia titkos szolgálatában. Nagyképűségnek tartanók itt a kínálkozó, de csunyán elkoptatott érv kihasználását, hogy a nemi felvilágosítás korszakában élünk és minden legénykének a markába nyomjunk egy-egy füzetet. Sajnos azonban, megdöbbentő számmal akad Pesten olyan serdülő gyerek, akit borzalmas bajoktól mentene meg s már *pusztulásba vezető utakon állítana meg az itt összefoglalt adatok ismertetése*” (Székely–Tábori [1910?]: 1; kiemelés az eredetiben).

A két szöveg részletes elemzését Kurimay Anita doktori disszertációjában elvégezte,⁵³ ezért itt a két, jelentős részben megegyező szöveget⁵⁴ csak egymáshoz viszonyítva, a szövegek közötti különbségekre koncentrálni mutatjuk be. Elsőként érdemes felfigyelni a két írás címében történt változásra, ami nem tűnik jelentősnek, mégis fontos változást jelezhet az azonos neműek közötti szexuális kapcsolatok megítélése terén: míg a *Nyomorultak, gazemberek* homoszexualitással foglalkozó fejezetének a *Bűnös szerelem* címet adták a szerzők, addig az önálló kötetben megjelent *Beteg szerelem* cím már egyértelműen a homoszexualitás medikalizált felfogására utal. Ez azért is érdekes, mert magán a szövegen a szerzők nem eszközöltek olyan változtatásokat, ami ezt a szemléletváltást tükrözné, hiszen már az első változatot is lényegében a medikalizációs koncepció határozta meg.

A szövegbeli módosítások, kiegészítések nagy része az aktuális eseményekre történő hivatkozásoknál figyelhető meg. Így például a porosz büntető törvénykönyv korábban említett, 175. paragrafusának reformja kapcsán a szöveg hivatkozik az Eulenburg-botrányra, mely „hátráltatja rövid időre a szakasz eltörlését”.⁵⁵ Talán a legtöbb újdonságot a homoszexuális prostitúcióval foglalkozó két fejezetben lelhetjük fel. Az *A katona-prostitúció* című fejezet végére például ez a bekezdés került a második szövegbe:

„Budapesten a legutóbbi években szaporodott el különösen a perverz katonák száma. Emlékeznek ugy-e a tattersalli gyilkosságra? A spalatoi származású nőszabót katona gyilkolta meg oly rémes módon s akkor kiderült, hogy a bakák, tüzérek, huszárok százait prostituálta a beteg szerelem – közönséges anyagi okokból.”⁵⁶

A perverzpek parazitái című fejezetben pedig a homoszexuális prostitúció árnyoldalaira, a *queerekre* leselkedő veszélyekre, elsősorban a zsarolásra hívják fel a figyelmet a szerzők.⁵⁷ A *Beteg szerelem* tehát a *Bűnös szerelem* fejezethez képest elsősorban a *queer* szubkultúrához kapcsolódó bűncselekmények, s nem annyira maga a homoszexualitás terjedésének veszélyére hívja fel a figyelmet – ezt ugyanis már a *Nyomorultak, gazemberekben* megteszik a szerzők –, ami egyértelműen a nagy nyilvánosságot kapott Kragujevics-ügy aktualitásának köszönhető.

⁵³ Kurimay 2012: 94–151.

⁵⁴ A szerzők az egyes alfejezetek címein sem változtattak, mindössze *A perverzítás fejlődése* fejezet-címet cserélték a sokkal hangzatosabb *Inastól-milliomosigra* az önálló kötetben.

⁵⁵ Székely–Tábori [1910?]: 8.

⁵⁶ Székely–Tábori [1910?]: 13. 1909-ben a tattersali lóvásártér előtt egy vérbe fagyott hullát találtak, akit egy karddal kaszaboltak össze. A boncolás során kiderült, hogy az áldozat, a 44 éves, közismerten homoszexuális Paut György halála előtt „homoszexuális nemi aktusban” vett részt (A katonák barátja. *Népszava* 1909. június 1. 6). A gyilkosság elkövetője, a „köztűzér” Mihátovics Boldizsár cellájában nadrágszójával felakasztotta magát (A tattersalli gyilkosság. *Népszava* 1909. július 8. 8).

⁵⁷ „S talán a zsarolás legveszedelmesebb és legundokabb fajtája az, amelyet a *paederastia* hívei (budapesti tolvajnyelven: a *buzí-k*) végeznek” (Székely–Tábori [1910?]: 15–16; kiemelések az eredetiben).

Összességében Székely Vladimir és Tábori Kornél *queer* szubkultúrával kapcsolatos munkásságának jelentőségét abban kell látnunk, hogy megfogalmazták, és egyben a szélesebb közönség számára is elérhetővé tették a budapesti *queerek*-kel kapcsolatos tudást. Munkáikból a homoszexualitásnak egy megértő, bár azt betegségként kezelő, ámde a szexuális másság dekriminalizálását elutasító, mérsékelt liberális felfogása rajzolódik ki, ami egyben a témával foglalkozó rendőrségi, illetve sajtódiskurzust is jól reprezentálja a vizsgált korszakra nézve.⁵⁸

Egészen más irányból közelíti meg a kérdést a neves ügyvéd, bírósági riportter Gúthi Soma, aki a Budapest árnyoldalait bemutató könyvsorozat, a *Fekete Könyvek* IV. kötetében egy fiktív – ám minden bizonnyal a szerző gazdag bírósági és riporteri tapasztalatára alapozó – bűnügyi történeten keresztül vizsgálja a *queerek* világát. A *Homosexuális szerelem* címmel ugyancsak 1908-ban kiadott regény főhőse – bár a szerző nem mondja ki, több utalásból is kiderül, hogy a történetet az Eulenburg-botrány ihlette – a Gúthi írásaiban gyakran visszatérő, tapasztalt detektív, Tuzár Mihály, aki egy fiatal nő meggyilkolásának ügyét oldja meg. Gúthi regénye annyiban mindenképpen eltér a korszakra jellemző lektűr-irodalomtól, hogy a mű cselekménye csupán apropót nyújt arra, hogy a történet kapcsán, Tuzár szemüvegén keresztül mélyebb betekintést nyújtson a *queerek* életvilágába.⁵⁹ A cselekmény szerint, miután a dúsgazdag Hengel Frigyes homoszexuális szerelmi kapcsolatát fiatal felesége – akit Hengel csupán a látszat kedvéért vett el – felfedezi, Hengel férfi szerelme, a bécsi illetőségű Gustav Hecker megmérgezi a nőt. Mielőtt azonban az olvasó elmerülhetne a nyomozás izgalmas részleteiben, Gúthi – a témával foglalkozó tudományos és ismeretterjesztő irodalom általánosan bevett szokásával élve – egy hosszabb eszmefuttatás keretében felvázolja a homoszexualitással kapcsolatos elméleteket, s egyben állást foglal a homoszexualitás medikalizált felfogása mellett.

Az elméleti bevezetőt követő bűnügyi történet segítségével a szerző rendkívül aprólékosan vázolja fel a *queer* szubkultúra természetrajzát – többek között egy Bécsben rendezett, *reunion*nak nevezett álarcosból részletes leírásán keresztül⁶⁰ –, megkülönböztetve a senkinek nem ártó urningokat a kóros állapotú szadistáktól, mazochistáktól és fetisizistáktól, akiket szerinte elmebajosként kell kezelni és szigorúan kell velük szemben fellépni.⁶¹ A „normális” homoszexuálisokat azonban kimondottan védi, hiszen az urning „épp oly kevésbé tehet róla, hogy nemi érzése rendellenes, mint ahogy a színvak ember sem hibáztatható amiatt, hogy a zöldet feketének látja”. Ez a homoszexualitással szemben tanúsított tolerancia cseng vissza a regény főhőse, Tuzár detektív olvasókhöz intézett szavaiból is:

⁵⁸ Vö. Kurimay 2012: 338.

⁵⁹ Tuzár, a rablóból lett pandúr mintapéldánya így nyilatkozik erről: „Én jól ismerem őket. Sokáig éltem közöttük, a »régi jó időkben«, amikor még én voltam a betörők királya és engem hajszoltak a világ legügyesebb detektívjei” (Gúthi 1908: 77).

⁶⁰ Gúthi a *reunion*on szerepeltet egy bécsi kerületi rendőrkapitányt is, aki közismerten homoszexuális, mégis általános megbecsülésnek örvend (Gúthi 1908: 109).

⁶¹ Gúthi 1908: 78.

„Ne tessék félni! Nem valami ijesztő, borzasztó képet tárok önök elé. Közön-séges, mindennapi emberek közé megyünk. Az az ismeretlen világ semmivel sem jobb, de nem is rosszabb a mi világunknál.”⁶² Ennek az ismeretlen világnak egyik tipikus figurája a detektívtörténet negatív főhőse, a szeretője feleségét meg-mérgező Gustav Hecker, akit a kegyetlen büntett elkövetése ellenére becsületes, jószívű emberként mutat be a szerző. Mint a rendőrségen tett beismerő vallomá-sából kiderül, Hecker Hamburgban, jómódú családban született, felsőbb keres-kedelmi iskolában tanult, s itt fedezte fel szexuális másságát, ami többek között nőies viselkedési módokban, női ruhák viselésében, s a nőktől való viszolygásban („horror feminae”) nyilvánult meg. Közeli barátságba került egy hamburgi gyá-ros fiával, de hamarosan fény derült sajátos hajlamaira, így az iskola igazgatója azt tanácsolta neki, hogy forduljon orvoshoz. Heckert édesapja a legjobb orvo-sokhoz vitte kezelésre, végül Krafft-Ebing javaslatára egy svájci szanatóriumba került, ahonnan azonban egy év után megszökött. Bár szülei halála után Hecker nagy vagyont örökölt, ám – főleg a zsarolók miatt – hamar elfogyott a pénze, így koporsókereskedéssel volt kénytelen kenyerét keresni. Szerelmét, Hengel Frigyet az utcán ismerte meg; egy pillantás is elég volt ahhoz, hogy a „testvér felismerje a testvért”.⁶³ A történet többi része már a detektívregény cselekményét képezi, amelynek tragikus végkifejleteként a homoszexuális pár mindkét tagja a letartóz-tatását követően öngyilkosságot követ el.

Gúthi detektívregényének homoszexualitásról alkotott képe nem képez koherens egységet, számos kisebb-nagyobb ellentmondást hordoz magában – ami általánosságban jellemző az összes, tanulmányunkban vizsgált rendőri írásra és sajtócikkre. Elismeri ugyan, hogy a homoszexualitás évezredekre visszatekintő, történeti jelenség, ugyanakkor meg van győződve arról, hogy idővel ki fog halni az azonos neműek szexuális vonzalma:

„Nem szenvedhet kétséget, hogy az önfenntartási ösztön hiányában az urningoknak előbb-utóbb kivétel nélkül el kell pusztulniok [...] És lesz idő, amikor szkeptikus mosolygással hallgatják majd a jövő emberét, aki az egyneműek egymás iránt érzett szerelméről: a homosexualitásról, az amor lesbicusról fog előadást tartani [...]”⁶⁴

Mindezen ellentmondások ellenére elmondható, hogy Gúthi írása talán az egyik legelfogadóbb és egyben a legpozitívabb képet festi a *queer* szubkultúráról. Ezt tanúsítják a regény záró gondolatai is:

„Sokan lesznek, akik majd hibául rójják fel, hogy bűnügyi regényem meséjét a homoszexuális szerelem világából merítettem; mert manapság még az az általá-nos vélemény, hogy az urning visszataszító karrikatúrája az egészséges embernek. [...] A közfelfogásban a homoszexualitás erkölcsben, jellemben való fogyatékoságot

⁶² Gúthi 1908: 76–77.

⁶³ Gúthi 1908: 152.

⁶⁴ Gúthi 1908: 80.

jelent, noha a homoszexuális tulajdonság épp oly kevésbé szennyezi be a jellem tisztaságát, mint ahogy testi hibáival is lehet az ember épelméjű, becsületes és hasznos tagja a társadalomnak.”⁶⁵

A homoszexuális ember tehát csupán abban különbözik embertársaitól, hogy nemi ösztöneit más módon elégíti ki, s miután ezek az „egyébként jórésztben nagy intelligenciájú, jószívű és becsületes emberek és természetellenes hajlamukból kifolyólag közerkölcs ellen *sobasem vétenek*”,⁶⁶ ezért ha óvatosan megfogalmazva is, de Gúthi a 241.§ eltörlése mellett foglal állást.

A homoszexualitás medikalizációjának és egyben a normától eltérő szexuális viselkedés újfajta megközelítésének iskolapéldáját olvashatjuk egy ugyancsak 1908-ban megjelent, Tábori, Székely és Guthi írásainál kevésbé ismert, ámde legalább ugyanekkora jelentőséggel bíró könyvben, Szatmáry Sándor *Nagyvárosi erkölcsök* című munkájában. A szerző, aki művét egyfajta felvilágosító irodalomnak szánta, miután hangsúlyozza, hogy kényes kérdést fog munkájában tárgyalni, *A beteg (perverz) szerelem* című fejezetben előbb felvázolja az azonos neműek közötti szexuális kapcsolatokról alkotott felfogás főbb irányzatait. Szatmáry azonban a kor sok más munkájával ellentétben nem merül el a különböző tudósok elméleteinek részletes elemzésében, hanem a két fő megközelítést, a jogit és az orvosit különíti el egymástól. Míg a jogtudósok „a paragrafusok, a fennálló társadalmi rend és erkölcsi felfogás nevében a börtönök fenekére valóknak mondják őket”, addig az orvosok betegségnek – itt Szatmárynál, ahogy szinte minden korabeli szerzőnél Krafft-Ebing a fő hivatkozási pont –, gyógyítandó kórnak vélik a homoszexualitást. Szatmáry a homoszexualitás medikalizálása mellett foglal állást, ugyanakkor a homoszexualitás kezelhető, gyógyítható változata mellett megkülönböztet olyan eseteket, ahol az azonos neműek iránti vonzódás „puszta degeneráció”, azaz nem gyógyítható betegség.⁶⁷

A szerző a homoszexualitás „terjedését” egyértelműen az intellektuális élethez és ebből következően a kultúra gócpontjainak számító nagyvárosokhoz köti, s akárcsak más, a témával foglalkozó szerzők, Szatmáry is hangsúlyozza, hogy az értelmiség körében elterjedtebb „betegség” a homoszexualitás. Összességében a modernizmus, illetve a modern nagyváros normális jelenségének tartja az azonos neműek szerelmét,⁶⁸ s bár a homoszexualitás büntetése eltörlésének követeléség nem megy el, mégis megértő és megengedő módon közelít a jelenséghez.

⁶⁵ Gúthi 1908: 159–160. Kiemelés az eredetiben.

⁶⁶ Gúthi 1908: 163. Kiemelés az eredetiben.

⁶⁷ Szatmáry 1908: 20–21.

⁶⁸ „Budapest nemi élete nem betegebb, nem romlottabb, mint bármely világvárosé, de az csak természetes, hogy elűt a kisvárosok szexuális életétől” (Szatmáry 1908: 42).

A HOMOSZEXUALITÁS A RENDŐRI SZAKIRODALOMBAN

A rendőri szaksajtó, s ezen belül is kifejezetten a *Közbiztonság (Rendőri Lapok)* már az 1900-as évek elején foglalkozott a homoszexualitás kérdésével. Ezekben a korai írásokban már megjelenik a szexuális másság medikalizálódásának folyamata, de maga a téma többnyire a nemi élet más, kórosnak tekintett „eltévelygéseivel” – elsősorban az önfertőzéssel – együtt kerül terítékre.⁶⁹ Erre jó példa Ujhegyi Béla nyugalmazott csendőrőrnagy *A nemi ösztön káros tévelygései* című értekezése, amelyben a szerző egy lapon tárgyalja a bentlakásos iskolákban, lakotanyákban és börtönökben ragályként terjedő onániát a még az önfertőzésnél is förtelmesebbnek tekintett homoszexualitással – amit a szerző még paederastiának nevez.⁷⁰ Három évvel később, 1903-ban ugyancsak a *Rendőri Lapok* hasábjain jelent meg a *Bevezetés a büntetőjogi ismeretekbe* című cikksorozat, amely a rendvédelmi szervek tagjai számára közérthető módon igyekezett értelmezni a büntetőtörvénykönyv egyes fejezeteit. A szemérem elleni fajtalanság vétségével foglalkozó részben már artikulálódik a kriminalisták és az orvosok eltérő álláspontja: „a vita tárgyát az képezi, hogy vajon a kóros nemi ösztönnek a megnyilvánulása beszámítható-e büntetőjogilag vagy sem?”⁷¹ Amint az a cikkből is kiderül, ez a fajta kétely már a büntetőpolitikában is gyökeret vert: „Hogy az urningok, a kölcsönös onanisták, a lesboszi szerelem büntetendő e a btv. 241.§-a alapján, arra nézve a joggyakorlat is ingadozó.”⁷²

Egészen más oldalról közelíti meg a homoszexualitás kérdését Szabó György börtönügyi fogalmazó, aki a *Homoszexualitás a büntetettek között* című írásában az azonos neműek közötti szexuális kapcsolatok egy sajátos szegmensét, a börtönben kialakuló – és a börtönbüntetés átmenetiségének megfelelően ugyancsak átmenetinek tekinthető – homoszexualitást vizsgálja egy többszörösen visszaeső tolvaj fegyenc naplóját elemezve.⁷³ A cikk érdekessége továbbá, hogy a szerző elsőként hívja fel a figyelmet a börtönökben tapasztalt homoszexualitás problematikájára, egyúttal felveti a fegyenceken végzett műtéti beavatkozások bevezetésének lehetőségét.⁷⁴

A *Rendőri Lapok* hasábjain a legrészletesebben Székely Vladimír foglalkozott a homoszexualitás kérdésével, aki Tábori Kornéllal közös megfigyeléseit foglalta össze egy – a korábban elemzett közös írásaikat megelőző – több részletben

⁶⁹ Például: Az önfertőzés- és kóros nemi életéről. *Rendőri Lapok* 1900. szeptember 23. 1–2.

⁷⁰ Ujhegyi Béla: A nemi ösztön káros tévelygései. *Rendőri Lapok* 1900. október 28. 618–619.

⁷¹ Bevezetés a büntetőjogi ismeretekbe. *Rendőri Lapok* 1903. január 11. 18–19.

⁷² Bevezetés a büntetőjogi ismeretekbe. *Rendőri Lapok* 1903. január 11. 18–19.

⁷³ A napló talán legérdekesebb része az a névlista lehetett, amelyben a naplóiíró börtönbeli partnereit sorolta fel név, kor, foglalkozás, valamint szexuális érintkezéseik gyakorisága szerint (Szabó György: Homoszexualitás a büntetettek között. *Közbiztonság [Rendőri Lapok]* 1912. július 21. 352–353).

⁷⁴ Szabó György: Homoszexualitás a büntetettek között. *Közbiztonság (Rendőri Lapok)* 1912. július 21. 352–353.

megjelenő, *A harmadik nem* címmel publikált cikksorozatában.⁷⁵ A cikksorozat előrevetíti a szerzőpáros később megfogalmazott koncepcióját, amelynek itt két fő vonását határozhatjuk meg. Először is Székely írásai előrevetítik az ekkoriban megjelenő riportkönyvek medikalizált homoszexualitás-koncepcióját; a rendőri sajtóiroda vezetője is ismerteti a homoszexualitással kapcsolatos tudományos koncepciókat, sokat idéz Krafft-Ebingtől és Magnus Hirschfeldtől, s részletesen bemutatja a homoszexualitás különböző megjelenési formáit, az ezekhez kapcsolódó anatómiai sajátosságokra, eltérő viselkedési mintákra is nagy hangsúlyt fektetve. Ebből kiindulva foglalkozik a büntetőjogi felelősségre vonás kérdésével is. Ezen a téren sajátos kettősség figyelhető meg Székely írásaiban. Miközben kiemeli, hogy Magyarországon „merev, szigorú és egyoldalú” a homoszexualitás büntetésével kapcsolatban az igazságszolgáltatás, s felteszi a kérdést, hogy vajon „nem-e gyakorta több a piszok, a bűn, a bestialitás és aljasság a különneműek szeretkezésében”,⁷⁶ aközben a férfi prostitúció, valamint a hírhedt németországi 175.§ eltörlése körüli viták kapcsán kifejti ezzel kapcsolatos nézeteit is:

„Minden gátat, akadályt, tiltó rendelkezést szentimentális bölcselkedéssel nem lehet, nem szabad a homoszexualitás elől elseperni. Legalább *elvileg* nem. Nehogy a perverz hajlandóság »szerencsétlenségéből«, mely ma titkon vonja meg magát, polgári jogot nyert üzelem váljék, minden morálbontó hatásával együtt.”⁷⁷

A legfőbb különbség a közös írások és Székely cikksorozata között, hogy Székely önálló írásaiban kevesebb színes történetet, konkrét esetet – talán éppen ezek jelzik Tábori riporteri invencióját – sorol fel, és ennek megfelelően hangvétele tudományosabbnak, a széles olvasóközönség helyett inkább szakmai közönségnek szólónak mutatkozik.

A *Rendőri Lapok* mellett a két világháború közötti időszakban megjelenő, a Detektívek Országos Nyugdíjpótló és Segélyező Egyesülete által kiadott szaklap, a *Magyar Detektív* is több cikkében foglalkozott a *queer* szubkultúrával. 1927-ben például *A magyar detektívek világsíkerei* című rovatban az Eulenburg-per mellett Kragujevics Szpázó történetét is megismerhette az olvasóközönség, 1929-ben pedig *Történelmi transzvesztiták* címmel közölnek egy, a transzvesztitizmust a homoszexualitástól élesen elhatároló írást.⁷⁸ 1930-ban, ugyancsak a *Magyar Detektív* hasábjain jelent meg Székely Vladimir újabb írása, amely több mint két évtizeddel előbb megjelent első cikkeivel együtt mintegy keretbe foglalja a témával kapcsolatos munkásságát. Székely ebben a cikkben tulajdon-

⁷⁵ Székely Vladimir: *A harmadik nem*. *Rendőri Lapok* 1907. január 27. 36–37; 1907. február 3. 43–44; 1907. március 10. 85; 1908. szeptember 27. 433–434; 1908. október 4. 444–445.

⁷⁶ Székely Vladimir: *A harmadik nem*. *Rendőri Lapok* 1907. február 3. 43–44.

⁷⁷ Székely Vladimir: *A harmadik nem*. *Rendőri Lapok* 1907. október 4. 444–445. Kiemelés az eredetiben.

⁷⁸ A magyar detektívek világsíkerei. *Magyar Detektív* 1927. február 1. 12–15; *Történelmi transzvesztiták*. *Magyar Detektív* 1929. augusztus, 13–15.

képpen csak megismétli és összefoglalja a korábbi írásaiban megfogalmazott elméleteket, s mindössze aktuális bűnesetekkel egészíti ki mondandóját, ezzel is alátámasztva tanulmányunk egyik fő tézisé, miszerint az általunk vizsgált korszakban a rendőrségi diskurzuson belül nem történt jelentős változás a *queer* szubkultúráról alkotott kép terén.⁷⁹

A közbiztonsági szaklapok mellett már a 19. század végétől komoly szakírói tevékenységet folytattak a bűnüldöző szervek tisztviselői, így az első világháború végéig már tekintélyes szakirodalom állt elsősorban a rendőri tanfolyamok hallgatóinak rendelkezésére. Sok évtizedes szakmai tapasztalatát foglalta össze 1926-ban Laky Imre, aki számos rendőri kézikönyvet és oktatási segédletet állított össze karrierje során. A *Rendőrökről rendőröknek* alcímű kötet szerzője egy fejezet erejéig foglalkozik a „természetellenes” szexuális viselkedési formákkal is. Már a fejezet címe – *Ördög a szerelemben* – is mutatja, hogy Laky nézetei még a „régik idők” felfogását idézik. Laky egy meglehetősen tudománytalan okfejtéssel vizsgálja a „természetellenes” nemi vágy kialakulásának okait, ami szerinte annak köszönhető, hogy míg a „normális” szerelem esetében mind a férfi, mind a nő öt érzéke tökéletes harmóniában működik közre, addig a „perverz” vagy természetellenes szerelem esetében valamelyik érzék „elfajul” vagy „túlteng”, s a szerelemnek ebben az esetben „minden egyéb a célja, csak nem a fajfenntartás”.⁸⁰ A „buzeratió”, a „lesbosi szerelem” és a bestialitás Laky szemében a társadalom rákjaként jelenik meg, ami „áldozatát előbb vagy utóbb a legsúlyosabb beszámítás alá eső bűncselekményekre” készíti.⁸¹ A szexuális másság büntetendősége kapcsán Laky elismeri ugyan, hogy bizonyos „veleszületett perverzítások” enyhítő körülményként elfogadhatók, de a minden, a társadalomra potenciális veszélyt jelentő deviáns viselkedést kontrollálni szándékozó rendőrtisztviselő kifogásolja például, hogy a „lesbosi szerelemre” a magyar büntetőtörvénykönyvek nem szabnak ki büntetést. Végül elismeri ugyan, hogy az efféle hajlamokat gyógyítani kell, de ebből nem azt a következtetést vonja le, hogy a szexuális másság kérdésének – szó szoros értelmében vett – kezelése inkább az orvosok dolga, hanem azt, hogy éppen emiatt kell „őket erős rendőri megfigyelő szemmel meglátni és üzemüknek gátat vetni”.⁸²

Laky Imrének a régi idők felfogását képviselő művével szemben az 1929-ben, Turcsányi Gyula szerkesztésében megjelent kétkötetes, *A modern bűnözés* című munka nem kisebb feladatra vállalkozott, mint a korszak kriminalisztikai tudásának, a legmodernebb felfogásoknak és módszereknek az összefoglalására. A könyv külön fejezetet szentel a homoszexualitás kérdésének is. A fejezet szerzője, Vogl József rendőrkapitány az eddig bemutatott szakirodalom bevett módszeréhez híven összefoglalja a szexuális mássággal foglalkozó evolúciós és egyéb

⁷⁹ Székely Vladimír: A harmadik nem bűnözői. A szerelem eltévelyedettjeinek kriminalisztikája. *Magyar Detektív* 1930. január 15. 13–16.

⁸⁰ Laky 1926: 145–146.

⁸¹ Laky 1926: 147.

⁸² Laky 1926: 146–148.

elméleteket, s bemutatja a homoszexualitás kialakulásának okait, egyúttal hangsúlyozza, hogy az azonos neműek közötti szexuális kapcsolat nem a „civilizáció okozta elváltozás”, hanem ősi, az emberiséggel egyidős jelenség.⁸³ Ugyanakkor a szerző kiemeli azt is, hogy a homoszexuálisok száma megnőtt, különösen az első világháború után: sokan hadifogságuk során váltak homoszexuálissá, míg másoknál a háborús sebesülés okozhatott változást a szexuális orientációban.⁸⁴ A homoszexualitás medikalizációja mellett Vogl is kiemeli a *queer* kultúra sokszínűségét, külön elemzi például a nőies viselkedésükről, női ruhák viseléséről felismerhető „effemináltakat”, s megjegyzi, hogy több olyan eset ismert Budapesten, „mikor effeminált közös háztartásban él urninggal, mint férj és feleség”.⁸⁵ Ennek kapcsán felsorolja a Budapesten élő „passzív homoszexuálisok” körében használatos női neveket, amelyeket különböző csoportokra oszt.⁸⁶

Vogl ezután részletesen elemzi a detektívek megfigyelései alapján összeállított, 2000 homoszexuális férfi adatait – foglalkozás, életkor, családi állapot és előélet – tartalmazó speciális rendőrségi nyilvántartást, amelynek alapján részletesen bemutatja a budapesti homoszexuálisok szociológiai sajátosságait. A leírásból kirajzolódik az „átlagos” homoszexuális profilja, aki 20 és 40 év közötti, nőtlen és foglalkozását tekintve iparos vagy kereskedő (Vogl szerint a statisztikában azért kisebb az intellektuális foglalkozásúak aránya a valósánál, mert ők jobban tudják titkolni hajlamaikat). Különösen a foglalkozással kapcsolatban találni Voglnál érdekes megjegyzéseket, hiszen miközben megismétli a másutt is fellelhető sztereotípiákat – miszerint a homoszexuálisok között feltűnően sok a nőies,⁸⁷ férfiakat kiszolgáló vagy általában „könnyű” munkát végző –, néhány új szempontot is felsorol. Így például megemlíti, hogy a pályaválasztásnál is fontos szerepet játszik a szexuális orientáció, így sok zenész vagy fiúiskolai tanító azért választotta

⁸³ Vogl 1929: 116–118.

⁸⁴ „Sebesülések, melyek bizonyos idegőzpontokat vagy ivarszerveket értek és roncsoltak, kifejlesztették a homoszexualitást azokban, kikben erre megfelelő adottság volt” (Vogl 1929: 122–123).

⁸⁵ Vogl itt egy konkrét esetet is bemutat, melynek főszereplője egy nagy budapesti pénzintézet vezetője, „kinek anyja nagyfokú idegbeteg volt”. 1914-ben vonult be tartalékos tisztként, majd fogságba esett és csak 1922-ben szabadult ki. A fogság során egy tisztára „megismertette vele a homoszexuális üzemeket”, s a férfi „elsőfokú, szerzett homoszexuálissá” vált, hazatérése után sem tudott ellenállni a kísértésnek, olyannyira, hogy egyszer az Erzsébet téren leszlított egy posztoló (tehát egyenruhás!) rendőrt, aki megtetszett neki (Vogl 1929: 121–122).

⁸⁶ 1. Olyan nevek, amelyek nem árulnak el összefüggést a név viselőjével (például Annuska, Babika hercegnő, Cica, Marica grófnő); 2. A név használojának foglalkozására utaló elnevezések (Borbély kisasszony [fodrászsegéd], Grizett [nőimitátor], Sára grófnő [főúri inas]); 3. Testi adottságokra utaló nevek (Cvikkeres Dolly, Csődör Mari); 4. Gúnynevek (Rezes Marcsa [több aranyfoga van], Vidéki grófnő [előkelő ismerőseivel kérkedő szobafestősegéd], Piti Zsófi [kis összegért minden perverzítésra kapható]) (Vogl 1929: 129–130).

⁸⁷ Ezzel kapcsolatban talán érdemes idézni Székely Vladimir feminizmusra vonatkozó megjegyzését: „foglalkozás női volta a perversitásra nagyobb hajlandósággal bíróban előli a férfi természetét”. Ez szerinte figyelmeztetés a feminizmus képviselői számára: „Vajjon nem szól-e ebből intő példa azok felé, akik a mai kornak divatos szociális áramlatát: a feminizmust – a hoppon maradtak szociális bölcséletét – kézzel-lábbal portálják?” (Székely Vladimir: Kik a perverzerek. *Rendőri Lapok* 1907. március 10. 85).

ezt a pályát, hogy azonos neműek környezetében legyen. Ezenkívül Vogl szerint a zárt helyiségben végzett ülőmunka is inkább jellemző a homoszexuálisokra.⁸⁸

Ezt követően a homoszexualitás és a bűnelkövetés összefüggéseit vizsgálja a szerző. Annnyiban mindenképpen újdonságnak tekintendő a fejezet ezen része, hogy a korábbi rendőri szakirodalommal szemben Vogl nem csupán a homoszexuálisok sérelmére elkövetett bűncselekményekre helyezi a hangsúlyt, hanem konkrét összefüggést lát a homoszexualitás és a bűnelkövetői hajlandóság között: „Igaza van Stekelnek [Vogl itt Wilhelm Stekel orvos-pszichoanalitikusra hivatkozik – P. R.], mikor azt tanítja, hogy a homosexualitással rendszerint felszínre kerülnek az egyéb elnyomott ösztönök is, leginkább a kriminalitás.”⁸⁹ A rendőri nyilvántartás alapján a 2000 főnek mintegy 30-35 %-a került már összeütközésbe törvényekkel, s nem csupán a természet elleni fajtalanság vétségéről van itt szó – sőt, Vogl szerint elenyésző a 241.§ miatt hozott ítéletek száma –, ellenben gyakoriak a homoszexuálisok által elkövetett apró lopások, csalások, a becsületstérsítés, rágalmozás és hamis vád; a testi épség ellen elkövetett bűncselekmények és vétségek viszont igen ritkák.⁹⁰

Vogl bemutatja a férfi prostitúció főbb vonásait is, megjegyezve, hogy a forradalom utáni évekkel szemben a hatóságok erélyesebb fellépésének köszönhetően javult a helyzet ezen a téren. Az elemző rész végén az 1920-as években a homoszexuálisok sérelmére elkövetett – tanulmányunk más pontjain részben tárgyalt, részben tárgyalandó – bűnesetekkel foglalkozik.

A részletes kriminalisztikai elemzést követő fejezetben, melynek már a címe – *A homosexualitás büntetése és gyógyítása* – is sokatmondó, a szerző egyértelműen a homoszexualitás büntetendősége mellett foglal állást. Indoklása különösen érdekes példa arra, hogy a homoszexualitás medikalizációja nem feltétlenül a szexuális másság dekriminalizációja irányába hatott:

„Az az elv, hogy a homosexualitás és a heterosexuális teljesen egyforma hajlam, nem igaz. Az sem áll, hogy a homosexualitás egy olyan ellenállhatatlan abnormis hajlam, mely a büntetőjogi beszámítást kizárja. Elismerjük ugyan, hogy a homosexualitás abnormitás, sőt a legtöbbször egy degenerációs jel és hogy a homoszexuális hajlamúak bizonyos tekintetben ezen degeneráltságuk hatása alatt cselekszenek, de nem tagadjuk, hogy ez a hajlam leküzdhetetlen és oly fokú, mely a beszámítást kizárja.”⁹¹

Ugyanakkor ha a homoszexualitás büntethetősége megszűnne, akkor „csökkenne az emberek szaporodása és nagy arányban felszökkenne a homoszexuálisok száma”, s egyúttal „az egész emberiség gyengébb idegzetűvé, neurasténiássá válna”.⁹² E veszély elkerülése érdekében Vogl szerint az orvostudománytól várható

⁸⁸ Vogl 1929: 138–139.

⁸⁹ Vogl 1929: 142.

⁹⁰ Vogl 1929: 142.

⁹¹ Vogl 1929: 149.

⁹² Vogl 1929: 151.

a megoldás; a hipnózis vagy az operatív beavatkozások segítségével szerinte felcsillan a remény, hogy „az emberiség a homosexualitástól, a nemi hajlam ezen beteges és nem kívánatos megnyilvánulásától idővel végleg megszabadul”.⁹³

Vogl írása is jól mutatja, hogy a rendőrségen belül is számos eltérő nézet, felfogás figyelhető meg a homoszexualitás kérdésével kapcsolatban. Általánosságban mégis megállapíthatjuk, hogy a szigorúbb büntetés vagy az orvosi – legyen az pszichiátriai vagy sebészeti – megoldások alkalmazása melletti érvelés inkább kivételesnek tekinthető – még akkor is, ha a korszak egyik meghatározó kriminális munkájában jelent meg –, s bár a jelek arra mutatnak, hogy az 1920-as, 30-as években a homoszexuálisok erőteljesebb rendőrségi felügyelet alatt álltak, az első világháború idején kikristályosodó, meglehetősen liberálisnak tekinthető rendőrségi koncepció alapjaiban nem változott meg.

* * *

A tanulmányunkban felvonultatott forrásokból jól kirajzolódik az a kép, amelyet a rendőrség, illetve a sajtó alkotott a 20. század első felében az ekkoriban virágzó nagyvárosi *queer* szubkultúráról. A szexuális másság sajtó-, illetve rendőri diskurzusának elemzése alátámasztani látszik Kurimay Anita téziseit, miszerint az 1900-as évektől egészen Magyarország második világháborúba történt belépéséig, politikai rendszertől függetlenül egy viszonylag toleráns hozzáállás jellemezte a kérdés kezelését, ami nagymértékben összefügg azzal, hogy a különböző, normától eltérő szexuális viselkedési formákat immáron tudományos formában, betegségként értelmezték. Ha az nem is jelenthető ki egyértelműen, hogy ez a relatíve liberális, ámde a *queerek* megfigyeléséről, regisztrálásáról (és adott esetben megbüntetéséről) lemondani nem akaró hatalmi álláspont egybevág a társadalom, a városlakók véleményével, mégis úgy tűnik, hogy a *queer* szubkultúra jelenléte a városban élők számára a modern metropolisz egyik természetes velejárója, érdekes színfoltja, néha esetleg fenyegető jelensége lehetett.

FORRÁSOK

A Város, 1932.

Budapesti Hírlap, 1895, 1908, 1909, 1910.

Detektív, 1921.

Közbiztonság (Rendőri Lapok), 1912.

Magyar Detektív, 1927, 1929, 1930.

Népszava, 1908, 1909, 1910, 1912.

Pesti Futár, 1908.

Pesti Hírlap, 1900, 1907.

⁹³ Vogl 1929: 152.

- Borbély Zoltán – Kapy Rezső (szerk.) 1942: *A 60 éves magyar rendőrség 1881–1941*. Halász Irodalmi és Könyvkiadó Vállalat, Budapest.
- Gúthi Soma 1908: *Homosexuális szerelem. (Tuzár detektív naplója.)* Kunossy, Szilágyi és Társa, Budapest.
- Jelentés a Budapest fő- és székvárosi állami rendőrség 1903. évi működéséről.* Országos Központi Községi Nyomda Rt., Budapest, 1904.
- Laky Imre 1926: *Laky Imre emlékkönyve. Rendőrökről rendőröknek.* Ráth Mór Könyvkiadóvállalata, Budapest.
- Nemes Sándor 1944: *Gyakorlati nyomozás.* Griff Könyvkiadó, Budapest.
- Szatmáry Sándor 1908: *Nagyvárosi erkölcsök. Budapest szexuális élete.* A Magyar Országos Laptudósító kiadása, Budapest.
- Székely Vladimir – Tábori Kornél 1908: *Nyomorultak, gazemberek.* A Nap Újságvállalata, Budapest.
- Székely Vladimir – Tábori Kornél [1910?]: *Beteg szerelem.* „A Nap” nyomdája, Budapest.
- Vogl József 1929: Homosexualitás. In: Turcsányi Gyula (szerk.): *Modern bűnözés.* I. kötet. Rozsnyai Károly Kiadása, Budapest, 115–152.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bihari Péter 2008: *Lövészárkok a hátszágban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországn.* Napvilág Kiadó, Budapest.
- Domeier, Norman 2010: *Der Eulenburg-Skandal. Eine politische Kulturgeschichte des Kaiserreichs.* Campus Verlag, Frankfurt–New York.
- Eszenyi Miklós 2006: „Férfi a férfival, nő a nővel”. *Homoszexualitás a történelemben, a társadalomban és a kultúrában.* Corvina, Budapest.
- Gyáni Gábor 1998: A reguláló gondoskodás. In: Léderer Pál – Tenczer Tamás – Ulicska László (szerk.): „A tettetésnek minden mesterségében jártasok...” *Koldusok, csavargók, veszélyeztetett gyerekek a modernkori Magyarországon.* Új Mandátum, Budapest, 11–29.
- Houlbrook, Matt 2006: *Queer London: Perils and Pleasures in the Sexual Metropolis, 1918–57.* University of Chicago Press, Chicago.
- Kórász Krisztián 2013: A homoszexualitás demedikalizációja – a büntől, büntetéstől az egyenlőség felé. *Lege Artis Medicinae* (23.) 5–6. 316–320.
- Kurimay, Anita 2012: *Sex in the “Pearl of the Danube”: the history of queer life, love and its regulation in Budapest, 1873–1941.* (Ph.D. dissertation.) Rutgers University, New Brunswick.
- Smaal, Yorick 2007: The Emergence of a Homosexual Subculture in Queensland, 1890–1914. *Queensland Review* (14.) 2. 13–28.
- Perényi Roland 2005: A „figyelő, megelőző és felfedező” rendőrség és az ezredéves ünnepek. Egy bűnözői névjegyzék tanulságai. *Budapesti Negyed* (13.) 1–2. 63–92.
- Perényi Roland 2012: *A bűn nyomában. A budapesti bűnözés társadalomtörténete 1896–1914.* L'Harmattan, Budapest.
- Takács Judit 2003: A homoszexualitás mint magyar találmány – Kertbeny Károly irodalmi és (homo)szexológiai munkássága. In: Láczy Magdolna (szerk.): *Nők és fér-*

- fiak... avagy a nemek története.* (Rendi társadalom – polgári társadalom 16.) Nyíregyházi Főiskola Gazdaságtudományi Kar, Nyíregyháza, 392–400.
- Takács Judit 2016: Homoszexuálisok listázása a 20. századi Magyarországon. *Korall* (17.) 66. 5–31.
- Zelei Dávid 2014: Egy kokott-karrier olvasatai: a Málnás Elza-gyilkosság, a tömegesedő nyilvánosság és Budapest. In: Perényi Roland (szerk.): *Holttest az utazókosárban. A Málnás Elza-rejtély.* Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, 24–33.

Hanzli Péter

„A rendszerváltás előtt titokként kellett megélni”

Életútinterjúk meleg férfiakkal a hatvanas–nyolcvanas évekről

A magyarországi homoszexualitás történetével kapcsolatos kutatások nemrégiben kezdődtek meg hazánkban. Míg a 90-es években a témával kapcsolatban már jelentős szociológiai vagy éppen pszichológiai vizsgálódások folytak, s ezekről sorra jelentek meg publikációk, a kifejezetten történeti kutatásokra a 2000-es évekig várni kellett. A témában rendkívül fontosak Takács Judit kutatásai, aki többek között a „homoszexuális” szó megalkotójával, Kertbeny Károllyal foglalkozott, egyben sikerült beazonosítania sírhelyét is.¹ Kurimay Anita a Rutgers Egyetemen megvédett – magyarul egyelőre nem olvasható – doktori disszertációjában a budapesti homoszexuális (*queer*) kultúrát vizsgálta, az 1873 és 1941 közötti időszakban, de bizonyos kutatási eredményeiről – így Tormay Cécile-nek a húszas évek egyik legérdekesebb szerelmi botrányperében való érintettségéről – magyar publikáció is megjelent.² Ki kell emelnünk továbbá Borgos Anna munkáját, aki nőtörténeti kutatásai mellett elsősorban azt vizsgálta, hogy miként jelent meg a homoszexualitás a pszichiátriai szakirodalomban az egyes korszakokban – az első világháborút megelőzően vagy a Kádár-rendszerben –, de tanulmányozta a nemi szerepek áthágását is Vay Sándor/Sarolta példáján.³ Fontos fejlemény, hogy 2013-ban a kutatás szervezettebbé vált. Ekkor vette kezdetét ugyanis az MTA BTK Szociológiai Intézetében, Takács Judit vezetésével, Csiszár Gábor, P. Tóth Tamás és mások közreműködésével *A homoszexualitás 20. századi társadalomtörténete az 1990 előtti Magyarországon* című, 2017-ig tartó OTKA-kutatás. Ennek már több részeredménye is napvilágot látott, például amely *Az Est* című napilap alapján a nemváltások és nemi szerep-áthágások 1910 és 1939 közötti médiareprezentációját elemezte,⁴ illetve az ún. „Idegbizottság” szerepéről a homoszexualitás hazai dekriminalizálásában.⁵

Magyarországon 2015-ig nem készült olyan interjúkötet, amely idősebb, a Kádár-rendszerben szocializálódott meleg férfiak életét mutatta volna be. Ezt

¹ Takács 2008, 2009.

² Kurimay 2012, 2015. A szerzővel készült egy interjú is, melyben fontosabb kutatási eredményeiről is beszámol: Horváth 2013.

³ Borgos 2013.

⁴ Takács–Csiszár 2014; Takács–P. Tóth 2016.

⁵ Az ezen a néven 1951-től működő Egészségügyi Tudományos Tanács (ETT) ügynevezett „Ideg-elme szakbizottsága” 1958-ban tárgyalta „A homoszexualitás néhány orvosi és büntetőjogi problémájáról” című előterjesztést. Megállapításaik jelentős hatással bírtak az 1961-es törvény szemléletére. (Takács–P. Tóth 2016.)

a hiányt pótolta az azonos című dokumentumfilmhez⁶ kapcsolódó *Meleg férfiak, hideg diktatúrák* című munka.⁷ A kötet fontos előzménye volt a Labrisz Lesbikus Egyesület által készített, *Eltitkolt évek* című dokumentumfilm,⁸ illetve az ahhoz kapcsolódó, részben annak anyagából szerkesztett interjúkötet.⁹

Az *Eltitkolt évek* megjelenése után másfél évvel született az ötlet, hogy készüljön idősebb meleg férfiakról szóló film és interjúkötet is.¹⁰ Több mint kétéves előkészítés, mintegy kétévnnyi forgatás és további utómunkálatok eredményeként készült el a dokumentumfilm, amelyet szintén Takács Mária rendezett. A filmben három harmincas meleg férfi kérdezi riporterként az interjúalanyokat, lehetőséget adva arra is, hogy ütköztessék a különböző generációk tapasztalatait. Az így készült oral history interjúkat egy külső stáb is rögzítette, illetve azokat a kreatív jeleneteket is, amelyekben a készítőik igyekeztek megidézni a kort vagy az egyes helyszíneket, helyzeteket. Az interjúalanyok válogatásánál alapvetően két szempont érvényesült. Az első a teljes névvel, arccal való szereplés volt – ami megnehezítette az alanyok elérését, hiszen az idősebb meleg férfiak közül sokan ma sem vállalják fel identitásukat. A sokszínűség volt a másik szempont: különböző társadalmi csoportokba tartozó, eltérő életkorú és foglalkozású férfiak szólaljanak meg, lehetőleg ne csak Budapestről, hanem más településekről is. A nyilatkozókhöz nagyrészt ismeretségi körökön keresztül jutottak el, valamint hirdetéssel is próbálkoztak annak érdekében, hogy elérjék a rejtőzködőbb csoportokat.

A filmben hét interjúalany, a kötetben összesen tizenhárom megszólaló szerepel. A legfiatalabb 1961-es, a legidősebb 1943-as születésű, így az interjúalanyok

⁶ Meleg férfiak, hideg diktatúrák (r.: Takács Mária, 2015). Más országokban is készültek már hasonló, elsősorban interjúkra épülő dokumentumfilmek, például: Before Stonewall (r.: Greta Schiller – Robert Rosenberg, 1984, USA); After Stonewall (r.: John Scagliotti, 1999, USA); 175. paragrafus (r.: Rob Epstein – Jeffrey Friedman, 2000, USA); A titkos klub (r.: Kenneth Elvebakk, 2003, Norvégia); Katzenball (r.: Veronika Minder, 2005, Svájc); Stonewall Uprising (r.: Kate Davis – David Heilbroner, 2010, USA); Coming out – leszbikusok és melegek az NDK-ban (r.: Andreas Strohfeldt, 2013, Németország); Coming Out! The Fabulous History of Gay Scotland (r.: John MacLaverly, 2015, Egyesült Királyság).

⁷ Hanzli et al. (szerk.) 2015.

⁸ *Eltitkolt évek* (r.: Takács Mária, 2009). Megtekinthető: http://film.indavideo.hu/video/f_eltitkolt_evek – utolsó letöltés: 2016. szeptember 19.

⁹ Borgos (szerk.) 2011. A kötetről részletesebben: Borgos 2014: 123–146. Mindez egy folyamatosan zajló munkának, egy magyarországi leszbikus „oral herstory” archívum építésének a része. A Labrisz Lesbikus Egyesület 2008-ban indult, az EGT és a Norvég Finanszírozási Mechanizmus által támogatott projektjéről részletesebben lásd: <http://www.labrisz.hu/herstory> – utolsó letöltés: 2016. szeptember 19. Több olyan archívum is létezik világszerte, amely foglalkozik LGBT személyek interjúinak gyűjtésével: Lesbian Herstory Archives (New York), Stonewall National Museum & Archives (Fort Lauderdale), ONE National Gay & Lesbian Archives (Los Angeles), IHLIA (Amszterdam); Schwulesmuseum (Berlin), SKUC-LL (Ljubljana), OLA-Archívum (Varsó).

¹⁰ Mindehhez szomorú apropót adott Dr. Romsauer Lajos, korai magyarországi melegaktivista, a Homérosz Egyesület elnökének 2011-ben bekövetkezett halála (Hanzli 2011).

– a kötet megjelenésének időpontjában – 54–72 év közöttiek voltak.¹¹ Többségük budapesti, illetve jelenleg a fővárosban él (a tizenháromból kilenc fő), ám több interjúalanyuk is volt hosszabb-rövidebb kapcsolódása valamely vidéki városhoz.¹² A megszólalók többsége valamilyen értelmiségi munkakörben dolgozik, illetve dolgozott nyugdíjazásáig. Találunk köztük pedagógust, újságírókat, nyelvészt, ügyvédet, gyógyszerészt, de szállodai vendéglátó, nyomdász, kereskedő, kertészt, postai alkalmazottat, vasutast és transzvesztita előadót is. Az interjúk szerkezete egy, még az *Eltitkolt évek*hez készített kérdéssorra épült, természetesen úgy, hogy az meleg férfiakra jobban használható legyen. Minden interjúról, a kifejezetten a kötetbe szánt beszélgetésekről is videofelvétel készült, amelyek a projekt blogoldalára is felkerültek.¹³ Az interjúkat a nyilatkozók által rendelkezésre bocsátott személyesebb jellegű fotók, valamint a Háttér Archívum és könyvtár¹⁴ birtokában lévő felvételek kísérik. A beszélgetéseket kiegészítik a szövegdobozokban található további információk, bizonyos fogalmakkal, személyekkel, szervezetekkel vagy helyszínekkel kapcsolatban.¹⁵

Az interjúkból megismert életutak a Kádár-korszak idején a társadalmi helyzetből eredő különbségeknek köszönhetően sok eltérést, ugyanakkor bizonyos kérdésekben sok hasonló vonást is mutatnak. Jelen tanulmány célja e hasonlóságok és különbözőségek bemutatása a szerző közreműködésével készített interjúkötet alapján.¹⁶ Olyan témákról ejtünk szót, mint a kamasz- és fiatalkori önelőfogadás, a melegséggel kapcsolatos információk (illetve azok hiánya), az előbújás (illetve annak hiánya vagy részlegessége), az ismerkedés, a melegség megélése a kádári diktatúrában, a hivatalos szervek homoszexualitáshoz való hozzáállása, a közösségek szerepe, vagy a hazai LGBT-mozgalom kezdetei.

¹¹ Ez azt is jelenti, hogy amikor az interjúalanyok legtöbbje kamaszkorú vagy fiatal felnőtt lett, Magyarországon már nem volt büntetendő a férfiak közötti szexuális kapcsolat (kivéve a 20. év, 1978-tól pedig a 18. év alatti azonos nemű személlyel). Ez a változás az 1961-ben elfogadott, s 1962-ben életbe lépett új büntető törvénykönyvnek volt köszönhető. De az is igaz, hogy az interjúalanyok többsége nem volt tisztában a pontos jogi szabályozással, ezért inkább a homoszexualitással kapcsolatos társadalmi előítéletektől tartott, nem pedig a jogi következményektől. A dekriminalizáció előzményeiről és körülményeiről bővebben: Takács–P. Tóth 2016: 226–242.

¹² Hódmezővásárhely, Kecskemét, Keszthely, Középbogárd, Miskolc, Nyírbátor, Nyíregyháza, Pécs, Pécs-Somogy, Sátorhely, Siófok, Szeged, illetve az alföldi tanyavilág.

¹³ Az eddig elkészült videók megtekinthetők: <http://melegferfiak.blog.hu> – utolsó letöltés: 2016. szeptember 19.

¹⁴ A Háttér Társaság 1995-ös megalakulása óta gyűjti és rendszerezi az LGBT+ emberekkel kapcsolatos könyveket, folyóiratokat, filmeket, újságcikkeket, ezek adatait, illetve plakátokat, kisnyomatványokat és egyéb tárgyi emlékeket. Bővebb információ: <http://www.hatter.hu/szolgal-tatas/archivum-es-konyvtar> – utolsó letöltés: 2016. szeptember 19.

¹⁵ Az ezek közötti tájékozódást fogalom- és névmutató segíti (Hanzli et al. [szerk.] 2015: 351–352).

¹⁶ Fontos kiemelni, hogy mivel nem kvantitatív kutatásról van szó, a megszólaló személyek összességét nem lehet reprezentatív mintának tekinteni. Az interjúk relatíve alacsony számán túl ez azért is van így, mert a nem anonim jelleg miatt pont a rejtőzködő meleg férfiak tapasztalatai nem tudnak megjelenni az interjúkban.

„NEKEM KELLETT ÖSSZEKAPARNI EZEKET A TUDÁSOKAT”

Az egyéni életút felvázolásához a beszélgetések hangsúlyos részét képezte a melegség elfogadásának (vagy éppen el nem fogadásának) kérdése: az, hogy ki, mikor, hogyan szembesült saját homoszexualitásával, milyen stratégiái voltak ezzel kapcsolatban, egyáltalán milyen kifejezéseket használt annak idején saját magára. Lánér László¹⁷ például a következőképpen emlékezik erre a hosszú folyamatra:

„Én csak a rettegést éreztem, meg azt, amit a külvilágtól kaptam: hogy ez egy szörnyűség, egy kimondhatatlan teher, mint egy szörnyű betegség, amivel nem tudtam, hogy lehet együtt élni. De nem tudtam, persze, megváltozni sem, hiába próbálkoztam. Ez azt jelenti, hogy 14-től 22 éves koromig gyakorlatilag az öngyöttrés időszakát éltem meg.”¹⁸

Jó ideig igyekezett küzdeni homoszexualitása ellen:

„Gimnáziumban udvaroltam egy osztálytársnőmnek, mert ugye jártunk diszkóba, valakivel táncolni kellett. [...] Egy nagyon csúnya, kövér lánnyal jártam együtt, mert azt gondoltam, hogy ő veszélytelen. [...] Csókolóztunk, meg ilyesmi, de nem került sor arra, hála istennek, hogy lefeküdjek vele, mert valószínűleg nem is sikerült volna. [...] Nagyon jóban voltam ezzel a lánnyal mint baráttal, de egyáltalán nem éreztem iránta azt, amit én neki hazudni voltam kénytelen. És emiatt is furdalt a lelkiismeret, hogy én hogy átverem szegény szerencsétlent, aki nem tehet semmiről.”¹⁹

Pálfy Balázs²⁰ így emlékezik a saját melegségével való szembesülésre:

„Ha valaki kívülről lát engem egy bizonyos életkorban, mondjuk a tizenéves korom végén, a húszas éveim elején, akkor egy biszexuálisra gondolhatott volna. Holott az érzéseim szerint nem az voltam! De megpróbáltam teljesíteni, megpróbáltam heteroszexuális is lenni. [...] Ezt a furcsaságot valahogy föl kellett dolgoznom, hogy én igazából az azonos nemű barátaim, pasik iránt éreztem szexuális vágyat. És ez a vágy néha beteljesült, csak sajnos igen ritkán, viszont akkor nagyon jó volt. Közben meg azt gondoltam: jó állampolgár leszek, és majd heteroszexualizálom magam. [...] És egy idő után meguntam a kettősséget, és azt mondtam magamnak, na jó, hát ebből elég nekem, inkább leszek meleg.”²¹

¹⁷ Lánér László (1956) újságíró, aktivista, a *Mások* újság főmunkatársa, az 1992-es Pink Piknik és az LMBT fesztiválok egyik szervezője.

¹⁸ Hanzli et al. (szerk.) 2015: 14.

¹⁹ Hanzli et al. (szerk.) 2015: 15.

²⁰ Pálfy Balázs (1957) újságíró, rádiós műsorvezető, szerkesztő, a Magyar Rádió és a Tilos Rádió munkatársa.

²¹ Hanzli et al. (szerk.) 2015: 280.

Sokan beszámoltak róla, hogy fiatalkorukban rendkívül nehéz volt a homoszexualitással kapcsolatos információkhoz jutni. Ami pedig rendelkezésre állt, az meglehetősen negatív volt. Pálfi Balázs a következőképpen emlékezik erre:

„Nekem kellett összekaparni ezeket a tudásokat. Az első könyv, amiben egyáltalán erről olvastam, az *Orvos a családban*²² volt. Aztán emlékszem dr. Hirschler Imre: *A nők védelmében* című művére is.”²³ [...] Időközben elkezdtem a nyírbátori városi könyvtárba járni. Sokat olvastam, és mindent, ami ezzel kapcsolatos volt, begyűjtöttem. Kár, hogy ez nagyon kevés volt. És aztán amikor úgy 15-16 éves lehettem, volt egy kalandom olyasvalakivel, aki jobban benne volt már a meleg kalandozásokban, és ő nyitogatta a szemem. Mesélt arról, hogy vannak ismert emberek is a homoszexuálisak között, írókat emlegetett, Shakespeare-t és ókori szerzőket. Én akkor döb-bentem rá, hogy nem egyedül létezem ilyen vágyakkal a világban.”²⁴

Láner László ezt a következővel egészíti ki:

„Éppen azért, mert ez annyira tabu volt, és annyira el volt nyomva, egyszerűen az emberekben kialakult egy olyan érzék, hogy sokkal kisebb, apróbb jelekre is reagáltak. Állítom, hogy a melegek sokkal inkább észrevették, mondjuk, egy regényben, hogyha volt egy nagyon elrejtett meleg utalás. Senki nem vette észre: olvasta a nagyközönség, sikerkönyv volt; egy meleg azonban majdnem százszázalékos biztonsággal kiszúrta magának, hogy »itt ez a mondat nekem szól.«”²⁵

Flecker István²⁶ meghatározó irodalmi és filmes emlékekről is beszél, majd megemlíti az 1987-ben megjelent *Vadnarancsok II.* című kötetet:

„Azt mondhatnám, hogy abban a könyvben archetípusok voltak. Vagyis a tanulmány leírta, hogy milyen típusú melegek léteznek, s ezek a melegek milyen társadalmi körökben mozognak.”²⁷

²² A kötet *Az idegrendszer betegségei* című fejezetben foglalkozik a témával, a pszichopátia magyarázatánál: „Személyiségfejlődési zavarnak tartják, nem betegségnek. [...] A pszichopáták egyik csoportjába tartoznak a zavart ösztönéletűek, pl. a homoszexuálisok, akik azonos neműek iránt éreznek vonzalmat, továbbá a sadisták és a mazochisták” (Szendei 1971: 42). Számos hasonló idézet található korabeli orvosi és felvilágosító kötetekből, ami jól jelzi, hogy a hatvanas-hetvenes évekre Magyarországon is általánossá vált a homoszexualitás medikalizációja, ami egyébként a büntethetőség eltörlésének fő indoka is volt: Takács–P. Tóth 2016: 226–242.

²³ A kötet egy helyen tartalmaz érintőleges utalást, mégpedig az önkielégítés kapcsán: „Sokkal veszélyesebb az önkielégítés akkor, ha az társasan történik, mert homoszexuális hajlamokat fejleszthet ki” (Hirschler 1958: 131).

²⁴ Hanzli et al. (szerk.) 2015: 283–284.

²⁵ Hanzli et al. (szerk.) 2015: 16–17.

²⁶ Flecker István (1951) televíziós rendezőasszisztens, a Homeros miskolci klubjának vezetője.

²⁷ Hanzli et al. (szerk.) 2015: 181. A *Vadnarancsok* első kötete még 1982-ben jelent meg, Géczy János tollából. A könyv négy, a társadalom perifériájára szorult fiatal – köztük egy homoszexuális férfi – élettörténetének rekonstrukcióját tartalmazza. Az 1987-ben csak töredékes for-

Mocsonaki László²⁸ elmondása szerint mindenkinek jött visszajelzés a médiából is:

„Volt egy *Kék Fény* nevű magazinműsor a hatvanas-hetvenes-nyolcvanas években. Gyerekkoromban, emlékszem, a melegek úgy jelentek meg, hogy vagy őket ölték meg, vagy ők ölték meg valakit. Ilyen történetekben, ilyen szcénákban jelentek meg, és ezzel nehéz azonosulni.”²⁹

Sok esetben fontos szerepe volt a véletlenül elkapott információknak is. Tölgyesy Zoltán³⁰ egyik gyermekkori emléke például a következő:

„Emlékszem, volt egy unokabátyám, aki sportolt, súlyemelt, és mindig fogyasztania kellett. Járt a Gellért gőzébe, és ott órákig üldögélt, próbálta leadni a felesleges kilókat. A nagynéném egyszer előttem mondta: »Ott nem kezdenek ki veled? Mert az ilyen helyeken rengeteg a buzi!« Akkor ez egy információ volt.”³¹

Érdekes kérdés, hogy vajon a meleg férfiak minek is nevezték magukat, illetve azt a szexuális kisebbséget, amelynek tagjai voltak. Flecker István ezzel kapcsolatban a következőt mondja:

„Érdekes módon a hetvenes évek elején az ilyesmi nálunk nem került szóba. Nem jelöltük meg magunkat »buzi«, »meleg«, »homoszexuális« vagy más szavakkal. [...] Ha már mindenáron erről akartunk beszélni, homoszexuálisnak neveztük egymást, vagy esetleg felkiáltottunk, hogy »Az a buzi ott!«”.³²

De még a hazai mozgalom kezdeténél, a nyolcvanas évek végén sem alakult ki egy általánosan használt kifejezés. Láner László a következőképpen emlékezik:

„Határozottan emlékszem, amikor Romsauer Lajostól megkérdezték a riporterek, hogy a melegek, a homoszexuálisok hogy nevezik saját magukat. Ő is bizonytalan-

mában megjelent *Vadnarancsok II.* már kifejezetten a homoszexuálisokkal foglalkozott (Géczi 1987: 155–156). A mai szemmel meglehetősen általánosító könyv a következő típusokat különítette el egymástól: a felső rétegekhez tartozó, zártan élő „palotapincsiket”; a tartós párkapcsolatra törekvő, középrétegbe sorolható „melegeket”; a partnereiket naponta váltogató, első-sorban véceben ismerkedő „buzikat”; valamint a testüket pénzért áruló „striciket” (Géczi 1987: 18–21). Ebben az időszakban további két, szociográfiai jellegű, bár bulvárosabb kötet is megjelent a témában (Eröss 1984; Sombor–Tuscher 1987). Mindhárom művet részletesen bemutatja: Zalai 1994: 25–26.

²⁸ Mocsonaki László (1955) fejlesztőpedagógus, aktivista. 1995–2012 között a Háttér Társaság ügyvivője, 1997–2007 között az LMBT fesztiválok szervezője.

²⁹ Hanzli et al. (szerk.) 2015: 229.

³⁰ Tölgyesy Zoltán (1952) előadóművész, színész, Miss Mandarin néven ismert transzveszta.

³¹ Hanzli et al. (szerk.) 2015: 208.

³² Hanzli et al. (szerk.) 2015: 183.

kodott; azt mondta: talán mondjuk azt, hogy »homók«? Tehát nem volt egy általánosan elfogadott önmeghatározás erre.”³³

A szóhasználat kérdése egyébként az identitás kérdésével is egybekapcsolódik. Az interjúalanyok elbeszéléséből az tűnik ki, hogy a hatvanas-nyolcvanas években nem létezett meleg identitás. Annak kialakulása – egyébként nemzetközi tapasztalatok szerint is – a láthatóvá váló mozgalommal függött össze.³⁴

Mіндеzen tényezők együtt hatásának következtében az interjúalanyok fiatalkorában nem az előbújás, hanem inkább a rejtőzködés, a heteroszexuális elvárásokhoz való igazodás volt a jellemző. Az előbújás pedig kizárólag szűk körben működött – sok esetben nem is fiatalkorban, hanem csak jóval később. Mocsónaki László erre a következőképpen emlékezik: „A hatvanas, hetvenes években a leszbikus és meleg közösség meghatározó túlélési stratégiája a rejtőzködés volt, hogy a vélt vagy valós megkülönböztetést, illetve zaklatást vagy bántalmazást elkerüljék.”³⁵ Láner László – első komolyabb kapcsolata idején történt – előbújását a következőképpen mesélte el:

„Elsőként – 22 éves koromban – a nővéremnek mondtam el: ő teljesen kiborult akkor, egy évig nem beszélt velem. Egy lakásban laktunk, de a köszönésemet sem fogadta; szóval ő nagyon-nagyon kiborult. Az édesanyám szintén, de miután ő nagyon szeretett engem, összeszedte magát, és próbált erről beszélni, és »jaj, istenem, nehogy valami baj történjen!« – aggódott értem. [...] A nővérem erősködött, hogy küldjenek el engem pszichológushoz, aki majd talán ebből kigyógyít. Akkor már nekem megvolt a meleg baráti köröm a barátom révén, és ők ajánlottak egy meleg pszichológust, akinek a címét elmondtam az anyámnak, ő meg a nővéremnek. Elmentem hozzá, jól elbeszélgettünk. Utána a nővérem is elment, és elmagyarázta neki, hogy ezt nem lehet gyógyítani, törődjön bele. Utána egy év elteltével lassan-lassan oldódott a helyzet. [...] Szóval ehhez el kellett telnie egy időnek, de utólag mindig azt mondom, hogy nagyon jó döntés volt.”³⁶

Rakiás Ferenc³⁷ 15 évesen, a hatvanas évek elején nyílt meg édesanyjának. Beleszeretett egy nála tíz évvel idősebb férfiba, és úgy döntött, hozzáköltözik.

³³ Hanzli et al. (szerk.) 2015: 14–15.

³⁴ Mindez tehát nem a Kádár-rendszer sajátossága. Hasonló jelenség volt tapasztalható a 90-es években az egykori keleti blokk többi államában is. A meleg identitás kialakulása Nyugaton is a mozgalom kezdeteihez köthető, csak az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában ez a folyamat a hetvenes években játszódott le.

³⁵ Hanzli et al. (szerk.) 2015: 237–238.

³⁶ Hanzli et al. (szerk.) 2015: 19.

³⁷ Rakiás Ferenc (1948) gyógyszerész, vállalkozó, aktivista. A Műegyetem, a Vám- és Pénzügyőrség, majd az Országos Gyógyszerészeti Intézet munkatársa. A Connection Bt. és a Connection Panzió tulajdonosa, 2001–2003 között a Szivárvány Misszió Alapítvány elnöke.

„Hát, ez után a beszélgetés után két hétig nem nagyon volt otthon kedveskedés egymással. Aztán később, úgy tíz-tizenkét nap után láttam, hogy már kezd enyhülni a dolog, mert anyám ott toporog körülöttem; láttam rajta, hogy szeretne kérdezni vagy mondani valamit. Aztán a végén elkezdtünk erről beszélni, és azt mondta: nézd, Ferike, hogyha ez neked így jó, én nem akarlak téged ebben meggátolni, de hát tudod, hogy ezt nem szabad csinálni. Hát, mondtam, lehet, hogy ilyet nem szabad csinálni, de sok mindent nem szabad csinálni, mégis csinálják az emberek. Majd megpróbálok vigyázni. Azt mondta: jó, hát vigyázz magadra!”³⁸

Több interjúalany – különböző okokból – soha nem bújta elő családjának. Ennek ellenére arról számoltak be, hogy később megtudták: szüleik tisztában voltak homoszexualitásukkal, ám ezt a témát sem ők, sem maguk nem hozták elő. Egyszerűen nem beszéltek soha erről, úgy tettek, mintha az nem is létezne. A szakirodalom erre a jelenségre külön elnevezést is használ: ez a „transparent closet”, amelyre egy magyar fordításban „üvegszekrényként” is hivatkoznak.³⁹ Hosszú ideig így működött ez – a paraszti gyökerekkel rendelkező – Pálfi Balázs esetében:

„A melegségem nem igazán volt a családban téma. Abban a korban, abban a szocio-kulturális közegben, amiben én felnőttem, ez teljesen magánügy volt. [...] És ez a »nem volt téma« léghő könnyen kialakítható volt, mert időközben eltávolodtam a családomtól. Egy kisvárosban nőttem fel, egy megyeszékhelyen jártam főiskolára, ott kezdtem el dolgozni, aztán átmentem egy másik megyeszékhelyre egy új állásba, aztán idejöttem Pestre lakni és dolgozni.”⁴⁰

Több, eredetileg vidéki interjúalany esetében szerepet játszott a nagyobb településre való költözésben saját melegsége. Mocsonaki László, aki egy Középbogárd nevű, Fejér megyei faluban született, erre a következőképpen emlékezik:

„Középiszkolás éveim végén éreztem, hogy falun melegként élni zűrös dolog lehet. [...] Az ember, ha figyelt, neveket mondogattak a felnőttek, hogy ezzel van balhé, illetve történeteket meséltek arról, hogy ki meleg. Például R. bácsi vasárnap esténként azért üldögél egy üdítő mellett a kocsmában, hogy a fiatal fiúkat nézegesse, vagy a téész egyik brigádvezetője kikezdett egy éjjeliőrrel a lóistállóban. Emlékszem ennél tragikusabb történetre is: valaki akasztásos öngyilkosságot követett el, és

³⁸ Hanzli et al. (szerk.) 2015: 150. Maga a homoszexualitás egyébként akkor már – 1962 óta – nem volt bűncselekmény (az 1961. évi V. törvény, vagyis a büntető törvénykönyv életbe lépése óta). Ha azonban egy húsz év fölötti férfi egy húsz év alatti férfival lépett kapcsolatba, az „természet elleni fajtalanosság” címszóval bűncselekménynek számított, lásd: <http://btk.uw.hu/btk.html> – utolsó letöltés: 2016. szeptember 19.

³⁹ Béres-Deák 2010: 89.

⁴⁰ Hanzli et al. (szerk.) 2015: 280–281. Sokan számoltak be hasonlóról, például Takács Bencze Gábor, aki úgy élt együtt ápolást igénylő apjával és párjával, hogy nem beszélték meg a köztük lévő kapcsolatot (Hanzli et al. [szerk.] 2015: 20).

búcsúlevelében azt írta, hogy titkát elviszi a sírba. Később mondogatták, hogy buzi volt, és ez volt a titka, amit elvitt magával a sírba. [...] Éreztem, hogy ez nem lesz jó így. [...] Tudatosan bennem volt, hogy nagyvárosba menjek, a nagyvárosnak a biztonságát érzem magam körül.”⁴¹

Többen a többségi társadalom, illetve a család elvárásainak megfelelően heteroszexuális kapcsolatokat alakítottak ki, adott esetben házasságot is kötöttek. Jó példa erre Nádasy Ádám,⁴² aki nagyon nehezen tudta elfogadni saját homoszexualitását. A vele készült interjúban az egész az ekcémához hasonlítja, amelytől szeretett volna megszabadulni.⁴³ Nagyon szeretett volna „normális” lenni: ennek érdekében is házasodott meg. A dolog működött is egy ideig, de aztán megint kezdtek előtörni férfiakkal kapcsolatos vágyai. Amikor már nem tudta ezt tovább csinálni, elmondta a feleségének, és útjaik szétváltak. De nehezen tudta új, meleg életét elkezdeni. Pszichológushoz ment. Ő végül azt tanácsolta neki, hogy „szerezzen pasit magának”, ha ez annyira fontos.

„Bölcs és öreg volt a pszichológus. Ezek számítanak. És én sem voltam már fiatal, ez fontos. 27 éves voltam szerintem, a hátam mögött egy házassággal meg mindenfélével.”⁴⁴

„TESSEK MONDANI, MIT TETSZIK AKARNI?”

A férfiak közötti ismerkedésnek különböző terei voltak a Kádár-korszakban. Ezek egyik legfontosabb csoportját az ún. cruising areák,⁴⁵ vagyis az utcán vagy parkokban történő ismerkedések jelentették. Tölgyesy Zoltán erre így emlékezik:

„Nyilvános helyek voltak, azok a bizonyos »cruising area«-k, ahol ismerkedni lehetett. Voltak ilyen helyek... [...] Az én időmben sajnos eléggé triviális helyeken: nyilvános vécék környékén, mondjuk, az Astoriánál, az EMKE-nél lehetett ismerkedni, ahol én nagyon sokáig rettegtem végig is menni, mert hátha olyan valaki jön, aki tudja, és akkor azt gondolja, hogy én is.”⁴⁶

⁴¹ Hanzli et al. (szerk.) 2015: 228.

⁴² Nádasy Ádám (1947) nyelvész, költő, műfordító, esszéista, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Angol Nyelvészeti Tanszékének egyetemi tanára, 1997-től 2003-ig tanszékvezető.

⁴³ Hanzli et al. (szerk.) 2015: 116. Az interjúban ezzel kapcsolatos stratégiájára a „stigmame-nedzsment” kifejezést is használja, amit eredetileg egyik barátja fogalmazott meg (Hanzli et al. [szerk.] 2015: 137).

⁴⁴ Hanzli et al. (szerk.) 2015: 121.

⁴⁵ A „cruising” kifejezést magyarul „portyázásnak” vagy „cirkálásnak” is szokták fordítani.

⁴⁶ Hanzli et al. (szerk.) 2015: 207.

A vécébeli ismerkedésről Rakiás Ferenc is szót ejt: „Elmondták nekem, hogy ha én annyira nagyon »be vagyok sózva«, akkor menjek el a Kálvin térre: ott a Nemzeti Múzeum előtt van egy férfivécé, és ott biztosan fogok valami partnert találni.”⁴⁷ A nyilvános vécék és sétahelyek összefüggő hálózatáról is beszélt: „Ha este elindultál mondjuk a Keletitől föl a Felszabadulás térig, akkor ugye ott kezdődött a Blaha Lujza téren az EMKE, mentél tovább, az Astoriánál a vécé, még tovább, elmentél a Deák térre, ott volt a következő vécé.”⁴⁸ Az utcai ismerkedés mikéntjével kapcsolatban Tölgyesy Zoltánnak is vannak emlékei:

„Ilyenek voltak például utcán ismerkedve is, hogy megállsz egy kirakatnál, és egyszer csak látod, hogy mögötted már nem a kirakatot nézik, vagy a kirakatban lévő dolgot, hanem téged, az üvegből. Akkor továbbmész; a következő kirakatnál, ami egész más (mondjuk az cipő volt, ez meg egy illatszer), megint ott áll, és megint néz. Szóval a negyedik kirakatnál már csak megkérdedez: »Tessék mondani, mit tetszik akarni?«.”⁴⁹

A vécébeli ismerkedésnek azonban megvolt a veszélye is. Mocsonaki Lászlót például egyszer megtámadták egy nyilvános vécében. Minderről így emlékezik:

„A pesti korzón történt 1981-ben. Egy nyári vasárnap este kimentem, amikor megjöttem vidékről, és lementem pisilni mindenféle »rossz« szándék nélkül. Lerohantak, és mindenkit vertek, engem is. Kiderült, hogy egy fiatalokú társaság járt a korzóra már hetek óta, és melegekre vadásztak. E társaság tagjait a rendőrség elfogta, többet közülük a büntetőeljárás végén letöltendő szabadságvesztésre ítélték. Ez nagyobb visszhangot kapott az akkori médiában (*Kék Fényben*, *Esti Hírlapban*).”⁵⁰

⁴⁷ Hanzli et al. (szerk.) 2015: 149.

⁴⁸ Hanzli et al. (szerk.) 2015: 151. Hasonló, csak éppen fordított, kis mértékben hosszabb útvonalat közöl Tóth László egy 1991-es írása: „a Duna-korzóról kiindulva a Váci utca, a Felszabadulás tér, a Kossuth Lajos utca Puskin mozi felőli oldala és a Rákóczi út ugyanezen oldala az Emkéig” (Tóth 1991: 65).

⁴⁹ Hanzli et al. (szerk.) 2015: 207–208. Az ismerkedés e formája a vidéki városokban is meghatározó volt, sőt ott nem is nagyon volt más lehetőség. Erről több interjúalany is beszámol, például: Pálos Attila (Hanzli et al. [szerk.] 2015: 64), Vásárhelyi Lajos (Hanzli et al. [szerk.] 2015: 99), Mocsonaki László (Hanzli et al. [szerk.] 2015: 231–233), Karády Gyözy (Hanzli et al. [szerk.] 2015: 335).

⁵⁰ Hanzli et al. (szerk.) 2015: 236. Mocsonaki később azt is elmondja, hogy „súlyos bűncselekményről volt szó: a hatalom jelzi a büntetési tétellel, hogy ez nem elfogadható”. Az adott esetben valószínűsíthetően garázdaság bűncselekményében indulhatott eljárás. Mocsonaki egyébként pár évvel később, pártfogó felügyelőként is kapcsolatba került egy hasonló „buziverő” csoporttal, akik a Kálvin téri és egy Tanács körúti vécében vertek össze melegeket. Hasonlóról más interjúalany nem számolt be, de például a *Vadnarancsok II.* című kötetben is találunk hasonló eseteket (Géczi 1987: 315).

A fürdők sokak által ismert – és a nyilvános vécéknél feltétlenül igényesebb megoldást jelentő – ismerkedő helynek számítottak. Lánér László erről a következőképpen beszél:

„Azokról szinte azt lehet mondani, hogy kizárólag meleg közönség volt. Vagy legalábbis ott nagyon bátran ismerkedtek a melegek. Sőt talán sokan a fürdőekben éltek szexuális életet, mert máshol nem volt rá lehetőségük. [...] Tündértónak hívták a Lukács uszodának az iszapfürdő részét, ami egy kibetonozott medence volt, csak iszappal volt alul terítve [...]. Oda se reumás öregurak jártak este, hanem melegok kizárólag, és a kabinosok leoltották este a villanyt azért, hogy nyugodtan lehessen szexelni. Zárás előtt fél órával gyújtották fel, vagy jelezték, hogy »most már vége van a bulinak, fiúk, majd holnap gyertek legközelebb.«”⁵¹

A zárt fürdők mellett egyes strandok vagy fürdők napozó részei is ismerkedő helyek voltak. Takács Bencze Gábor⁵² többek között a Gellért napozójában ismerkedett.

„Véletlenül egyszer fölmentem a Gellértnek a napozójába. De nem mintha valaki mondta volna, hogy ott melegok vannak. A húgom rendszeresen járt oda, és mondta, hogy »Gyere már föl! Miért nem jössz föl napozni? Miért itthon próbálsz az erkélyen?«. És akkor fölmentem a férfinapozóba. Ott volt életemben először az, amit én az első igazi melegkapcsolatnak tartok – hogy összenéztünk egy fiúval, és elmentünk haza.»⁵³

Budapest legfontosabb, jellemzően melegok által látogatott szórakozóhelye az egykori Felszabadulás téren lévő Egyetem presszó volt, amely a hatvanas évek végétől egészen 1990-ig létezett. Rakiás Ferenc a következőképpen emlékezik rá:

„Az Egyetem presszó egy csodálatos hely volt. Kicsi volt, szűk volt; este kilenc vagy tíz óra környékén alakult át tulajdonképpen. [...] Általában ha csöngettek – mert ugye zárt volt a hely –, akkor Misike volt az, aki megjelent az ajtóban. Megnézte, ki az: ha Misike ismerte, beengedte; ha Misike nem ismerte, azt mondta, hogy nincs hely. [...] A presszóban ott volt az Éva, a pincérnő, a pultosnő, a bárpult, ott volt a ruhatáros, és ott volt Lantos Zsuzsa. Lantos Zsuzsa zongorált: »Szemetes az én szerelmem, a legnagyobb szemét benne...« – énekelte, és fantasztikus volt. [...] Annak olyan feelingje és olyan hangulata volt, hogy ha egy picike asztalnál volt négy kis

⁵¹ Hanzli et al. (szerk.) 2015: 16–17. A fürdőkről mint ismerkedő helyekről számos interjúalany számolt be, de érzékletes képet nyújt róla a *Vadnarancsok II.* című kötet egyik interjúalánya is (Géczi 1987: 58).

⁵² Takács Bencze Gábor (1943) nyomdász, fotóriporter, újságíró, 1991–2008 között a *Mások* újság főszerkesztője.

⁵³ Hanzli et al. (szerk.) 2015: 15. Hasonlóan népszerű volt a Palatinus strand meztelennapozója, ahol Karády Győzy például Romsauer Lajossal ismerkedett meg (Hanzli et al. [szerk.] 2015: 346).

puff, és te az ötödik puffot oda akartad rakni, akkor boldogok voltak, hogy odaültél, és elkezdtünk barátkozni, beszélgetni.”⁵⁴

Az Egyetem presszó nemzetközi szinten is ismert volt. Mint ahogy Pálos Attila⁵⁵ mondja:

„Szerintem azt mindenki tudta, hogy az Egyetem egy meleg hely. [...] Már akkor bent volt a külföldi prospektusokban, meg ilyen bédekkerekben,⁵⁶ hogy hova kell menni, ha Pestre jönnek.”⁵⁷

Az ismerkedés, illetve a meleg közösségi élet további fontos színterét jelentették a házibulik. Ezekre Láner László a következőképpen emlékezik:

„Voltak jól ismert, nagy házak, ahol száz-kétszáz-háromszáz embert hívtak meg egy partira. Az olyan esemény volt, ahová meg kellett hogy hívják az embert; nem lehetett csak úgy bemenni, mint egy melegbárba. De ha meghívtak ebbe a körbe, akkor utána hetekig arról beszéltek a melegek – aki nem volt ott, az is –, hogy mi minden történt. És ott indult meg tulajdonképpen a magyar transzvesztita művészet, ezek voltak a melegágyai.”⁵⁸

Mindezt kiegészíthetjük Rakiás Ferenc emlékeivel az egyik legismertebb házibuliról, az úgynevezett Őze bárról:

„Ez egy Kőbányán lévő családi ház volt egy hatalmas pincével. Ezt a pincét mi saját kezűleg átalakítottuk, és berendeztük egy szabályos bárrá. A hatvanas évekről van

⁵⁴ Hanzli et al. (szerk.) 2015: 157–158.

⁵⁵ Pálos Attila (1946) pécsi kereskedő, bolttulajdonos.

⁵⁶ Itt az 1970 óta megjelenő, ma is létező *Spartacus*-ról van szó. A meleg útikönyvet a németországi Bruno Gmünder Kiadó adta ki, mely a fellelhető információk – általában területi képviselők beszámolóit – alapján részletesen bemutatta az egyes országokban a homoszexualitás jogi megítélését, s felsorolta a fontosabb ismerkedő helyeket. Természetesen az Egyetem presszó is szerepelt – más meleg ismerkedő helyekkel együtt – a *Spartacus*-ban. Az 1979-es kiadású útikönyv a következő budapesti helyekről tartalmazott adatokat: Egyetem presszó, Diófa étterem, EMKE, Hungária kávéház, a főbb fürdők (Király, Gellért, Palatinus, Rác, Rudas, Széchenyi, Újpesti fürdő), cruising helyek (Gellérthegy, Moszkva tér, Váci utca, Lenin körút, Dohány utca, Rákóczi út, Duna-korzó, Egyetem előtti tér, Astoria, Keleti pályaudvar). Lásd: Stamford 1979: 252–253. Az 1984-es útikönyv már jóval részletesebb adatokat közölt, olyan további helyekkel, mint az Anna eszpresszó, a Bajkál teaház, az Abbázia kávéház vagy a Pepita Oroszlán (Stamford 1984: 348–351).

⁵⁷ Hanzli et al. (szerk.) 2015: 79. Az Egyetem presszóról hosszabb-rövidebb terjedelemben a következő interjúalanyok is mesélnek még: Nádasdy Ádám (Hanzli et al. [szerk.] 2015: 128–129), Tölgysy Zoltán (Hanzli et al. [szerk.] 2015: 217), Mocsonaki László (Hanzli et al. [szerk.] 2015: 241, 243), Kulcsár Károly (Hanzli et al. [szerk.] 2015: 262), Pálfi Balázs (Hanzli et al. [szerk.] 2015: 292), Molnár Tibor (Hanzli et al. [szerk.] 2015: 312, 315–317), Karády Győzy (Hanzli et al. [szerk.] 2015: 340–341).

⁵⁸ Hanzli et al. (szerk.) 2015: 18.

szó, így szinte semmi nem volt. A semmiből kellett bármit is csinálni, viszont hatalmas fellépések voltak, és saját magunk varrtuk a ruhákat.”⁵⁹

„KETTŐS ÉLETEM VOLT SOKÁIG”

Az első szerelem, illetve az első kapcsolat minden interjúalanynál hangsúlyosan megjelenik. Molnár Tibor⁶⁰ első kapcsolatának kialakítására Siófokon, még általános iskolás korában került sor – természetesen titkolózva.

„Ő egy idősebb és magasabb fiú volt, és mikor engem állandóan csúfoltak és kiközösítettek, vagy volt valamilyen probléma a fiúkkal, akkor ő mindig megvédett. [...] Szimpatikusak voltunk egymásnak, és akkor így kialakult ez az egész. [...] Bármikor, amikor találkoztunk, akkor nekem mindig nagyon jólesett. Boldog voltam, és nem is gondoltam semmi másra. Ellenben amíg kialakult, vagy amíg találkoztunk, addig féltem. Hogy ne lássák meg, hogy vele fogok találkozni; nehogy meglássák, hogy együtt voltam vele.”⁶¹

Tanulságos Nádasdy Ádám története is, aki Iván nevű barátjával egy házi-buliban ismerkedett meg:

„Barátaink hozták magukkal, hogy az egyikük feleségének az osztálytársa volt a gimnáziumban. [...] Elejtett valami megjegyzést, hogy vannak, akiknek a szemében az olyan rettenetesen nagy dolog, ha ő megmondja, hogy meleg. Mondom: »Mi vagy?« Ő megrettent, hogy talán nekem ez valami ijesztő dolog, vagy ilyesmi, de én mondtam, hogy »Nonono, nem, pont fordítva!« Pont akkor valaki elkiáltotta magát, hogy elfogyott a cigaretta, valakinek le kellene mennie cigarettáért. Mi egyszerre jelentkeztünk nagyon lelkesen. [...] Májusi éjszaka volt, virágzott az orgona [...] és bizony minden orgonabokrot megtekintettünk, mielőtt visszatértünk. Hát akkor úgy elkezdtünk... együtt élni. És 18-20 évig voltunk együtt.”⁶²

Rendkívül romantikus Tölgyesy Zoltán egyik, vonatos ismerkedésének története:

„Egy fiúval mindig néztük egymást Leninvárosban. Egy napot ugyanis mindig vidéken dolgoztam az első munkahelyemen, ő is ugyanott dolgozott, és mindig a vasúti pályaudvaron találkoztunk. Ő Miskolc felé ment, én meg Pest felé. Egyszer valahogy mégis egy vonatra keveredtünk [...] és akkor már nézegettük egymást. Én hát-

⁵⁹ Hanzli et al. (szerk.) 2015: 157.

⁶⁰ Molnár Tibor (1959) volt vendéglátós, ENSZ-alkalmazott.

⁶¹ Hanzli et al. (szerk.) 2015: 311.

⁶² Hanzli et al. (szerk.) 2015: 123.

tal ültem neki, de végül addig-addig pakoltam, jöttem-mentem, könyvet levettem, hogy szembekerültem vele. Egyszer csak a bérletére ráírta, hogy HIÁNYOZTÁL – csupa nagybetűvel. Ez olyan romantikus volt! Kimentünk a peronra, beszélgettünk; és ott megcsókolt. Akkor csókolt meg először engem egy férfi. Nagyon megdöbbenem: már hallottam, hogy sok mindent lehet csinálni, de hogy csókolózni is lehet, ez teljesen megdöbbsentett.”⁶³

A családtagok, munkatársak, ismerősök várható reakcióitól félve több interjúalanyunk is melegségével kapcsolatban sokáig mintegy „kettős életet” élt: volt egy nyilvános életük a munkatársak, a család, az ismerősök felé, amelytől szigorúan elvált gondosan titkolt meleg életük. Minderre szemléletes példa egy, a házibulikkal kapcsolatos történet, amelyről Láner László beszél:

„Akkor úgy volt, hogy másnap a munkahelyen [...] hívták egymást a melegek, és sokszor női néven beszéltek egymásról, hogy ne legyen olyan feltűnő: »És tudod, amikor a Rozi bejött abban a rettenetes piros cipőjében...« Konspirált mindenki, de ennek is megvolt a bája. Nem azt mondom, hogy jobb volt úgy élni, mint szabadon, nyilván nem, de ennek volt ez a hozadéka, ez az underground élet, ami romantikus és izgalmas.”⁶⁴

Tölgyesy Zoltán, aki nemcsak melegségét titkolta munkahelyén (céges jogászként dolgozott, majd később butikos lett), hanem azt is, hogy mellette transzvesztita előadóművészként is tevékenykedik, a következőt említi.

„Volt egy fiatal eladólányunk, és bejött, hogy két férfi próbál a próbafülkében női ruhákat; ő még soha nem látott transzvesztitákat! – mondta nekem, aki addigra már nem tudom, hány éve csináltam. Úgyhogy nagyon mulatságos volt. Nem tudta! Kettős életem volt ott sokáig.”⁶⁵

„EGY KÜLÖN ÜGYOSZTÁLY VOLT A RENDŐRSÉGEN BELÜL, AMELYIK CSAK A MELEGEKKEL FOGLALKOZOTT”

Több interjúalany is megemlékezik arról, hogy a rendszer – elsősorban a rendőrség – megfigyelte a melegeket. Az interjúkban elsősorban hallomásból szerzett értesülésekről számolnak be, ám néhány esetben olyan személyes emlékeket is megidéznek, amelyek ugyan közvetetten, de megerősítik a melegекről szóló listák létét. Láner László például így emlékezik ezzel kapcsolatban:

⁶³ Hanzli et al. (szerk.) 2015: 203–204.

⁶⁴ Hanzli et al. (szerk.) 2015: 18.

⁶⁵ Hanzli et al. (szerk.) 2015: 216.

„Ezekről a nyilvántartásokról sokan meséltek: Romsauer is mondta, hogy neki a rendőrség odaadott fényképes nyilvántartásokat, hogy kiket ismer közülük; nem tudom pontosan, hogy mit is akartak tudni. [...] Vastag albumok voltak, fényképekkel, adatokkal, amelyek a rendőrség rendelkezésére álltak. Akik nem bűnözők voltak, hanem homoszexuálisok.”⁶⁶

Szintén ő emlékezik egy másik esetre, mikor már a rendszerváltás után, a *Mások* újság szerkesztőiként meggyűlt a bajuk a rendőrséggel:

„Hogy volt nyilvántartás, az biztos, mert amikor mi 1991-ben hivatalosan csináltuk a *Másokat*, nem sokkal később beidéztek minket a rendőrségre. Azt mondták, hogy nyomoznak egy gyilkosság ügyében, és emiatt kell nekik a nyilvántartás, hogy kik az előfizetőink, meg kik hirdetnek a lapban. Mondtuk, hogy ezt nem adjuk oda, és akkor beidéztek minket a rendőrségre. Ott volt egy kihallgatás, ahol durván verte a rendőr az asztalt, hogy márpedig mi akadályozzuk a nyomozást, és ezért ilyen meg olyan szabálysértési szankciók érnek majd minket. [...] És akkor mondta az egyik kihallgató rendőr [...], hogy »Itt vannak a régi nyilvántartások a fiókomban: nehogy azt gondolják maguk, hogy eldobtuk vagy elégettük.«”⁶⁷

Rakiás Ferencnek két személyes emléke is volt a rendőrséggel kapcsolatban. Egyik osztrák ismerőse – a *Lambda Nachrichten* nevű ausztriai meleg újság munkatársa – budapesti tartózkodása idején viszonyt létesített egy 18 év alatti férfival, és a nyomozás során őt is kihallgatták. „A Haller utcába mentünk be. Az egy külön ügyosztály volt a rendőrségen belül, amelyik csak a melegekkel foglalkozott, és ez a Tavasz őrnagy vagy százados volt az egész osztálynak a vezetője.”⁶⁸ A másik eset a nyolcvanas évek közepén történt. Három hétig nála tartózkodott egy orosz meleg ismerőse, Andrej Bukovszkij, aki megpróbálta elhagyni az országot, ám Hegyes-halomnál elkapták. Rakiást berendelték kihallgatásra, és ekkor tudta meg, hogy ezen időszak alatt végig megfigyelték. Egy ideig igyekezett titkolni, hogyan ismerte meg a férfit, hogy ne kelljen saját melegségéről is beszélnie. A Gellért fürdő helyett így az ismerkedés helyeként a Gellért étteremről beszélt, amikor a rendőr hirtelen félbeszakította, és az asztalra csapva azt mondta:

„Na ide figyeljen! Mindenkinek sokkal egyszerűbb és sokkal jobb lesz, ha most tisztázzuk: mindenki tudja magáról, hogy buzi, nem kell itten megjátszani magát!

⁶⁶ Hanzli et al. (szerk.) 2015: 25.

⁶⁷ Hanzli et al. (szerk.) 2015: 24. Az eset után a *Mások* szerkesztői sajtótájékoztatót tartottak, és elég sok sajtótermék számolt be az esetről. Például: *Magyar Nemzet* 1992. január 23.; *HVG* 1992. február 15. (Láner 1992). Természetesen az újság hasábjain is beszámoltak az olvasóknak a történetekről (*Mások* 1992. február 3–4.), de írt róla az *Advocate* nevű amerikai lap is (Borsos 1992).

⁶⁸ Hanzli et al. (szerk.) 2015: 158. Tavasz őrnagy (vagy más források szerint: százados – valószínűleg egy fedőnévről van szó) személyéről Tölgyesy Zoltán is beszámolt, igaz, ő nem találkozott vele személyesen (Hanzli et al. [szerk.] 2015: 208–209).

Magának is könnyebb lesz, és nekünk is könnyebb lesz, hogyha ettől kezdve őszintén elmond mindent.”⁶⁹

A visszaemlékezők szerint más állami hatóságok, így a Belügyminisztériumnak alárendelt KEOKH (a Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hivatal) is tisztában lehetett egyes személyek homoszexualitásával. Takács Bencze Gábornak egy nyugatnémet barátja látogatása kapcsán kellett a KEOKH-hoz bemennie:

„Amikor a német barátom idejött, és azt akartuk, hogy itt dolgozzon, akkor természetesen neki is be kellett menni a KEOKH-hoz. Akivel beszélt, és mondta neki a nevet és a címet, hogy hol fog lakni, az azt mondta, hogy »Hát ez meleg! Ez homoszexuális.« »Tudom. Azért megyek hozzá« – mondta [...]. A lényeg az, hogy ezek szerint ott én nyilván voltam valahogy tartva.”⁷⁰

„MEGPRÓBÁLTUNK MELEG TÁRSADALMI MUNKÁT VÉGEZNI”

Több interjúalanyunk is bekapcsolódott a hazai LMBT-mozgalomba – mások kívülről szemlélték annak ténykedését. A mozgalom hazai történetét az első magyarországi bejegyzett szervezet, a Homérosz Egyesület⁷¹ 1988-as megalapításától, illetve annak előkészületeitől számíthatjuk. Ezen események fontos tanúja volt Lánér László, aki később a szervezet titkára is lett. A kezdetekről így emlékezik:

„A nyolcvanas évek közepén felmerült néhány meleg emberben Magyarországon, hogy kéne egy meleggyesületet csinálni. [...] De senki nem értette igazán, hogy egy meleggyesület mit tud csinálni, és az mit jelent, mert a szocializmus még elég erősnek tűnt abban az időben. Nem volt civil élet, nem voltak valódi civil egyesületek, nem volt érdekvédelem; a melegek abszolút a föld alatt éltek. Maximum odáig tudtuk elképzelni, hogy valami kis közösség, valami klub, valami szórakozási lehetőség legyen. [...] 1988 májusában alakult meg hivatalosan a Homérosz Egyesület, ami tulajdonképpen egy csoda volt, és nem véletlenül kapott óriási nagy publicitást, mert az értelmiség azt érezte, hogy nemcsak melegügy lenne, hanem társadalmi ügy.

⁶⁹ Hanzli et al. (szerk.) 2015: 101. Az ügynek végül az ő esetében nem lett büntetőjogi következménye (a szovjet állampolgárt kitoloncolták), viszont ezen ügy folyamányaként vesztette el a munkáját.

⁷⁰ Hanzli et al. (szerk.) 2015: 24.

⁷¹ Teljes nevén: Magyar Homoszexuálisok „Homerosz-Lambda” Országos Egyesülete. Lásd: HAK, Homérosz Egyesület iratai. A szervezet különböző dokumentumokban több néven (Homérosz Egyesület; Homeros Egyesület) is szerepel. A teljes névben szereplő Lambda (λ) a görög ábécé 11. betűje, amely nemzetközi szinten a hetvenes évek óta ismert meleg szimbólum.

Mert hogyha a melegek meg tudják csinálni a maguk alulról építkező érdekvédelmi szervezetét, akkor a többiek is meg tudják csinálni.”⁷²

Az alapítókról Láner a következőképpen emlékezik:

„Tizenegy ember alapította meg, mert annyi kellett hozzá; és aki a nevét és az arcát is adta rögtön, az a Homérosz Egyesület elnöke, Romsauer Lajos volt. [...] Volt orvos közöttünk, aki később HIV-vonalon nagyon aktívan tevékenykedett, és a felvilágosítás terén nagyon sokat tett; voltak újságírók is. Tehát azt lehet mondani, hogy nagyjából értelmiségi társaság verődött össze, és ami nagyon fontos volt, hogy lányok is voltak már ott az alapításnál.”⁷³

Az egyesület megalakulását jelentős médiaérdeklődés kísérte. Az egyesület képviselőjében Romsauer Lajos először még inkognitóban („Dr. X. ideggyógyász orvos”-ként feltüntetve) nyilatkozott 1988 februárjában a *Délmagyarország* című lapnak. A hivatalos megalakulást követően, immár névvel és arccal több lapnak is interjú adott, 1988-ban pedig a televíziónak is nyilatkozott.⁷⁴

Az egyesület engedélyeztetésének története is figyelemre érdemes. Ekkoriban ugyanis még nem létezett erről szóló külön törvény (azt csak 1989-ben alkották meg⁷⁵). A háttérben különböző tárgyalások zajlottak, ezekről azonban Láner László sem tudott sokat:

„Az biztos, hogy ott volt valami háttéralku, hiszen az Egyesület legálisan alakult meg. Engedélyt kaptunk rá; a hivatalos felső hatóság az Egészségügyi Minisztérium⁷⁶ volt. Mondjuk ez is lassú folyamat volt, amíg elfogadták: hónapokig, nagyon hosszú ideig fektették a beadványunkat a fiókban, hogy egyáltalán tárgyaljanak róla. Aztán valahogy napvilágra került; a rádió foglalkozott vele, hogy miért nem engedélyezik. Akkor Csehák Judit volt az egészségügyi miniszter, és végül ő adta meg az engedélyt.”⁷⁷

Az engedélyezésről egyelőre kevés információ tudható. Először 1987. október 27-én nyújtották be kérelmüket a Szociális és Egészségügyi Minisztériumba.

⁷² Hanzli et al. (szerk.) 2015: 30.

⁷³ Hanzli et al. (szerk.) 2015: 30.

⁷⁴ Például: *168 óra* 1992. január 14. (Rangos 1992); *Magyar Narancs* 1992. október 15.; *Griff* 1994. augusztus 24. (Várkonyi 1994). Televíziós nyilatkozatát lásd: <https://www.youtube.com/watch?v=CIDl3KA2fjU> – utolsó letöltés: 2016. szeptember 19.

⁷⁵ Ez az egyesülési jogról szóló 1989. évi II. törvény. Az egyesület 1988. április 19-i dátummal ellátott, első alapszabálya egyébként a következő jogszabályokra hivatkozott: a Magyar Népköztársaság Alkotmányának 65. §-a (az 1988. január 1-jén hatályos verzió szerint: „A Magyar Népköztársaság biztosítja az egyesülési jogot. Az egyesülési jogot törvény szabályozza”), a Ptk. 65–74. §-a, az 1981. évi 29. sz. tvr-rel módosított 1970. évi 35. sz. tvr. Lásd: HAK, Homérosz Egyesület iratai.

⁷⁶ Pontosabban: Szociális és Egészségügyi Minisztérium.

⁷⁷ Hanzli et al. (szerk.) 2015: 35.

A dátumot egy 1988. január 16-i újságcikk is megerősíti. A cikk leírja, hogy egy ideig vitatott volt, mi is legyen a felügyelőhatóság, valamint hogy „mi tolerálható és mi elfogadható” az egyesületi célok és törekvések közül. Az engedély megadása előtt kikérték a Belügyminisztérium véleményét. Később Romsauer a *Mozgó Világ* 1991/3. számában úgy emlékezett, hogy „egészen 1988. január 1-ig még a szervezkedést is megtiltották, és azzal fenyegették a szervezőket, hogy ténykedésük az állásukba és az egzisztenciájukba kerülhet”. Végül – Romsauer állítása szerint a Minisztertanács döntése után – 1988. május 8-án alakulhatott meg a szervezet.⁷⁸ Az MTI úgynevezett Bizalmas tájékoztatójában egyébként már 1988. január 18-án megírták, hogy „a homoszexuálisok hamarosan egyesületet alakítanak Magyarországon”. 1988. május 5-én pedig a következőt hozták le: „Az AP, a Reuter, az EFE és a dpa szerdán az MTI közlésére hivatkozva jelentette, hogy a magyar homoszexuálisok országos szövetsége még e héten megtartja alakuló ülését”.⁷⁹

A Homérosz Egyesület szerteágazó tevékenységet folytatott: AIDS-prevenációs munkát, érdekvédelmi tevékenységet végzett, felszólalt a közösség tagjait érintő fontosabb ügyekben, nyilatkozott a sajtónak, az akkori Vörös Csillag moziban filmvetítéseket tartottak, nyelvtanfolyamokat és egyéb szabadidős tevékenységeket szerveztek, valamint természetesen bulikat is rendeztek (előbb a MAHART-tól bérelt hajókon, később a Kertész utca 31. szám alatt 1989-ben megnyitott Lokálban). Mindezen tevékenységekről Láner László részletesen mesél a vele készített interjúban.⁸⁰ Az egyesületnek vidéki szervezetei is alakultak: a legaktívabb az 1992 januárjában megalakult miskolci klub volt, mely az egészségház egyik helyiségében szervezett közösségi programokat.⁸¹

1989 decemberében indult el – előbb szamizdat formában, majd 1991 áprilisában immár hivatalos újságként – a *Mások*, amelyre Takács Bencze Gábor a következőképpen emlékezik:

„Állandóan az volt a probléma, hogy az eseményekről, amelyeket a Homérosz szervezett, nem tudnak az emberek. [...] És egyszer nyaraltunk; elég nagy társaság összejött Rab szigetén. [...] Köztük sokan voltak a Homérosznak a tagjai. Napozás, fürdés közben a Homéroszról rengeteg szó esett, és akkor beszélünk arról, hogy mit lehetne csinálni, hogy az információ eljusson az emberekhez. Akkor született az

⁷⁸ Légrády 1988. Ezt Takács Bencze Gábor is megerősíti egy, a *Homoszexualitás a sajtó tükrében. 1948(?)–1992* című kéziratában.

⁷⁹ HAK, Homérosz Egyesület iratai.

⁸⁰ Hanzli et al. (szerk.) 2015: 33–35. Az egyesület céljairól olvashatunk az 1988. február 15-én kelt alapító szándéklevélben, valamint az 1988. április 19-i dátummal ellátott első alapszabályban is. E dokumentumok három nagyobb csoportra osztják az egyesület tevékenységeit: szabadidős programok, szakemberek által vezetett kiscsoportos foglalkozások, valamint az AIDS elleni védekezéssel összefüggő programok szervezése. Lásd HAK, Homérosz Egyesület iratai. Láner Lászlónak egyébként egy másik emlékezése is fennmaradt a Homérosz Egyesületről, ami a *Mások* újság 1998. évi 6. számában olvasható (Láner 1998: 14–15).

⁸¹ Minderről Flecker István, a klub vezetője részletesen mesél (Hanzli et al. [szerk.] 2015: 191).

ötlet: kéne valami nyomtatott sajtót csinálni, először Budapesten terjeszteni, aztán vidéken, és abban mindenféle információ legyen. [...] Az első számunk még nagyon kezdetleges volt, mert még stenciligépen csináltuk a lakásban. [...] '89 decembereiben jelent meg. Akkor volt az Ipoly moziban egy buli, oda vittük el ezt az első számot, és ott osztottuk szét. A második szám, azt hiszem, 1990. januárban volt, majd jöttek a választások, és '90 márciusában a választásra úgy készültünk, hogy próbáltunk a harmadik számba interjúkat készíteni a politikusokkal, hogy ki mit szól a melegséghez, és mit tesz a melegéért. Ez még mind szamizdat volt, tehát nem hivatalos folyóirat. Az történt, hogy azt mondtuk: vége, ennyi volt, ez így nem fog menni, mert stencilezve ezt nem lehet csinálni; leállunk. Igen ám, de volt egy postafiókunk már az első számnál, és egyszerűen dőltek a levelek.”⁸²

A legelső szamizdat szám (próbaszám) még *MÁS* címmel jelent meg, alcíme pedig a következő volt: *Homoszexuálisok lapja*. A nyolcoldalas, házilag sokszorosított fekete-fehér újság – fejléce tanúsága szerint – kulturális és egészségügyi témákkal, társkereséssel, utazási rovattal, levelezéssel és „Más-hírekkel” jelentkezett. Az első oldalon a következő sorokkal üdvözölték az olvasókat: „Szívből köszöntjük Önöket, sorstársainkat, az első magyarországi homoszexuális folyóirat megjelenése alkalmából. Már most az elején leszögezzük: a MÁS nem lesz pletykaújság. Mi komolyan szeretnénk szólni a lakosság 5–8 százalékát kitevő, vagyis több mint félmillió társunkhoz. Ettől az első számtól kezdve ezt a nagy létszámú kisebbséget kívánjuk informálni az őket, a minket érintő legfontosabb kérdésekről.”⁸³

A növekvő érdeklődésre való tekintettel a *Mások* 1991 áprilisától rendszeresen megjelenő, illetve hivatalos terjesztésű lap lett, s a kilencvenes évek meleg világának valóságos intézményévé, a korszak krónikásává vált.⁸⁴

* * *

A *Meleg férfiak, hideg diktatúrák* interjúiból is kitűnik, milyen kevés információval rendelkezünk a hazai LMBT kisebbség tagjainak történetével kapcsolatban. A kutatást megnehezíti az írott források csekély száma, illetve eddigi feltáratlan-sága, ezek hiányában pedig rendkívül nehéz rekonstruálni a vizsgált korszakot. A kötet elkészítésének fontos tanulsága, hogy szükség van még további interjúkra, azért is, hogy jobban sikerüljön feltérképezni az idősebb meleg férfiak

⁸² Hanzli et al. (szerk.) 2015: 38–39. A horvát (jugoszláv) tengerpart egyébként, ahol az ötlet megszületett, már a nyolcvanas években is népszerű ismerkedő hely volt a magyar melegek körében, különösen a Rab szigeti és a Dubrovnik környéki meleg nudista strandok. Ezekről Lánér Lászlón és Takács Bence Gáboron kívül több interjúalany, például Rakiás Ferenc is beszámol (Hanzli et al. [szerk.] 2015: 27–29, 153). A jugoszláviai nudista strandokról a *Vad-narancsok II.* című kötetben is szó esik (Géczi 1987: 60).

⁸³ *MÁS* 1989. december (HAK, Lambda Budapest iratai).

⁸⁴ A kezdetkor jelentős visszhangot keltett a lap indulása (*Beszélő* 1992. április 18.; Sükösd 1993; *Der Neue Pester Lloyd* 1994. november 30.). A *Mások* újság megalakulásáról, korai történetéről, jellegzetességeiről bővebben: Takács 1993: 114–121; Zalai 1994: 24–27.

azon csoportjait, akik sokkal kevésbé láthatóak, így például a vidékieket, az alacsonyabb társadalmi rétegekben élőket, valamint a rejtőzködőket. Ehhez hasznos eszköz lehet anonim interjúk készítése is.⁸⁵ És az idő sürget: lassan ugyanis eltávoznak azok a lehetséges emlékezők, akik a saját szemszögükből mutathatnák be a diktatúra időszakát.

FORRÁSOK

Háttér Archívum és Könyvtár (HAK)

Homérosz Egyesület iratai, 1988–1996.

Takács Bencze Gábor: *Homoszexualitás a sajtó tükrében. 1948(?)–1992*. Kézirat.

Lambda Budapest iratai, 1991–2008.

MÁS. *Homoszexuálisok lapja*. 1989. december (szamizdat próbaszám).

Borgos Anna (szerk.) 2011: *Eltitkolt évek. Tizenhat lesbikus életút*. Budapest.

Borsos, Sándor 1992: Hungarian Gays Stand Up to Police. With Unprecedented Public Support, Gays Win a Round in Budapest. *The Advocate* 602. 44–45.

Erőss László 1984: *Furcsa párok. A homoszexuálisok titkai nyomában*. Budapest.

Géczi János 1987: *Vadnarancsok II. Homoszexuálisok vallomásai (1980–81)*. Budapest.

(haller) 1992: Jog a magánélethez. Tilos a homoszexuálisok nyilvántartása. *Magyar Nemzet* 1992. január 23. 7.

Hanzli Péter – Halmai B. Gábor – Varga P. Ildikó – Seregély Ágnes – Gyárfás Judit – Nagy Sándor (szerk.) 2015: *Meleg férfiak, hideg diktatúrák. Életinterjúk*. Budapest.

Hirschler Imre 1958: *A nők védelmében*. Budapest.

Horváth Bence 2013: Horthy alatt virágzott a meleg Budapest. <http://444.hu/2013/05/30/aaa/> – utolsó letöltés: 2016. szeptember 19.

Láner László 1992: Köszönöm, jól vagyok. *Heti Világgazdaság* (14.) 7. (664.) 72.

Láner László 1998: A Mi történelmünk. *Mások* (8.) 6. 14–15.

Légrády Eszter 1988: Homoszexuálisok – országos egyesületben? Az elképzeléseket még finomítani kell. *Magyar Hírlap* 1988. január 16. 7.

Leszbikus herstory. <http://www.labrisz.hu/herstory> – utolsó letöltés: 2016. szeptember 19.

Meleg férfiak blog. <http://melegferfiak.blog.hu> – utolsó letöltés: 2016. szeptember 19.

(mén) 1992: Irány az illegaritás. *Magyar Narancs* (4.) 21. 17.

N. N. 1988: Homoszexuálisok Egyesülete. Várják az engedélyezést. *Délmagyarország* 1988. február 10. 4.

⁸⁵ Az MTA BTK Szociológiai Intézetében Takács Judit vezetésével jelenleg is folyó, *A homoszexualitás 20. századi társadalomtörténete az 1990 előtti Magyarországon* című, 105 414. számú OTKA-kutatás fontos adalékokkal szolgálhat a témához. A kutatás eddigi részeredményei napvilágot láttak különböző fórumokon (http://real.mtak.hu/26009/1/2015_Takacs_Csiszar_Fiulanyok-es-noimitatorok_HIK_Test_kotet.pdf; http://socio.hu/uploads/files/2016_2/takacs_proth.pdf; <http://abcug.hu/jokepu-rendorok-huztak-csobe-meleg-ferfiakat/> – utolsó letöltés: 2016. szeptember 16.).

- N. N. 1988: Lambda – Homérosz Egyesület. Az első közgyűlés. *Magyar Hírlap* 1988. május 4. 4.
- N. N. 1992: Nem adtuk át! A csatát megnyertük, de mi lesz a háborúval? *Mások* (2.) 2. 3–4.
- N. N. 1992: „Egyedül a hallgatás természetellenes” – idézetek a homoszexuálisok lapjából. *Beszélő* (3.) 16. 22.
- Rangos Katalin 1992: Interpelláció a homoszexuálisokért. *168 óra* (4.) 2. 28.
- Sombor Judit – Tuscher Tünde 1987: *Melegház*. Budapest.
- Stamford, John D. (ed.) 1979: *Spartacus. International Gay Guide*. Amsterdam.
- Stamford, John D. (ed.) 1984: *Spartacus. Guide for Gay Men*. Amsterdam.
- Szendei Ádám 1971: *Orvos a családban*. Budapest.
- T 1994: Das letzte Tabu. Umgang mit Homosexuellen in Ungarn – Masstab der Demokratie. *Der Neue Pester Lloyd* 1994. november 30. 9.
- Várkonyi Iván 1994: Homérosz jogai. *Griff* (2.) 12. 26.

Romsauer Lajos bejelenti a Homérosz megalakulását. 1988. <https://www.youtube.com/watch?v=CIDl3KA2fjU> – utolsó letöltés: 2016. szeptember 19.

Eltitkolt évek (r.: Takács Mária, 2009). http://film.indavideo.hu/video/f_eltitkolt_evek – utolsó letöltés: 2016. szeptember 19.

Meleg férfiak, hideg diktatúrák (r.: Takács Mária, 2015).

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Béres-Deák Rita 2010: „Anyu, Tina a szerelmed?” Gyermekek nevelő azonos nemű párok és az identitás vállalása. *Thalassa* (21.) 4. 85–97.
- Borgos Anna 2013: *Nemek között*. Budapest.
- Borgos Anna 2014: Eltitkolt évek – mozaikok a magyar lesbikus herstoryból. *Replika* (24.) 85–86. 123–146.
- Eszenyi Miklós 2006: „Férfi a férfival, nő a nővel”. *Homoszexualitás a történelemben, a társadalomban és a kultúrában*. Budapest.
- Gyáni Gábor 2007: Emlékezés és oral history. In: Bögre Zsuzsanna (szerk.): *Élettörténet a társadalomtudományokban. Szöveggyűjtemény*. Budapest, 155–160.
- Hanzli Péter 2011: Elhunyt Romsauer Lajos. frissmeleg.hu. http://frissmeleg.hatter.hu/2011-03-02/elhunyt_romsauer_lajos – utolsó letöltés: 2016. szeptember 19.
- Kurimay, Anita 2012: *Sex in the “Pearl of the Danube”: the History of Queer Life, Love, and its Regulation in Budapest, 1873–1941*. New Brunswick.
- Kurimay Anita 2015: Tormay Cécile: A „Nemzet Nagyasszonyának” kényelmetlen öröksége. *Socio.hu* 2015. 1. http://www.socio.hu/uploads/files/2015_1/kurimay.pdf – utolsó letöltés: 2016. szeptember 19.
- Sükösd Miklós 1993: Alternatív médiumok Magyarországon. A demokrácia szamizdatjai. *Magyar Narancs* (5.) 34. 18.

- Takács Judit 1993: Mások. A magyar homoszexuális szubkultúra lapja. *Mozgó Világ* (19.) 12. 114–121.
- Takács Judit 2008: Kertbeny Károly és a magánélet szabadsága. *Holmi* (20.) 12. 85–97.
- Takács Judit 2009: Homoszexualitás és a heteroszexuális társadalom a 19. század második felétől napjainkig. *Rubiconline*. (20.) 4. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/homoszexualitas_es_a_heteroszexualis_tarsadalom_a_19_szazad_masodik_feletol_napjainkig/ – utolsó letöltés: 2016. szeptember 19.
- Takács Judit – Csiszár Gábor 2014: Nemváltások és nemiszerep-áthágások reprezentációi *Az Estben* 1910 és 1939 között. *Replika* (24.) 85–86. 215–235.
- Takács Judit – P. Tóth Tamás 2016: Az „Idegbizottság” szerepe a homoszexualitás magyarországi dekriminalizációjában. *Socio.hu* (6.) 2. 226–242. http://socio.hu/uploads/files/2016_2/takacs_ptoth.pdf – utolsó letöltés: 2016. augusztus 10.
- Tóth László 1991: Egy „földalatti mozgalom” hanyatlása és felemelkedése. A magyarországi férfi homoszexualitás mint társadalmi jelenség. *Valóság* (36.) 9. 57–70.
- Zalai Ágnes 1994: „A buzitól a melegig”, avagy hogy vannak a magyar melegek? *Kritika* (23.) 9. 24–27.

Bolgár Dániel

Kíméletlen uzsorásokból kaftános puritánok

A zsidó páriakapitalizmus elméletének története

Bizonyára mindenkinek ismerős a történet arról, hogy a zsidók szerencsésüket szerencsétlenségüknek köszönhetik: azért tettek szert nagyarányú előnyökre az emancipáció után, mert a modernitás előtt ki voltak taszítva a társadalomból, közelebből, a keresztények elzárták előlük a becsületesnek tételezett kereseti és befektetési lehetőségeket, páriák voltak. Nem lehetett ingatlanjuk (földjük, házuk), ki voltak rekesztve a céhes keretektől is, nem vállalhattak hivatalt, ezért kénytelen-kelletlen kereskedésbe, illetve pénzügyi szolgáltatások végzésébe, hitelezésbe fogtak. Az így fialtatott tőkét pedig jobb híján újra és újra befektették a nyereséggel együtt, tőkét halmoztak fel. A modern korban, a korlátozások megszűnésével likvid tőkéjüket és speciális tudásukat, voltaképp vállalkozókedvüket, jóval nagyobbserű keretek közt mozgósíthatták, és ez előnyt jelentett a versenyben, akár az üzleti életen kívül is.

A történet a zsidók és keresztények közötti egyenlőtlenségek termelődésének klasszikus rejtvényét igyekszik megfejteni, és talán a legnépszerűbb változata annak a – nevezzük így – páriakapitalizmus-elméletnek, amely a zsidó siker titkát a zsidó kívülállásban találja meg. Ebben a tanulmányban két úton próbálok közelebb férkőzni ehhez a magától értetődőnek tűnő magyarázathoz. Először kitapogatni törekszem ennek a (galamblelkű) elképzelésnek az (ordas) leszármasztását, azaz megkísérlem kidolgozni, megalkotni a tézis keletkezésének alapvetően németországi, majd formálódásának magyarországi történetét. Ezután pedig azt latolgatom röviden, mennyire hasznosítható ez a teória az empirikus vizsgálatban, lehet-e a páriakapitalizmus elméletének ma is érvényes tanulsága a zsidó-nem zsidó egyenlőtlenségek kialakulásának történeti értelmezésében. Azt igyekszem megállapítani, kellőképp hihető, logikus és alátámasztott-e ez a teória.

A PÁRIAKAPITALIZMUS FOGALMÁNAK SZÜLETÉSE

Az elképzelés ugyan nem akárhol, hanem a német társadalomtudományosság műhelyében körvonalazódott apránként, ám még ennél is tekintélyesebb és régiebb az ősforrása. A vizsgált elmélet csíráit a középkori kereszténység ökonómiai tanításaiban találjuk meg. Az egyház számára az akceptálható és elfogadhatatlan gazdasági viselkedések elkülönítésében kulcsszerepet kapott az uzsora fogalma. Ez mást

jelentett akkoriban, mint manapság: nemcsak a pénz túlon túl nagynak érzett kamatra kölcsönzését takarta, hanem bármiféle kamat követelése uzsorának, azaz igazságtalannak, tilalmasnak és természetellenesnek számít(hat)ott, ide sorolód(-hat)tak mindazon ügyletek, amelyek verejték nélkül hoztak nyereséget, a hozam nem munkát ellentételezett, hanem a pénz fialt pénzt.¹ Az uzsorás fogalmával két fontos dolog történt a 12–13. század során az egyházi ökonómiai diskurzusban: egyrészt elszaporodott, másrészt elzsidósodott.² Ekkortól megrögzült az asszociáció a kiérdemeletlen hasznot hozó, lenézett, gyomorforogató nyereszkesedésnek felfogott gazdasági tevékenységek és az eszményi középkori kirekesztett, a zsidó alakja között. Megszületett a zsidó uzsorás közképe, amely nem tűnt el a kora újkorban,³ sőt a 19. században sem.⁴

Karl Marx

A sztereotípa történetének első fontos állomása számunkra Karl Marx híres-hírhedt, 1843-ban elkészült *A zsidókérdéshez* című röpirata volt. Az írás az ifjú hegelianusok egyikeként ismert filozófusnak, Bruno Bauernek *A zsidókérdés* című, a zsidók emancipálásának helyességét mérlegelő munkájára válaszolt. A mi céljainkhoz elegendő megfigyelni, hova lyukad ki az írás végére a fiatal Marx: a zsidó evilági vallása miatt érdekes jelenség. Márpedig akként szemlélve a judaizmus alapelve a gyakorlati szükséglet, az önzés, a zsidó istene a pénz, illetve a váltó, kultusza pedig – ahogy az első magyar fordítás⁵ készítője, Csizmadia Sándor viszszaadta – a cserebere.⁶ Ez utóbbi szó a Marx által használt héber eredetű kifejezéshez (*Schacher*) képest, mai szemmel, túl játékos. A kifejezés nemcsak adás-vevést, hanem kimondottan erkölcstelen, hasznot hajszólo, csalással egyenértékű, kisszerű kereskedést jelöl, amely során nem a munka fialja a pénzt, és amely elszakíthatatlan volt a németben az uzsora (*Wucher*) fogalmától, továbbá az üzletelés zsidó típusát jelentette.⁷ Ennek megfelelően az újabb fordítás már kufárkodásra magyarította.⁸ Marx tehát itt a jelek szerint magáévá tette a hagyományos keresztény szemléletet arról, hol húzódik a határ becsületes és becsstelen jövedelemszerzés között, és a gátlástalan nyereszkesedést, megint csak a keresztény

¹ Le Goff 1988: 9–45; Müller 2010: 15–28.

² Le Goff 1988: 9–10, 23–26, 35–38; Little 1978: 42–57; Todeschini 2008.

³ Erre lásd például Angliából Hawkes 2010: 67–71; Németországból Hsia 1995 és Bireley 2006: 253–254, 265–266.

⁴ Marx zsidóábrázolását védelmezve Hal Draper térképezte fel a 19. századi német és európai szellemi életet abból a szempontból, mennyire volt elterjedt ez a képzet (Draper 1985). Lásd még Penslar 2001: 44–46.

⁵ Marx 1903a; Marx 1903b.

⁶ Marx 1903b: 491.

⁷ Megill 2001: 146, 318–319; Penslar 2001: 44.

⁸ Marx 1957: 373.

tradíciónak megfelelően, a zsidó alakjához társította.⁹ Sokan megfigyelték már a marxizmus vallási jellegét, és kifejezetten a kereszténység és a marxizmus közötti szerkezeti és eszmei hasonlóságokat is.¹⁰ Richard Tawney emlékezetes megfogalmazásában: „az utolsó skolasztikus Karl Marx volt”.¹¹ Még sincs szükség arra, hogy valamiféle reflektált döntésnek lássuk azt, hogy *A zsidókérdéshez* felvette a keresztény hagyomány fonálát az uzsora kérdésében. Sokkal egyszerűbben is megmagyarázható, miért ábrázolta Marx úgy a zsidót, ahogy, ha nem felejtjük el azt a kontextust, amiben a szöveg született:¹² mert – akárcsak sok más kortársa – vitapartnere, Bruno Bauer ezt mondta róluk.¹³

Marx tehát, ahogy vitákban szokásos, elfogadta a másik fél igazát egy kérdésben, mert alkalmas kiindulópontnak tartotta ahhoz, hogy kifejtse saját fel fogását, igazi mondanivalóját. Marx mondanivalója pedig ez volt: meglehet, a zsidó evilági vallása a pénz, ez azonban immár mindenki vallása lett, mindenki lelke az uzsoráséhoz vált hasonlóvá. Azaz Marx nemcsak a zsidókat látta gát lástalan nyerészkedőnek, hanem a modernitás egészét uzsorásvilágként értette meg. 1844-ben *A szent család vagy a kritikai kritika kritikájában* Marx és Engels így beszél erről: „a szabad polgári társadalom» teljességgel kereskedelmi zsidó lényegű [...]. A mai világ [...] szíve legmélyéig zsidó.”¹⁴ Ebből pedig már világosan következik, hogy a fő feladat nem a zsidó emancipálása, hanem a világ emancipálása a zsidótól (értsd: a maga elzsidósodottságától), vagyis az uzsorától. Marx szavait használva: ha pusztá politikai egyenjogúsítás helyett „emberi emancipációt” akarunk, magyarán egy boldog világot, akkor olyan küzdelmet kell folytatni, amiben az ellenség nem „a zsidó korlátoltság”, hanem „a társadalom zsidós korlátoltsága”.¹⁵ *A szent család* így mondja ezt: „a zsidó lényeg megszüntetésének feladata igazában a polgári társadalom zsidó voltának, a mai életgyakorlat ember telenségének – amely a pénzrendszerben éri el csúcspontját – megszüntetésében áll”.¹⁶

Ha az érdekelne minket, ami rendszerint a szöveg elemzőit szokta, nevezetesen antiszemita volt-e Marx, akkor az lenne ennek a helyes olvasata, hogy

⁹ Ezt hangsúlyozza például Muller 2003: 181–192; Muller 2010: 34–45; Karp 2008: 235–269.

¹⁰ A legveretesebb talán Raymond Aron és Karl Löwith elemzése. Aron világi vallásként írta le a marxizmust (Aron 2006: 263–288). Löwith érvelése (Löwith 1996: 45–64) oda konkludált, hogy „a történelmi materializmus a nemzetgazdaság nyelvén megfogalmazott üdvtörténet” (Löwith 1996: 57).

¹¹ Tawney 1926: 36.

¹² Carlebach 1978: 104–124.

¹³ „Ezt a bizonytalansági tényezőt [ti. azt, hogy amíg a szükségletek kielégítésének igénye létrehozza a polgári társadalmat, egyúttal – mint önzés – veszélyezteteti is azt] nem a zsidók hozták létre – ez a polgári társadalom vonása. Nem felelősek azért, hogy létrejött, de egy másik kérdés, vajon érdemüknek kell-e tekinteni, hogy ezt – az uzsora révén – kihasználták és kizárólagos uralmuk alá vonták anélkül, hogy a polgári társadalom egyéb köreiből bekapcsolódtak volna” (Bauer 1843: 8–9).

¹⁴ Marx–Engels 1958: 108, 112.

¹⁵ Marx 1903b: 491–496.

¹⁶ Marx–Engels 1958: 108–109.

– miközben a zsidókról nevezte el a világ fertelmességét¹⁷ – tagadta a zsidó és az uzsoráság közti asszociáció kizárólagosságát:¹⁸ a zsidók ugyan rosszak, de mindenki más is az. A zsidó uzsorás képzele felől közelítve azonban célszerűbb ugyanezt úgy mondanunk: Marx kiterjesztette a zsidókkal szemben felhozott vádakat az egész társadalomra. Ezt az eljárást azonban megint nem lehet teljesen újszerűnek tekinteni. Már a középkorból és a kora újkorból is ismerünk olyan szövegeket, amelyek a zsidó uzsorás üzelmeinek taglalását a keresztények kapzsiságának bírálóitáá transzformálták.¹⁹ Úgy látszik, *A zsidókérdéshez* című vitairatnak az a része, ami miatt mi, mai olvasók annyira megdöbbenünk, és amit annyira érdekfeszítőnek találunk, nem tartalmaz különösebben eredeti meglátást.

Marx gondolatmenetének jelentőségét azonban ennek ellenére is nehéz lenne túlbecsülni. Ezeket a nem egészen eredeti elgondolásokat ugyanis az a személy írta le, aki kidolgozta a marxizmus nevű tudományos rendszert. A későbbi tudósok, ha éppen nem a Marx-biográfia iránti érdeklődésüket elégítették ki, csakis e fejlemény fényében értékelhették a szöveget. Az pedig innen közelítve a későbbi marxi gondolatrendszer előképe, a kulcsfogalmakat már felfedezhetjük benne, csak a szótár egészen eltérő. Amit *A zsidókérdéshez Schachernek* (uzsorázásnak) nevez, azt Marx később szétválasztotta és átnevezte pénzt fiadzó pénzre, értéket fiadzó értékre, azaz tőkére, illetve ennek szaporulatára, vagyis profitra, kamatra. Az uzsorást később tőkésnek hívta. Végül lecserélte a világ zsidós korlátoltságát néha kapitalizmusra,²⁰ sokkal többször kapitalista termelési módra. Ennek következtében *A zsidókérdésheznek* az az állítása, miszerint a társadalom egyszer csak úgy kezdett el viselkedni, ahogy korábban az uzsorázó zsidók, annak, aki értesülve volt a marxizmusról, egyúttal a következő történeti állítást is jelentette: a zsidók már akkor kapitalisták voltak, amikor a keresztények még nem. Az tehát, aki a modern világ születését a későbbiekben a kapitalizmus győzelmeként, a kapitalista szemlélet szétterjedéseként kívánta elbeszélni, a kapitalizmus eredetét kutatva szembe találta magát a Marx által útjába állított premodern zsidó uzsorás alakjával, akinek már akkor jól ment az üzletelés, amikor mások még csak az áldozatai voltak üzleti tehetségének. Ezt az alakot vagy be kellett építenie saját sztorijába, vagy ki kellett kerülnie valahogy. Úgy fest, *A zsidókérdéshez* után annak tisztázásához, hogy lett az új világ annyira más, mint a régi, a zsidó siker titkának megfejtésén keresztül vezetett az útja annak, aki a kapitalizmusban vélte felfedezni a modernitás lényegét.

¹⁷ Ezt emeli ki Katz 2001: 241–247.

¹⁸ Ezt hangsúlyozza például Fine 2014: 147–151; Leopold 2007: 167–168.

¹⁹ Nirenberg 2016: 272–273; Hsia 1995: 165–168; Ginzburg 1995: 211–212.

²⁰ Marx 1955: 509, 707.

Werner Sombart

A kapitalista szellem genezisének felekezeti háttéréről szóló vita – egy a páriakapitalizmus tézise szempontjából kitérőt jelentő tanulmány után²¹ – Max Weber *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* (1904/1905) című munkájának megjelenésével lángolt fel. A mű első kiadása csak azért érdekes nekünk, mert ugyan megállapított egyfajta rokonságot a judaizmus és a puritanizmus között, ám egyáltalán nem foglalkozott azzal az eshetőséggel, hogy nem a puritánoknál, hanem a zsidóknál jelentkezett először az új kapitalista gondolkodásmód,²² nem törődött a marxi ajánlattal.

Weber hallgatására 1911-ben reagált Werner Sombart *Die Juden und das Wirtschaftsleben* (A zsidók és a gazdasági élet) című munkájával, amely egyúttal saját addigi életművét is revideálta.²³ Mert Sombart *Der moderne Kapitalismus* (A modern kapitalizmus) című könyvének 1902. évi első kiadásában ugyan már felvetette, hogy a zsidók „megtestesítik a kapitalista üzletemberi szellemet”,²⁴ de ez akkor még csupán mellékes körülmény volt beszámolójában, óvott attól, hogy a „zsidó faktor” jelentőségét bárki túlbecsülje a modern kapitalizmus születésében.²⁵ Ellenben *A zsidók és a gazdasági életben* Sombart már hivatkozott az általa zsidóként meghatározott Marx röpiratára, amely szerinte mélyére látott a zsidó léleknek,²⁶ és – Weberrel ellentétben – azt tartotta helyesnek, ha vizsgálódása Marx állításából indul ki: az első (modern) kapitalisták a zsidók voltak, nem a puritánok.²⁷ Marx azonban semmiféle útmutatást nem adott arról, miért épp a zsidókban alakult ki először ez a mentalitás. Sombart könyve ennek a hiányságnak a pótlására vállalkozott.²⁸

A zsidók és a gazdasági életéről nehéz röviden írni, mert abban úgyszólván minden megtalálható (ráadásul majd mindennek az ellenkezője is²⁹). Sombart fáradhatatlanul sorolja azokat a tényezőket, amelyek szerinte a zsidók sajátos üzleti kedélyét kialakították. Például a földrajzi szétszóródottságot, az idegenséget, az állampolgári jogaik csökevényességéből adódó politikai közömbösséget, a vallási előírásokat, az örökletes, faji tulajdonságokat, a környezeti hatásra formálódó zsidó karaktert. Ezek között kétségtelenül vannak olyanok, amelyek

²¹ Roscher 1875.

²² Az első kiadás zsidókról szóló megjegyzéseire, illetve a két kiadás közti különbségekre: Ghosh 2006, különösen 247.

²³ Mendes-Flohr 1976; Loader 2001: 640–650.

²⁴ Sombart 1902a: 349.

²⁵ Sombart 1902b: 389–390.

²⁶ Sombart 1911: 469.

²⁷ Pontosabban úgy vélte, hogy a puritanizmusnak azok az eszméi, amelyek a puritánt előkészítik a kapitalizmusra, még tökéletesebben és még sokkal korábban megelérhetők a judaizmusban. Sombart a puritanizmust a kereszténység judaizáló típusaként mutatta be. Mint nyersen mondja: „a puritanizmus judaizmus” (Sombart 1911: 292–295).

²⁸ Sombart munkáját ugyancsak a marxi tézis tudományos bizonyítására tett kísérletként érti Carlebach 1978: 228.

²⁹ Az ellentmondások közül többre felhívja a figyelmet Felkai 2006: 287.

előnyt jelenthettek a gazdasági életben, ha léteztek. Azonban csak egy olyat találunk köztük, amely – legalábbis logikailag – többé-kevésbé kielégítő magyarázatot képes adni arra, hogy a modern kapitalizmusra és a zsidókra jellemző szemlélet³⁰ olyanná válhatott, amilyenek azt Sombart leírta, és amely a későbbi diskurzusban karriert futott be. Arról az egyébként meglehetősen rövid, a szakirodalom által is rendszerint csak megemlített szakasról van szó,³¹ amelyben a szerző azt fejtegeti, a zsidók ereje abban rejlett, hogy önkéntes elzárkózásuk következtében³² idegenek voltak Európában.³³ Mint Sombart egy Németországban és Franciaországban már az 1820-as évek óta közkeletű³⁴ metaforát alkalmazva mondja: a zsidók „megvetett páriakasztot”³⁵ képeztek, „kasztszerű elszigeteltségben”³⁶ éltek.

De hogy keletkezett vajon a jöttmentségükből profitjuk? Hogyan kamatozhatott egy olyan – első pillantásra – módfelett kellemetlen körülmény, mint a kívülállóság? Jövevénységük egyrészt magával hozta, hogy nyitott szemmel jártak. Vagyis a meggyökeresedettekkel ellentétben értelmezően viszonyultak mindahhoz, élénk figyelemmel kísérték mindazt, ami körülöttük folyt. Hamarabb észlelték, hatékonyabban kihasználták a szerzési lehetőségeket, mert megélhetésüket meg kellett alapozniuk.³⁷ Sombartnak ez az érve azonban inkább még csak elterelő hadművelet. Ugyanis nincs az a figyelő tekintet, ami önmagában érthetővé tenné, hogy valakinél kialakul az a Sombart által kereskedőinek, másutt burzsoának nevezett mentalitás, amit a zsidóknál fedez fel legkorábban, és amely aztán a modern kapitalizmus megkülönböztető jegyévé válik.

A lényeg az, hogy szerinte akkor, amikor az emberiességi megfontolásokat még nem találták fel (ezen kétségkívül valamilyen modernitás előtti időszakot ért), az idegenekkel fenntartott kapcsolatokra nem vonatkoztak erkölcsi szabályok, az emberek nem csináltak lelkiismereti kérdést abból, mit művelnek egy idegennel. A zsidóság minden országban törpe minoritás volt, következésképp – okoskodik Sombart – a keresztények csak néha kerültek kapcsolatba vagy versenyhelyzetbe üzletileg egy zsidóval, akivel cudarul bánhattak. A zsidók viszont majdnem mindig nekik idegenekkel, keresztényekkel érintkeztek. A keresztényeknek az önfeledt nyereszkedés az idegenek kárára így kivételes lehetőség volt, a zsidók előtt azonban folyton alkalom adódott rá, így nyugodtan az

³⁰ „Mert valójában ők [ti. a zsidók] azok, akik a gazdasági életet modern szellemmel itatják át; mert ők azok, akik a kapitalizmus leglényegét először teljességében kifejlesztik” (Sombart 1911: 24).

³¹ Egyetlen tanulmányt ismerek, ami komolyan foglalkozik ezzel a szakasszal: Bodemann 2010: 125–126.

³² Sombart 1911: 282–285.

³³ Ugyancsak az idegenséget tekinti Sombart zsidóértelmezése magjának Mitzman 1973: 251–254.

³⁴ Shmuely 1968: 170–171.

³⁵ Sombart 1911: 429.

³⁶ Sombart 1911: 206.

³⁷ Sombart 1911: 205–206.

idegeneknek fenntartott gátlástalanság köré szervezhették normál üzleti gyakorlatukat. Mindez a zsidóknál megrögzítette a „belső morál” és a „külső morál” elkülönülését, vagyis azt, hogy amíg a zsidó-zsidó kapcsolatok szigorúan szabályozottak voltak, addig a külvilágot a zsidóság erkölcsi senkiföldjének nézte, a nem zsidókkal érintkezés során az volt az egyetlen szabály, hogy nem volt szabály.³⁸ Ez Sombart szerint a leglátványosabban abban nyilvánult meg, hogy a judaizmus nem engedte kamat szedését a hitsorsosoktól, de a nem zsidóktól minden további nélkül.³⁹ Ezzel eljutottunk ebben a szövegben is az uzsorás zsidó képéhez, itt is ő példázza a zsidó gazdasági viselkedés amoralitását, csak most már végre megvilágította a tudomány, mi állt visszatetsző viselkedése hátterében.

Sombart az eredetileg idegenek számára kidolgozott és bejáratott, „zsidó módi szerinti” üzletmenetet – tehát az ügyeskedést, árletörést, minőségrontást, hamisítást, vevőkábítást, tukmálást, szóval csupa olyasmit, amit anno becsapásnak, átverésnek, megkárosításnak, csalásnak értékeltek⁴⁰ – hívja modern kapitalizmusnak. Werner Sombart modern kapitalizmusára tehát az jellemző, hogy nem köt szokás, nem köt morál, nem köt emberi érzés, s így semmi sem marad az okszerű kalkuláció formájában megjelenő önzés antropológiai állandóján kívül. A kapzsiság szabadjára engedése, minden más emberi elfojtása. Nem más ez, mint a nyereségvágy kiélése kímélet nélkül, üzleti pszichopátia, és ez tette szerinte gazdaggá a zsidókat. A zsidó sikert tehát így magyarázza Sombart: a zsidóknál idegenségük már az újkor előtt kialakította a modern kapitalista szellem néven ismert „személyiségzavart”, így náluk a szerzési ösztönt már akkor nem korlátozta semmi, amikor a keresztények még szemérmesek voltak ebben a tekintetben. Még rövidebben: társadalmon kívülállásuk tette lehetővé a zsidóknak, hogy előnyre tegyenek szert, méghozzá a társadalom kárára.

Max Weber

Werner Sombart munkája afféle kötelező értelmiségi olvasmány lett, úgyhogy Max Weber nem hagyhatta figyelmen kívül a kihívást. *A zsidók és a gazdasági élet* megjelenése után Weber elkezdte azt a kutatást, amelynek gyümölcse a később *A világvallások gazdasági etikája* című sorozatban megjelent hosszú tanulmány lett az antik zsidóságról, és a *Gazdaság és társadalomban* is találunk fejtegetéseket a tárgyról. Weber ezekben átvette Sombart indiai szóképét, mármint azt, hogy kollégája kasztszerű elkülönülésként, páriasorsként írta le a zsidók helyzetét.

Az ókori zsidóság számunkra fontos tézisei a következők: 1) a zsidó párianép, 2) ezt nem külső kényszer alakította ki, hanem „önkéntes gettóegzisztenciáról” van szó, 3) végül a zsidók páriahelyzete rögzítette „a belső és külső morál dualiz-

³⁸ Sombart 1911: 206.

³⁹ Sombart 1911: 282–292.

⁴⁰ Sombart 1911: 136–197, 432.

musát”.⁴¹ Az, hogy a zsidó párianép, annyit tesz: rituálisan elkülönül a környező társadalomtól, nem rendelkezik politikai autonómiával (nincs saját országa), hátrányosan megkülönböztetett, megvetésben és üldöztetésben van része.⁴² Mindez régtől érlelődött, de mindenekelőtt a babiloni fogság, illetve Ezsdrás és Nehémiás idején állt elő, amikor a zsidóság olyan vallási előírásokat dolgozott ki, amelyek lehetetlenné tették az egy asztalnál étkezést nem zsidókkal, illetve tiltották a közösségen kívüli házasodást.⁴³ Hogy mi eredményezte ezt az önkéntes rituális elkülönülést, és miért tűrte el a zsidóság az ezzel járó folytonos megaláztatást? Jahve zsidóknak szóló, parancsolatai betartása esetén érvényes üdvígéretében gyökerezett a szeparálódás, illetve ez tette elviselhetővé a szenvedéseket is.⁴⁴ A páriát azzal járt, hogy a külső és belső morál eredetileg minden népnél megfigyelhető⁴⁵ különbözősége a zsidók esetében tartósan bizonyult: az idegennel szemben minden további nélkül meg lehetett tenni azt, amit a hitsorsossal szemben szigorúan tilos volt. A zsidóknak nem zsidókkal szembe kerülve nem voltak erkölcsi aggályaik, az idegen egyúttal ellenség is volt.⁴⁶ Mindez nem tűnik huszáros ellentámadásnak: Weber mondandója nem egyszerűen hasonlít arra, amiket Sombart állított a zsidóságról, hanem pontról pontra követi azt, legfeljebb vitapartnerénél alaposabban kidolgozta, mit is jelent, hogyan alakult ki mindez. Weber magáévá tette az önkéntes marginalitása miatt a margó másik oldalán lévőkkel szemben kegyelmet nem ismerő zsidó képét.

Azonban ez a Sombarttól átemelt, Shylock-szerű alak Weber elbeszélésében csupán szerény mellékszerepet kapott a régi világ eltörlésében és a modernitás győzelmében, amint *A protestáns etika* átdolgozott, 1920. évi kiadásából kiderül. Miért csak mellékszerepet? Hogy válaszolhassunk, először meg kell értenünk, milyennek látta Weber Sombarthoz képest a modern kapitalizmus szellemét.⁴⁷ Emlékezzünk arra, hogy Sombart úgy vélte, a (modern, kereskedői, burzsoá) kapitalista érzület a csillapíthatatlan nyereségvágy, és ez a zabolátlan profit-hajhászat senkit sem jellemez jobban, mint a kifelé senkivel együtt érezni nem tudó páriát. Weber szerint is ez jellemzi a páriát, de az már félreértés nézete szerint, hogy ez az érzület lenne a modern kapitalizmus hajtóereje. Weber felfogása az, hogy a (modern, kapitalizmus névre méltó) kapitalizmus létrejöttéhez ugyan valóban szükség volt a kielégíthetetlen nyereségvágyra, de nem akármilyenre, hanem annak egy meghatározott fajtájára. Ez pedig – mint a *Világvallások gazdasági etikájának Előzetes megjegyzése* mondja – „a folyamatos, racionális, kapitalista [?] üzemben szerzett nyereségre, mindig megújuló nyereségre, tehát »jövödelmezőségre« való törekvés”.⁴⁸ Ez a buzgólkodás egyáltalán nem élvezetek

⁴¹ Weber 2007a: 448.

⁴² Weber 1992: 196–197; Weber 2007a: 448.

⁴³ Weber 2007a: 605–629.

⁴⁴ Weber 2007a: 449, 634–641, 197–198, 306.

⁴⁵ Weber 1979: 283.

⁴⁶ Weber 1979: 284–286; Weber 1992: 306; Weber 2007a: 610–613.

⁴⁷ Weber 1995: 37–70.

⁴⁸ Weber 2007b: 12.

reményében folyik, hanem kötelességtudásból, hivatásszerűen, „etikusan színezett életszabállyá”⁴⁹ válik, az egyén szemében etikai indokoltsággal bír. „A pénzszerzést az embert kötelező öncél gyanánt” fogják fel.⁵⁰ Ahol e célból, mégpedig ilyen módon tüsténkednek, ott megjelent a Weber érvelése szerint a modern kapitalizmus kialakulásához elengedhetetlen érzület, a kapitalizmus szelleme, vagyis „a hivatásszerűen, rendszeresen és racionálisan törvényes nyereségre” törekvés.⁵¹

Nos, azt kell eldöntenünk, elképzelhető-e Weber gondolatrendszerében, hogy elsőként a zsidókat mozgatta ilyen szellem. Weber szerint erre a kérdésre akkor tudunk felelni, ha megvizsgáljuk a Sombart által megfigyelt pária mivoltuk következményeit. A páriahelyzettel együtt járó kettős mérce egyfelől ügyebár azt jelentette, hogy a zsidó-zsidó érintkezésre szigorú erkölcsi szabályok vonatkoztak, nevezetesen az egymáson nyereszkedés tilos volt, közösségen belül nem szabadott kamatot szedni. A haszonszerzésre irányuló cselekvés így nemhogy alá támasztott, de éppenséggel ellenjavallott volt erkölcsileg. A mindenféle nyereségre törekvést helytelenítő, példásan tradicionális zsidó belgazdasági etika tehát biztosan nem volt a modern kapitalista szellem bölcsője,⁵² mert a kapitalizmusban „nyereségnek lennie kell”.⁵³

Akkor talán a zsidók külvilággal fenntartott kapcsolatrendszerében született az új beállítottság? Ez a gazdasági ténykedés „etikai szempontból [...] messzemenően közömbös szférája”,⁵⁴ vagyis itt nyugodtan megteheti az ember, amire kedve szottyan, de semmire sincs kötelezve. Itt a profitszerzés sem igényel etikai igazolást, de nem történhet kötelességtudásból sem, mert itt minden zsidó erkölcsből felmentett. Ilyenformán a zsidó-nem zsidó érintkezésekben sem születhetett meg az életvezetést a rendszeres hozamra ácsingózáshoz optimalizáló, hivatásszerű nyereszkedésre sarkalló kapitalista szellem. Azt hiszem, körülbelül ezt írta volna Weber a külső morál és a modern kapitalista mentalitás viszonyáról, ha nem lett volna kicsivel nehezebb a helyzete. Sombart „zsidós” könyve ugyanis többek közt amellet is erősködött, hogy a judaizmus nem közömbösen viszonyult a zsidó külgazdaságban megtermelt nyereséghez, hanem kimondottan nagyra értékelte és ezáltal szorgalmazta azt: a jó bolt csinálását Isten áldásaként értelmezte.⁵⁵ Weber ezzel maga is egyetértett, csak hogy ez nézete szerint nem szolgálhatott a nyereségre törekvés etikai igazolásául. Amikor ugyanis Jahve javakkal áldott meg egy zsidót, akkor ezzel értelemszerűen nem a gazdasági ténykedését jutalmazta, hiszen annak a belső és külső morál elválása következtében kifelé nem voltak szabályai, tehát ebben a szférában nem lehetett Isten akarata

⁴⁹ Weber 1995: 41.

⁵⁰ Weber 1995: 63.

⁵¹ Weber 1995: 57.

⁵² Weber 1992: 306–307; Weber 1995: 201; Weber 2007a: 611.

⁵³ Weber 2007b: 12.

⁵⁴ Weber 1992: 306.

⁵⁵ Sombart 1911: 250–260.

szerint cselekedni, mert erre nézvést neki nem volt akarata. Isten javakban megmutatkozó áldása következképp csakis azt jutalmazhatta a gazdaságban, hogy a zsidó neki kedves módon élt a gazdaságon kívüli világban. Ennek következtében – érvel Weber – Isten profit formájában jelentkező áldása nem a nyereségszerzésnek alárendelt, azaz modern kapitalista, hanem az Isten parancsolatai szerinti életvitelre ösztönözhetett csupán.⁵⁶

Akárhonnán nézzük, a kettős morállal nem fér össze a weberi értelemben vett modern kapitalista szellemiség, így ha a zsidók valóban páriák voltak, akkor a judaizmus nem lehetett a modernitás nemzőatyja. Hogy mennyire nem volt az, arra Weber szerint az is rávilágít, ha beletekintünk a történelem lapjaiba: a modern kapitalizmus hajnalán a zsidók nem hoztak létre folyamatos, tartós, okszerű, tervszerű, békés, ipari, magyarán modern kapitalista üzemet, amely állandó, tisztos nyereségre törekszik.⁵⁷ „A modern gazdasági szervezet megteremtői, a nagyvállalkozók között nem is nagyon találunk zsidókat: a tipikus nagyvállalkozó keresztény volt, s maga a típus csakis a kereszténység talaján képzelhető el. A zsidó gyáros ezzel szemben modern jelenség.”⁵⁸ Ennek megfelelően végül kitarat korábbi tézise mellett, miszerint kezdetben a puritanizmus volt az, amely „a racionális polgári üzem és a racionális munkaszervezet ethosát képviselte”.⁵⁹

Azzal azonban, hogy Weber kitagadta a zsidókat a modern kapitalizmus szellemének korai hordozói közül, egy újabb megoldandó probléma előtt találta magát: ha a modern világ nem a judaizmusból nő ki, akkor valami más magyarázatának kell lennie azoknak a szerinte is szembetűnő⁶⁰ zsidó sikereknek, amiket Sombart *A zsidók és a gazdasági életben* olyan hosszan sorolt.⁶¹ Ezt a dilemmát úgy oldotta meg, hogy egyszerűen átvette Sombart okfejtését: a páriasors, tehát a profitszerzést a nem zsidókkal fenntartott kapcsolatokban minden erkölcsi aggálytól mentesítő zsidó rituális elzárkózás, amit Sombart még jobbára egyszerűen idegenségnek hívott, igenis megteremtette a sajátos zsidó üzleti izgatottságot, aktivitást, ahogy Sombart vélte. Ez persze Webernél, mint láttuk, nem jelölhette a történelem széles főutcáját, a modern kapitalizmus kifejlődését, ahogy Sombartnál, hanem annak csupán egy zsidók számára fenntartott szűkös zsákutcája lehetett. Webernek tehát, hogy leválaszthassa a modern kapitalizmusról, új nevet kellett találnia a zsidó üzleti felfűtöttségre: a zsidó gazdasági „ethosza egy szóval, a *pária*-kapitalizmus ethosza volt”.⁶² Ekkor született meg a morális kettős mérce köré szervezett zsidó üzleti modor jellemzésére a páriakapitalizmus kifejezés, aminek jelentését Werner Sombart igazából már korábban kidolgozta.

⁵⁶ Weber 1995: 201–202. Ennél sokkal világosabban fogalmaz Weber 1992: 303, 307–308; Weber 2007a: 612–613.

⁵⁷ A kapitalista üzem körülírására: Weber 2007b: 12–17.

⁵⁸ Weber 1979: 284–287; Weber 1992: 304–305.

⁵⁹ Weber 1995: 200, 223.

⁶⁰ Weber 1992: 304.

⁶¹ Sombart 1911: 13–135.

⁶² Weber 1995: 200–202, 223.

Azt már tudjuk, hogy ez a páriakapitalizmus nem a modern kapitalizmus egyik alfaja. A történelemnek ebbe a zsidó zsákutcájába behajtottokra tehát nem volt igaz, hogy „hivatásszerűen, rendszeresen és racionálisan törvényes nyereségre törekszenek”.⁶³ De akkor hova sorolandó ez a kapitalizmusfajta? *A protestáns etika* így fogalmazott: „a zsidóság a politikailag vagy spekuláns módra orientálódó »kalandor«-kapitalizmus [»Abenteurer«-Kapitalismus]⁶⁴ oldalán állt”, illetve „a zsidóké spekulatív, pária-kapitalizmus volt”.⁶⁵ *Az ókori zsidóság* álláspontja is egyértelmű: „az állam- és rablókapitalizmusnak a puritanizmustól perhorreszkált [elborzasztónak tartott] formáiban – a tiszta pénzuzsora és kereskedelem mellett – volt otthon az antikvitás óta a zsidó páriakapitalizmus”.⁶⁶ A spekuláns-, a politikailag orientált, az uzsorás-, a kereskedelmi és a kalandorkapitalizmust Weber *Előzetes megjegyzése* a modernitást megelőzően is létező kapitalizmustípusok között sorolta fel a háborúra, kalózkodásra, közigazgatásra irányuló, pénzkölcsönzéssel foglalkozó, gyarmati vállalkozásokat finanszírozó kapitalizmusokkal együtt.⁶⁷ Ezekhez másutt még hozzátette – jelentős átfedéssel – a hadiszállítók, hivatal- és adóbérlők, nagykereskedők és pénzmágnások kapitalizmusát is.⁶⁸

Azt hihetnénk, ez csupán száraz és unalmas felsorolása azoknak a lényegüket tekintve azonos kapitalizmusoknak, amelyeket Weber összefoglalóan leginkább kalandorkapitalizmusnak nevezett.⁶⁹ Pedig ezzel igazából Weber megadta a kegyelemdőfést Sombart narratívájának, de legalábbis teljesen széttroncsolta azt. Sombart ugyanis kereskedői, illetve burzsoá kapitalista szellemnek hívta azt az érzületet, ami rányomta bélyegét a modernítésra, és ami antihőseinél, a zsidóknál mutatkozott meg teljes csúfságában. Ám úgynevezett vállalkozói kapitalista szellemről is beszélt. Ez afféle divatjamúlt, a modernítésban a kereskedőhöz képest már alárendelt szerepet játszó, de attól még Sombart által hősként elismert, kicsit Don Quijote-, kicsit *Übermensch*-, kicsit banditaszerű típusoknál jelentkezett: a kapitalizmus hódítónak, felfedezőnek, (üzleti) feltalálónak és szervezőnek nevezett művészeinél.⁷⁰ Nos, mit is művelt Weber ezzel a Sombart által írásról írásra ápolgatott szembeállítással? Vitapartnere hőroszait átkeresztelte kalandorra, aztán összefogta kollégája hőseit és antihőseit, majd együtt hajította

⁶³ Weber 1995: 57.

⁶⁴ Másutt Weber az *Abenteurerkapitalismus* kifejezést is használta (Weber 1986: 61).

⁶⁵ Weber 1995: 200, 202.

⁶⁶ Weber 2007a: 612.

⁶⁷ Weber 2007b: 14–15, 17–18.

⁶⁸ Weber 1995: 56, 58. A felsorolt, páriakapitalizmushoz hasonló, nem modern kapitalizmusok közül a legtöbb olyan tevékenységet feltételez, amiket a zsidó páriák a *Gazdaság és társadalom* szerint mindenkor nagy előszeretettel végeztek (Weber 1992: 304–305).

⁶⁹ *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* hat alkalommal használja a kaland és a kalandor szót, mindannyiszor a nem modern kapitalizmusok jellegének megjelölésére (Weber 1995).

⁷⁰ Sombart 1911: 186–197. Sombart vállalkozójának fejlődésére az életműben: Mitzman 1973: 254–264; Loader 2001: 640–650.

őket – és ezzel Sombart egész kapitalizmuskoncepcióját – a történelem szemétdombjára, helyet csinálva ezzel a puritánnak.

Mert hogy oda valónak látta őket, az nem kérdés. A levitézlett pária- és/vagy/avagy kalandorkapitalizmusokat Weber szerint az kötötte össze, hogy a vállalkozó viselkedését kivétel nélkül mindig a pőre, „belsőleg semmiféle normát nem ismerő”, sőt „az erkölcsi tilalmakból” „gúnyt űző”, „teljesen gátlástalan” szerzési vágy határozta meg. Ez „nyerészkedésben megnyilvánuló, abszolút és tudatos kíméletlenséggel”⁷¹ járt, a vállalkozó tevékenysége pedig irracionális volt és/vagy erőszakon, illetve más visszaélésen alapult, nem szabad munkára épített, s a vállalkozások hozama egyúttal zsákmány is volt.⁷² A zsidók nem teljes értékű, reménytelenül régimódi, erkölcsileg üres, könyörületet nem ismerő kapitalizmus-musa tehát valahol a rablás, ügyeskedés, hatalmaskodás és szerencselovagoskodás közötti térben helyezkedett el Weber beszámolójában.

Mint látható, Max Weber és Werner Sombart nagy hatású polémiaja nem a zsidó üzleti viselkedés megítéléséről szólt. Egyformán képzelték el a zsidók gazdasági aktivitását. Weber ebben a tekintetben maradéktalanul akceptálta (majd megcsiszolta) Sombart művének tartalmát.⁷³ Még csak nem is elsősorban arról szólt a vitájuk, hogy a puritanizmus vagy a judaizmus etikájából fejlődött-e ki a kapitalizmus szelleme. Nézetkülönbségük abban volt, hogy a modern kapitalizmus szellemének megszületése helyes vagy helytelen irányba lódította-e a történelmet. Még pontosabban abban, hogy a modern kapitalizmus jó (racionális, erkölcsös, puritán) szellemben indult-e, ahogy Weber elgondolta, vagy rossz (racionális, amorális, zsidó) szellemben, ahogy Sombart felfogta. Hogy a zsidók kapitalizmusának szelleme mennyire becses, az köztük nem volt vitatéma. A páriakapitalizmus teóriája tehát – miközben értelmezhetővé tette a modern zsidó érvényesülést azáltal, hogy felkínált egy a siker történeti gyökereiről szóló, követhető narratívát – értékítéletet is megfogalmazott. A zsidók üzleti sikerességét ugyanis nem valami beszorított helyzetben folytatott, csendes szorgoskodás eredményeként írta le, ahogy manapság szoktuk, hanem a kívülállásból következő – hadd mondjam így – fékevesztett tombolásként. Talán legvilágosabban Weber fogalmaz, amikor a premodern jellegű kapitalistákra és „a zsidókra is igencsak jellemző” vonásként említi, hogy „kíméletlenül ki akarnak használni minden esélyt, hogy hasznot húzzanak”, és „megvan hozzá az érzékük, hogy minden esélyt kihasználjanak”.⁷⁴

Amikor a két jeles német nemzetgazdász nekigyürkőzött, hogy megfejtse a nagy rejtvényt, elmesélje, miként válhatott az őket (minket) körülvevő világ olyan radikálisan újszerűvé, hogyan keletkezett a modernitás, végül nem kerülhették el, hogy beledolgozzák elbeszélésükbe a fiatal Marx esszéjéből eléjük ugró

⁷¹ Erre és az előző idézetekre: Weber 1995: 49–50.

⁷² Weber 2007b: 12–18.

⁷³ Ezt hangsúlyozza még Liebeschütz 1964: 52; Abraham 1988: 367; Grundmann–Stehr 2001: 265–270; Stoetzler 2010: 190.

⁷⁴ Weber 1992: 305.

zsidó uzsorást. Mindkettőjüknek úgy sikerült helyet találni neki a történetben, ha a zsidó igyekvést – nem tudok jobb szót – társadalomellenesként tüntették fel. Az volt sikere titka, hogy nem volt tekintettel másokra.

PÁRIAKAPITALIZMUS MAGYARORSZÁGON

A zsidó előnyök termelődésének ez az értelmezése Németországból Magyarországra is késedelem nélkül eljutott Sombart monográfiájának recipiálásával.⁷⁵ A hazai ismertetések éles kritikát fogalmaztak meg, ám az elmélet velejét – tudniillik hogy a zsidók üzleti vénája olyan, amilyennek a könyv leírta, és tehetségüket a nem zsidók ellenében bontakoztatták ki – ezek nem érintették.

Hajnal István

Vajon befolyásolta-e a páriakapitalizmus elmélete a tudomány művelését Magyarországon? Ha eleinte nem is hagyott nagyon mély nyomokat a társadalomtudományi kutatásokban, hatása azért a Horthy-korszakban mindenképp kitapintható, mégpedig Hajnal István munkásságában.

Akik ismerik Hajnal életművét, rögtön rávágthatják, hogy egyetlen publikált írása sem szól kifejezetten zsidó témáról. Legtöbbet alighanem egy Miskolczy Ambrus által feltárt, kéziratban maradt recenzióban foglalkozott velük,⁷⁶ de talán nem véletlen, hogy a szöveg írásztalálókban maradt. Vannak azonban olyan publikált írásai, amelyekben emlegeti a zsidókat. Ez talán a Domanovszky-féle *Magyar művelődéstörténet*ben megjelent, *Az osztálytársadalom* (1942) című esszéjében a legfeltűnőbb. Amellett kívánok érvelni, hogy Hajnal ebben a szövegben ugyan mellékesen, de szisztematikusan zsidó sikerekről tudósító példákat használt tétele alátámasztására, és ábrázolásmódja rokonítható Sombartéval, illetve Weberével.⁷⁷

⁷⁵ A *Huszdik Század* már *A zsidók és a gazdasági élet* megjelenése előtti Sombart-előadásokról is kritikát közölt (Varró 1910), majd lefordították Franz Oppenheimer bírálatát a kötetről (Oppenheimer 1911). A *Nyugatban*: Feleky 1911. A *Közgazdasági Szemle*ben: N. N. 1911. A *Szabadgondolatban*: Sz[ékely] 1912: 355. Későbből Ágoston 1917; Szekfű 1934: 242, 245, 247; Bosnyák 1935: 32; Kósa 1942: 15–23.

⁷⁶ Miskolczy 2012: 20–25.

⁷⁷ Miskolczy Ambrus szerint az, amit *Az osztálytársadalom* a zsidókról ír, az önkorlátozás és a szerkesztői gyomlálás következtében csupán kontextusától megfosztott maradványa az említett, kéziratban maradt recenzió gondolatmenetének (Miskolczy 2012: 24). Mint majd kiderül, véleményem szerint a zsidók említése egyáltalán nem valamiféle zárvány vagy – ahogy Miskolczy mondja – rövidzárlat Hajnal gondolkodásában, hanem a páriakapitalizmus-tézis gondos beépítése saját történetírásába.

Hogy megértsük, miért áll újra és újra elő az írás a zsidókkal, elengedhetetlen a Hajnal-féle társadalomelmélet alapjainak tömör ismertetése.⁷⁸ Ennek kulcsfontosságú fogalompárja az élet és a forma szembeállítás volt. Hajnal abból indult ki, hogy az ember az állatias, ösztönös, öntörvényű, esetleges életből a társadalmasodás révén emelkedhet emberi méltóságra. A társadalmasodás útja a szilárd és hideg formák, azaz a struktúra, a szerkezetiség kialakulása, amely a „lágú, meleg életanyagot”⁷⁹ mederbe tereli, korlátját képezi a nyers érdekérvényesítésnek, az „aktuális elhatározások” megvalósításának. Persze azok a formák, amelyekhez az egyének alkalmazkodnia kell, nem a semmiből keletkeztek, hanem az életfolyásból. De nem minden élmény, gondolat, akarat válik formaképzővé, csapódik ki az életfolyásból, hanem csakis az, amelyik objektíválódik; a többi elillan, elfolyik. Hajnal objektíválódáson – monográfusa, Lakatos László megfogalmazásában – „az élettapasztalat tárgyias, kommunikálható, mások által is elsajátítható formában rögzítését” érti.⁸⁰ Erre csak azok az újítások alkalmasak, amelyek a már meglévő formákhoz illeszkednek, vagyis amelyek tiszteletben tartják a tradíciókat, társadalmi elismerésre számíthatnak, jól belesimulnak a létező struktúrába.

Innen már világos, hogy Hajnal gondolatmenete nem haladhatott a szokásos nyomvonalon a racionalitás, Hajnal szóhasználatában: az okszerűség kérdésében. Számára a fejlődés – Weberrel szemben – nem jelenthette azt, hogy a ráció maga alá gyűri a tradíciót, hanem épp ellenkezőleg. A racionalitás ebben a logikában a primitívséggel jár együtt, a társadalmasodás alacsony fokán válik szervezőelvé, már amennyiben az önkényesség, ötletszerűség, az élet akadálytalan áradása szervezőelvnek nevezhető. Az okszerűség ugyanis Hajnal – Sombartéhoz kísértetiesen hasonló – felfogása szerint a „hasznos kalkulációban”, a „szerzéslehetőségek” szüntelen figyelésében, a szónoki képességek jelentőségében, a nyers erő használatában, szóval a „szabad, mohó törtetésben”, a gátlástalan önzésben nyilvánul meg. Ebben az érdekes, csakhogy kiszámíthatatlan világban a gőg, a csalás, az erőszak és a hangerő vezet sikerre, a másik fölé kerekedve lehet kiemelkedni. Annak tehát, hogy valami okszerű, Hajnal rendszerében nincs önértéke, sőt ettől inkább meglehetősen veszélyesnek tűnik. A racionalitás legfeljebb akkor hasznosulhat, ha az önérdek követését megszilárdult formák zabolázzák meg, kidolgozott struktúrára szűrődik át, „mély a társadalmi tagozódás”. Akkor tehát, ha a szokásszerűség dominál: a társadalmi összeműködés olajozott, mindenki tudja a maga helyét, biztonság van, zavartalanul folyik az elmélyült alkotómunka. Ebben a kissé unalmas, de cserébe tartós eredményeket produkáló világban

⁷⁸ Ezt legrészletesebben és legvilágosabban *Történelem és szociológia* című tanulmányában fejtette ki. Lásd még Halmos 2003; Halmos 2005: 161–164; Halmos 2015: 33–34; Kovács 2000; Kovács 2012; Lakatos 1996: 10–11, 83–137; Lakatos 2001: 29–56. Az idézetek itt és a következő bekezdésben, ha külön nem jelzem, *Az osztálytársadalom* című írásból (Hajnal 1942a) valók.

⁷⁹ Hajnal 1993a [1939]: 203.

⁸⁰ Lakatos 1996: 104.

inkább a hallgatagság, a béketűrés és egymás kölcsönös megbecsülése térül meg, méghozzá hosszú, nagyon hosszú távon.

A modernitás beköszöntte, a rendi társadalom osztálytársadalommá alakulása Hajnal értelmezésében a korábbi lassú, szokásszerű fejlődés megtörése, az erők, érdekek szabadjárá engedése.⁸¹ Szó sincs azonban arról, hogy ezt feltétlenül az ösztönös, állatias szintre való visszasüllyedésként értelmezné. A szabály szerinte a következő: „minden kultúrfejlődésnek [...] olyan az »osztálytársadalma«, amilyen volt a rendisége. Az ember feltétlen szabadnak érzi szellemét s elhatárolásait [ti. egy osztálytársadalomban], s mégis a történelmi múlt dolgozik benne.”⁸² A modern világ Hajnal által is csodálatosnak nevezett eredményei tehát szerinte nem a ráció szabad érvényesülésének, hanem a korábbi lassú, szokásszerű formaképződésnek a következményei. Ennek megfelelően a szokásszerű fejlődést, előrehaladott társadalmasodást az emberi tevékenységet megbecsülő, fejlődőképes modernség, míg a formaszegény rendi társadalmat a kíméletlen érdekütközések modernitása követi.

Az osztálytársadalom című tanulmányban Hajnal azt vizsgálja, a magyar osztálytársadalom milyen rendi előzményekre építkezhetett, és ennek következtében mennyire vált – mert végső soron erről van szó – emberségessé. Hogy ezt megítélhesse, a premodern–modern időbeli dimenzió mellé bevezet egy térbelit is: európai, elsősorban francia–lengyel–oroszl összehasonlításban értelmezi a magyar modernség humánusságának szintjét. Egészen pontosan egy Nyugat-Európából Kelet felé, illetve általában a perifériák felé ereszkedő szokásszerűségi lejtőn keresi a magyar kultúrfejlődés pontos helyét.

Az eredmény semmiképp sem szívderítő. Hajnal tanulmánya azt beszéli el, hogy az okszerű, elmosódó formák jellemezte, az egyént a másik egyénnek kiszolgáltatató magyar rendiséget, ugyancsak (sőt még inkább) nyers, embertelen, okszerű modernitás követte, szemben a nyugat-európai (francia) fejlődéssel, de ez még mindig sokkal emberségesebb a kelet-európainál (orosznl).

Ebbe a nyomasztó elégiába Hajnal folyton olyan mondatokat illeszt be, amelyeknek a zsidó az alanya, és amelyeknek – legalábbis a mai olvasó szemével – nincs semmi közük a társadalom racionális vagy tradicionális szervezethez. Elmeséli, hogy a modern Magyarország születésekor a *zsidók* végzik a nagykereskedést; hogy *zsidó* már iparos céhet is alakíthat; hogy a *zsidó* behatol a hetivásárokra; hogy a *zsidó* kapta meg a kocsmá- és mészárszékbérletet, ha másoknál többet ígért érte; hogy a *zsidó* átvette a mezőgazdasági termények kereskedelmét; hogy a *zsidók* kerülnek a szerveződő munkásmozgalom élére.

Csak a cikk végén derül ki, hogy egy nép pozíciószerzése miért is képes Hajnal szerint rávilágítani egy társadalom működés módjára: „a csupán kalkulációval dolgozó szakszerűség szinte vonzza a vezetésre a társadalomban addig idegen elemeket, a zsidóságot”.⁸³ A zsidóság tehát idegen, az idegenek a kalkuláció, vagyis

⁸¹ Hajnal modernitásképe: Kovács 2013.

⁸² Hajnal 1942a.

⁸³ Hajnal 1942a.

az okszerűség emberei, így ott különösen aktívak, ott nyomulnak előre, sőt állnak élre, ahol a tradíció védőhálója lyukas, ahol az önzés szabadon érvényesülhet.

Még ennél is egyértelműbben fogalmazott ugyanebben az évben *A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről* című tanulmány. Ebben Hajnal a zsidóságot „számító-nyereszkes népnek” nevezi, azaz ismét az okszerűséggel azonosítja. A lengyel társadalomszerkezet minőségét az mutatja meg, megtalálta-e a zsidó a számítását Lengyelországban: „az ilyen érdek rétegződésen alapuló társadalomban találtak helyet maguknak a zsidóság tömegei, kíméletlen érdekközösséget takaró vérségi közösségek, érdes antik-orientális racionális kultúrájukkal”.⁸⁴ „Kíméletlen érdekközösség”: Hajnal a *Történelem és szociológia* című tanulmányában azt írja, a csakis valamilyen cél elérésére irányuló, a cél elérésekor meg is szűnő érdekközösség a legmagasabb szintű szerveződési forma, ameddig tisztán okszerű megfontolások alapján eljuthat egy embercsoport.⁸⁵ Úgy látszik, Hajnal történetírásában a zsidók a szélsőséges racionalitás képviselői. És valóban: ugyancsak 1942-ben, Baráth Tibort recenzeálva a zsidóságot „szociális abnormitásnak” nevezte, ugyanis a zsidók „legfőbb képviselői a modern fejlődés racionális eltévelyedésének, amely az élet totalitása helyett kíméletlen okszerű mehanizmust [sic!] tesz úrrá a társadalomban”.⁸⁶ A zsidókkal emiatt – az ő kifejezésével – el kell bánni, meg kell vonni „tőlük az egyoldalú, felületes racionális érvényesülés lehetőségét”. Mindezt Hajnal az úgynevezett negyedik zsidótörvény hatályba lépése után írta.⁸⁷

A korábbi Hajnal-írásokban is érlelődött ez a zsidóértelmezés. *Az európai város kialakulásáról* szóló cikkben 1941-ben Hajnal amellettt érvel, hogy a „félíg-meddig önkéntesen elzárkózó” zsidóságnak semmi szerepe nem lehetett a nyugat-európai városfejlődésben, mivel „nincs érzéke a dolgoknak mélyebb, társadalmiasabb kezelésére, sőt alacsonyrendűséget, szellemi tunyaságot lát a hasznos célszerűség ily nyugat-európai megbénításában”.⁸⁸ Nagy művében, *Az újkor történetében* (1936) is megemlíti néhányszor a zsidókat. A kora újkori Európa céhes jellegű, szokásszerű üzleti életében a zsidó nem boldogulhatott:

„Közeli otthonosság a helyi társadalomban az üzlet alapfeltétele. [...] Ezért nem érvényesülhet a zsidó tőke sem, nagyúri hitelműveleteket leszámítva. Az újkor első századainak ipara és kereskedelme teljesen keresztény kézben marad, a zsidó tőke csak a céhszerűség elmosódásával, a XVIII. sz.-tól, hatolhat be az európai munka szervezetébe. A modern kapitalizmusnak óriási üzemiessége teljesen a keresztény tár-

⁸⁴ Hajnal 1993b [1942]: 287. Mint Halmos Károly írja, „Hajnal műveiben is találhatóak néhol a zsidó szellemtől való idegenkedésről árulkodó megjegyzések, de ezek – a korszellemet is figyelembe véve – enyhék és ritkák” (Halmos 2015: 34). Az kétségtelen, hogy ritkák. Halmos véleményét vö. Balog 2015: 159–163.

⁸⁵ Hajnal 1993a [1939]: 187.

⁸⁶ Hajnal 1942b: 456.

⁸⁷ Hajnal 1942b: 456.

⁸⁸ Hajnal 1993c [1941]: 236.

sadalomszervezet [premodern] alkotása, csak a tömegdolgoztatás korában vehettek részt a vezetésben kívülálló elemek is.”⁸⁹

A kontinens keletebbi részén, az okszerű Lengyelországban azonban már jóval nagyobb volt a szerepe:

„A zsidóság, amely a középkorvégi nyugati polgári fejlődés következtében keletebbre tódul, százezerszámra telepszik meg a lengyel városokban, majd a falvakban is, csaknem nyereszkesző szövetségben a nemességgel. Mindez megakadályozza a társadalom egyenletesen mélyülő tagozódását.”⁹⁰

Hajnal tehát majdnem pontosan úgy képzelte el a zsidót, ahogy Sombart vagy Weber. Az eltérés csupán az, hogy ő a szokást hangsúlyozta, míg elődei inkább az erkölcsöt. Zsidón Hajnal is az eszményi kívülállót értette, a pária zsidó alakját recipiálta. Benne találta meg azt, aki – „félíg-meddig önkéntesen” – kívül marad minden kereten, nem kapcsolódik a tradícióhoz, szóval, aki nem része a társadalomüzemnek és társadalmon kívüliként benne a formaképző emberi hajlam nem bontakozhat ki, így minden tettét szükségképpen az okszerű számítás, a gátlástalan önzés irányítja, nincs tekintettel mások méltóságára. Benne fedezi fel Hajnal a tökéletes életigenlőt, aki mindig „formán kívül” van, és akinek innen ered egész tatárjárászerű fellépése.

Nagyobb a különbség Hajnal és a német nemzetgazdászok felfogása között abban, hogyan termelődött a zsidó siker. Weber és Sombart úgy vélte, az elzárkózásból következő erkölcsi közömbösség önmagában kielégítő magyarázat a zsidó előnyökre. Hajnal szerint azonban nem. Az egyenlőtlenség termelődésének, a zsidók előretörésének előfeltétele a társadalmasodás csökevényessége, az okszerűség dominanciája is: a tradíció megalapozottsága és a zsidó sikere közt fordított arányosság áll fenn. És azért jön nagyon is kapóra a kíméletet nem ismerő „spekulánskalandor-rablóuzsorásként” elgondolt zsidó figurája Hajnal számára, mert lakmuszpapírként képes szolgálni a történeti elemzéshez. A történésnek ugyanis csak meg kell figyelnie, mikor mennyire érvényesültek a zsidók, és az megmutatja, hogy egy társadalomban mennyire volt erős a szokásszerűség immunrendszere. Ezért példálózik *Az osztálytársadalom* folyton a zsidókkal.

Hajnal tehát a sombarti-weberi páriakapitalizmus-elméletből megtartotta a könyörtelen uzorást, de érdeklődése igazából nem rá irányult, hanem arra a kultúrfejlődésre, amelyben a könyörtelen uzorás sikere megvalósulhatott. Hajnal történetírásában ez a sikeresség nem (csak) a zsidókról állított ki bizonyítványt, hanem annak a társadalomnak az egészségi állapotáról is, amelytől a zsidó idegen volt.

⁸⁹ Hajnal 1936: 106–107.

⁹⁰ Hajnal 1936: 160.

Sombart számára a zsidó boldogulás a modern kapitalista szellem vasútjának fővonala volt. Weber számára viszont annak egy szerény, gazzal benőtt vicinálisa csupán. Hajnal egészen máshogy fogta meg a jelenséget. Az ő szemében a zsidók előretörése olyasmi volt, ami egy kultúrfejlődés szerkezeti hibáit leplezi le, tátongó sebeit tárja fel. Számára a zsidó érvényesülés immár nem a kapitalizmus borzalmát (Sombart) vagy a kapitalizmus borzalmas válfaját (Weber) jelölte, hanem a jellegzetes kelet-(közép-)európai elmaradottságnak a súlyos tünete volt.

Bibó István

A zsidó siker történetének ez a Hajnal István által kidolgozott, sorok közötti elbeszélése, sőt a páriakapitalizmus tézisének egész hagyománya folytathatatlan volt a holokauszt után. A tételnek két problematikus eleme volt. Egyrészt a korábbi szerzők úgy tudták vagy azt gyanították: a zsidók maguknak köszönhetik, hogy kívülállókka lettek, magukat zárták gettóba. Másrészt az elmélet az egyenlőtlen ségek kialakulását a zsidó agresszióra vezette vissza, hiszen azt állította, hogy a zsidók kívülállásuk következtében erkölcsi mocsárba sülyedtek, és ez megkeményítette a szívüket; amikor keresztényekkel találkoztak, csak a maguk érdekét nézték. Ennél kegyeletsértőbb gondolatot pedig készakarva is nehéz lett volna kiötlöni. A páriakapitalizmus tézisének újra kellett szabni ahhoz, hogy viselni lehessen.

Az első kísérletet erre Bibó István tette közismert munkája, *A zsidókérdés Magyarországon 1944 után* (1948) című tanulmány két rövid, a keresztény civilizáció szintjén vizsgálódó történelmi kitérőjében.⁹¹ Bibó nem használt hivatkozásokat, de így is egyértelmű, hogy Hajnal történetírásából (és zsidóértelmezéséből) építkezett ebben a szakaszban. Ezt nemcsak onnan sejtethetjük, hogy amúgy is gyakran támaszkodott rá,⁹² és hogy rajtam kívül más is hajnali hatást fedez fel ezen a passzuson,⁹³ de az is erre utal, hogy szóhasználata nagyon erősen emlékeztet forrására, és hogy Bibó bedobja azt a Hajnal írásából leszűrhető leleményt, miszerint a zsidó előny állítólag nagyobb mértékű volt Közép- és Kelet-Európában, mint a kontinens nyugati felén.⁹⁴

Fejtegetését Bibó a középkortól kezdte, amelyet pontosan úgy írt le, ahogy Hajnal a nyugat-európai rendi társadalomszervezetet megfestette, tehát ő is szokásszerűnek látta ezt a világot. A szokásszerűség áldásaiból azonban nem részesülhetett két csoport, a legeltaszítottabbak és legmegvetettebbek: a prostituáltak és a zsidók. A zsidók ezzel páriasorba kerültek, idegenek lettek, amitől – a szokásos forgatókönyv szerint – kifejlődött racionalitásuk, ez az okszerűség pedig egy középkori, a keresztények szokásszerű világával párhuzamos osztálytársadalom

⁹¹ Bibó 1984: 186–190, 197–202.

⁹² Lakatos 1993.

⁹³ Balog 2004: 218–220; Lakatos 1996: 197.

⁹⁴ Bibó 1984: 189.

létrejöttéhez vezetett. Később, az újkorban – a zsidóktól függetlenül – a civilizáció szokásszerű része is okszerű osztálytársadalommá változott át, és a zsidók abban elvegyülve élni tudtak az évszázadok alatt kiérlelt racionalitásuk biztosította előnnyel, így jöttek létre az egyenlőtlenségek. Bibó tehát egy ponton jelentősen módosította a teóriát: a zsidók páriahelyzetét nem önkéntesnek, hanem immár kirekesztésük eredményeként mutatta be. Máskülönben mondandója a lényege tekintve illeszkedik látszik a hajnali mintához.

Ám a zsidó siker magyarázata Bibónál csak formailag követte a sombarti-weberi páriakapitalizmus-tézis Hajnal által értelmezett verzióját, tartalmilag teljesen kiforgatta forrása szándékát a szerző. Bibónak ugyanis egészen más volt a viszonya a racionalitáshoz, mint Hajnalnak, noha mindketten a szokásszerű gondolkodással állították azt szembe. Hajnalnál az okszerűség azt takarta, amit Sombartnál is, és amit Weber afféle tipikus kalandormodorként ábrázolt: határtalan önzést, merő pénzsóvárságot, hidegvérű kíméletlenséget. Bibó ezt a felfogást a jelek szerint tudatosan elutasította. 1976-ban adott interjújában mondta erről, hogy Hajnal „egy csomó alapfogalmat egy kicsit fordítva használt”, Hajnalnál „rossz a terminológia”, „az ő számára a racionalizmus pejoratív kifejezés volt”, „az ő számára a racionalizmus lényege az volt, amit a hadsereg testesített meg: egy – esetleg esztelen – gonosz cél érdekében a lehetőségek racionálisan következetes, ésszerű feldolgozása”.⁹⁵ Bibó okszerűség-fogalmának ezzel szemben nem volt negatív értékvonzata, úgy fogta fel, hogy a racionalizálódás a történeti fejlődés iránya.⁹⁶ Webernek is ez volt az álláspontja,⁹⁷ legfeljebb *A zsidókérdés Magyarországon 1944 után* nem annyira elvarázstanodásként, a mágia visszaszorulásaként,⁹⁸ hanem a szokás eljelentéktelenedéseként írta le a racionalizálódást. Ennek következtében Bibónál a zsidó már nem erkölcsi fenevaddá züllő törtető volt párialetből eredő racionalitása folytán, hanem csupán az elkerülhetetlen jövő előhírnöke.

Ám az okszerűségnek ez a weberi mintájú értelmezése a zsidó siker elbeszélésében ellentmondáshoz vezetett: Bibó Webert vette igénybe Weber cáfolatára. Bibó a zsidó páriakapitalizmus elméletét Hajnaltól ismerte, aki azt Sombarttól és Webertől emelte át úgy, hogy a saját, Sombartéhoz hasonló fogalmaival élt, amikor megmagyarázta a zsidó sikert, ám azokat a fogalmakat Bibó weberi jelentésűre változtatta. Ez az áttételesség tette lehetővé, hogy a bibói recept a következő legyen: a zsidó sikert Webert olvasva kell megfejteni, csak az az egyetlen szabály, hogy azt a pár oldalt, amit Weber kifejezetten erről írt, tilos figyelembe venni, sőt épp azt kell felülbírálni. Mielőtt teljesen belezavarodnánk, rögzítsük, mi mindennek a jelentősége: Bibó azzal, hogy Hajnal szavait használta, ám weberi jelentésben, a Weber által (is) feltalált zsidó páriakapitalizmust kiírta a kalandorkapitalizmus kategóriájából, azt – Weber intenciójával szöges ellentétben – kon-

⁹⁵ Bibó 1989: 236. Vö. Lakatos 1996: 10, 56–67.

⁹⁶ Bibó 1984: 189, 198–199.

⁹⁷ Bibó és Weber racionalitásfogalmának összevetésére: Balog 2000; Balog 2004: 218–221.

⁹⁸ Weber 1998: 137–138.

tinuussá tette a weberi modern kapitalizmussal,⁹⁹ a zsidó üzletembert a modern kapitalizmus előfutáraként azonosította. Bibó ezzel a – bizonyára tudtán kívül végrehajtott – huszárvágással eltüntette a destruktív uzsorás alakját a tézisből, és egy a modernitásnak sokkal inkább a vonzó oldalát megelőlegező, avantgárd figurával helyettesítette, amivel maradéktalanul megoldotta azt a feladatot, hogy a páriakapitalizmus tétele elveszítse kegyeletsértő jellegét.

Bibó tehát erkölcsi tekintélyként jól teljesített, történetíróként azonban rosszul. Sombartnak, Webernek és Hajnalnak ugyanis volt egy jól követhető sztorija arról, hogyan vezetett a zsidók párialete a külső és belső morál elkülönüléséhez, az a „nyerészkedésben megnyilvánuló, abszolút és tudatos kíméletlenséghez”,¹⁰⁰ az pedig sikerhez. Bibó elbeszélése ezzel szemben hiányos. Nála a zsidó kitaláltottságnak nem voltak nyugtalanító morális következményei, és ennek híján az olvasóra maradt a feladat, hogy kiötlje, miképp terelte a zsidókat kitaláltottságuk a modern kapitalizmusra jellemző racionalitás felé.¹⁰¹ Bibó csak receptet adott, de nem készítette el az ételt, nem beszélt el a páriakapitalizmus újraszabott történetét.

Hanák Péter

A gátlástalanul érvényesülő uzsorástól megszabadított páriakapitalizmus-tézis végül a Bibó *Zsidókérdés*-tanulmányát elsőként újraközlő Hanák Péterben találta meg történetét, ő főzte meg Bibó receptjét. 1974-től Hanák majd minden olyan írásában, amiben hosszabban zsidókról ejtett szót, előadta a történet részét vagy egészét,¹⁰² és mindig kicsit máshogy tette.¹⁰³ Legkifejtettebben az 1990-es évek elején írt a tárgyról két, egymást sokban fedő írásban, egy népszerűsítő cikkben¹⁰⁴ és egy angol nyelvű tanulmányban.¹⁰⁵ Döntően e két szöveg alapján fogom bemutatni, hogyan járt el Hanák.

⁹⁹ Bibó 1984: 199.

¹⁰⁰ Weber 1995: 50.

¹⁰¹ Pontosabban Bibó ezt a hiányt a következő sorokkal igyekszik pótolni: „[A cigányságnál] sokkalta erősebb morális és intellektuális kultúrájú zsidóság számára azonban az emberi lehetőségek szélére való szoríttatás morális és intellektuális feladatként jelentkezett. Így alakult ki és vált aránylag nagy mértékben tipikussá a zsidóságban egy magatartás, mely minden megnyíló, ki nem aknázott és észre nem vett gazdasági és emberi lehetőséggel szemben beidegződéssé, szinte társadalomerkölcsi kötelességgé tette az állandó készenlétet, a lehetőségekhez való gyors, racionális alkalmazkodást, a megnyílt vagy felismert lehetőségek »ki nem hagyását« s az emberi lehetőségek racionális formáinak, különösen a legracionalizáltabb lehetőségeknek, a pénznek a tudatos értékelését és a vele való otthonos bánást” (Bibó 1984: 198). Ezt azonban aligha nevezhetjük logikus magyarázatnak.

¹⁰² Hanák 1974: 527; Hanák 1984: 372–373, 375; Hanák 1993: 256–259; Hanák 2005: 185.

¹⁰³ Ezek fejlődését Weber *Protestáns etikájának* recepciója felől elemzi Halmos 2005: 164–169.

¹⁰⁴ Hanák 1991.

¹⁰⁵ Hanák 1992.

A szerző először is átépítette a díszleteket, megkereste – minden bizonytalansággal Szekfű *Három nemzedéke* által befolyásolva¹⁰⁶ – a zsidó siker forrásvidékét a magyarországi történeti kontextusban. Eddig ugyanis minden szöveg, amely a zsidó páriakapitalizmusról tudósított, magától értetődően az összezárt városi gettót képzelte a cselekmény hátterének. Hanáknál viszont egy rurális világba csöppenünk, ahol a falvakban szétszóródott zsidók mindenekelőtt a mezőgazdasági termények kis- és nagybani kereskedelmét végzik, illetve kielégítik az agrárszociális hiteligényeit körülbelül a napóleoni háborúk idején.¹⁰⁷

A zsidók tehát ebben a sztoriban fizikailag nem különülnek el a keresztények világától, de Hanák felfogása ettől még hamisítatlan páriakapitalizmus-elmélet, mert a zsidók igenis kívülállók, csakhogy gazdasági értelemben. Ezt Hanák – a bibói útmutatásnak megfelelően – külső kényszer következményének tekintti.¹⁰⁸ Úgy véli, az határozta meg a zsidók sorsát, hogy a keresztények elzárták őket bizonyos keresetektől, nem vehettek (bárhon) házat, nem lehetett földjük, nem lehettek céhtagok, nem viselhettek hivatalt, és ez azt eredményezte, hogy – más lehetőségük nem lévén – pénzkölcsönzésbe, illetve kereskedésbe fogtak.¹⁰⁹ Ez az elképzelés nem újdonság. Már a középkor végén is találunk olyan szerzőt, aki a zsidók uzsoráságát azzal magyarázta, hogy a keresztények nem hagytak nekik más megélhetési módot.¹¹⁰ A tudományban már az 1870-es években hasonlóan okolta meg Wilhelm Roscher azt, hogy a zsidók hitelezők lettek, igaz, nála még kereskedőből váltak azzá.¹¹¹ Sombart pedig már közismertként kezelte azt a felfogást, hogy a zsidók gazdasági szerepét az őket sújtó korlátozások határozták meg, még ha ezt ő tévhitnek ítélte is,¹¹² mások azonban folytatták ezt a hagyományt.¹¹³

De hogyan képes a zsidók premodern gazdasági beszorítottsága magyarázni sikereiket, hogyan váltak ennek köszönhetően a modern kapitalizmus úttörőivé? Ha helyesen gondoltuk, hogy a hanáki gondolatmenet kiindulópontja Bibónak a zsidókat a racionalizálódásban a keresztényeknél előbbre járóként ábrázoló, Weberből táplálkozó elbeszélése volt, akkor kézenfekvő, hogy a válasz keresésekor Hanák is Weberhez nyúlt. Az magától értetődő, hogy azokat a sorokat nem vehette figyelembe, amelyeket Weber tényleg a zsidókról írt, mivel Weber őket nem tekintette a modern kapitalizmus előfutárainak, ráadásul az elzárkózásból következő kettős morál teóriája miatt elbeszélése még sértő is volt a zsidókra nézve. A kíméletlen zsidó uzsorás sehogy sem illett Hanák modelljébe, így nemigen maradt más választása, mint hogy abból a Weber-szövegből induljon

¹⁰⁶ Szekfű 1934: 153–155, 243.

¹⁰⁷ Hanák 1991; Hanák 1992: 27–36; Hanák 1996: 3–5.

¹⁰⁸ Hanák 1991; Hanák 1992: 26, 36; Hanák 1996: 5.

¹⁰⁹ Például: „A gettósors, a teljes jogtalanság, a birtokszerzés és hivatalviselés tilalma valóban rákényszerítette a középkori és kora újkori zsidóságot a kereskedésre, a pénzüzletre” (Hanák 2005: 185).

¹¹⁰ Idézi Toch 2008: 204.

¹¹¹ Roscher 1875: 510–515.

¹¹² Sombart 1911: 207–210.

¹¹³ Például Roth 1940: 266; Mosse 1979: 6.

ki, amely ugyan nem a zsidókról, de legalább a modern kapitalizmusra jellemző gondolkodásmód születéséről szól, tehát *A protestáns etika* puritánokról szóló fejtegetéseiből. Ennek megfelelően Hanák először nyíltan elvetette Weber *Protestáns etikájából* a zsidókat spekulánsnak és kalandornak bemutató oldalakat,¹¹⁴ a könyv többi lapját viszont elkezdte útmutatóul használni a magyarországi agrártársadalomba ágyazva tevékenykedő zsidók érvényesülésének értelmezéséhez. Hanák feltevése tehát az volt, hogy Magyarországon a kapitalizmus weberi értelemben vett szelleme bújik bele a zsidókba, a puritánt igyekezett megtalálni a kaftán alatt.

Ezzel teljesedett ki a páriakapitalizmus-elmélet fejlődéstörténetének komikuma: azt, hogy a zsidók voltak az első modern kapitalisták, abból a könyvből olvasta ki Hanák, amely azt írja, hogy a zsidóktól az ilyesmi idegen. A sombarti tézist, amely szerint a zsidók körében jelent meg először a modern kapitalista szemlélet, Weber alapján kívánta bizonyítani, aki szerint azonban a puritánok voltak az első modern kapitalisták. Ezt a feladványt csakis úgy lehetett megoldani, ha a zsidók a történész elbeszélésében úgy kezdenek el viselkedni, ahogy a puritánok Weberében.

Hanák mindenekelőtt ráaggatta a weberi fogalmakat a zsidókra. Kijelentette, hogy abban a kereskedelmi hálózatban valósult meg a „szabad munka racionális-kapitalista szervezete”, amely zsidókból rekrutálódott, a zsidók üzleti stílusa pedig „teljesen összhangban volt a kapitalizmus szellemével”.¹¹⁵ Hogy miként csinálták boltjaikat a zsidók? A tevékenységükkel megtermelt hasznot, beszedett kamatot rögtön visszaforgatták a vállalkozásba, ismételten kihelyezték, így tőkéjük és annak hozama csak nőttön-nőtt, beindult az öncéllá vált, pontosabban – mint látni fogjuk – céltalan tőkefelhalmozás. Hanák leírásának zsidói tehát kétségtelenül Weber¹¹⁶ puritánjaihoz hasonlóan intézték üzleti ügyeiket: a pénzkeresés számukra is önmagáért valóvá, hivatássá vált.

Miért viselkedtek így, puritán módi szerint? Nem meglepő, hogy Hanák szerint a zsidók esetében nem a puritánok vallásos aggodalmai álltak a háttérben, nem a kegyelmi állapot felismerésének vágya munkált bennük. Előremutató üzletvezetésük, a „szakadatlan hajsza, amely soha nem éri be azzal, ami van”,¹¹⁷ a zsidóknál úgy alakult ki, hogy nem volt mögötte oldandó szorongás, vallásos meggyőződés, sőt semmilyen belső motiváció. Hanák csak hivatást ad nekik, de hivatásetikát nem. Akkor miért voltak a zsidók ilyen különös üzletemberek? Weber azt írja, hogy a valódi kapitalista vállalkozó onnan ismerszik meg, hogy hivatásszerűen törekszik nyereségre.¹¹⁸ Hanáknál a zsidó *nem törekszik* semmi ilyesmire, csak éppen *kénytelen* pontosan ezt csinálni. Hanák Péter ezen a ponton került szembe azzal a feladattal, amit Bibó István nem tudott megoldani: el

¹¹⁴ Hanák 1992: 25.

¹¹⁵ Hanák 1991; Hanák 1992: 33, 39.

¹¹⁶ Weber 1995: 37–70, 94–223.

¹¹⁷ Weber 1995: 61.

¹¹⁸ Weber 1995: 57.

kellett beszélnie, hogyan vezetett a zsidók kitalizáltottsága, egy nyers, külső kényszer a modern kapitalizmusra jellemző viselkedésmód kialakulásához, az önmagáért való, soha abba nem maradó pénzkereséshez.

Első látásra úgy tűnhet, Weber e probléma megoldásában is Hanák segítségére siet, mivel *A protestáns etika* döntő szerepet biztosít a külső kényszernek a modern kapitalizmus működtetésében:

„[...] a mai tőkés gazdasági rend roppant univerzum, amelybe az egyén beleszületik, s amely számára, legalábbis mint egyén számára gyakorlatilag változtathatatlan közegként van adva, amelyben élnie kell. Amennyiben az egyén a piacra lép, ez a rend rákényszeríti a gazdasági cselekvés normáit. Az a gyáros, aki tartósan szembe-szegül ezekkel a normákkal, gazdaságilag épp olyan elkerülhetetlenül kiküszöbölődik, mint ahogyan az utcára kerül az a munkás, aki nem tud vagy nem akar alkalmazkodni hozzájuk.”¹¹⁹

Úgy tudott tehát Weber szerint egy maroknyi puritán szokatlan magatartása elterjedni, hogy a tengernyi kényelmes életre és élvezetekre vágyakozó kénytelen volt „életvitelét és a hivatás felfogását a kapitalizmushoz idomítani”,¹²⁰ vagyis a puritánt utánozni, különben lemaradt volna a versenyben. „A puritánok a hivatás emberei *akartak* lenni – nekünk azoknak *kell* lennünk.”¹²¹ Hanákot azonban nem a modern kapitalizmus működése, hanem a létrejötté foglalkoztatta. Az érdekelte, hogy (Magyarországon) miért a zsidók voltak az alapítói a modern kapitalizmusnak, miért náluk jelentkezett először az új szellemiség, és hogy miért voltak ennél fogva sikeresebbek másoknál. Webernél a kényszer a kapitalizmus úttörői után kullogókra hatott, Hanáknál magukra a pionírokra. Weber tehát ezen a ponton elengedte Hanák kezét, a történész kénytelen volt saját magyarázatot kidolgozni.

Hanák megoldása azon a meglátáson alapszik, hogy a gazdasági korlátozások nemcsak azt határozták meg, milyen foglalkozásokat űzhettek a zsidók, hanem azt is, mit kezdhettek, hogyan bánhattak az így termelt profittal. Ahogy Hanák mondja: a kényszer a „beruházási stratégiájukat” is megszabta. Mert amíg a felkapaszkodott keresztény üzletférfinak módja adódott rá, hogy földet, (a zsidóknál könnyebben) házat vegyen, sőt nemesi címre tehetett szert, korábbi vállalatával pedig akár fel is hagyhatott, hogy ezzel biztosítsa befogadását a jobb körökbe, addig a zsidó elől az ilyen lehetőségeket elzárták, és számára a rangemelkedés is lehetetlen volt.¹²² De ha így volt, mit kezdhett azzal, amit vállalata fialt? Hanák szerint nem volt sok választása: „A zsidó vállalkozók szinte rákényszerültek arra, hogy felhalmozott tőkéjüket ismét az üzletbe fektessék, bővítsék, és új ágakra

¹¹⁹ Weber, 1995: 44, 59–60, 223–225.

¹²⁰ Weber, 1995: 44.

¹²¹ Weber, 1995: 224.

¹²² Hanák 1991; Hanák 1992: 36–39; Hanák 1996: 5.

terjesszék ki vállalkozói tevékenységüket”.¹²³ Pár év múlva, akadémiai székfoglalójában Hanák már a „szinte” kitéltet is elhagyta: „a birtokbírhatástól és hivatalviseléstől eltiltott, a királyi és püspöki városok zöméből kitiltott zsidó vállalkozó a felhalmozott tőkét másba nem is fektethette, mint ismét az üzletbe, újabb vállalkozásba”.¹²⁴ Másképp fogalmazva, a zsidóknak nem volt lehetőségük – amint Weber mondja – „az élet kényelmes élvezetére”.¹²⁵ A „személyes boldogság”¹²⁶ lehetetlensége őket az üzleti siker szempontjából előnyös viselkedésre, „kényszeraskézisre”, a profit folytonos reinvestálására szorította. A Weber szerint az üzleti érvényesülés szempontjából oly kedvező, a modern kapitalizmusra oly jellemző életstílus tehát a zsidóknál is fellépett, de náluk – a puritánokkal ellentétben – nem etikai mezben,¹²⁷ hanem elnyomottságuk, kitaszítottságuk, szóval páriasorsuk következtében.

Ahhoz, hogy készen álljon az a történet a zsidó siker termelődéséről, amit e tanulmány elején felvázoltam, Hanák Péternek már csak azt kellett kifundálnia, hogyan maradhatott fenn a zsidók premodern páriasorsuk alakította üzleti modora a tevékenységüket korlátozó külső kényszer megszűnése után is, és hogyan vezethetett a modern zsidó előnyökhöz. Nem mondható, hogy aprólékosan kimunkálta a megoldást: a kényszerű viselkedés idővel – nyilván a sokszori ismétlődés révén – „készséggé”, „képességgé”, „érzékké”, „hajlammá” vált, sőt mintegy átörökíthető lett,¹²⁸ tehát a kényszer végül belső hajtóerővé alakult. Ha jól értem ezeket a sorokat, akkor a szerzőnek az a (különös) feltételezése, hogy a zsidók olyasmivel szellemültek át, ami vállalkozásaikat virágzóvá tette ugyan, de nekik szubjektíve haszontalan volt, nem éreztek rá eredetileg semmilyen belső késztetést. Hanák szerint tehát úgy volt átmenthető a páriahelyzet viselkedésbeli következménye az emancipáció utánra, hogy az üzlet prosperálása szemszögéből okszerű magatartás szokásszerűen rögzült.

JÓ MAGYARÁZAT-E AZ EGYENLŐTLENSÉGRE A PÁRIAKAPITALIZMUS-TÉZIS?

A páriakapitalizmus elmélete a 20. század végére teljesen átalakult, akár azt is mondhatjuk: eszmetörténeti torzszülötté vált. De attól, hogy esztétikailag nem elégíti ki a kényesebb ízlésűeket, még lehet nagyon is alkalmas magyarázata a zsidó-keresztény egyenlőtlenségnek. Vajon az-e?

Egy elmélet „jósága” az alapján is megítélhető, kellőképp logikus, belső ellentmondásoktól mentes-e. Nos, attól tartok, innen nézve a páriakapitalizmus

¹²³ Hanák 1991; Hanák 1992: 36.

¹²⁴ Hanák 1996: 5.

¹²⁵ Weber 1995: 60.

¹²⁶ Weber 1995: 61.

¹²⁷ Vö. Weber 1995: 51.

¹²⁸ Hanák 1974: 517; Hanák 1992: 39; Hanák 1996: 4–5; Hanák 2005: 185.

teóriájának – ha csak Hanáknál megfigyelhető állapotát vizsgáljuk – inkább csak hangulata, lendülete, egyszerűen csábereje van, de hasznosíthatósága kérdéses. Úgy vélem, két lényeges, rejtőzködő logikai törés is felfedezhető a tézisben.

Az első az, hogy szemben azzal, amit Hanák mond, a zsidók egyáltalán nem voltak kénytelenek kizorítotttságuk miatt újra és újra vállalkozásukba fektetni mindenüket, mert módjuk lett volna (módjuk volt) másra fordítani. Gondoljuk meg, ha a jogi korlátozások minden elképzelhető befektetési esélyt el is zártak volna a zsidók elől a kereskedelmi vállalkozáson és a hitelezésen kívül, még akkor is maradt volna legalább két olyan lehetőség a nyereség felhasználására, aminek igenis volt szubjektív haszna az önmagáért való reinvesztícióval ellentétben, és amire az összes ember belsőleg és erősen motivált. Egyfelől a dorbézolásra, másfelől a kincsképzésre gondolok. Hanák rendszerében elsikkad a hozam elfogyasztásának és biztonságba helyezésének eshetősége. Tézise a pénzkeresés kényszer alakította hivatásszerű műveléséről csak akkor lenne működőképes, ha a zsidókat bizonyos tevékenységekre szorító és bizonyos befektetésektől elzáró kényszerből le lehetne vezetni azt is, hogy a zsidóknak vissza kellett fogniuk fogyasztásukat, illetve nem eléghették ki biztonságvágyukat, és így valóban nem volt módjuk üzleti nyereségük révén növelni személyes boldogságukat, tényleg amolyan muszájaskéták voltak, csakis a profittal növelt tőke újbóli beruházásának lehetősége maradt nekik. Csakhogy nem lehet levezetni.

Pusztán a játék kedvéért mégis tegyük fel egy pillanatra, hogy a premodern viszonyok közt nem volt mód a jövedelemnek sem elfogyasztására, sem teaurálására. Nos, ebben a helyzetben azok a keresztények, akiknek földjük, házuk volt, ezek hozamával mi mást tehettek volna, mint hogy újra befektetik? Miért lettek volna ők kevésbé rászorítva erre, mint a zsidók? Hanák narratívája ezt a problémát úgy igyekszik áthidalni, hogy retorikailag eltünteti azoknak a vagyontárgyaknak a profitját, amelyeknek a megszerzésétől a zsidók el voltak zárva. Ezeket az értékeket ugyanis egy ízben holt tőkének nevezi,¹²⁹ azaz olyan tőkének, amely nem jövedelmez, így hozama reinvesztálására nincs is mód. Ez azonban tévedés: egy darab föld nagyon is hajt hasznót.

Ha tehát létezett az a különbség a zsidó és keresztény tőketulajdonosok befektetési stratégiája között, amit Hanák leírt, azt minden bizonnyal nem a zsidók páriasorsa, gazdasági működésük korlátozottsága alakította ki. A történetnek tehát, amely ma is a közismert verziója a zsidó sikert magyarázni hivatott páriakapitalizmus-teóriának, nemcsak valóságossága bizonytalan, de – ha végiggondoljuk – valószínűsége is csekély.¹³⁰ A tézis régi, háború előtti, a zsidókkal

¹²⁹ Hanák 1992: 39.

¹³⁰ Ilyen logikai ellentmondások azonban nem fedezhetők fel a páriakapitalizmus-tézis egy Hanákéra emlékeztető, de annál egyszerűbb változatában, amelyet Karády Viktornál találhatunk meg. Karády is abból indul ki, hogy a korlátozások a zsidókat kereskedelmi és pénzügyi pályára kényszerítették, ennek következtében likvid tőkét halmoztak fel, szemben a keresztényekkel, ez pedig a modernitás hajnalán versenyelőnyt jelentett nekik, hamarabb voltak képesek bekapcsolódni az ipari és a vasútépítési beruházásokba (Karády 1997: 87–88).

szemben politikailag inkorrekt, mert a zsidó kívülállást elkanászodásként előadó változata jobb elbeszélés volt.

Végül szeretném röviden megjelölni a páriakapitalizmus-tézisnek azokat a hibáit, hiányosságait, amelyek az elmélet minden egyes változatának, sőt a zsidó siker összes hagyományos magyarázatának felróhatók. Az első és talán legnagyobb probléma az a tétellel, hogy alakulásának története – mint láttuk – nem éppen a következetes empirikus tesztelés hatására formálódott. Magyarán az ábrázolás nagyon szerényen (értsd: egyáltalán nem) adatolt, nincs alátámasztva. Úgy vélem, például a teória Hanák-féle megfogalmazásának az a pontja aligha állta volna ki a próbát, amely szerint a zsidók sajátos premodern foglalkozásszerkezetét és állítólagos befektetési stratégiáját az őket sújtó korlátozások eredményezték. Figyeljük meg csak azt, okozhatta-e a zsidóság távolmaradását a mezőgazdálkodástól a zsidók földtulajdonlásának tiltása.¹³¹ A középkori Európában ez a tilalom csupán lokális és formális volt,¹³² ráadásul kései is: az első német jogkönyv, amely a zsidókat kizárta a földszerzésből, a 14. század második felében készült,¹³³ amikor a zsidók már réges-rég csak elvétve éltek a földből.¹³⁴ A zsidó foglalkozásszerkezet megváltozása és az intézményes korlátozás azonban nemcsak időben, hanem térben sem esik egybe. A zsidók mezőgazdálkodásának háttérbe szorulása ugyanis ott is végbement, ahol nem gördítettek akadályt a zsidók földművelése elé, amint azt Maristella Botticini és Zvi Eckstein kimutatta a muszlimok közt élő zsidók példáján a Kr. u. első évezredre vonatkozó kutatásukban.¹³⁵ Üveges Bence azt vizsgálta meg, vajon értelmezhetővé teszik-e a páriakapitalizmus-elmélet különböző változatai a pápai rendi társadalom végnapjait. A helyi hitelpiac vitás ügyleteit vizsgálva nem lelte nyomát a gátlástalanul nyereszkedő, erkölcsi szabályokra fittyet hányó zsidó pénzkölcsönző sombarti-weberi figurájának, sőt azt találta, hogy inkább a keresztények igyekeztek volna kihasználni domináns helyzetüket zsidó üzletfeleikkel szemben. A 19. század végi és 20. század eleji pápai virilisek és felmenőik karrierívét rekonstruálva arra jutott, nem igazolható az, ami Hanák gondolatmenetéből következik, hogy tudniillik azok a zsidók lettek a modernitás jól menő pápai vállalkozói, azok gazdagodtak meg, akiknek a felmenői már a rendi korszakban is sikeresen üzleteltek, komoly tőkét gyűjtöttek. Sőt a zsidó virilisek üzleti előélete a keresztény virilisekétől sem mutatott rendszeres eltérést. Végül arra mutatott rá a szakirodalom¹³⁶ alapján, hogy a pápai zsidóknak a rendi társadalomban is módjuk volt ingatlantulajdont

¹³¹ A többi korlátozás és a zsidó foglalkozásszerkezet átalakulása közti összefüggés kritikai elemzésére: Botticini–Eckstein 2012: 52–61, 209–211, 237–241.

¹³² Baron–Kahan 1976: 38; Botticini–Eckstein 2007: 889, 917–918.

¹³³ Oelsner 1962: 200–201.

¹³⁴ A középkori németországi zsidóság mezőgazdálkodásának ritka, de létező példaira, illetve foglalkozásszerkezetének alakulására: Toch 2008, különösen 205–207, 210. Arra, hogy másutt is már a tiltás előtt elhagyták a zsidók az agráriumot: Botticini–Eckstein 2012: 57–58.

¹³⁵ Botticini–Eckstein 2005: 927–930; Botticini–Eckstein 2012: 55–57.

¹³⁶ Jakab 2014: 57, 61, 63, 64, 67–68.

szerezni, és éltek is a befektetési lehetőséggel: házat számos alkalommal vásároltak, amihez néhány esetben szántóföldek is tartoztak.¹³⁷

Másodsor, a teória még akkor sem nyújtana kielégítő választ arra a kérdésre, hogyan termelődött a zsidó-keresztény egyenlőtlenség, ha helyállósága bebizonyosodna, mert az egyenlőtlenség nem olyan mintázatú volt, mint amilyenre az elemzett szövegek szerzői megokolást kerestek. Nem az történt ugyanis, hogy a zsidók minden versengésben előnyös helyzetbe kerültek, a keresztények pedig mindben hátrányba, hanem bizonyos területeken a zsidók, más területeken viszont a keresztények voltak a nyertesek. Márpedig a zsidó kudarcokkal a páriakapitalizmus tétele nem képes elszámolni.

Harmadszor, a páriakapitalizmus-tézis hátterében (is) rejlik egy burkolt előfeltevés: az elmélet minden híve, anélkül, hogy tudott volna róla, egy érdemelvű idillbe ágyazva mesélte el a zsidó siker termelődését. Mindahányan magától értetődőnek vélték, hogy az egyenlőtlenségek teljesítménykülönbségeket fejeznek ki, tehát a siker oka csakis az lehet, hogy a zsidók másképpen cselekedtek, viselkedtek, mint a keresztények, szóval a zsidó előnyök hátterében valamiféle jellegzetes zsidó iparkodás állt. Pedig ez egyáltalán nem biztos. Az érvényesülés egy társadalomban ugyanis – sajnos – olyasmi, amit nem elég kiérdemelni (sőt erre akár egyáltalán nincs is szükség), hanem amit odaítélnek. Az egyenlőtlenségek sosem közvetlenül teljesítménykülönbségeket fejeznek ki, mert közvetlenül mindig valakinek vagy valakiknek (például a vevőknek, üzletfeleknek) a döntésein múlnak. És nem lehetünk biztosak abban, hogy a teljesítményeket elbírálók elfogulatlanok voltak, tehát kérdés, vajon nem csupán az ő fejükben termelődött-e meg a zsidó siker (és kudarc) a teljesítmények értékelésekor.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Abraham, Gary A. 1988: Max Weber on “Jewish Rationalism” and the Jewish Question. *International Journal of Politics, Culture, and Society* (1.) 3. 358–391.
- Aron, Raymond 2006: *Az értelmiség ópiuma*. (Ford. Kovács Zsolt.) Budapest.
- Ágoston Péter 1917: *A zsidók útja*. (A jövő kérdései 2.) Nagyvárad.
- Balog Iván 2000: Bibó István és Max Weber. *Szociológiai Szemle* (10.) 2. 38–50.
- Balog Iván 2004: *Politikai hisztériák Közép- és Kelet-Európában. Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról*. (Eszmetörténeti könyvtár 2.) Budapest.
- Balog Iván 2015: Hajnal István alternatív kánonja. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A magyar történetírás kánonjai*. Budapest, 129–163.
- Baron, Salo W. – Kahan, Arcadius et al. 1976: *Economic History of the Jews*. (Ed. by Nachum Gross.) (Shocken Paperbacks on Jewish History and Life.) New York.
- Bauer, Bruno 1843: *Die Judenfrage*. Braunschweig.

¹³⁷ Üveges 2016.

- Bibó István 1984: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In: Hanák Péter (szerk.): *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemizmus. Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon*. Budapest, 135–294.
- Bibó István 1989: *Beszélgetések, politikai-élettrajzi dokumentumok*. (Szerk. Huszár Tibor.) Budapest.
- Bireley, Robert 2006: The Catholic Reform, Jews, and Judaism in Sixteenth-Century Germany. In: Burnett, Stephen G. – Bell, Dean Philipp (eds): *Jews, Judaism, and the Reformation in Sixteenth-Century Germany*. (Studies in Central European History 37.) Leiden–Boston, 249–268.
- Bodemann, Y. Michal 2010: Ethnos, Race and Nation: Werner Sombart, the Jews and Classical German Sociology. *Patterns of Prejudice* (44.) 2. 117–136.
- Bosnyák Zoltán 1935: *Fővárosunk elzsidósodása*. Budapest.
- Botticini, Maristella – Eckstein, Zvi 2005: Jewish Occupational Selection: Education, Restrictions, or Minorities? *The Journal of Economic History* (65.) 4. 922–948.
- Botticini, Maristella – Eckstein, Zvi 2007: From Farmers to Merchants, Conversions and Diaspora. Human Capital and Jewish History. *Journal of the European Economic Association* (5.) 5. 885–926.
- Botticini, Maristella – Eckstein, Zvi 2012: *The Chosen Few. How Education Shaped Jewish History. 70–1492*. (The Princeton Economic History of the Western World.) Princeton–Oxford.
- Carlebach, Julius 1978: *Karl Marx and the Radical Critique of Judaism*. (The Littman Library of Jewish Civilization.) London–Boston.
- Draper, Hal 1985: Marx és a zsidó gazdasági sztereotípa. (Ford. Engel Anna.) In: N. N. (szerk.): *Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában*. (Fejlődés-tanulmányok 3.) Budapest, 193–206.
- Feleky László 1911: Werner Sombart új könyve. *Nyugat* (4.) 14.
- Felkai Gábor 2006: *A német szociológia története a századfordulótól 1933-ig. I. kötet*. Budapest.
- Fine, Robert 2014: Rereading Marx on the “Jewish Question”. Marx as a Critic of Antisemitism? In: Stoetzler Marcel (ed.): *Antisemitism and the Constitution of Sociology*. Lincoln–London, 137–159.
- Ghosh, Peter 2006: The Place of Judaism in Max Weber’s Protestant Ethic. *Journal for the History of Modern Theology* (12.) 2. 208–261.
- Ginzburg, Carlo 1995: Representations of German Jewry. Images, Prejudices, Ideas – A Comment. In: Hsia, Ronnie Po-Chia – Lehmann, Hartmut (eds): *In and Out of the Ghetto. Jewish-Gentile Relations in Late Medieval and Early Modern Germany*. (Publications of the German Historical Institute.) Cambridge, 209–212.
- Grundmann, Reiner – Stehr, Nico 2001: Why is Werner Sombart not Part of the Core of Classical Sociology. From Fame to (Near) Oblivion. *Journal of Classical Sociology* (1.) 2. 257–287.
- Hajnal István 1936: *Az újkor története*. (Egyetemes történet négy kötetben 3.) Budapest.
- Hajnal István 1942a: Az osztálytársadalom. In: Domanovszky Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet 5*. Budapest, 165–200.
- Hajnal István 1942b: Baráth Tibor: Az új Magyarország történetírása. (Recenzió.) *Századok* (76.) 9–10. 453–459.

- Hajnal István 1993a [1939]: Történelem és szociológia. In: uő: *Technika, művelődés. Tanulmányok*. (Szerk. Glatz Ferenc.) (História könyvtár – Monográfiák 2.) Budapest, 157–204.
- Hajnal István 1993b [1942]: A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről. In: uő: *Technika, művelődés. Tanulmányok*. (Szerk. Glatz Ferenc.) (História könyvtár – Monográfiák 2.) Budapest, 243–298.
- Hajnal István 1993c [1941]: Az európai város kialakulása. In: uő: *Technika, művelődés. Tanulmányok*. (Szerk. Glatz Ferenc.) (História könyvtár – Monográfiák 2.) Budapest, 205–241.
- Halmos Károly 2003: A lövészárkok szelleme. Hajnal István arcképéhez. *Beszélő* (8.) 1–2. 82–92. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-loveszarok-szelleme> – utolsó letöltés: 2017. január 19.
- Halmos Károly 2005: A magyar gazdaság- és társadalomtörténet-írás a kapitalizmus szelleméről. In: Molnár Artilla Károly (szerk.): *Szellem és etika. A „100 éves a Protestáns etika” konferencia előadásai*. Budapest, 153–173.
- Halmos Károly 2015: Zsidók és zsidóság neves történészek 1945 előtti munkáiban. *Socio.hu* (5.) 2. 24–38. http://www.socio.hu/uploads/files/2015_2/halmos.pdf – utolsó letöltés: 2017. január 19.
- Hanák Péter 1974: Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században. *Történelmi Szemle* (17.) 4. 513–536.
- Hanák Péter 1984: A lezáratlan per. A zsidóság asszimilációja a Monarchiában. In: uő (szerk.): *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon*. Budapest, 355–379.
- Hanák Péter 1991: A zsidó kereskedők Magyarország modernizálásában. *História* (13.) 2–3. 17–19.
- Hanák, Péter 1992: Jews and the Modernization of Commerce in Hungary, 1760–1848. (Transl. by Bill Templer.) In: Silber, Michael K. (ed.): *Jews in the Hungarian Economy. 1760–1945. Studies Dedicated to Moshe Carmilly-Weinberger on his Eightieth Birthday*. Jerusalem, 23–39.
- Hanák Péter 1993: Az alapítások kora. In: uő: *Ragaszkodás az utópiához*. (Liget könyvek.) Budapest, 237–260.
- Hanák Péter 1996: Modernizáció és antiliberálisizmus Magyarországon. *Mozgó Világ* (22.) 7. 3–13.
- Hanák Péter 2005: A másokról alkotott kép. Polgárosodás és etnikai előítéletek a magyar társadalomban (a 19. század második felében). In: Varga László (szerk.): *Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon. Siker és válság*. Budapest, 167–189.
- Hawkes, David 2010: *The Culture of Usury in Renaissance England*. New York.
- Hsia, Ronnie Po-Chia 1995: The Usurious Jew: Economic Structure and Religious Representations in an Anti-Semitic Discourse. In: Hsia, Ronnie Po-Chia – Lehmann, Hartmut (eds): *In and Out of the Ghetto. Jewish-Gentile Relations in Late Medieval and Early Modern Germany*. (Publications of the German Historical Institute.) Cambridge, 161–176.
- Jakab Réka 2014: *Bérlőből polgár. Pápa város zsidó közösségének társadalom- és gazdaságtörténete, 1748–1848*. Budapest.

- Karady Viktor 1997: A zsidóság polgárosodásának és modernizációjának főbb tényezői a magyar társadalomtörténetben. (Ford. Derdák Tibor – Tardos Katalin – Tótfalusi Ágnes.) In: uő: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Tanulmányok.* (KonTEXTus könyvek.) Budapest, 78–113.
- Karp, Jonathan 2008: *The Politics of Jewish Commerce. Economic Thought and Emancipation in Europe, 1638–1848.* Cambridge.
- Katz, Jakov 2001: *Az előítélettől a tömeggyilkosságig. Az antiszemitizmus története 1700–1933 között.* (Ford. Pelle János.) (Osiris könyvtár – Judaica.) Budapest.
- Kovács Gábor 2000: Szokásszerű és okszerű társadalom. Történelemtipológia és kultúrkritika Hajnal István társadalomfelfogásában. *Világosság* (41.) 2. 3–22.
- Kovács Gábor 2012: Az elszabadult ráció mítosza – Hajnal István modernitásképe. In: Lackó Sándor – Faragó Emese (szerk.): *Lábjegyzetek Platónhoz 10. Az ész.* Szeged, 341–348.
- Kósa Miklós 1942: *Hová? Mivel? Hogyan? I. A zsidóvagyron és a zsidókitelepítés Magyarországon.* Budapest.
- Lakatos László 1993: Hajnal István hatása. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről.* Pécs, 109–116.
- Lakatos László 1996: *Az élet és a formák. Hajnal István történelemszociológiája.* (Nagyítás szociológiai könyvek 2.) Budapest.
- Lakatos László 2001: Bevezetés. In: uő (szerk.): *Hajnal István.* (Magyar Panteon 9.) Budapest, 7–63.
- Le Goff, Jacques 1988: *Your Money or Your Life. Economy and Religion in the Middle Ages.* (Transl. by Patricia Ranum.) New York.
- Leopold, David 2007: *The Young Karl Marx. German Philosophy, Modern Politics, and Human Flourishing.* Cambridge.
- Liebeschütz, Hans 1964: Max Weber's Historical Interpretation of Judaism. *Leo Baeck Institute Yearbook* (9.) 41–68.
- Little, Lester K. 1978: *Religious Poverty and the Profit Economy in Medieval Europe.* London.
- Loader, Colin 2001: Puritans and Jews. Weber, Sombart and the Transvaluators of Modern Society. *The Canadian Journal of Sociology* (20.) 4. 635–653.
- Löwith, Karl 1996: *Világtörténelem és üdvtörténet. A történelemfilozófia teológiai előfeltevései.* (Ford. Miklós Tamás – Boros Gábor.) (A kútnál.) Budapest.
- Marx, Karl 1903a: A zsidókérdésről. [Első közlemény.] (Ford. Csizmadia Sándor.) *Husadik Század* (4.) 5. 377–396.
- Marx, Karl 1903b: A zsidókérdésről. [Második közlemény.] (Ford. Csizmadia Sándor.) *Husadik Század* (4.) 6. 478–496.
- Marx, Karl 1955: *A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. Első kötet. A tőke termelési folyamata.* (Ford. Rudas László – Nagy Tamás.) Budapest.
- Marx, Karl 1957: A zsidókérdéshez. In: Marx, Karl – Engels, Friedrich: *Karl Marx és Friedrich Engels művei. 1. kötet. 1839–1844.* (Szerk. Marxizmus-leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) Budapest, 349–377.
- Marx, Karl – Engels, Friedrich 1958: A szent család vagy a kritikai kritika kritikája. Bruno Bauer és társai ellen. In: Marx, Karl – Engels, Friedrich: *Karl Marx és Fried-*

- rich Engels művei. 2. kötet. 1844–1846.* (Szerk. Marxizmus-leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) Budapest, 1–210.
- Megill, Allan 2001: *Karl Marx: The Burden of Reason. (Why Marx Rejected Politics and the Market?)* Lanham–Boulder–New York–Oxford.
- Mendes-Flohr, Paul R. 1976: Werner Sombart's The Jews and Modern Capitalism. An Analysis of Its Ideological Premises. *Leo Baeck Institute Yearbook* (21.) 1. 87–107.
- Miskolczy Ambrus 2012: „... igen, de...” Antiszemitizmus és történetírás Hunniában – I. 2000 (24.) 9. 11–26.
- Mitzman, Arthur 1973: *Sociology and Estrangement. Three Sociologists of Imperial Germany.* New York.
- Mosse, Werner Eugen 1979: Judaism, Jews and Capitalism. Weber, Sombart and Beyond. *Leo Baeck Institute Yearbook* (24.) 1. 3–15.
- Muller, Jerry Z. 2003: *The Mind and the Market. Capitalism in Modern European Thought.* New York.
- Muller, Jerry Z. 2010: *Capitalism and the Jews.* Princeton–Oxford.
- Nirenberg, David 2016: *Antijudaizmus. A nyugati hagyomány.* (Ford. Felcsuti Péter.) Budapest.
- N. N. 1911: A zsidók és a gazdasági élet. (Recenzió.) *Közgazdasági Szemle* (35.) 856–858.
- Oelsner, Toni 1962: The Place of the Jews in Economic History as Viewed by German Scholars. A Critical-Comparative Analysis. *Leo Baeck Institute Yearbook* (7.) 1. 183–212.
- Oppenheimer, Franz 1911: A zsidók és a gazdasági élet. (Ford. N. N.) *Huszedik Század* (12.) 7. 1–19.
- Penslar, Derek Jonathan 2001: *Shylock's Children. Economics and Jewish Identity in Modern Europe.* Berkeley–London.
- Roscher, Wilhelm 1875: Die Stellung der Juden im Mittelalter, betrachtet vom Standpunkte der allgemeinen Handelspolitik. *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft* (31.) 4. 503–526.
- Roth, Cecil 1940: *The Jewish Contribution to Civilization.* New York–London.
- Shmueli, Efraim 1968: The “Pariah-People” and Its “Charismatic Leadership”. A Reevaluation of Max Weber's “Ancient Judaism”. *Proceedings of the American Academy for Jewish Research* (36.) 167–247.
- Sombart, Werner 1902a: *Der moderne Kapitalismus. Zweiter Band. Die Theorie der kapitalistischen Entwicklung.* Leipzig.
- Sombart, Werner 1902b: *Der moderne Kapitalismus. Erster Band. Die Genesis des Kapitalismus.* Leipzig.
- Sombart, Werner 1911: *Die Juden und das Wirtschaftsleben.* Leipzig.
- Stoetzler, Marcel 2010: Antisemitism, Capitalism and the Formation of Sociological Theory. *Patterns of Prejudice* (44.) 2. 161–194.
- Szekfü Gyula 1934: *Három nemzedék és ami utána következik.* Budapest.
- Sz[ékely Art]úr 1912: Werner Sombart Budapesten. *Szabadgondolat* (2.) 10. 354–355.
- Tawney, Richard H. 1926: *Religion and the Rise of Capitalism. A Historical Study. (Holland Memorial Lectures, 1922).* London.

- Toch, Michael 2008: Economic Activities of German Jews in the Middle Ages. In: Toch, Michael (Hg.): *Wirtschaftsgeschichte der mittelalterlichen Juden. Fragen und Einschätzungen*. (Schriften des Historisches Kollegs 71.) München, 181–210.
- Todeschini, Giacomo 2008: Christian Perceptions of Jewish Economic Activity in the Middle Ages. In: Toch, Michael (Hg.): *Wirtschaftsgeschichte der mittelalterlichen Juden. Fragen und Einschätzungen*. München, 1–16.
- Üveges Bence 2016: *Gazdagság és felekezet Pápán a 19. században. Kísérlet a páriakapitalizmus-elmélet empirikus vizsgálatára*. (MA-szakedolgozat.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Varró István 1910: A zsidók részvétele a modern közgazdaság kiépítésében. *Huszedik Század* (11.) 8. 121–130.
- Weber, Max 1920: *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*. In: uő: *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie. Band 1*. Tübingen, 17–206.
- Weber, Max 1979: *Gazdaságtörténet. Válogatott tanulmányok*. (Szerk. Bertalan László, ford. Erdélyi Ágnes.) Budapest.
- Weber, Max 1992: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 2/1. A gazdaság, a társadalmi rend és a társadalmi hatalom formái. A társadalmi szervezetek. Közösségek, társulások, vallások*. (Ford. Erdélyi Ágnes.) Budapest.
- Weber, Max 1995: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. (Ford. Józsa Péter – Lisauer Zoltán – Somlai Péter.) (A társadalomtudomány klasszikusai.) Budapest.
- Weber, Max 1996: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 2/3. A gazdaság, a társadalmi rend és a társadalmi hatalom formái: az uralom szociológiája I*. (Ford. Erdélyi Ágnes.) Budapest.
- Weber, Max 1998: A tudomány mint hivatás. (Ford. Wessely Anna.) In: uő: *Tanulmányok*. (Osiris könyvtár.) Budapest, 127–155.
- Weber, Max 2007a: Az ókori zsidóság. (Ford. Ábrahám Zoltán – Tatár György.) In: uő: *Világvallások gazdasági etikája. Vallásszociológiai tanulmányok. Válogatás*. (Szerk. Hidas Zoltán.) (Társadalomtudományi könyvtár.) Budapest, 443–691.
- Weber, Max 2007b: Előzetes megjegyzés. (Ford. Somlai Péter.) In: uő: *Világvallások gazdasági etikája. Vallásszociológiai tanulmányok. Válogatás*. (Szerk. Hidas Zoltán.) (Társadalomtudományi könyvtár.) Budapest, 7–22.

Lévai Csaba

Egy társadalomtörténeti klasszikus genezise: Paul Boyer és Stephen Nissenbaum *Salem Possessed* című könyvének keletkezéstörténete

Az észak-amerikai Massachusetts gyarmat Salem falu nevű településén 1692 folyamán olyan viharos sebességgel terjedő boszorkányvadás fogalmazódott meg, amelyek eredményeként huszonhat ember lelte valamilyen módon halálát. Mivel az 1620-as évek eleje, az első új-angliai angol telepek létrejötte óta az egész régióban összesen tizenkét főt végeztek ki ilyen vádak alapján, a néhány hónap alatt lejátszódó tragikus események már a kortársak érzelmeit is erősen felzaklatták, s azóta is heves viták középpontjában állnak. E vitákból a történetírók is jócskán kivették a részüket, akik számos különböző magyarázatot dolgoztak ki a boszorkányvadás megjelenésére és gyors elterjedésére vonatkozóan. E történetírói értelmezések közül az egyik legnagyobb hatásúnak Paul Boyer és Stephen Nissenbaum 1974-ben megjelent *Salem Possessed. The Social Origins of Witchcraft* (A megszállott Salem. A boszorkányság társadalmi gyökerei) című könyve bizonyult, amely társadalomtörténeti szempontból igyekezett megvilágítani a Salem falubeli események mozgatórugóit.¹

A két fiatal kutató annak feltárására törekedett, hogy milyen társadalmi csoportok állhattak a vádlók és a boszorkánysággal megvádolt személyek hátterében, s arra az eredményre jutott, hogy a Salem faluban élő tizennégy boszorkánysággal vádolt személyből tizenkettő a falu keleti részén lakott. Ugyanakkor a megvádolt boszorkányok ellen tanúskodó harminckét felnőtt személy közül harmincan a település nyugati felében éltek. Azon huszonkilenc helyi lakos közül pedig, akik kiálltak a vádlottak mellett, huszonnégynek a falu keleti részén volt a háza. A kérdés ezt követően abban a formában merült fel, hogy milyen társadalmi megoszlás húzódnak meg e keleti–nyugati választóvonal kialakulása mögött.²

¹ Érdemes megjegyezni, hogy a könyv 2002-ben megjelent magyar kiadása címének első eleme nem adja vissza az eredeti cím jelentéstartalmát: *Boszorkányok Salemben* (Boyer–Nissenbaum 2002). A *possessed* kifejezés első jelentése az *Oxford Advanced Learner's Dictionary* szerint „egy gonosz szellem ellenőrzése alatt állni”. Mindez egy nagyon összetett jelentéstartalomra utal. Benne van Salem falu ördög általi, lelki értelemben vett megszállottsága, egyfajta kollektív örület megléte, ugyanakkor a boszorkányvadás megfogalmazásában szerepet játszó lelkes megszállottsága is. Ezt az árnyalt és összetett jelentéstartalmat a magyar fordítás nem adja vissza.

² Boyer–Nissenbaum 2002: 56–58.

A történészek előtt már régóta ismert volt az a tény, hogy ellentétek alakultak ki a főleg kereskedelmi tevékenységet folytató, a tengerparton fekvő Salem városa, illetve az abból kiválni szándékozók, a szárazföldön bentebb elhelyezkedő és főleg mezőgazdasággal foglalkozó Salem falu között. Paul Boyer és Stephen Nissenbaum azt is megállapították, hogy a falubeli nyugati csoport tagjai voltak az önállóság hívei, míg a keleten lakók ellenezték azt. Mindezek alapján Boyer és Nissenbaum arra a következtetésre jutott, hogy a keleti és a nyugati csoport szembenállásának háttérében szemlélet- és életmódbeli eltéréseknek kell állnia, amelyek abból fakadtak, hogy a Salem falu keleti és nyugati felében lakó személyek eltérő módon viszonyultak ahhoz a jelentős gazdasági fejlődéshez, amelynek eredményeképpen Salem városa Massachusetts gyarmat második legfontosabb kikötőjévé fejlődött. A kereskedelmi kapitalizmus e gyors fejlődése Salem faluba is behatolt, s annak életét is egyre hatékonyabban kezdte átformálni.³ Ezt a folyamatot a falu lakosainak egy része fenyegetésként élte meg, s a megoldást a várostól való elszakadásban látta. Ők úgy érezték, hogy a kereskedelmi kapitalizmushoz kapcsolódó személyek földvásárlásai miatt földszerzési lehetőségeik egyre jobban beszűkülnek. A két fiatal szakember úgy találta, hogy a falu nyugati felében élők alapvetően a saját önellátásukra termelő földművelők voltak, akik a mind nehezebbé váló anyagi körülmények között egyre növekvő ellenérzéseket fogalmaztak meg azokkal a falubeli társaikkal szemben, akik kihasználni igyekeztek a kibontakozó kapitalista gazdasági fejlődésből adódó lehetőségeket. Az ilyen emberek főként a település keleti felében, a falun áthaladó kereskedelmi útvonal mentén laktak. A boszorkányvádak pedig zömmel a falu önállósodásáért küzdő nyugati gazdák fogalmazták meg kommercializálódott keleti társaikkal szemben, s mindez a hagyományos életforma és erkölcsi rend kétségbeesett ellenállását jelentette a kapitalizmus által megjelenített új erkölcsiséggel szemben.⁴

Boyer és Nissenbaum könyvének tartós befolyását jól mutatja, hogy nagyon előkelő helyen végzett az Amerikai Történészek Szervezete (Organization of American Historians) 1990-es évek elején készített nagyszabású felmérésében, illetve a gyarmati kori történelemmel foglalkozó legrangosabb egyesült államokbeli szakmai folyóirat, a *The William and Mary Quarterly* 2008 nyarán különszámot szentelt a mű hatása vizsgálatának.⁵

³ Boyer–Nissenbaum 2002: 109–115; Davidson–Lytle 1995: 26. Salem város gyarmati kori gazdasági fejlődésére: *Salem* 1987: 17–39.

⁴ Boyer–Nissenbaum 2002: 134–142; Davidson–Lytle 1995: 26–27.

⁵ Az Organization of American Historians többirányú és nagyon széles körű felmérése az amerikai történelmszakma akkori állapotát volt hivatva feltárni. Egyrészt a szakma társadalmi beágyazottsága és megbecsültsége, másrészt szakmai irányultsága szempontjából. Ez utóbbi vonatkozásban azt is megvizsgálták, hogy az akkor gyakorló historikusokra mely történészek és szakmai irányzatok, illetve történetírói munkák hatottak leginkább. Az utóbbi kérdésre mintegy ezer szakember válaszolt, és ők kilencvenkilenc olyan történelmszót említettek, akiknek a művei a legnagyobb hatást gyakorolták rájuk. Ezen a listán a Boyer–Nissenbaum szerzőpáros a huszonhatodik helyen végzett (Boyer–Nissenbaum 2002; Wehmeier 2002: 1024; Thelen 1994: 1206; *Forum* 2008).

Tanulmányom célja a *Salem Possessed* keletkezéstörténetének feltárása, illetve annak igazolása, hogy a mű megírásának idején megfogalmazott „üzenete” nem tárható fel *maradéktalanul* anélkül, hogy vizsgálatunkat ki ne terjesztenénk az Egyesült Államok történetére, illetve az amerikai történetírás akkori állapotának vizsgálatára. Természetesen a mű keletkezéstörténetének más megközelítései is lehetségesek, és azt sem állítom, hogy az 1960-as, 70-es évek amerikai történelmének és historiográfiájának ismerete nélkül ne lenne élvezhető és értelmezhető e nagy hatású történetírói teljesítmény. Írásommal arra kívánom felhívni a figyelmet, hogy az amerikai történelem és történetírás kontextusa mégis alapvető magyarázó erővel bír a könyv genezisének értelmezésében.

AZ ELMÉLETI KERETEK

A mű historiográfiai koordináta-rendszerben elfoglalt helyének meghatározására a magyar nyelvű szakirodalomban Szijártó M. István tette a leghatározottabb kísérletet. 2014-ben megjelent könyvében amellettt érvelt, hogy Boyer és Nissenbaum könyve a kibontakozó mikrotörténelem klasszikus alkotása, amely minden szempontból megfelel a mikrotörténeti művekkel szemben általa támasztott hármas követelményrendszernek. Egyrészt azért, mert a könyv „egy viszonylag jól körülhatárolható kisebb egység” (Salem falu) „intenzív történeti vizsgálatát” végezte el, mégpedig „egyetlen esemény” (az 1692-es boszorkányperek) kapcsán. Másrészt azért, mert az amerikai szerzőpáros a Salem falubeli boszorkánypereket egy „nagy történelmi kérdés”, a tradicionális társadalom piaci viszonyok hatására bekövetkező átalakulásának kontextusában elemezte. Végetetül a könyv Szijártó meghatározásának harmadik pontját is teljes mértékben kimeríti, amennyiben egyes személyek boszorkánysággal történő megvádolását életmód- és gazdasági szemléletbeli különbségekből adódó emberi döntések eredményeként értelmezte.⁶

Szijártó a könyvében szereplő többi munkához képest jelentős terjedelemben, majdnem két oldalban ismertette a mű fő mondanivalóját, amelyet „társadalomtörténeti súlypontú mikrotörténelmi munkaként”, nagyon pozitív hangnemben értékelt. Az is figyelemre méltó, hogy a jeles magyar historikus „a magyar mikrotörténelem első jelentős monográfiájával”, Für Lajos *A bercei zenebona, 1784. Kísérlet a történelmi pillanat megragadására*⁷ című könyvével állította párhuzamba a Boyer–Nissenbaum szerzőpáros általa szintén nagyra értékelt munkáját.⁸

Úgy vélem, Szijártó M. István azzal, hogy a mikrotörténelem fejlődésének kontextusába illesztve méltatta az amerikai szerzőpáros könyvét, teljesen legitim

⁶ Szijártó 2014: 16–18.

⁷ Für 2000.

⁸ Szijártó úgy látta, hogy a magyar történetész művében a két tiszaberceli nemesi család konfliktusában „Olasz Lajos megveretése éppúgy egy visszavonulóban lévő és vereségre ítélt »történelmi erő« időlegesen sikeres ellenakciója, mint (Boyer és Nissenbaum interpretációjában) a salemi boszorkányvadás” (Szijártó 2014: 138–139, 186).

megközelítést alkalmazott, amely a mű egyik lehetséges olvasatát adja. Tanulmányomban mégis amellet kívánok érvelni, hogy kizárólag e kontextus szemszögéből nem tárható fel a maga teljességében az amerikai történészek könyvének keletkezéstörténete. Úgy gondolom, hogy a *Salem Possessed* geneziséét legalább négy fő kontextusban lehet értelmezni:

1. a mikrotörténelmi kontextus;
2. a boszorkányságról szóló általános történeti irodalom kontextusa, amelyet néprajzi-antropológiai megközelítésnek is nevezhetünk;
3. pszichológiai vagy pszichohistóriai kontextus;
4. az amerikai történelem és történetírás kontextusa.

Írásommal nem arra törekszem, hogy a fenti négy kontextus szisztematikus áttekintésével maradéktalanul teljes képet adjak a könyv genezisééről. Ehelyett amellet érvelek, hogy a negyedik összefüggésrendszer mellőzésével ez nem tehető meg. Ehhez annak rövid igazolására is szükség van, hogy kizárólag az első három kontextus keretébe illetve miért nem értelmezhető hiánytalanul a mű keletkezéstörténete.

A mikrotörténelmi kontextus vonatkozásában egyrészt arról van szó, hogy Paul Boyer és Stephen Nissenbaum nem a könyvük megírása idején (1969–1974) már létező és később a mikrotörténeti látásmód előzményeinek tekintett művek ismeretében, azokra tudatosan reflektálva írták meg munkájukat. Ilyesmire egyáltalán nem utaltak abban a tanulmányukban, amelyben 2008-ban – már az időközben kibontakozott mikrotörténeti irodalom ismeretében – idézték fel a *Salem Possessed* keletkezésének körülményeit. Másrészt úgy vélem, hogy kizárólag e kontextust vizsgálva, nem ismerhető meg a könyv komplex keletkezéstörténeti háttere.⁹

A második, a boszorkányságról és a boszorkányokról szóló általános történeti irodalom néprajzi-antropológiai kontextusáról is úgy gondolom, hogy kizárólag ennek összefüggésrendszerébe ágyazva sem fejthetjük meg a *Salem Possessed* geneziséét. Boyer és Nissenbaum könyvükben egy helyen valóban hivatkoztak egy e kategóriába sorolható szakemberre, mégpedig Alan Macfarlane *Witchcraft in Tudor and Stuart England* (Boszorkányság a Tudor és a Stuart kori Angliában) című munkájára, amelyik 1970-ben, tehát éppen akkor látott napvilágot, amikor a két amerikai historikus a könyvén dolgozott. A neves angol antropológus-történészre azonban nem olyan szerzőként hivatkoztak, mint aki döntően hatott volna rájuk művük alapkonceptiójának kidolgozásakor, hanem a társadalomtörténeti módszerek alapján megfogalmazott téziséük „alátámasztására” idézték őt.¹⁰ Ráadásul, az amerikai szerzőpáros deklaráltan el kívánt szakadni attól,

⁹ Boyer–Nissenbaum 2008. Szijártó M. István maga is Carlo Ginzburg *A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár világgépe* című könyvének megjelenéséhez kötötte a mikrotörténelem zászlóbontását, amely 1976-ban, két évvel az amerikai szerzőpáros könyvének megjelenése után látott csak napvilágot (Szijártó 2014: 11–16; Ginzburg 1991).

¹⁰ Macfarlane 1970; Boyer–Nissenbaum 2002: 262–263. Tóth G. Péter a *BUKKSZ*-ban megjelent ismertetésében utalt arra, hogy „a könyv beemelte az antropológia eredményeit is”. Ezzel kapcsolatban ő is Macfarlane-re hivatkozott, anélkül azonban, hogy rámutatott volna, ez a hatás hogyan és hol jelentkezett Boyer és Nissenbaum munkájában (Tóth 2003: 287).

hogy e szakirodalom összefüggésrendszerében értelmezzék az 1692-es Salem falubeli boszorkánypereket.¹¹

A harmadik kontextusról – vagyis azon irodalomról, amelyik egyfajta pszichológiai vagy pszichohistóriai keretbe ágyazva tárgyalja a Salem falubeli eseményeket – megállapíthatjuk, hogy ez sem alkalmazható kizárólagos megközelítésként, s az amerikai szerzők az ebbe a csoportba tartozó művekre sem tekintettek úgy, mint amelyek hatottak rájuk könyvük megírása során, s ezekre sem akkor, sem később nem is hivatkoztak. Sőt, ezekre is igaz, hogy kifejezetten elhatárolták magukat tőlük.¹²

Tanulmányom hátralévő részében azt igyekszem igazolni, hogy a *Salem Possessed* létrejötte semmiképpen sem érthető meg a negyedik kontextus mellőzésével, s hogy ez az az összefüggésrendszer, amelynek többágú hagyományába a szerzők maguk is beillesztették munkájukat. Itt tehát egyrészt arról van szó, hogy a könyv az Egyesült Államok történetének egy meghatározott szakaszában, e történelmi korszak hatásmechanizmusai befolyására jött létre, másrészt pedig arról, hogy az amerikai történelemben megvalósuló amerikai történetírás ezzel párhuzamos fázisában fogant.

AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK TÖRTÉNETÉNEK ALKONTEXTUSA

Az amerikai történelem és történetírás kontextusán belül két alkontextust különböztettem meg: az egyik az Egyesült Államok történetének, a másik az amerikai történetírásnak az alkontextusa. Az előbbin belül két további diskurzust állapítottam meg: az elsőt annak az amerikai történelmi korszaknak a hatása jelenti, amelyben a könyv keletkezett, a második pedig azt elemzi, hogy a *Salem Possessed* által vizsgált korszak, illetve a mű keletkezési időszaka milyen szerepet játszott az Egyesült Államok történelmi céljáról és küldetéséről folytatott vitában. A továbbiakban e szerkezetnek megfelelően haladva vizsgálom meg azt, hogy annak egyes elemei milyen szerepet játszottak a *Salem Possessed* megszületésében. Elsőként lássuk tehát, hogy milyen hatással volt erre az amerikai történelemnek az a korszaka, amelyben a könyv létrejött.

A mű ötlete egy alapszakos kísérleti szemináriumból nőtt ki, amelyet Paul Boyer és Stephen Nissenbaum az 1969. őszi szemeszterben hirdetett meg a University of Massachusetts amhersti campusán. Szűkebb értelemben véve tehát az 1969 és 1974 közötti időszak tekinthető a mű keletkezési korszakának. Azok a társadalmi és intellektuális élmények azonban, amelyek a két szerző történelemszemléletét formálták, már 1969 előtt is bőségesen érték őket. Mindketten az 1950-es évek legvégén és az 1960-as években voltak történelem szakos egyetemi hallgatók. Paul Boyer 1966-ban, Stephen Nissenbaum pedig 1968-ban szerezte meg

¹¹ Boyer–Nissenbaum 2002: 11–12; Boyer–Nissenbaum 2008: 530.

¹² Boyer–Nissenbaum 2002: 11–12; Boyer–Nissenbaum 2008: 530.

a PhD-fokozatot. Az előbbi 1967-ben, az utóbbi 1968-ban kezdte oktatói pályáját a University of Massachusettsen. Mindebből következően az 1950-es évek végétől a könyv megjelenéséig terjedő másfél évtizedet tekintem annak az időszaknak, amikor azon élmények zöme érte őket, amelyek hatottak a mű történelemszemléletének kialakulására, tehát voltaképpen ez az előbb említett első diskurzus időszaka.¹³

A nevezetes 1960-as évek az amerikai történelem meglehetősen zaklatott korszakát jelentették. Felbomlani látszott az a hidegháborús konszenzus, amely Dwight Eisenhower elnökségének időszakát (1953–1961) jellemezte, s úgy tűnt, hogy az amerikai társadalom egymással éles küzdelmet folytató szekértáborokra esett szét. Egyre erőteljesebben jelentkeztek azok a mozgalmak, amelyek korábban háttérbe szorított vagy egyenesen jogfosztott társadalmi csoportok érdekeit képviselték. Ilyen volt az afroamerikaiak polgárjogi küzdelme, de az indián, a női és az ifjúsági mozgalmak is egyre nagyobb teret nyertek. Az utóbbiak – jórészt annak a generációnak a tagjai, amelyhez Boyer és Nissenbaum is tartozott – a szüleik értékrendjével sokszor szemben állva, másfajta életmód és erkölcsi értékek mellett kötelezték el magukat. Tömegerejüket a kiszélesedő felsőoktatási szektor adta, amit viszont demokratizálni szerettek volna. Mindezek az ellentétek a szülők nemzedéke által elkezdett és folytatott vietnami háború elleni tiltakozásban csúcspontot értek el. Ezek az élmények nyilván a két egyetemi hallgatóra és fiatal oktatóra is élenként hatottak. Azt, hogy saját koruk e viszonyai befolyásolták a *Salem Possessed* érvrendszerének kialakulását, ők is belátták. Amint azt már könyvük első kiadásának előszavában is megfogalmazták:

„Egy ilyen szellemi önéletrajzi kísérletben szerepelnie kellene az 1960-as évek tapasztalatainak is: Watts és Vietnam évtizede segített minket annak felismerésében, hogy az embereknek a »történelemben« időnként játszott erőszakos szerepe nem minősíti szükségyszerűen személyes tisztességüket vagy éppen annak hiányát. Ezek a megfigyelések elmélyítették azt az érzésünket, hogy az általunk vizsgált események sok tekintetben eleve kétértelműek: megfigyeltük Salem Village lakóit (akik iránt valódi rokonszenv ébredt bennünk), amint azok saját szomszédaik életére törnek”.¹⁴

De a korszak rájuk gyakorolt hatását több mint harminc évvel a *Salem Possessed* megjelenése után még 2008-ban is meghatározónak tartották:

¹³ <https://www.historians.org/publications-and-directories/perspectives-on-history/may-2012/in-memoriam-paul-boyer>; <http://www.nytimes.com/2012/04/02/us/paul-s-boyer-76-who-wrote-about-a-bomb-and-witches-dies.html>; <http://www.news.wisc.edu/20492>; <http://infidels.org/kiosk/author/stephen-nissenbaum-303.html> – utolsó letöltés: 2016. október 20. Boyer–Nissenbaum 2002: 9–16; Boyer–Nissenbaum 2008: 503–506, 513–514.

¹⁴ Az 1950-es évek amerikai történelmére magyarul: Sellers–May–McMillen 1995: 354–365; Boyer–Nissenbaum 2002: 14. Az idézet legelején Boyer és Nissenbaum azokra a faji zavargásokra utal, amelyek az afroamerikaiak és a helyi rendőrség között robbantak ki 1965 augusztusában Los Angeles Watts nevű városrészében (http://crdl.usg.edu/events/watts_riots/?Welcome és http://kingencyclopedia.stanford.edu/encyclopedia/enc_watts_rebellion_los_angeles_1965/ – utolsó letöltés: 2016. október 20.).

„[...] a könyv a nemzet történetének egy olyan viharos korszakában keletkezett, amikor a társadalmat zajos ellentétek osztották meg egy sokak által végzetesnek tartott, illetve rossz döntéseken alapuló háború kapcsán, amit egy arrogáns és meggon-
dolatlan kormányzat folytatott. Minthogy tanári karrierünket az 1960-as évek végén
kezdjük, első kézből tapasztaltuk ezt a felfordulást, minthogy minden szemeszter
kaotikus módon sztrájkokkal, halasztásokkal és elmaradt órákkal látszott véget érni;
úgy tűnt, mindenfajta hatalom megkérdőjeleződött, az egyetemi előadóteremtől
a Fehér Házig”.¹⁵

S valóban, talán nem túlzás kijelenteni, hogy az 1960-as évek konfliktusai-
nak lenyomata tényleg ott van Boyer és Nissenbaum könyvében, hiszen abban
is egymással élesen szemben álló társadalmi csoportok folytattak elkeseredett,
életre-halálra menő küzdelmet egymással. S éppen úgy, mint a 20. században,
a 17. században is volt egy csoport, amelyik – ha öntudatlanul is – a történelmi
„haladás” nevében lépett fel egy történelmileg vereségre ítélt másik csoporttal
szemben. S akárcsak kétszázhatvan évvel később, a 17. század végén is a kapita-
lista fejlődés által kiváltott impulzusok voltak azok, amelyek az egyes társadalmi
csoportok szembenállásának hátterében álltak.

A második diskurzus, tehát az Egyesült Államok történelmi küldetésének
céljáról folytatott vita alapja az amerikai történelmi gondolkodásban és történe-
lemben a kezdetektől fogva nagy szerepet játszó történelmi küldetésbe vetett hit.
E misszió első változatának megfogalmazói azok a puritánok voltak, akik Boyer
és Nissenbaum könyvében is főszerepet játszottak. Ők egy olyan, valóban Isten-
nek tetsző egyházi és világi berendezkedést akartak megvalósítani Észak-Ameri-
kában, amely az egész világ számára például szolgálhat, s amelynek sikerén nem
kevésbé múlik, mint az emberiség történetének végén az Úr és a Sátán között
zajló végső küzdelem kimenetele. A puritánok egy ilyen küldetéshez méltó erköl-
csi értékeket tartottak követendőnek, amelyek az egyéni érdekek közérdeknek
való alárendelését kívánták meg. Mégis azt kellett tapasztalniuk, hogy az idő elő-
rehaladásával egyre kevésbé képesek megfelelni ezeknek a kívánalmaknak. Amint
azt Paul Boyer és Stephen Nissenbaum megfogalmazta: „a 17. század végére
[...] meggyengült az az érzés, hogy a saját akarat és a közérdek között veszélyes
ellentét feszül. Ennek oka a két nemzedék alatt bekövetkezett népességnöveke-
dés volt, a földrajzi szétszóródás és az új kapitalista gazdasági lehetőségek: azaz
a preindusztriális kapitalizmus megjelenése”.¹⁶ A puritán vezetők egy része – pél-
dával a gyülekezeti tagságra vonatkozó korábbi szigorú szabályok fenntartásával
– megpróbált ellenállni ezeknek a fejleményeknek. Ezért történhetett meg – leg-
alábbis az amerikai szerzőpáros értelmezésében –, hogy

¹⁵ Boyer–Nissenbaum 2008: 531.

¹⁶ Boyer–Nissenbaum 2002: 137.

„Az 1690-es években azonban még mindig azt hitték a Parris-párti gazdák [a falu keleti felében élő földművesek – L. Cs.], hogy a bizonytalan harc kimenetele továbbra is erősen kérdéses. Ezért számukra Salem városa nem ellenséges politikai légkörre miatt vagy a Salem Village-étől eltérő gazdasági fejlődése következtében volt gyanús, hanem mert a kommercializálódás előretörése fenyegető *erkölcsi* veszélyt jelentett, amelynek következményei a legfontosabb kérdéseket érintették”.¹⁷

Az amerikai küldetéstudat szemszögéből szemlélve a dolgot, Salem faluban két tábor állt szemben egymással 1692-ben: egyfelől egy megrendülőben lévő régi értékrend képviselői, akik megpróbálták kitartani az új-angliai puritánok eredeti küldetése mellett, másfelől pedig egy újfajta értékrendet magukénak vallók, akik egyéni érdekeiket már nem feltétel nélkül akarták feláldozni a köz oltárán, s akik már nem hittek Új-Anglia régebbi értelemben felfogott küldetésében.¹⁸

Talán megint nem túlzás azt kijelenteni, hogy ehhez nagyon hasonló helyzet alakult ki az Egyesült Államokban az 1960-as években. Az ötvenes években a hidegháború kialakulásának kettős hatása volt Amerika hagyományos küldetéstudatára nézve. Egyrészt a kommunista ellenséggel való szembenézés jegyében háttérbe szorította az amerikai társadalmat még az 1930-as években is megosztó belső konfliktusokat. Másrészt pedig abban a formában erősítette meg az amerikai küldetéstudatot, hogy az Egyesült Államok új missziója nem más, mint a szabad, demokratikus világ megvédelmezése a totalitárius diktatúrákkal szemben. A hatvanas évekre azonban ez az új küldetés erősen megkérdőjeleződött. Kiderült, hogy az amerikai társadalom korántsem olyan egységes és demokratikus, mint ahogyan az ötvenes években hitték. Ezen túlmenően sokan azt is kétségbe vonták, hogy van-e értelme annak a „harcnak”, amelynek élére állva Amerika megtalálta új misszióját, hiszen a vietnami háború kudarcát a hidegháborús szembenállás értelmetlenségének beismeréseként is fel lehetett fogni. A 17. század végi Salem faluhoz hasonlóan két táborra látszott szakadni az amerikai társadalom: az egyik oldalon a hagyományos értékrend és gondolkodásmód képviselői álltak, akik megpróbálták kitartani Amerika hidegháborús küldetésének érvényessége mellett, a másik oldalon pedig azok, akikben megrendült ez a hit, és már nem gondolták, hogy az Egyesült Államoknak bármiféle küldetést kellene vállalnia az emberiség történetében. Akkor és ott úgy látszódnak, hogy – a kétszázharvan évvel azelőtti Massachusettshez hasonlóan – egy, a régi értékrendhez és küldetéstudathoz ragaszkodó csoport vívja küzdelmét egy másfajta jövő mellett elkötelezett táborral.¹⁹

¹⁷ Boyer–Nissenbaum 2002: 137.

¹⁸ A puritánok saját történelmi küldetésükre vonatkozó nézeteire: Tuveson 1968; Zakai 1992; Lévai 2003b; Lévai 2013.

¹⁹ Novick 1995: 281–319, 415–468.

AZ AMERIKAI TÖRTÉNETÍRÁS ALKONTEXTUSA

Az Egyesült Államok történetének alkontextusa után nézzük meg az amerikai történetírás alkontextusát! Ezen belül négy olyan diskurzust különböztettem meg, amelyek vizsgálatával közelebb kerülhetünk a *Salem Possessed* keletkezéstörténetének megértéséhez:

1. az új baloldali történetírás diskurzusa;
2. az új társadalomtörténet-írás kialakulása, beleértve a modern kereskedelmi kapitalizmusba való átmenettel kapcsolatos történetírás diskurzusát;
3. a gyarmati kor és az amerikai forradalom politikai eszmetörténetével kapcsolatos történetírás diskurzusa;
4. valamint a puritánokkal és a puritanizmussal kapcsolatos történeti kutatások diskurzusa.

A következőkben ezt a négy diskurzust fejtem ki bővebben.

A *Politikatudományi enciklopédia* meghatározása szerint az új baloldal egy olyan „neomarxista mozgalom volt, amely az 1960-as években libertariánus szocializmust hirdetett, a hagyományos marxizmus tudományos szocializmusával szemben”. Ideológiai forrásvidékét „az ifjú Marx humanista írása, a frankfurti iskola dialektikus szociológiája, a fenomenológia és az egzisztencializmus radikális formái és a disszidens kommunista Antonio Gramsci írásai” jelentették.²⁰ A hagyományos marxizmus képviselőivel szemben az új baloldal hívei már nem hittek a munkásosztály forradalmi képességében, hanem a kritikus értelmiségnek és az „elidegenedett protestcsoportoknak” tulajdonítottak nagy jelentőséget a kapitalista társadalom bírálatában.

Az Egyesült Államok vonatkozásában új baloldalnak azokat az egymással is laza kapcsolatban lévő liberális, radikális – néha marxista ihletésű – politikai áramlatokat szokás nevezni, amelyek részben a hatvanas-hetvenes években kibontakozó diákmozgalmakhoz kötődtek. Ezek demokráciát, a polgárjogok érvényesítését és a felsőoktatás reformját követelték, miközben erőteljesen tiltakoztak a korabeli amerikai kormányok Vietnammal kapcsolatos politikája ellen.

Az új baloldal a diákmozgalmakon keresztül az Egyesült Államokban erőteljesen kapcsolódott az egyetemi szférához, s a diákmozgalmakhoz köthető történéseket „új baloldali történésekként”, az általuk képviselt történetírást pedig „új baloldali történetírásként” kezdték emlegetni. Peter Novick szerint azonban ezek a címkék jórészt üres szóösszetételek maradtak, mivel szerinte sok olyan, ideológiailag új baloldalnak nevezhető történész is volt, akik semmilyen formában sem kapcsolódtak a diákmozgalmakhoz, vagy egyenesen szkeptikus módon tekintettek rájuk.²¹

²⁰ Bogdanor (szerk.) 2001: 691.

²¹ Novick 1995: 417–418.

Az új baloldali történetírók két legfontosabb szellemi alma materét a New York-i Columbia Egyetem, illetve a Wisconsin Egyetem jelentette. Peter Novick azonban az utóbb említett intézmény jelentőségét emelte ki, mondván, hogy a Columbiáról jórészt csak azért került ki nagyon sok új baloldali történész, mert az Egyesült Államok „baloldali fővárosában”, vagyis New Yorkban helyezkedett el, viszont a legnagyobbbrészt bejáró oktatókból álló történelem tanszéken nem alakult ki olyan tanári közösség, amelyik valamiféle baloldali értékrendet vallott volna magáénak. Wisconsin viszont a progresszivista politika egyik hagyományos központja is volt, amely a 20. század eleje óta a baloldali történetírás fellegvárának számított, ahol – az új baloldali történészek visszaemlékezései szerint – olyan professzoregyéniségek dolgoztak, akik a baloldali radikalizmus közvetítésében is jelentős hatást gyakoroltak diákjaikra. Az itteni mesterszakos hallgatók 1959-ben egy folyóiratot is indítottak, amelynek *Studies in the Left* (Baloldali tanulmányok) volt a címe, s amely publikálási lehetőséget biztosított az új baloldali történészek fiatalabb nemzedéke számára.²²

A Wisconsin Egyetemnek ez a hagyománya az 1960-as években is folytatódott. Itt is jelentős diákmozgalom jött létre, s 1967. október 18-án a madisoni campuson került sor az egyik legnevezetesebb vietnami háború elleni tiltakozásra. E napon ugyanis a vietnami dzsungel felgyújtására használt napalm nevű vegyi anyag gyártója, a Dow Chemical Company tartott volna munkatárstoborzót az egyetem területén, ám a tiltakozó diákok elállták a kérdéses épület bejáratát. Amikor a madisoni rendőrség könnygáz és gumibotok bevetésével megpróbálta eltávolítani őket, számos diák megsérült. A vietnami háború ellen tiltakozó madisoni diákok fő célpontja az egyetem Katonai Matematikai Kutatóközpontja (Army Mathematics Research Center) volt, amely főként a hadsereg számára végzett kutatásokat. 1970. augusztus 24-én hajnali három óra negyvenkor egy bomba robbant a központnak otthont adó épületben, s a detonációnak egy halálos áldozata is volt. A sors iróniája, hogy a robbanás magában a központban gyakorlatilag nem tett kárt.²³

Mind Paul Boyer, mind pedig Stephen Nissenbaum kötődött az új baloldali történetírás fentebb említett két fő alma materéhez. Az utóbbi szakember a Harvardon 1961-ben fejezte be az alapképzést, majd a Columbián szerzett mesterfokozatot 1963-ban. Doktori tanulmányait pedig már a Wisconsin Egyetem madisoni campusán végezte és fejezte be 1968-ban. Paul Boyer a Harvardon szerzett PhD-fokozatot 1966-ban, viszont pályafutása legnagyobb részében

²² Ilyen volt például a neves eszme- és társadalomtörténész Merle Curti (1897–1996), aki 1942 és 1968 között tanított a Wisconsin Egyetemen, ahol egyrészt progresszivista elkötelezettségével, másrészt pedig kvantitatív módszereket alkalmazó társadalomtörténészként hatott az „új baloldali” történészekre, illetve az „új társadalomtörténet” kialakulására (Novick 1995: 345–347, 420–421).

²³ <http://www.complex.com/pop-culture/2013/01/biggest-college-campus-riots-in-history/jackson-police-open-fire-on-protesters>, és <http://www.leemark.com/sterlinghall/>, valamint <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2010/09/21/AR2010092106588.html> – utolsó letöltés: 2016. október 20.

– 1980-tól 2001-es nyugdíjba vonulásáig – a progresszivista jellegét még akkoriban is őrző Wisconsini Egyetem tanára volt, ahol 1993 és 2001 között a humántudományi kutatóközpont (Institute for Research in the Humanities at the University of Wisconsin) igazgatójaként is működött.²⁴

A két jeles szakember e hatásokat nem egyszerűen magába szívta, hanem aktív résztvevője és alakítója volt azoknak. A 2008-ban megjelent közös visszaemlékezésük tanúsága szerint „az 1960-as évek vége nem csupán az új társadalomtörténet, hanem az »új baloldal« megszületését is elhozta. Mi pedig nem pusztá megfigyelői, hanem résztvevői voltunk ezeknek a fejleményeknek”.²⁵ A Wisconsini Egyetem doktorandusz hallgatójaként, akkor, amikor még egyedül meghirdette a salemi boszorkányperekről tartott első „óskurzusát”, Stephen Nissenbaum szemtanúja volt a napalmot gyártó cég egyetemi jelenléte elleni nevezetes tiltakozásnak, amelyen diákjai is részt vettek. Paul Boyer 1967-ben lett a Massachusettsi Egyetem munkatársa, s az egyetemen szerveződő diákmozgalmak résztvevőinek is tartott önkéntes előadásokat.²⁶ Boyer és Nissenbaum ezen élmények nézőpont-alakító hatásával is teljes mértékben tisztában volt. Mint a már említett 2008-as visszaemlékezésükben megállapították:

„Ezek a tapasztalatok is bizonyosan formálták azokat a látószöveget és érzékenységeket, amelyek által egy olyan közösség történelmére tekintettünk, amely maga is egy láthatóan makacs és agonizáló konfliktus foglya volt. Ezek a személyes tapasztalatok segíthetnek megmagyarázni, miért voltunk készek elfogadni az arra vonatkozó bizonyítékokat, hogy a két szembenálló Salem falubeli frakció az alapján különböztethető meg egymástól, hogy milyen kapcsolatban állnak egy egyre erőteljesebb piacgazdasággal.”²⁷

Mindezen túlmenően könyvük szemléletének bizonyos vonásai is az új baloldali történetíráshoz kötődtek az amerikai szerzőpárost. Mindenekelőtt az, hogy a történelem megértésében nagy jelentőséget tulajdonítottak a szembenálló értékrendek konfliktusának, melyek közül az egyik a történelmi „haladást”, a másik viszont a „maradást” képviselte. A két csoport közötti ellentétet pedig a kialakuló kapitalista gazdaság sajátosságaiból vezették le.

Az új társadalomtörténet-írás is az 1960-as években jelentkezett, s részben szintén az 1950-es évek hidegháborús konszenzusára adott válaszként volt értel-

²⁴ <https://www.historians.org/publications-and-directories/perspectives-on-history/may-2012/in-memoriam-paul-boyer>; <http://www.nytimes.com/2012/04/02/us/paul-s-boyer-76-who-wrote-about-a-bomb-and-witches-dies.html>; <http://www.news.wisc.edu/20492>; <http://infidels.org/kiosk/author/stephen-nissenbaum-303.html> – utolsó letöltés: 2016. október 20.

²⁵ Boyer–Nissenbaum 2008: 531.

²⁶ Boyer–Nissenbaum 2008: 531. Stephen Nissenbaum a Wisconsini Egyetem doktori hallgatójaként 1967-ben még egyedül hirdette meg az első, salemi boszorkányperekről szóló kurzusát, ám azt a forrásközpontú órát, amelyből a könyv közvetlenül kinőtt, már Paul Boyerrel együtt a Massachusettsi Egyetemen tartották 1969-ben.

²⁷ Boyer–Nissenbaum 2008: 531.

mezhető. Az ötvenes években virágkorát élő úgynevezett konszenzusiskola képviselői (többek közt Daniel J. Boorstin, Louis Hartz) ugyanis, a hidegháborús szembenállás körülményei közepette, az amerikaiakat összekötő közös értékeket állították előtérbe és azt hangsúlyozták, hogy ezek háttérben az amerikai társadalmi struktúrát a kezdetektől meghatározó széles középosztályi társadalom állt.²⁸ A hatvanas évek súlyos belső politikai és társadalmi konfliktusainak tükrében azonban megrendült a fenti konszenzusba vetett hit, s a történészek figyelme azon társadalmi csoportok felé fordult (indiánok, feketék, nők, kisebbségi etnikai csoportok, alsó társadalmi rétegek), amelyek az új konfliktusok középpontjában álltak, s amelyek láthatóan kimaradtak a konszenzus garanciáját jelentő jómódú középosztályból. Amint Juliane Brandt megjegyezte, „az új kutatási témák és megközelítések megfogalmazásához azonban érthető módon a hatvanas és hetvenes évek tiltakozó mozgalmai, a diák-, polgárjogi és háborúellenes mozgalmak is hozzájárultak”.²⁹ Mindez a társadalomtörténeti kutatások fellendüléséhez vezetett, amihez az új kutatási eljárásokat és kvantitatív technikákat a társadalomtudományoktól (elsősorban a szociológiától) vették át a történészek. Az új témák újfajta forrásanyag feldolgozására ösztökélték a historikusokat, amihez a számítógépes adatfeldolgozás rohamos fejlődése biztosította a technikai hátteret. Mindehhez „a fontos tudományos ösztönzések a francia Annales-iskolából, valamint az angol társadalomtörténet-írából származtak. Az 1960-as évek folyamán a marxista gondolkodás egyes változatainak befogadása is nyomon követhető az egyes vállalkozásokban”.³⁰

Juliane Brandt ez utóbbi megjegyzése felveti az új társadalomtörténet, illetve az új baloldali történetírás kapcsolatának kérdését, mivel a marxizmus valamiféle hatása mindkét irányzat esetében tetten érhető volt. Davis D. Joyce, James Neuchterleinre hivatkozva úgy vélte, hogy „a radikális történetírás és az új társadalomtörténet valóban érdekes kapcsolatban állt egymással”. E kapcsolat lényegét egy 1980-ban keletkezett írásában az utóbb említett történész a történetírás feladatára és mibenlétére vonatkozó hasonló felfogásban találta meg: „Bármik is legyenek az ideológiai implikációi, az új társadalomtörténet leginkább figyelemreméltó jellemvonása az a radikalizmus, amellyel meghatározza a történetírás mint sajátos terület célját”. Neuchterlein itt elsősorban arra gondolt, hogy az új társadalomtörténet radikális módon „elfordította a történészek figyelmét a hagyományos témáktól – vagyis azoktól a politikai, intézményi és intellektuális fejleményektől, amelyek fejlődését a társadalom leginkább szem előtt lévő és leginkább prominens elemei határozták meg – s e helyett új hangsúlyt helyeztek az egyszerű emberek összesített éleltapasztalataira”.³¹

²⁸ Az 1950-es évek konszenzusiskolájára: Lévai 1993; Lévai 2003a: 88–112; Lévai 2005; Novick 1995: 281–319.

²⁹ Brandt 2003: 154.

³⁰ Brandt 2003: 154.

³¹ Kraus–Joyce 1990: 386. James A. Neuchterleint idézi: Kraus–Joyce 1990: 386.

Nem könnyű meghatározni azokat a pontokat, melyeket az új társadalomtörténet irányzatához sorolt szerzők és művek közös sajátosságaként lehetne elfogadni. Laurence Veysey egy 1979-ben keletkezett írásában mindenesetre kísérletet tett az új társadalomtörténet kánonjának megfogalmazására. Véleménye szerint az irányzat közös tulajdonságai a következők:

1. Az új társadalomtörténészek szerint „a történelmet azon folyamatok terminusaiban kellene szemlélni, amelyek egy adott időpillanatban élő emberek nagy többségét érintik”.
2. Ennek során a történészeknek „különleges figyelmet kell szentelniük a legalacsonyabb életszínvonalú és presztízsű névtelen elnyomottaknak”.
3. „A történészeknek erőteljes szkepszissel kell viszonyulniuk azokhoz az írásos bizonyítékokhoz, amelyek mindig egy kisszámú elit produktumai, s helyett annak bizonyításaként, hogy valakinek a következtetései valóban reprezentatívak a vizsgált társadalmi összesség szempontjából, kvantitatív adatokat kell használniuk – bármilyen ritkák is legyenek azok”.³²

Ha végigzongorázzuk Veysey hármaskritériumrendszerét, arra a következtetésre juthatunk, hogy azok mindegyike ráillik Paul Boyer és Stephen Nissenbaum könyvére. Először is, a boszorkányvadás és -percek kapcsán ők is egy olyan esemény megragadására törekedtek, amely egy adott időpillanatban az akkor és ott élő emberek nagy többségének életét alapjaiban érintette. Másodszor, vizsgálódásaikba a Salem falubeli társadalom legalsó rétegeit is tudatosan bevonták. Harmadszor pedig – bár alaposan kiaknázták „a kisszámú elit által produkált” írásos forrásokat is – végső következtetésüket újszerű, kvantitatív vizsgálatokon is alapuló érveléssel támasztották alá.

Az új társadalomtörténet-írás képviselőit szemléleti és módszertani szempontból is sokszínűség jellemezte, ám ebből több szakember is a „history from the bottom up” (az alulnézetből szemlélt történelem) perspektíváját emelte ki az irányzat legfontosabb közös sajátosságaként. Juliane Brandt úgy vélte, hogy „ebben a széles áramlatban legkisebb közös nevezőnek leginkább a »from the bottom up« perspektívát tekinthetjük, tehát a társadalmat alulnézetből szemlélő megközelítést, amely éppen az átlagos és nem a kivételes emberek életére és tapasztalataira kíváncsi”.³³ Davis D. Joyce pedig úgy találta, hogy az új baloldali történetírás és az új társadalomtörténet érdekes közös sajátossága a „from the bottom up” látószög alkalmazása, amely egyúttal a vizsgált társadalmi viszonyokhoz való kritikus hozzáállást is magában foglalja.³⁴ E perspektíva alkalmazását Boyer és Nissenbaum is nagyon fontosnak tartotta. Amint arra a *Salem Possessed* előszavában rámutattak, „a történészek (és köztük mi is) csak az utóbbi időben kezdték jobban felismerni, hogy milyen sok információval járulhat hozzá a »hétköznapi« közösségben élő »hétköznapi« emberek tanulmányozása az alapvető történelmi kérdések megválaszolásához”. A két történész úgy vélte,

³² Veysey 1979: 4–5. A forrásokra magyarul: Novák 2008.

³³ Brandt 2003: 154.

³⁴ Kraus–Joyce 1990: 385.

hogy ezt a látószöveget különösen gyümölcsözően lehet alkalmazni a gyarmati kori Észak-Amerika tanulmányozására, egyes társadalomtörténészek pedig már az ő könyvük megjelenése előtt is jelentős sikereket értek el ezen a területen. Mint megállapították: „Számptalan érdekfeszítő könyv mutatta be – valamenynyit az utolsó tizenkét évben adták ki –, hogy a korai új-angliai városok lakóinak mindennapi élete és problémái hogyan tudják éppen azokat a kérdéseket megvilágítani, amelyek hagyományosan a történészek érdeklődési körébe tartoznak: a kultúra lényegi jellegzetességeit és a társadalmi változások dinamikáját.”³⁵

Az 1974-ben megjelent könyvük előszavában még nem nevezték meg azokat a történészeket, akik ezeket az úttörő tanulmányokat készítették. Többször emlegetett, 2008-ban kiadott visszaemlékezésükben viszont már elég részletesen felsorolták őket, s ekkor még nyomatékosabban utaltak az új társadalomtörténet-írás rájuk gyakorolt hatására. Mint írták,

„[...] a hatvanas évek vége [...] annak a valaminek is a születési ideje volt, amit hamarosan új társadalomtörténetnek neveztek. A *Salem Possessed* e fejlemény terméke is volt. Ekkoriban adták ki John Demos, Philip J. Greven, Kenneth A. Lockridge és mások a korai massachusettsi közösségekről szóló mikrotörténeti munkáikat [...]. Az ő munkáik voltak azok, amelyek arra ösztönöztek minket, hogy az 1692-es eseményeket egy új látószögből, nem a serdülőkori hisztéria pszichológiai aspektusaként, nem a boszorkányperek szélesebb perspektívájába illesztve, s nem a puritán vallásos babonaság mellékhatásaként, hanem egyetlen kivételes epizódként vizsgáljuk meg, amely egyébként nem kivételes emberek egyéni és kollektív életében következett be. Azon emberek életében, akik történetesen ott vagy annak közelében éltek, amiről mi úgy találtuk, hogy egy kivételes közösség volt.”³⁶

Vessünk egy pillantást a Boyer–Nissenbaum szerzőpárost ilyen módon befolyásoló történetírói munkákra. Az első John Demos *A Little Commonwealth: Family Life in Plymouth Colony* (Egy kis köztársaság: családi élet Plymouth gyarmaton) című könyve volt. Ennek szerzője demográfiai, pszichológiai és régészeti módszerek alkalmazásával igyekezett rekonstruálni az 1620-ban a „zarándok atyák” által alapított New Plymouth gyarmat családi viszonyait. John Demos, aki később, 1982-ben maga is publikált a Salem falubeli boszorkánysággal foglalkozó könyvet (*Entertaining Satan. A Study of Various Witchcraft Cases in Their Sociological Context*) közvetlen hatást is gyakorolt a *Salem Possessed* megszületésére. Mint a könyv előszavából kiderül, egyike volt annak a három „társadalomtörténész kollégának”, akik „olvasták a teljes kéziratot, és rendkívül hasznos

³⁵ Boyer–Nissenbaum 2002: 12.

³⁶ Boyer–Nissenbaum 2008: 530. Az új társadalomtörténetnek a puritánokkal kapcsolatos történetírásra gyakorolt hatására magyarul lásd még: Rácz 1996. A tanulmányom elején, a mikrotörténeti kontextussal kapcsolatban mondottak szempontjából érdekes, hogy a fent említett munkákat 2008-ban – nyilván az időközben kibontakozó mikrotörténet-írás hatására – már mikrotörténeti művekként jellemezte Boyer és Nissenbaum.

kritikai megjegyzéseket fogalmaztak meg”. Az előszóból úgy tűnik, hogy Demos a könyv megjelentetésének sugalmazásában is szerepet játszhatott, amennyiben ő „indította el az események azon sorozatát, amely könyvünk jelenlegi formában való kiadásához vezetett, és utunk során több ponton is bátorított minket”.³⁷ Azt is érdemes megjegyezni, hogy John Demos jóval később, 2008-ban, már a Boyer–Nissenbaum-könyvvel kapcsolatban időközben megjelent kritikák tükrében is nagyon kedvező véleményt fogalmazott meg a munkáról. Demos azt is világosan megjelölte, hogy miben látta a megelőző közösségi tanulmányok, illetve a *Salem Possessed* jelentőségét a gyarmati korról foglalkozó történetírás szempontjából. Szerinte ugyanis a mű

„[...] időzítése [...] tökéletes volt. Az új társadalomtörténet alapjait már tíz évvel korábban [Boyer és Nissenbaum könyve megjelenése előtt – L. Cs.] lefektették, de az épület még épülőfélben volt. Ám addig a pontig [Boyer és Nissenbaum könyve megjelenéséig – L. Cs.] ebben a munkában valamilyenfajta mérésre fókuszáltak, keretét pedig főként közösségi tanulmányok adták, amelyek a legnagyobb hangsúlyt a társadalmi határokra és struktúrákra, a demográfiai rátákra, a háztartási és családi rendszerekre, az uralkodó mentalitási stílusokra és az ilyesféle dolgokra helyezték. Nem épült még fel az a rész (vagy inkább még hozzá sem kezdtek az építéséhez), amelyet speciális, eseményközpontú történeti problémák megoldásának nevezhetünk. Ebben a tekintetben a *Salem Possessed* egy abszolút értelemben vett áttörést jelentett [...]. Egy jelentős és nagyon befolyásos tudósi vállalkozás egyfajta záróköveként fogható fel a könyv [...]. Más tényezők mellett ez az oka a több mint három évtizede tartó hatásának.”³⁸

A szerzőpáros által másodikként említett „hatásgyakorló” szerző Philip J. Grevén volt, akinek szintén 1970-ben jelent meg a *Four Generations. Population, Land, and Family in Colonial Andover* (Négy generáció: népesség, föld és család a gyarmati kori Andoverben) című könyve. Ebben egy olyan massachusettsi város társadalmát vizsgálta meg, amely Salem faluhoz közel feküdt, s ahol 1692-ben szintén jelentős számú boszorkányvád fogalmazódott meg. Munkájában négy generáción keresztül követte nyomon a születési és halálozási ráták, a házassági szokások, a generációk közötti kapcsolatok változásait, illetve ezek összefüggéseit a földbirtokviszonyok alakulásával. Gerald N. Grob és George A. Billias úgy vélték, hogy Grevén „Demoshoz hasonlóan arra a következtetésre jutott, hogy a család kulcsfontosságú intézménye volt annak a szocializációs folyamatnak, amelynek során az egyén a puritán közösségbe integrálódott”.³⁹

A szerzőpáros harmadikként Kenneth A. Lockridge-re hivatkozott, aki szintén 1970-ben publikálta az *A New England Town. The First Hundred Years, Deadham, Massachusetts 1636–1736* (Egy új-angliai város. Az első száz év, Deadham,

³⁷ Demos 1970; Demos 1982; Boyer–Nissenbaum 2002: 15.

³⁸ Demos 2008: 479.

³⁹ Grevén 1970; Billias–Grob (eds) 1987: 44.

Massachusetts, 1636–1736) című munkáját.⁴⁰ Lockridge arra a következtetésre jutott, hogy Deadham lakói a település első fél évszázadában az eredeti puritán eszmények evilági megvalósítására törekedtek, s ennek megfelelően „keresztény, utópikus, zárt, korporatív közösséget” alkottak.⁴¹ Ezt követően viszont egyre több belső konfliktussal kellett az új-angliai város lakóinak szembenézniük, ami a konszenzus megrendüléséhez és végső soron az eredeti puritán eszmények feladásához vezetett. Nem nehéz kitalálni, hogy Lockridge eredményei miképpen hathattak a *Salem Possessed* szerzőire, hiszen ők is egy hasonló értékválság meglétét diagnosztizálták Salemben, ami ott is a régi eszmények feladásához, s valami más és új felemelkedéséhez vezetett. Arról nem is beszélve, hogy még az időzítéssel is minden rendben volt, hiszen 1636-tól számítva a lockridge-i első ötven év pontosan akkor volt lejáróban (az 1680-as évek második fele), amikor Salem faluban is megszorodtak a konfliktusok. Nem kétséges, hogy a *Salem Possessed* e településmonográfiák sorozatába is illeszkedett.

Számos oka volt annak, hogy az új társadalomtörténet módszereit olyan eredményesen lehetett a gyarmati kori új-angliai társadalom vizsgálatára alkalmazni. Az egyik legfontosabb a régió kivételesen kedvező forrásadottságai voltak. A puritánok nagyon fontosnak tartották a Szentírás személyes ismeretét, ezért nagy hangsúlyt helyeztek az írás-olvasás tanítására és iskolák szervezésére. Ennek az lett a következménye, hogy más észak-amerikai régiókhoz viszonyítva sokkal nagyobb bőségben állt rendelkezésre olyan írásos forrásanyag, amelyet az új társadalomtörténészek hatékonyan tudtak felhasználni. Egyrészt a hosszú időtartamra vonatkozóan meglévő nagy mennyiségű anyakönyvi és gazdasági források nagyon alkalmasak voltak a kvantitatív módszerekkel történő feldolgozásra. Másrészt a széles körű írni-olvasni tudásnak köszönhetően az alsóbb társadalmi csoportokra vonatkozóan is olyan jellegű források voltak nagyobb mértékben hozzáférhetőek, amelyek az ő életükkel kapcsolatosan is részletes kutatásokat tettek lehetővé. És arról sem szabad megfeledkezni, hogy az észak-amerikai angol gyarmatokon belül Új-Anglia településszerkezete hasonlított a legjobban az európaihoz, ami azt jelentette, hogy itt jobban „megfogható, körülhatárolható” falvak és városok rendszerével számolhattak a kutatók, s nem olyan szétszórt farmokkal jellemezhető településszerkezettel kellett szembenézniük, mint a déli régió legnagyobb részében. Ezért tudták az új társadalomtörténészek a „history from the bottom up” látásmódot olyan jól érvényesíteni az új-angliai közösségi monográfiák megírása során.

Az új-angliai községek életét feltáró tanulmányosorozat háttérben pedig felsejlett a gyarmati korszak egyik legnagyobb hatású történészének alakja. Bernard Bailynről van szó, akinek rájuk gyakorolt hatását Paul Boyer és Stephen Nissenbaum a *Salem Possessed* előszavában és 2008-as visszaemlékezésükben is kiemelte. Bailyn, aki a Harvardon tanított, Boyernek és Nissenbaumnak is tanára volt.

⁴⁰ Lockridge 1970.

⁴¹ Idézi: Billias–Grob (eds) 1987: 44.

Könyvük előszavában úgy emlékeztek Bernard Bailyn hatására, hogy ő volt az, aki „megismertetett bennünket a gyarmati kori Új-Anglia konfliktusainak társadalmi és gazdasági gyökereivel”. 2008-ban pedig már úgy írtak erről, hogy Bailyn nemcsak őket ösztönözte, hanem a fentebb említett település-monográfiák szerzőinek mindegyikére inspirálóan hatott.⁴² A szerzőpáros Bailyn 1953-ban megvédett doktori értekezésére hivatkozott, amely a *The New England Merchants in the Seventeenth Century* (Az új-angliai kereskedők a 17. században) címen jelent meg 1955-ben. Ebben a Boyer és Nissenbaum által „úttörő, statisztikailag megalapozott tanulmánynak” nevezett könyvében az új-angliai kereskedők csoportját vizsgálta meg Bailyn, akinek műve elsősorban alkalmazott módszertanát illetően hatott az új társadalomtörténészekre. Az új-angliai kereskedők társadalmi helyzetének és nemzetközi kapcsolatrendszerének elemzésére ugyanis az elsők egyikeként alkalmazott kvantitatív módszereket és számítógépet. Ráadásul feleségével együtt kvantitatív vizsgálatait forrásanyagának jelentős részét külön kötetben is közzétette.⁴³

Egy másik alapvető probléma, amely a korai amerikai történelem tanulmányozásával kapcsolatban a hatvanas-hetvenes években felmerült, az úgynevezett „kapitalizmusba való átmenet” kérdése volt, s az erről folytatott vita is jelentős hatást gyakorolt a *Salem Possessed* fő gondolatmenetének megszületésére.

Az 1950-es évek konszenzusos történetírását nagymértékben áthatotta az a hit, hogy az észak-amerikai angol gyarmatok, majd később az Egyesült Államok – Európától eltérően – kezdettől fogva egy liberális értékrendet valló, magát a kapitalista fejlődés mellett elkötelező olyan régió volt, amely az itt nem létező feudális társadalom béklyói nélkül tudott elindulni a demokratikus politikai és társadalmi rendszer, valamint a tőkés társadalom felé vezető úton. Vagy ahogyan Carl N. Degler, az iskola felfogásához közel álló történész megfogalmazta, a kapitalizmus „az első hajókkal érkezett” Amerikába.⁴⁴

A fentebb tárgyalt művekben John Demos, Philip Greven és Kenneth Lockridge azt is feltárták, hogy a gyarmati kori társadalmat korántsem azok a magabiztosan az egyéni szabadság és a kapitalista piacgazdaság felé menetelő öntudatos, liberális vallási üldözöttek népesítették be, akikről a 19. századi történészek vagy a konszenzusiskola képviselői beszéltek. Befelé tekintő, gazdasági szempontból legnagyobb részt önellátó és a közösség érdekeit előnyben részesítő gyarmatosokat találtak, akik értékrendjének középpontjában a család állt. Olyan gyarmati kori társadalom képe kezdett kibontakozni, amely sokkal jobban emlékeztetett a korabeli európai „tradicionális” társadalmakra, mint ahogyan azt korábban gondolták. Világosan kiderült, hogy a gyarmatosok rengeteg európai kulturális mintát „mentettek át” az Újvilágba, és egyáltalán nem hagyták maguk mögött az

⁴² Boyer–Nissenbaum 2002: 14; Boyer–Nissenbaum 2008: 530. Bailyn életére és munkásságára: Lévai 2003a: 128–144, 173–176, 179–187, 268–272, 342–346, 355–360, 378–380, 426–428.

⁴³ Bailyn 1955; Bailyn–Bailyn 1959; Boyer–Nissenbaum 2008: 530.

⁴⁴ Degler 1993: 17.

Óvilág örökségét, ahogyan például Daniel J. Boorstin állította.⁴⁵ E társadalomtörténészek szemében leomlottak a két világot elválasztó határvonalak, s vizsgálódásaik egyértelműen arra utaltak, hogy a 18. század derekáig a gyarmati társadalom – Joyce Appleby találó szavaival élve – „csak gleccserszerűen” mozdult előre egy érzékelhetően modernebb társadalomszerkezet irányába.⁴⁶

Ugyanakkor a 19. századi amerikai gazdaságra és társadalomra vonatkozó kutatások világosan arra utaltak, hogy akkor már egyértelműen a kapitalista viszonyok határozták meg az Egyesült Államok gazdaságának működését és a társadalom szerkezetét. Ezzel kapcsolatban pedig óhatatlanul merült fel a kérdés, hogy mikor történt meg a „nagy átmenet”, mikor alakult át a „tradicionális” gyarmati társadalom egy „modern” amerikai társadalommá. E vita a *Salem Possessed* genezisének éveiben bontakozott ki, és még akkor is tartott, amikor Boyer és Nissenbaum könyvét már egy ehhez való hozzászólásként is lehetett értelmezni. Ezzel a két jeles történész is teljes mértékben tisztában volt. Mint 2008-ban kiadott visszaemlékezésükben megállapították:

„az 1970-es évek közepére a korai Új-Angliával foglalkozó társadalomtörténészeknek abban a csoportjában találtuk magunkat, amelybe Christopher Clark, James A. Henretta és Michael Merrill is tartozott, akik provokatív stílusban tárgyalták a kapitalizmusba való átmenet kérdését, ilyen vagy olyan formában azt hangoztatva, hogy a vidék szerepe milyen fontos volt ebben a folyamatban, és kiemelve, hogy a vidéki amerikaiak általában vonakodtak elfogadni a piac vállalkozói értékeit. Ez a gondolat is benne volt a levegőben, amikor a *Salem Possessed*-et írtuk”.⁴⁷

A „kapitalizmusba való átmenet” vitájában a kiinduló pontot James T. Lemon 1972-ben megjelent könyve (*The Best Poor Man's Country: A Geographical Study of Early Southeastern Pennsylvania; A legjobb ország a szegény emberek számára: földrajzi tanulmány a korai délkelet Pennsylvániáról*) jelentette. Lemon azt hangsúlyozta, hogy a bevándorlók nem csupán tradicionális értékeket hoztak magukkal az Újvilágba, hiszen egy átalakulóban lévő kora modern európai világból érkeztek Amerikába. Ez azt jelenti, hogy a tőkés fejlődés útjára lépett Anglia kapitalisztikus magatartásmintáit is áthozták az óceán túlpartjára. A gyarmati vezetők pedig élen jártak ezen értékek „ápolásában” és átadásában, s értékrendjüket vagyonuk és profitjuk, s ezen keresztül presztízsük és hatalmuk növelésének szándéka hatotta át. Lemon felfogását 1978-ban James A. Henretta kérdőjelezte meg (*Families and Farms: "Mentalité" in Pre-Industrial America; Családok és farmok: „Mentalité” a preindusztriális Amerikában*), aki azt hangoztatta, hogy az északi farmerek értékrendjében az első helyet családjuk fenntartása, nem pedig a tágabb értelemben vett kereskedelembe való bekapcsolódásra

⁴⁵ Boorstin 1991.

⁴⁶ Boorstin 1991.

⁴⁷ Boyer–Nissenbaum 2008: 531–532. Az „átmenetvita” összefoglalására: Lévai 1996.

irányuló törekvés foglalta el. Úgy találta, hogy a piaci erők csak a 18. század végétől kezdtek nagyobb hatást gyakorolni.⁴⁸

Mint láttuk, Paul Boyer és Stephen Nissenbaum is tisztában volt azzal, hogy könyvük az „átmenetvita” kontextusában született meg. Hiszen ők is arról beszéltek, hogy a kapitalista piacgazdaság értékrendjének Salem faluba történő behatolása bolygatta meg a település hagyományos társadalmi és gazdasági rendjét, s hogy lényegében ez váltotta ki azokat a konfliktusokat, amelyek a boszorkánypádák megfogalmazásához vezettek. Salem faluban is az alapvetően önellátásra termelő földművelők és a kapitalista piacgazdaságba bekapcsolódó fél- vagy kisvállalkozók álltak szemben egymással. Itt is a „tradicionális” és a „modern kapitalista” gazdaság és társadalom erői küszködtek egymással az egyikből a másikba való átmenet során.

Az eszmetörténet síkján, de a „tradicionális”, közösségi orientációjú társadalomból a „modern kapitalista” világba való átmenetről kibontakozott disputához szorosan csatlakozott az a vita, amely az amerikai forradalom eszmetörténeti hátteréről az 1960-as évek végétől jelent meg az amerikai történetírásban. Ebben a „republikanizmusvitának” elkeresztelt összecsapásban az egyik oldalon az úgynevezett „republikánus tézis” képviselői álltak, akik mellett érveltek, hogy az ókorig visszavezethető klasszikus republikánus tradíció volt az, amelyik alapvetően meghatározta az amerikai forradalom vezetőinek politikai gondolkodását. Velük szemben sorakoztak fel azok a szakemberek, akik – a vita előtt uralkodó helyzetben lévő gondolati hagyomány továbbvitelével – John Locke és a természetjogi felfogás amerikaiakra gyakorolt döntő befolyása mellett törtek lándzsát.⁴⁹

A „republikánus tézis” képviselői úgy találták, hogy az amerikai forradalom vezetőinek politikai gondolkodására az úgynevezett „valódi whig” (*real whig*) szerzők gyakorolták a legnagyobb hatást, akiknek eszméi viszont az ókorig visszavezethető republikánus hagyományból táplálkoztak. A „valódi whig” írók (például John Trenchard és Thomas Gordon) erősen bírálták a 18. századi brit politikai rendszert, illetve a Nagy-Britanniában akkoriban előretörő kereskedelmi kapitalizmust. Modern, szervezett politikai pártok hiányában a kialakuló miniszterelnöki pozíció birtokosai olyan eszközökkel is igyekeztek megszerezni és biztosítani az alsóházi képviselők többségének támogatását a kormányok számára, amelyek súlyos aggodalmakat ébresztettek a magukat a kormányon lévő whigeiktől a „valódi whig” elnevezéssel megkülönböztető szerzőkben. Ilyen eszköz volt például az, hogy javadalmakat, évjáradékot vagy nyugdíjat folyósítottak az Alsóház többségét alkotó vidéki független képviselőknek. A „valódi whig” írók ezt a gyakorlatot korrupcióként bélyegezték meg és mélységesen elítélték. Az utóbbi szerzők azt is megfogalmazták, hogy a politikai döntéshozók vészesen összefonódtak a felemelkedő kereskedelmi kapitalizmust megjelenítő pénzügyi és gazdasági érdekcsoportokkal, s hogy a kormányzat végső soron az utóbbiak befolyása alá került. De a kereske-

⁴⁸ Lemon 1972; Henretta 1978.

⁴⁹ A republikanizmusvita történetére magyarul: Vajda 1998; Lévai 2003.

delem és az ipar fellendülését társadalmi szempontból is károsnak tartották a „real whig” írók, mivel ennek következtében megnő a függő helyzetben lévő, s ezért kiérelt, a maguk meggyőződéséből fakadó politikai döntések meghozatalára képtelen emberek száma. Úgy vélték, hogy szabad társadalmat csak az anyagi és politikai értelemben független helyzetben lévő, saját földjükön gazdálkodó jómódú vidéki birtokosokra lehet alapozni, akik helyzetükből adódóan képesek arra, hogy önérdüküket alárendeljék a köz érdekének. Azt is megdöbbenéssel szemlélték, hogy a modern nagyhatalmi politikában való versenyfutástól ösztökélve a brit kormányzat is nagy állandó hadsereget tart fenn, hiszen az ilyen fegyveres erőre mint a zsarnoki kormányzat legfőbb lehetséges támaszára tekintettek. Arról nem is beszélve, hogy a fizetett katonák nem elkötelezett védelmezői hazájuknak. Ezért azt ajánlották, hogy a hadsereget az erényes, jómódú vidéki gazdálkodókból álló milíciára kell alapozni, hiszen annak tagjai a sajátjukat védelmezvén kellően át tudják érezni a haza megóvásának fontosságát.⁵⁰

A „valódi whig” szerzők tehát – a boszorkányvadakat megfogalmazó Salem falubeli lakosokhoz hasonlóan – egy kapitalizmus előtti „tradicionális” társadalom értékrendjéhez ragaszkodva fordultak szembe a modern kereskedelmi kapitalizmus számukra károsnak látszó következményeivel. Vagyis az eszméletörténeti vitában ugyanazon disputa bontakozott ki, mint a társadalomtörténetesek körében, csak egy másik síkon fogalmazódott meg a „kapitalizmusba való átmenet” problematikája. A „republikánus” amerikai történészek úgy találták, hogy a „valódi whigek” irányzata Nagy-Britanniában sohasem tudott meghatározó befolyást gyakorolni a politikára, mivel nézeteik ott már annyira anakronisztikusnak számítottak. Az amerikai forradalom vezetői számára ellenben éppen kapóra jöttek, mivel eszméik segítségével úgy tudtak szembefordulni az anyaországgal, hogy közben az angol eszméletörténeti hagyomány részesei tudtak maradni. A „valódi whig” szerzők ugyanis meggyőzték őket arról, hogy az anyaország politikai rendszere végképp a korrupció mocsarába fulladt, s a romlott brit politikusok által az észak-amerikai gyarmatok vonatkozásában 1763 után hozott új intézkedések egyebet sem szolgálnak, mint azt, hogy most már a gyarmatokat is alágyúrják ennek a zsarnoki hatalomnak. A „real whig” szerzők leírásaiból az amerikaiak teljesen magukra ismerhettek, hiszen a korabeli amerikai társadalom túlnyomó többségét saját földjükön önállóan gazdálkodó farmerek alkották, a helyi hadszervezet pedig a milícián alapult.

A „republikánus tézis” egyik első és legnagyobb hatású megfogalmazója az a Bernard Bailyn volt, aki éppen ekkoriban volt a Harvardon Boyer és Nissenbaum tanára. Bailyn nem tagadta, hogy az amerikai forradalom vezetőinek politikai gondolkodása több eszmei forrásból (klasszikus antikvitás, európai felvilágosodás, angol „common law” jogi hagyomány, protestáns vallásosság) táplálkozott. Mégis úgy vélte, hogy a 18. századi „valódi whig” ellenzéki írók klasszikus republikánizmusa volt az az irányzat, amely „összerendezte azt a sokféle

⁵⁰ A „valódi whig” szerzők felfogására: Vajda 1998; Lévai 2003a.

gondolati áramlatot, melyet a gyarmatiak szerteágazó olvasmányai tartalmaztak, és ez formálta koherens egészé az”.⁵¹

A negyedik diskurzus a puritánokkal kapcsolatos történeti kutatások felől közelíti meg a kérdést. A Salem falubeli 1692-es boszorkánnyádak egy új-angliai puritán közösségben fogalmazódtak meg, s a 17. századi puritánok életének olyan alapkérdéseivel is összefüggésben voltak, mint a lelkészválasztás vagy a gyülekezeti tagság kérdése. Ezért azt is érdemes megvizsgálnunk, hogy a puritánokkal és a puritanizmussal kapcsolatos történeti kutatások változásai hogyan jelentek meg a *Salem Possessed* szemléletében.

A puritánok különböző csoportjai a későbbi Egyesült Államok területének csak nagyon kis hányadát népesítették be a 17–18. században. Sok történész mégis úgy vélte, hogy az amerikai gondolkodásmódra és történetiszemléletre gyakorolt hatásuk e szűkre szabott földrajzi téren messze túlmutatott. Ezt egyrészt arra vezették vissza, hogy még a 19. században is Új-Anglia maradt az amerikai szellemi élet központja, ahol a legjobb egyetemek is voltak, másrészt pedig abból származtatták, hogy az Új-Angliából kiáramló népesség jelentős szerepet játszott az északkeleti régió, majd a nyugat benépesítésében. Ahogyan azt Perry Miller, az amerikai puritanizmus egyik legismertebb eszmetörténésze megfogalmazta: „az új-angliaiak a puritanizmust [...] az amerikai élet és gondolkodás egyik folyamatosan ható tényezőjévé tették. Azért játszott olyan domináns szerepet, mivel a puritánok leszármazottai a puritán gondolkodás jellegzetességeit egy sor vállalkozásban jelenítették meg, s vitték szét az egész kontinensen. [...] A puritanizmus valamiféle értelmezése nélkül [...] Amerika sem értelmezhető.”⁵²

Az 1950-es évekre a puritánokkal kapcsolatban az a felfogás vált uralkodóvá, amelyet zömmel a Harvard Egyetemhez köthető történészek (Samuel Eliot Morison, Clifford K. Shipton, Perry Miller) fémjeleztek. Közülük is kiemelkedett Perry Miller, akit egyes értékelések nem csupán a „puritán Új-Anglia legkiemelkedőbb történészeként”, hanem „a második világháború utáni időszak egyik valóban nagy formátumú amerikai eszmetörténészeként” említnek.⁵³ Miller a puritanizmust nem pusztán egy vallási eszmének tekintette. Mint megfogalmazta: „A puritanizmus nem egyszerűen egy vallási krédó, hanem egy filozófia, egy metafizika volt; az ember egész érzelmi és értelmi életének szervezetét jelentette.”⁵⁴

Miller alapvetően szimpátiával tekintett a puritánokra, de mégsem nevezhető apologétájuknak. Például – a 19. századi történészek többségétől eltérően – nem a képviselői kormányzat, valamint a vallási és gondolatszabadság felé feltartóztatathatatlanság menetelő gyarmatosok élcspataként látta őket, hanem úgy gondolta, a puritánokat saját 17. századi koruk kontextusában kell értelmezni, nem pedig úgy, hogy a történetíró saját kora viszonyait vetíti vissza rájuk. Ebben a tekintetben a 20. század eleji progresszivisták történészek felfogását is elvetette,

⁵¹ Bailyn 1992 [1967]: 34.

⁵² Miller 1958: ix.

⁵³ Kraus–Joyce 1990: 295.

⁵⁴ Millert idézi: Kraus–Joyce 1990: 296.

akik saját koruk társadalmi megosztottsága tükrében szemlélték a 17. századi puritánokat. Miller felfogása abban a vonatkozásban is szembement a progresszivisták historikusokéval, hogy az eszmék tényleges történelemalakító erővel bírnak. Éppen ezért a puritánok gondolatait is „komolyan kell venni”, s nem csupán a vallási ortodoxia konzerválására törekvő elit valós érdekeinek elfedőjeként kell azokra tekinteni. Miller ebben a szellemben kívánta rekonstruálni a puritánok gondolkodásmódját és kultúráját.⁵⁵

Perry Miller nézetei az 1950-es évekre általános elfogadottságra tettek szert, s maguk is olyan ortodoxiává kezdtek nemesedni, amellyel szemben hamarosan megfogalmazódtak az első kihívások. E kritikusok között Alan Simpson, Darrett Rutman, David Hall, Sacvan Bercovitch, Robert Middlekauf és Philip F. Gura mellett az a Michael Walzer is ott volt, akiről Paul Boyer és Stephen Nissenbaum is megemlékezett mint olyan szerzőről, aki jelentős hatással volt a *Salem Possessed* megszületésére. Mint könyvük előszavában megfogalmazták, Walzer a *Puritanism as a Revolutionary Ideology* (A puritanizmus mint forradalmi ideológia) című tanulmánya „megvilágította számunkra e [az új-angliai puritánok körében megfigyelhető – L. Cs.] konfliktusok néhány pszichológiai dimenzióját”.⁵⁶ 2008-as visszaemlékezésükben pedig már arra is egyértelműen utaltak, hogy könyvük megírásakor azok a történetírói teljesítmények ösztönözték őket, amelyek „kezdtek kilépni Perry Miller és az új-angliai puritánok egy központi csoportjáról írott kétkötetes mesteri eszmetörténete nyomasztó és néha félelmet keltő árnyékából”. A harvardi mester felfogását kritizáló legfontosabb művek zöme éppen akkoriban látott napvilágot, amikor Paul Boyer és Stephen Nissenbaum vagy egyetemi hallgatók voltak, vagy már nevezetes könyvükön dolgoztak.⁵⁷

Gerald N. Grob és George A. Billias öt pontban foglalta össze Perry Miller kritikusaik fő tételeit, s ezek nagyobb része Boyer és Nissenbaum könyvére is érvényes. Az elsőt az jelentette, hogy Miller az elit eszméire fókuszált és nem foglalkozott a mindennapi átlagemberek gondolkodásával.⁵⁸ Amint arra az új társadalomtörténettel kapcsolatban is utaltam már, Paul Boyer és Stephen Nissenbaum tudatosan törekedett rá, hogy olyan forrásokat is bevonjon vizsgálataiba, amelyek a mindennapi emberek „alulnézeti” perspektívájából tekintettek a puritánok életére, s amelyek az ő életükről és gondolkodásmódjukról tudósítottak.

Grob és Billias második pontja az, hogy Miller látásmódját egyfajta „absztrakt intellektualizmus” jellemzi. Ezen elsősorban azt értették, hogy az „elvonat eszmék»belső« életére koncentrált és nem volt tekintettel a gazdasági és társadalmi ténye-

⁵⁵ Miller legfontosabb művei a következők voltak: Miller 1961a [1939]; 1961b [1953]; 1970 [1933]. Miller történetírói felfogására: Kraus–Joyce 1990: 295–297; Rácz 1996: 6–11. A progresszivisták történések puritánokra vonatkozó felfogására: Billias–Grob (eds) 1987: 29–33.

⁵⁶ A Millert ért kritikákra általában: Walzer 1963; Billias–Grob (eds) 1987: 38–42; Rácz 1996: 9–19; Boyer–Nissenbaum 2002: 14.

⁵⁷ Boyer–Nissenbaum 2008: 530. Miller azon kritikusaira vonatkozóan, akik közvetlen hatással lehetnek a Boyer–Nissenbaum szerzőpárosra könyvük megírásakor: Simpson 1955; Rutman 1965; Pettit 1966; Rutman 1970; Pope 1969; Middlekauff 1971; Hall 1972; Bercovitch 1975.

⁵⁸ Billias–Grob (eds) 1987: 38.

zők történelemalakító szerepére”.⁵⁹ A Boyer–Nissenbaum szerzőpáros fő tételének ismeretében világos, hogy ők ezzel szemben alapvetően gazdasági és társadalmi tényezőket láttak a Salem faluban megjelenő boszorkányvadás háttérében.

A historiográfus szerzőpáros harmadik „tétele” az volt, hogy a „puritánok értelmére helyezte a hangsúlyt, szemben a puritánok szívével és érzelmeivel”.⁶⁰ Ezen azt értették, hogy Miller a puritánokat elsősorban racionálisan gondolkodó „lényekként” ábrázolta, akik cselekedeteikben alapvetően egy rendszeresen kidolgozott teológia útmutatásait követték. Vagyis elhanyagolta azt az érzelmi faktort, amely a boszorkányvadás megfogalmazásakor, s így Paul Boyer és Stephen Nissenbaum könyvében is kulcsszerepet kapott.

Gerald Grob és George Billias negyedik megállapítása a puritán teológia egyik alaptételére, a szövetségi teológiára vonatkozik, s ebben az értelemben kisebb relevanciával bír a *Salem Possessed* témája szempontjából. Eszerint kritikusai Millernek azt a tételt is bírálták, hogy az új-angliai puritánok azért fogalmazták volna meg a szövetségi teológiát, hogy ilyen módon szabadítsák fel magukat Kálvin tanításainak bizonyos merevségétől.⁶¹

A két neves historiográfus szerző szerint Perry Miller kritikusai ötödikként a „mester” azon felfogását bíralták, hogy a puritanizmus észak-amerikai történetét egyfajta „szellemi hanyatlástörténetként értelmezte”, amennyiben időben előre haladva az új-angliai „gondolkodásmód” fokozatos dezintegrálódását, illetve a vallási ortodoxia gyengülését lehetett megfigyelni. E pont vonatkozásában viszont az állapítható meg, hogy Boyer és Nissenbaum mégsem tudott vagy akart teljesen kilépni Miller „mesteri eszmetörténete nyomasztó és néha félelmet keltő árnyékából”, hiszen a Salem faluban kibontakozó konfliktus háttérében ők is a hagyományos értékrend meggyengülését látták.⁶²

* * *

Tanulmányomban amellet kívántam érvelni, hogy Paul Boyer és Stephen Nissenbaum *Salem Possessed* című könyvének keletkezéstörténetét úgy érthetjük meg igazán, ha azt is megvizsgáljuk, hogy az egyesült államokbeli történetírás fejlődésén belül milyen kontextusba ágyazva fogalmazódott meg a munka. Ezzel természetesen nem azt állítom, hogy e háttér ismerete nélkül ne lehetne megérteni az amerikai szerzőpáros mondanivalóját, s azt sem kívántam bebizonyítani, hogy a mű értelmezésének ez lenne az egyedüli módja. Mindössze azt kívántam igazolni, hogy e tudás birtokában tökéletesebben fejthető fel Paul Boyer és Stephen Nissenbaum azon eredeti szándéka, amelynek szellemében könyvüket megírták.

⁵⁹ Billias–Grob (eds) 1987: 38.

⁶⁰ Billias–Grob (eds) 1987: 38.

⁶¹ Billias–Grob (eds) 1987: 38. A szövetségi teológia szerint egy sajátos szövetség (*covenant*) áll fenn az Úr és választott puritán népe között. Erre magyarul: Rác 1996: 10–11.

⁶² Billias–Grob (eds) 1987: 38–39; Boyer–Nissenbaum 2008: 530.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Appleby, Joyce Oldham 1993: A Different Kind of Independence: The Postwar Restructuring of the Historical Study of Early America. *The William and Mary Quarterly* (51.) 2. 245–267.
- Bailyn, Bernard 1955: *The New England Merchants in the Seventeenth Century*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Bailyn, Bernard – Bailyn, Lotte 1959: *Massachusetts Shipping, 1697–1714. A Statistical Study*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Bailyn, Bernard 1992 [1967]: *The Ideological Origins of the American Revolution*. (Enlarged Edition.) Harvard University Press, Cambridge, MA–London.
- Bercovitch, Sacvan 1975: *The American Jeremiad*. University of Wisconsin Press, Madison.
- Billias, George Athan – Grob, Gerald N. (eds) 1987: *Interpretations of American History. Patterns and Perspectives. Volume I to 1877*. The Free Press, New York.
- Bogdanor, Vernon (szerk.) 2001: *Politikatudományi enciklopédia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Boorstin, Daniel J. 1991: *Az amerikaiak. A gyarmatosítás kora*. Európa, Budapest.
- Boyer, Paul – Nissenbaum, Stephen 1994 [1974]: *Salem Possessed. The Social Origins of Witchcraft*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
- Boyer, Paul – Nissenbaum, Stephen 2002: *Boszorkányság Salem-ben. A boszorkányság társadalmi gyökerei*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Boyer, Paul – Nissenbaum, Stephen 2008: Salem Possessed in Retrospect. *The William and Mary Quarterly* (65.) 3. 513–534.
- Brandt, Juliane 2003: Társadalomtörténet az Egyesült Államokban. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagományok, irányzatok, módszerek*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Davidson, James West – Lytle, Mark Hamilton 1995: A látható és láthatatlan Salem. In: Davidson, James West – Lytle, Mark Hamilton: *A tények nyomában. A történelmi oknyomozás művészete*. Panem–McGraw-Hill, Budapest, 5–30.
- Degler, Carl N. 1993: *Az élő múlt. Milyen erők formálták Amerika mai képét?* Európa, Budapest.
- Demos, John 1970: *A Little Commonwealth: Family Life in Plymouth Colony*. Oxford University Press, Oxford–New York.
- Demos, John 1982: *Entertaining Satan. A Study of Various Witchcraft Cases in Their Sociological Context*. Oxford University Press, Oxford–New York.
- Demos, John 2008: What Goes Around Comes Around. *The William and Mary Quarterly* (65.) 3. 479–482.
- Forum*: Salem Repossessed 2008: *The William and Mary Quarterly* (65.) 3. 391–534.
- Für Lajos 2000: *A berceli zenebona, 1784. Kísérlet a történelmi pillanat megragadására*. L'Harmattan, Budapest.
- Ginzburg, Carlo 1991: *A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár világgépe*. Európa, Budapest.
- Greven, Philip J. 1970: *Four Generations. Population, Land, and Family in Colonial Andover*. Cornell University Press, Ithaca.

- Hall, David D. 1972: *The Faithful Shepherd*. The University of North Carolina Press, Chapel Hill.
- Henretta, James A. 1978: Families and Farms: “Mentalité” in Pre-Industrial America. *The William and Mary Quarterly* (35.) 1. 3–32.
- Kraus, Michael – Joyce, Davis D. 1990: *The Writing of American History*. (Revised Edition.) University of Oklahoma Press, Norman–London.
- Lemon, James T. 1972: *The Best Poor Man’s Country: A Geographical Study of Early South-eastern Pennsylvania*. Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- Lévai Csaba 1993: Az amerikaiak és a történetírás. *BUKSZ – Budapesti Könyvszemle* (5.) 4. 434–443.
- Lévai Csaba 1996: Recenzió Michael Merrill: Putting “Capitalism” in its Place: A Review of Recent Literature című tanulmányáról. *Klió – Történelmi szemlélő folyóirat* (5.) 1. 31–37.
- Lévai Csaba 2003a: *A republikanizmus-vita. Vita az amerikai forradalom eszmetörténeti hátteréről*. L’Harmattan, Budapest.
- Lévai, Csaba 2003b: The Elect Nations of God: England, New England, and Hungary in the 16th and 17th Centuries. In: Cimdina, Ausma (ed.): *Religion and Political Change in Europe: Past and Present*. Edizioni Plus–Università di Pisa, Pisa, 103–118.
- Lévai, Csaba 2005: American Historiography in the 1950s: Daniel J. Boorstin and the “Consensus School”. In: Bollobás, Enikő – Nagy, Szilvia (eds): *The 1950s. Proceedings of the 2003 Biennial Conference of the Hungarian Association of American Studies*. Eötvös Loránd University, Budapest, 183–188.
- Lévai Csaba 2013: A szakrális tér kiterjesztésének lehetősége és lehetetlensége: millenniumi történelemszemlélet a 16–17. századi Angliában, Új-Angliában és Magyarországon. In: Bartha Elek – Forisek Péter – Csiszár Imre (szerk.): *Ünnepek, ünnepkörök történelmi és néprajzi vonatkozásai*. Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, Debrecen, 50–61.
- Lockridge, Kenneth A. 1970: *A New England Town. The First Hundred Years, Deadham, Massachusetts 1636–1736*. Norton, New York.
- Macfarlane, Alan 1970: *Witchcraft in Tudor and Stuart England. A Regional and Comparative Study*. Harper and Row, New York.
- Middlekauff, Robert 1971: *The Mathers: Three Generations of Puritan Intellectuals, 1596–1827*. Oxford University Press, Oxford–New York.
- Miller, Perry 1970 [1933]: *Orthodoxy in Massachusetts, 1630–1650*. New York, Harper and Row.
- Miller, Perry 1961a [1939]: *The New England Mind: The Seventeenth Century*. Boston, Beacon Press.
- Miller, Perry 1961b [1953]: *The New England Mind: From Colony to Province*. Boston, Beacon Press.
- Miller, Perry 1958: Foreword. In: Miller, Perry (ed.): *The American Puritans. Their Prose and Poetry*. Doubleday Anchor, Garden City–New York, ix–xi.
- Novák György 2008: Forrás a salemi boszorkányperek történeti hátteréről. *Aetas* (23.) 2. 151–158.
- Novick, Peter 1995: *That Noble Dream. The “Objectivity Question” and the American Historical Profession*. Cambridge University Press, Cambridge.

- Pettit, Norman 1966: *The Heart Prepared: Grace and Conversion in Puritan Spiritual Life*. Yale University Press, New Haven.
- Pope, Robert G. 1969: *The Half-Way Covenant: Church Membership in Puritan New England*. Princeton University Press, Princeton.
- Rácz Margit 1996: Puritanizmus és amerikai identitás. A puritán történet(írás) ártértékelése napjainkban. *Aetas* (11.) 1. 5–19.
- Rutman, Darrett B. 1965: *Winthrop's Boston: Portrait of a Puritan Town, 1630–1649*. The University of North Carolina Press, Chapel Hill.
- Rutman, Darrett B. 1970: *American Puritanism: Faith and Practice*. J. P. Lippincott Company, Philadelphia.
- Salem 1987: *Salem. Maritime Salem in the Age of Sail*. Produced by the National Park Service, Division of Publications for Salem Maritime National Historic Site. In cooperation with the Peabody Museum and the Essex Institute, Salem, Massachusetts. U. S. Department of the Interior, Washington, D. C.
- Sellers, Charles – May, Henry – McMillen, Neil R. 1995: *Az Egyesült Államok története*. Maccenas, Budapest.
- Simpson, Alan 1955: *Puritanism in Old and New England*. University of Chicago Press, Chicago.
- Szijártó M. István 2014: *A történész mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata*. L'Harmattan, Budapest.
- Thelen, David 1994: The Practice of American History. *Journal of American History* (81.) 3. 933–960. (A kérdőív és az eredményeket tartalmazó táblázatok: 1175–1217.)
- Tóth G. Péter 2003: Paul Boyer – Stephen Nissenbaum: Boszorkányok Salemben. A boszorkányság társadalmi gyökerei. *BUKSZ – Budapesti Könyvszemle* (15.) 3. 284–288.
- Tuveson, Ernest Lee 1968: *Redeemer Nation. The Idea of America's Millennial Role*. University of Chicago Press, Chicago.
- Vajda Zoltán 1998: Republikánizmus az Amerikai Egyesült Államok 18–19. századi történetében. *Aetas* (13.) 4. 39–68.
- Veysey, Laurence 1979: The New Social History in the Context of American Historical Writing. *Reviews in American History* (7.) 1. 1–12.
- Walzer, Michael 1963: Puritanism as a Revolutionary Ideology. *History and Theory* (3.) 1. 59–90.
- Wehmeier, Sally (ed.) 2002: *Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English*. (Sixth edition.) Oxford University Press, Oxford–New York.
- Zakai, Avihu 1992: *Exile and Kingdom. History and Apocalypse in the Migration to America*. Cambridge University Press, Cambridge.

*Weisz Boglárka: A királyketteje és az ispán harmada.
Vámok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében.*

MTA Bölcsészettudományi Kutatóintézet Történettudományi Intézet,
Budapest, 2013. 538 oldal.

Weisz Boglárka hosszas kutatómunka lezárásaként a 2012-ben elindított *Magyar Történelmi Emlékek* című sorozat egyik alsorozatában, az *Adattárakban* jelentette meg a középkori vámokkal kapcsolatos eredményeit 2013-ban. A szerző a magyar gazdaságtörténet egyik jeles kutatója, aki jelen munkájával a szakma egy régi adósságát törlesztette, hiszen a téma modern feldolgozásának terméke a középkori magyar gazdaságtörténet egyik jelentős monográfiája és segédkönyve lett.

A kötet a magyar középkor kezdeteitől nagyjából I. (Nagy) Lajos uralkodásáig terjedően öleli fel az adatokat, a vizsgálatok időkorlátait a szerző műve elején tisztázza. Weisz kutatásai szerint az Árpád-korban a király nem csupán a saját maga, hanem a mások tulajdonában lévő vámok alól is adhatott mentességet, amely gyakorlat csak a 14. században változott meg. Ez a körülmény is indokolhatja a korszakhatárok felállítását. Tegyük azonban hozzá, hogy – mint azt Weisz kutatásai is alátámasztják – az Anjou-kori állam belső struktúrája, különösen a 14. század első felében, szorosan kapcsolódott az Árpád-korhoz. Ennek megfelelően Nagy Lajos korának bemutatásához további kutatások szükségesek.

A kötet három jól elkülöníthető részre tagolódik: a bevezető után a szerző a magyar középkor első felének vámtörténetét mutatja be átfogóan egy közel ötvenoldalas előtanulmányban. Ezt követi a monográfia gerincét képező adattár, végül pedig az olvasó egy, a kutatás szempontjából igen értékes függelékkel talál.

Az említett vámtörténeti előtanulmány négy alfejezetre oszlik. Ezek a vámok tipológiáját, a királyi vámpolitika alakulását, a vámokból befolyt jövedelmeket, továbbá a vámok alóli mentesség témáit járják körbe. Részletes elemzést olvashatunk a vámok fajtáiról, arról, hogy kik és hogyan szedték az egyes vámfajtákat, továbbá hogy a királyi akarat milyen befolyással bírt a gazdaság e területének alakulására az Árpádok és I. (Anjou) Károly – olykor pedig, ha a téma tárgyalása szempontjából szükséges volt, a későbbi uralkodók – királyságában. A szerző informatív és közérthető elemzése, azon túl, hogy a téma iránt érdeklődők számára jelentős alpmunka, véleményem szerint a jövőben az egyetemi oktatásban is megkönnyítheti a fontosabb fogalmak és folyamatok megértését. Nemcsak arra kapunk választ, hogy a vámolás a gyakorlatban hogyan zajlott, de azt is megtudjuk, hogy az első világi személy részére tett vámadomány II. Gézától származik, s hogy az 1/100-as és 2/100-as vámkulcsokat a tízes számrendszer szerint számolták (eltérően a többi vámkulcstól, amely a tizenkettes számrendszert vette alapul), így e két vámkulcs kapcsán a legrégebbi értékívással van dolgunk. A vámszedő helyeket (a vásárokhöz hasonlóan) megkülönböztető jelekkel is ellátták, például kereszttel vagy kerékkel jelölték az utazók számára.

Ezekkel a kérdésekkel Weisz Boglárka már több tanulmányában is foglalkozott, melyek közül a győri vagy éppen az esztergomi vámok történetét tárgyaló írása említendő meg elsősorban.¹ Jelen munka adatgazdagsága ugyanakkor több hasonló vám, így például a budai vagy a gölnicbányai különálló feldolgozását is lehetővé teszi. A dubicai harmincad kérdése szintén izgalmas problémát jelent, hiszen dacára annak, hogy a harmincad a királyi pár (elsősorban a királyné) jövedelmei közé tartozott, Ágoston zágrábi püspök a Babonicsook birtokosztályakor, 1314-ben János bánnak ítélte azt. Az, hogy mi lehet ennek a döntésnek a hátterében, további kutatások tárgyát képezheti.

Az előtanulmány olvasása közben több érdekes kérdés is megfogalmazódik az olvasóban. Ezek közül az egyik, hogy vajon az uralkodó hogyan szavatolhatta a védelmet, mely a vámok megfizetésével járt az ország útjain közlekedőknek? Hiszen ez az uralkodók kötelessége volt az egész középkorban. Nem kevésbé fontos, hogy a külföldiek közül a vizsgált időszakban miért egyedül a velencei kereskedőknek volt részleges vámmentességük áruik szállítása során? Weisz Boglárka jelen munkájának nem célja megválaszolni ezeket a kérdéseket, de a szerző olyan fontos gondolatokat vet fel, amelyekkel mindenképp segíthet előrelendíteni a középkori magyar kereskedelemmel, az úthálózattal, de akár a politikum és a gazdaság egymásrataltságával kapcsolatos kutatásokat is.

Maga az adattár egy nyilvánvalóan hosszú és aprólékos munka végeredménye, amelyet a témával foglalkozók még hosszú ideig haszonnal forgatnak majd. Ebben a részben Weisz nemcsak a vámos helyeket gyűjtötte össze, hanem a vásáros vagy vízi átkelőhelyeket is, ezzel is elősegítve a középkori Magyar Királyság úthálózatának feltérképezését. A szerző nem titkolt célja, hogy kutatásait a későbbiekben a középkor következő időszakára is kiterjessze. Az egyes rekordok ábécérendben követik egymást. Ilyen típusú adattár készítésekor ez a legkézenfekvőbb módszer, noha ez az eljárás némiképp megnehezíti egy-egy megye vámtörténetének áttekintését. Az adott település magyar neve mellett zárójelben megtalálható annak mai neve, továbbá a megye, ahol a középkorban volt, végül pedig az ország kódja, amelynek a területén az egykori vámszedőhely ma megtalálható. Az egyes adattári rekordok teljességre törekedve gyűjtenek össze minden információt, amely a 11. századtól I. (Nagy) Lajos uralkodásának elejéig az adott település vámtörténetére vonatkozóan fellelhető volt. Olykor egész megyék is egy-egy rekordot képeznek (például Abaúj, Békés, Komárom stb.), amennyiben a források egy-egy megye vámjövödelmeivel kapcsolatban tartalmaznak uralkodói rendelkezéseket vagy egyéb információkat.

Weisz adattára több mint 900 rekordot tartalmaz. A legtöbb adatot a szerző Zala, Bihar, Somogy, Pozsony, Nyitra és Zemplén megyék vonatkozásában találta (megyénként harmincnál is több rekordot), míg a délvidéki bánságokat és Erdélyt leszámítva, vagyis a szűkebb Magyarországot tekintve egyedül

¹ Weisz Boglárka 2003: Az esztergomi vám Árpád-kori története. *Századok* (137.) 4. 973–981; Weisz Boglárka 2003: A győri vám Árpád-kori története. In: uő. (szerk.): *Középkortörténeti tanulmányok*. Szeged, 227–236.

Közép-Szolnok és Torontál vármegyékből nem került elő adat vámos vagy réves helyre. Ugyanakkor hét helység esetében a források bizonytalan szövege miatt a pontos helyet nem lehetett meghatározni, míg kilenc vám-, illetve révhelynél, például a folyók kapcsán (Kulpa vagy Morva) ugyanez a helyzet állt elő, hiszen egy folyón felállított rév hovatarozása néha még a kortársak előtt sem mindig volt egyértelmű. Regionális összehasonlításban meglepőnek tűnhet, hogy Erdélyből a szerző összesen kevesebb adatot tudott összegyűjteni, mint például Zala megyéből. Ám ha figyelembe vesszük, hogy Erdély igazán majd csak I. (Nagy) Lajos uralkodása alatt kapcsolódott be a távolsági kereskedelembe, akkor már nem annyira kirívó, hogy a 14. század közepéig csupán negyvenöt vámszedő helyre, vásártartási engedéllyel bíró településre és révvel, híddal rendelkező helységre találunk információkat a kötetben. Ettől függetlenül a Székelyföld teljes hiánya még így is igen feltűnő.

Az adatbázis meglehetősen sok új információt és adatot tartalmaz. A korábbi kutatáshoz képest az egyik legszembetűnőbb eltérés az, hogy az eddigi szakirodalom szinte teljes egészében elhanyagolta a révek, kikötők és hidak jelentőségét. Ez jellemzi többek között Györffy György szintén óriási anyagot feldolgozó történeti földrajzi munkáját,² de Ila Bálint Gömör megyéről szóló többkötetes műve is hasonló hiányokkal küzd.³ A Györffy által feldolgozott Abaúj megyéhez képest például Weisz Boglárka kilenc új adatot tud felmutatni saját gyűjtése alapján, egy esetben pedig egy olyan települést is közöl (Garbóc), amelyről Györffy valószínűleg nem tudott, de legalábbis műve vonatkozó részében nem található meg. Gömör megyében ugyanakkor öttel több adatot találunk az adattárban, mint Ila Bálint említett művében. Melléte település kapcsán Weisz arra is rámutat, hogy középkori vámjának említése csupán egy újkori hamisítványban őrződött meg, amelyről Ila nem tett említést.⁴ Hasonló a helyzet Mályusz Elemér Turóc megye vámhelyeiről szóló, immár közel egy évszázados tanulmánya esetében is.⁵ Weisz három turóci rekordot említ, Otmárt, ahol híd állt, Ruttkát, ahol rév volt, és Turócot, ahol vámot szedtek. Mályusz adatai azonban későbbiek, I. (Nagy) Lajos uralkodása idejéből származnak. Szucsányban már 1359-ben *tributarius regius* működött, akinek feladatai közé tartozott ráadásul az is, hogy a szucsáni és szentmártoni vásárvámokat ispánja részére beszedje.⁶ 1363-ban a Turóc és a Vág összefolyásánál említik azt a révet, amely a Sárkánysziget közelében volt. Ugyanebből az évből Mályusz egy hidat is talált a Prekopa folyón.⁷ Weisz Boglárka valószínűleg azért nem vette fel ezeket az adatokat a saját munkájába, mert nem talált minden kétséget kizáró bizonyítékot arra, hogy ezeken a helyeken már

² Györffy György 1963–1998: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I–IV. Budapest.

³ Ila Bálint 1944–1976: *Gömör megye*. I–IV. Budapest.

⁴ Ila 1944–1976: III. 28–29.

⁵ Mályusz Elemér 1919: Turóczmegye vámhelyei és forgalma a középkorban. *Századok* (53) 1–2. 34–56.

⁶ Mályusz 1919: 35.

⁷ Mályusz 1919: 53.

I. (Anjou) Károly idején is szedték az említett illetékeket. Bár Szucsány esetében felmerül a kérdés, hogy ha 1359-ben királyi vámost említenek azon a településen, amely az 1320-as évek óta királyi kézen lévő Szklabinya várához tartozik,⁸ akkor vajon nem nyúlhat-e korábbra vissza a vámszedés? Sajnos ezzel kapcsolatban a legfrissebb szlovák szakirodalom sem kínál megnyugtató választ,⁹ így talán majd Weisz további kutatásai hozhatnak mérvadó eredményeket. Jan Beňko említ egy adatot 1183-ból, amelyből arra a következtetésre jutott, hogy Turóc megyében Znievnél útvámot szedtek, és ennek egy részét III. Béla a nyitrai egyháznak adományozta.¹⁰

A révek kapcsán azonban egy apró hiányosságról is említést kell tennem. Weisz a vámok és a révek esetében részletesen leírja a forrásokban előforduló eltérő terminológiákat. Utóbbiaknál azonban nem szerepel a *vadum* szó, amely ugyan gázlót is jelent, ellenben maga a szerző is rév értelemben használja például a Gömör megyei Szentkirálynál. Ila Bálint ugyanígy révként emlékszik meg róla saját művében.¹¹ Györffy György szintén két vonatkozó adatot említ Abaúj megyében, az egyiket Büd és Gibárt között,¹² a másikat a Szepsibe tartó úton, Horváti 1275. évi határleírásában.¹³ Szintén további kutatásokat igényel egyes esetekben annak eldöntése, hogy a forrás pontosan milyen vámtípusról emlékezik meg. A Pest megyei Újfalú kapcsán például Weisz ezt a rendelkezésére álló források alapján nem tudta minden kétséget kizáróan megállapítani, Tringli István ugyanakkor közlekedési vámként számol be róla.¹⁴ Mindezekből is látszik, hogy még számos megválaszolendő kérdés maradt, amelyekre azonban Weisz Boglárka kutatásai sok esetben megkönnyíthetik a válaszok megfogalmazását.

A monográfiát egy függelék zárja, amelyben negyvenhárom vámszabályzat szerepel táblázatokba szedve, amely a kötet igen értékes részét képezi, hiszen az Árpád-korból és a korai Anjou-korból ismert vámtarifákat ilyen teljességben ez idáig még senki sem gyűjtötte össze. Ezek közül huszonhárom az Árpád-korból, a maradék húsz pedig I. (Anjou) Károly uralkodásának idejéből való. Ez az összeállítás nemcsak azt összegzi, hogy hol és milyen típusú vámot szedtek, hanem táblázatba rendezve az egyes vámtételekről és a vámok összegéről is informálja az olvasót. Amennyiben a vám értékében változás állt be, úgy Weisz azt is közli. Szintén a függelékben kapott helyet két térkép. Az egyik az 1336. évi

⁸ Engel Pál 1996: *Magyarország világi archontológiája 1301–1437*. I–II. Budapest, I. 432.

⁹ Beňko, Jan 1996: *Starý Turiec*. Martin, 142–143.

¹⁰ Beňko 1996: 44. Jan Beňko azonban egy olyan oklevélből vonta le következtetését, amelyet Weisz Boglárka is említett, az oklevélben szereplő *teloney de Turc* alapján azonban azt Turócnál közli az adatbázisában. Vö. Marsina, Richard 1971–1987: *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*. I–II. Bratislava, I. 94. sz.

¹¹ Ila 1944–1976. IV. 84.

¹² Györffy 1963–1998: I. 87. Vö. Kristó Gyula (szerk.) 1996: *Anjou-kori Oklevéltár / Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. IV. 1315–1317*. Budapest–Szeged, 57. sz.

¹³ Györffy 1963–1998: I. 147.

¹⁴ Tringli István 2001: Pest megye a késő középkorban. In: Torma István – Zsoldos Attila (szerk.): *Pest megye monográfiája I/2*. Budapest, 128.

csökkentett vámtarifájú utat mutatja be, a másik pedig a kakati révet ábrázolja. Ugyanakkor az adattár részben is szerepel kilenc további térkép, amelyeket talán célszerűbb lett volna szintén a függelékben elhelyezni. Mellékletként egy szét-hajtható, korabeli Magyarország térkép tartozik még a könyvhöz, amelyen az adattárban ismertetett településeket találjuk meg. Apró hiányosság csupán, hogy a sárvári harmincad hiányzik, de az adattár vonatkozó részében olvashatunk róla.

A kötetben való tájékozódást részletes földrajzi és személynévmutató segíti elő. A számos gazdaságtörténeti probléma vizsgálatát lehetővé tevő adattár, valamint az átfogó és rendkívül alapos előtanulmány mellett a szerző munkáját a jegyzetapparátus (közel 4000 lábjegyzettel) és a terjedelmes bibliográfia (húsz oldal) teszi ténylegesen a téma egyik alpművévé. Forráskezeléséről elmondható, hogy az okleveleken kívül bizonyos esetekben a középkori történeti irodalmat (például a 14. századi krónikakompozíciót) is beemelte munkájába. Egyaránt használja a régebbi és a kurrens szakirodalmat, nem feledkezve meg a szlovák, német, horvát és kisebb részben a román szakirodalomról sem.

Összegzésként elmondható, hogy Weisz Boglárka egy olyan fontos munkát tett le az asztalra, amelyet a szűkebb és tágabb szakma, itthon és külföldön egyaránt bármikor bátran kézbe vehet és kézbe is fog venni. Az adattár rendkívül széles spektrumú kutatásokat segíthet elő. A kötet egy-egy megye vámszedő helyeinek feltérképezéséhez, az úthálózat megrajzolásához megkerülhetetlen. Nem elhanyagolható ugyanakkor a politikai és gazdasági szféra összefonódásának vizsgálata sem. Könnyebbé teheti egy-egy regionális konfliktus esetleges gazdasági hátterének megértését is (hiszen a vizsgált időszak a tartományurak felemelkedésének korszakát is magában foglalja), de akár még Kubinyi András központi helyek elméletének Árpád-kori előzményei is vizsgálat tárgyává tehetőek az adattár alapján. Mindezen felül a mű az egyetemi oktatás hasznos segédkönyvének is tekinthető.

Haraszti Szabó Péter

Alexis Nouss: La condition de l'exilé. Penser les migrations contemporaines.

(Interventions.) Maison des Sciences de l'Homme, Paris, 2015. 192 oldal.

*A száműzetés mint létállapot. Gondolatok a jelenkori migrációs folyamatokról*¹ című esszékötet a humán tudományok elméleti alapjaira támaszkodva igyekszik az alkalmazott tudományterületek aktuális diskurzusaihoz kapcsolódni, illetve gondolati távlatokat nyitni a lehetséges gyakorlati megoldások kidolgozása érdekében. A szerző, Alexis Nouss (születési nevén Alexis Nuselovici), korábban az Université de Montréal és a Cardiff University oktatója volt,² jelenleg az Université d'Aix-Marseille-en tanít összehasonlító irodalmat. A 2011-ben indított *Non-lieux de l'exil* elnevezésű, Párizsban működő kutatói program társalapítója. Írásaiból, melyek a közelmúltban egyre inkább a migráció és az identitás összefüggéseinek vizsgálatára fókuszálnak,³ sajnos egyet sem olvashatunk magyar nyelven, a szerző azonban franciául és angolul is publikál, s munkáiból portugál, spanyol, olasz, japán, koreai, román és török fordítások is láttak már napvilágot.

Jelen kötet a modernkori migrációs tendenciákról való gondolkozást kívánja előremozdítani azáltal, hogy a „migráns” kifejezést a „száműzött” (*exilé*) fogalmával helyettesíti. Ennek a filozófiai jellegű fogalomcserének az a célja, hogy a „migráló alany” (31) által megélt tapasztalatok és tapasztalások láthatóvá s így megérthetővé váljanak a befogadó társadalom tagjai és az utókor számára, s hogy a jelenkori migránsválság elhelyezhetővé váljon az európai történelem és kultúrkör szerves részeként. Nouss a számkivetettség jelenkori kontextusba emelésével (24) tehát az el-, illetve bevándorló személy egyéni tapasztalatait és belső nézőpontját kívánja az elemzés középpontjába helyezni, a leegyszerűsítő kategorizálás, az elutasító megbélyegzés és a sztereotipizálás elkerülése érdekében. Ebben az értelemben egy – a filozófiai gondolatmeneten túlmutatató –, politikai szemléletmódváltás lehetőségeit tárja elénk a könyv (12).⁴

¹ A magyar cím a recenziens saját fordítása. Jelen könyvismertető nem vállalkozik az esszékötetben vázolt gondolatok magyar szaknyelvének kidolgozására.

² Kanadában a Département de linguistique et de traduction, az Egyesült Királyságban pedig a Chair of Modern Cultural Studies, School of European Studies keretein belül tevékenykedett.

³ A közelmúltban megjelent munkái időrendben: Nouss, Alexis 2005: *Plaidoyer pour un monde métis* [Védőbeszéd egy félvér világrt]. Paris; uő 2010: *Paul Celan. Les lieux d'un déplacement* [Paul Celan. Egy helyváltoztatás helyszínei]. Lormont; uő 2014: *Between Urban Topographies and Political Spaces: Threshold Experiences* [A városi topográfia és a politikai helyek kereszttüzében: küszöbérték-tapasztalások]. Lanham; uő 2015: *Enjeu et fondation des études exiliques ou Portrait de l'exilé. – Issues and foundation of exilian studies or Portrait of the exile* [A száműzetés-kutatás megalapozása és kihívásai, avagy A száműzött portréja]. *Socio* 2015 (3.) (5.) 241–268. A zárójelben közölt címfordítások tájékoztató jellegűek, a recenziens saját fordításai; ezek a művek magyarul még nem jelentek meg.

⁴ „[C]onsidérer [la question migratoire] de l'intérieur en tant que condition exilique, dont les données ne sont pas inconnues, plutôt que de rejeter à l'extérieur les paramètres qui en permettraient la compréhension fournit l'assise pour une volonté politique commune qui se fait dangeureusement attendre.”

Alexis Nouss tehát a *száműzött* kifejezés szemantikai elmozdítását javasolja, újító konceptualizálását pedig egyrészt a migrációval való szembeállításával, másrészt a klasszikus értelemben vett számkivetettség-konceptió továbbgondolásával kívánja elérni. A javasolt újítást az teszi létjogosulttá, hogy a használatban lévő elnevezések⁵ jelentéstartalma nem tisztázott sem a szaknyelvi, sem a közpolitikai beszédben (21). Kiemeli továbbá annak fontosságát – a jelenség nemzethatáron és kontinenseken átívelő volta okán –, hogy a különböző nyelvek terminológiáját (itt: francia, angol, olasz, spanyol és német) is figyelembe vegyük annak érdekében, hogy olyan elgondolások szülessenek, amelyekben érvényesülnek az eltérő kulturális, történelmi és társadalmi szempontok. Az aktuális jogi és gondolati keretek sürgős újragondolását a jelenkori migráció méretei is elengedhetlenné teszik.

Nouss valóban sűrűn emlékezteti olvasóját a híradások statisztikai adataira, s bár az érintettek ember voltának hangsúlyozása mellett érvel (a statisztikai adattá váló redukálásukkal szemben), a számokat – noha azok nem a migráló alany, hanem a migrációs tendenciák valóságáról árulkodnak (27)⁶ – mégsem lehet figyelmen kívül hagyni, a jelenség méreteinek tudatosítása miatt. A számok rettenetességének végiggondolása azonban hiábavaló, folytatja, ha az nem párosul a nézőpont megváltoztatásával (28).⁷

A migráció és a száműzöttség koncepcióinak szétválasztásához a szerző alapvetően Émile Durkheim francia szociológus funkcionalista megközelítését és német kortársa, Georg Simmel álláspontját hívja segítségül. Simmelhez hasonlóan Nouss is az egyén által megélt tapasztalatot helyezi érvrendszerének középpontjába, s elődjéhez hasonlóan felhasználja mind az antropológia, a pszichológia és a filozófia, mind pedig a geopolitika és a gazdaságtudomány eredményeit.

Egy terminológiai váltás gondolatánál azonban itt többről van szó. A migráns és a száműzött kifejezések felcserélésén túllépve Nouss a száműzetés szó szemantikai lehetőségeit kihasználva gondolati távlatokat keres. Melléknévként alkalmazva (*exilique*) olyan szókapcsolatok elgondolását teszi lehetővé, mint száműzött tudatállapot („conscience exilique”) vagy száműzetés-tapasztalat („expérience exilique”). Egy új fogalom (*exiliance*, vagyis „száműzöttség-állapot”) megalkotásával pedig szemléletmódjának összefoglalására tesz kísérletet, azaz a száműzöttség kulturális és történelmi vonatkozásoktól mentes minőségére igyekszik rámutatni. Nouss rendkívül gazdag irodalmi és művészeti forrásanyagra támaszkodik könyvében. Az irodalmi, valamint festészeti, film- és fotóművészeti alkotások ugyanis rendkívüli mértékben képesek az emberi tapasztalatok sokféle-

⁵ Magyarul néhány példa: áttelepült, (illegális) bevándorló, emigráns, expat, hontalan, idegen, immigráns, jövevény, klímamenekült, kivándorló, külföldi magyar állampolgár, külföldön tartózkodó, külföldre költöző, menedékkérő, menekült, migráns, száműzött, illetve migrációs katasztrófa, migránsválság, népvándorlás, tömegmigráció stb.

⁶ „Ces chiffres disent la réalité des migrations, pas la vérité du migrant, ce que, en revanche, pourrais révéler son portrait en exilé” (16. lábjegyzet).

⁷ „L’effroi devant tous ces chiffres est vain s’il n’entraîne pas un déplacement du regard.”

ségének megragadására és közvetítésére (35). A szerző olyan alkotók segítségével érvel a száműzöttség mint létállapot egyetemessége mellett, mint Bertolt Brecht, Joseph Brodsky, Albert Camus, Franz Kafka, Vladimir Nabokov, Ovidius, Marcel Proust, a Rolling Stones, Antoine de Saint-Exupéry, Jean-Paul Sartre és Patrick Zachmann. Azonban nem egymástól elkülönülő, egyéni élmények sokaságát felmutató életutakat kell látnunk ezek mögött a példák mögött, hanem a migráció mint lényegi emberi tapasztalat megnyilatkozásait. Emellett és nem mellékesen Nouss mindvégig hangsúlyozza a három monoteista vallásban megjelenő (nép-)vándorlás és száműzetés motívumainak jelentőségét is.

Ennek az elemi emberi tapasztalatnak a megragadására tesz kísérletet a szerző a „száműzöttség-állapot” fogalmának bevezetésével. Ezt az új fogalmat többek között Emmanuel Lévinas esszencia,⁸ Jacques Derrida elkülönböződés,⁹ Paul Ricœur narratív identitás és Edward W. Said diszkontinuus létállapot¹⁰ koncepciói alapján határozza meg. Azt az egzisztencialista magot, melyet minden migráló személy magában hordoz, „*exilience*-nak nevezzük, mely egyszerre létállapot és tudat” (26).¹¹ A „száműzöttség-állapot”, a lévinasi és derridai fogalmak jellegéhez hasonlóan, egyszerre jelent tétlenséget (az alany az új környezetének befogadásában passzív elszenvető) és cselekvést (folyamatosan előhívja és aktivizálja identitásának egyes elemeit: emlékeit, magában hordozott kulturális örökségét, erkölcsi hagyatékát stb.).¹² Létállapot és tudat azonban nem egymással szemben álló területek vagy egymástól élesen elkülönülő és elkülöníthető részek. A köztük fennálló szerves, feszültségteljes, állandó átmeneteket és egymásra hatásokat biztosító viszony válik azzá a tapasztalássá, melyet Nouss száműzöttség-állapotnak nevez, s mely minden ember (nem csak a migráló alany) által átélhető élmény lehet.

A turista-kalandor (*aventurier*) alakjával szemben, érvel tovább a szerző, akire a külvilág pillanatnyi megtapasztalása semmilyen vagy elenyésző hatással van csupán, a száműzött alanyban a kül- és a belső világ, az ismert és a tapasztalt, a múlt és a jelen, az anyanyelv és a tanult nyelv stb. folyamatos egymásra

⁸ Lévinas *Autrement qu'être ou au-delà de l'essence* (1974) című könyvében ír a létről és a másikkal való kapcsolatunkról: „az esszencia terminus itt a létezőtől különböző létet, a német *Sein*-től eltérő *Seiendes*-t, a latin *esse*-től eltérő skolasztikus *ens*-t jelöli”. Az idézet magyarul egy fordítói lábjegyzetben olvasható: Lévinas, Emmanuel 1997: Diakronia és megjelenítés. (Ford. Szigeti Attila.) *Kellék* (7.) 23–35, 3. lábjegyzet.

⁹ A posztmodern francia filozófus egyik lényeges fogalma az elkülönböződés; franciául *différance*, amit a *différence* (különbség) szó szándékos betűcseréjével alakít ki. Ez a változtatás kiejtésben nem, csak írásban érzékelhető. A fogalom a dolgok különbségét hangsúlyozza, különbségükben történő megjelenését, különbségükben való létét érzékelteti.

¹⁰ A palesztin származású amerikai újságíró az emlékezet és az emigráció kapcsolatával foglalkozó tanulmánykötetében ír a diszkontinuus/megszakított létállapotról (*discontinuous state of being*): Said, Edward 2000: *Reflections on Exile and Other Essays*. Cambridge.

¹¹ „Le noyau existentiel commun à tous les sujets en migration, nous le nommons *exilience*, à la fois condition et conscience.”

¹² A Nouss által javasolt „*exilience*” szóban, Lévinas és Derrida elméleteihez hasonlóan „az *ance* képző [...] a cselekvés absztrakt elnevezéseit” jelenti (Lévinas 1997, a fordító jegyzete).

hatásban vannak, egymásba fonódnak, kölcsönösen alakítják egymást, és vezetnek így egy új identitás kialakulásához (50). Amennyiben egy ilyen folyamatos kölcsönhatásban a látszólag ellentétes részek határvonalai egyáltalán detektálhatók volnának, azok mindenképpen a személyen belül (annak elméjében) kapnának helyet, és állandó átváltozásban lennének. Ez esetben viszont, hangzik a következtetés, minden száműzetés-tapasztalásról megállapítható, hogy az alapvetően belső folyamat, s így elgondolhatóvá válik egy tisztán „száműzött tudatállapot” (*conscience exilique*) létezése, mely erősebben vagy gyengébben, esetleg egyáltalán nem kapcsolódik a „száműzött sorshoz” (*condition exilique*), állítja Nouss (61). Ebből a megvilágításból megérthetővé válik, hogy a száműzöttség miként veheti kezdetét a szülőháza elhagyása előtt, aminek fényében pedig a diskurzusba emelhetők azok a szereplők is, akiknek talán soha nem nyílik lehetőségük elmenekülni (például a politikai foglyok). Ezáltal hitelesebb, teljesebb képet alkothatunk a jelenkori és a 20. századi migrációk háttérében húzódó okokról, azok kényszerű valóságáról.

A száműzött tudatállapot fogalmának ilyen értelmű felfogása és tudatosítása ezenfelül arra is lehetőséget kínál, hogy az az introjekció¹³ útján átélhetővé váljon a száműzött sorsban nem osztozó egyének (ti. a „befogadó” társadalom vagy az utókor) számára is. Így a másikban nem az idegen migránst, hanem az ismerős önmagunkat fedezhetnénk fel,¹⁴ ez pedig rendkívül áldásos volna nemcsak egy trauma kollektív feldolgozásának folyamatában, de a békében egymás mellett élés megvalósításában is. Ezt a békét Nouss mindamellett nem valamilyen utópisztikus vagy naiv jövőképben képzele el, hanem, mint írja, akár például a palesztin–izraeli konfliktus enyhítésében is jelentőséggel bírhat (103).

A száműzött által megélt tapasztalat elmondhatóságának és átadhatóságának problematikája többször is felmerül a tanulmány különböző részeiben. A szerző a témával mindazonáltal a *Post-exil* című alfejezetben foglalkozik behatóbban, ahol a generációk közötti átöröklődés folyamatát és hatásait is taglalja. A franciaországi (észak-afrikai, zsidó, örmény, karibi, fekete-afrikai, ázsiai) bevándorlók leszármazottainak példájával emlékezteti olvasóját a probléma aktualitására és összetettségére, nevezetesen azon társadalmi feszültségek valóságára, melylyel Franciaországnak (más nyugat-európai társadalmakhoz hasonlóan) szembe kell(ene) néznie (rasszizmus, integrációs problémák, szegregáció, terrorizmus). A megértés és átérés érdekében, valamint a felmerülő konfliktusok kezelésének céljából javasolja a „*post-exil*” konceptualizálását, mely fogalom alatt a száműzöttség tapasztalatának „átalakulással teljes folyamatosságát” érti („une continuité avec transformation” [135]). Az idegenlét, írja, itt már nem a személyesen átélt élmények hatására válik az önmeghatározás részévé – ahogy az az „első generációs bevándorló” esetében történik. A hátrahagyni kényszerült terület és

¹³ Pszichológiai kifejezés, melynek jelentése: a külvilág élményeinek beépülése az egyén képzeletébe, valamely külső tulajdonság magunkra vonatkoztatása (57).

¹⁴ „Ich bin du, wenn ich ich bin” („Te vagyok, amikor én vagyok”); idézet Paul Celan: *Lob der Ferne* (A távolság dicsérete, 1952) c. költeményéből (49, 38. lábjegyzet).

kulturális közeg vesztesége miatt érzett gyász helyébe az eleve elveszett (mivel sosem ismert) ország, kultúra és nyelv iránti nosztalgia lép, mely nosztalgiaérzés a „sehova nem tartozás”, a két (nemzeti és kulturális) identitás közötti lebegés egy újszerű és megfogható értelmezését nyújtja.

Nouss az *exil* és a *post-exil* közötti viszonyrendszer további vizsgálatával három jelentésmezőt különít el (139): az első értelemben a „post-exil” a száműzetésből való hazatérést, a száműzetés utáni végállomást jelölheti, a második esetben az egymás után következő, többszörös száműzetés leírására szolgálhat (mely akár egy életúton belül, akár generációkon keresztül mehet végbe), a harmadik esetben pedig egy állandóan mozgásban lévő kapcsolódási rendszert határoz meg, melyben a kettő kölcsönös egymásra hatásban van („deux intensités de la conscience exilique”, 148).

Alexis Nouss a száműzetés-tapasztalat időbeliségében meghatározott dinamikus viszonyhoz hasonló kapcsolatot feltételez annak térbeli aspektusaiban is. Ennek bemutatását a szerző a nem-helyek koncepciójának továbbgondolásával végzi el, melyet elsősorban Marc Augé nyomán tesz,¹⁵ de segítségül hívja Maurice Merleau-Ponty (111),¹⁶ Michel de Certeau (112),¹⁷ Pierre Nora és Georges Didi-Hubermann (119)¹⁸ elméleteit is, valamint Michel Foucault heterotópia-fogalmát (124)¹⁹ és a Marcel Proust és James Joyce műveiben megjelenő korrelációt valóság és képzelet között. A szerző a bemutatott koncepciók fel-elevenítése és azok aktualizálása által kívánja mind a közfigyelem, mind pedig a tudományos diskurzus számára (újra) hozzáférhetővé tenni a migránskérdés helyszíneit: a menekülttáborokat, átmeneti szállásokat, a határ menti senki föld-jét, valamint a névtelen áldozatokat magukba fogadó temetőket, így még a Föld-közi-tengert is. A száműzetés nem-helyei tehát, azontúl, hogy nem feleltethetők meg a „sehohsem” fogalmának, a hely ellentétéként sem értelmezhetők (nem „anti-lieux” [121], sem „hors-lieux” [131]), hanem a helyek egy másik típusát

¹⁵ Augé, Marc 1992: *Le non-lieu. Introduction à une anthropologie de la surmodernité*. Paris. Magyarul: Augé, Marc 2012: *A nem-helyek. Bevezetés a szürmodernitás antropológiájába*. Budapest.

¹⁶ Certeau a mindennapi élet és a városi térhasználat antropológiai vizsgálata kapcsán jut el a *lieu* és az *espace* fogalmi elválasztásához, valamint az *errance* szó tematizálásához (Certeau, Michel de 1990: *L'invention du quotidien I. Arts du faire*. Paris).

¹⁷ Nouss a Merleau-Ponty által elgondolt *situation* és *position* közötti viszonyrendszert vonatkoztatja a *lieu* és *non-lieu* dichotómiájára.

¹⁸ A nem-helyek formái vonatkozásairól: Didi-Hubermann, Georges 2001: *Génie du non-lieu. Air, poussière, empreinte, hantise*. Paris.

¹⁹ Foucault a teret „különböző helyszínek viszonyrendszerének” tekinti, melyben a heterotópiák – az utópiáktól elválasztva – olyan valós, létező helyek, „egyfajta ellen-helyszínek, melyekben [...] az adott kultúrában megtalálható minden egyéb létező helyszín, egyszerre képviseltetnek, követeltetnek vissza és fordíthatnak ki; helyek, melyek minden helyen kívül esnek, jóllehet valóságosan behatárolhatók” (Erhardt Miklós fordítása). Eredetileg megjelent: Foucault, Michel 1984: Des espaces autres (a Cercle d'études architecturales keretében, 1967. március 14-én tartott előadás jegyzete). *Architecture, Mouvement, Continuité* (18.) 5. 46–49. Kötetben: Foucault, Michel 2001: *Dits et écrits II*, 1976–1988. (Collection Quarto.) Paris, 1571. A szöveg magyarul olvasható: <http://exindex.hu/print.php?page=3&id=253> – utolsó letöltés: 2017. január 13.

jelölik, melyekben egymás mellett él, egymásba fonódik és egyesül fizikai tér és emlékezés, múlt és jelen, itt és ott, tapasztalat és megismerés, én és másik. „A száműzetésben lévő szubjektum [...] ebben a nem-helyben lelhet rá létezésének valóságára. A nem-hely így válik a nem-önmagam, tehát a másik elfogadásának helyszínévé” (127).²⁰

Ennek a gondolatmenetnek integráns részét képezi a száműzött lét etikai vonatkozásainak végiggondolása. Minthogy az *exilience* az állandó és megingathatatlan sarokkövek létét utasítja el, és azt a kint és a bent, az én és a másik közötti kapcsolat alapvető és folyamatos újraformálódásával és megkérdőjelezésével azonosítja, Nouss a lehetséges válaszok megfogalmazásában nélkülözhetetlennek találja a morálfilozófia segítségül hívását (66). Ezenfelül pedig, tekintve hogy a migráns lényegében áldozat, sokszor az elkövető megnevezhetősége nélkül (76), az igazságszolgáltatás és a jogtudomány bevonása is elengedhetetlen a helyzet tisztázása érdekében. Többek között Emmauel Lévinas humanista elméletei, valamint Hannah Arendt az alapvető emberi jogokról megfogalmazott kinyilatkoztatása²¹ alapján érvel Alexis Nouss amellest, hogy az általa bevezetett *exilience* a jogpolitikai diskurzus szerves részévé válva jelentősen hozzájárulhat a nemzetállami és nemzetközi vezetést akadályozó elméleti és gyakorlati bizonytalanságok feloldásához (106).

Jóllehet a szerző a példák kiválasztásában nem részesíti explicit módon előnyben a zsidó kultúra elemeit, a tanulmánykötet egészen érezhető a zsidó vonatkozású hivatkozások számbeli fölénye. Ennek egyik oka lehet a zsidóság identitástudatát alapvetően meghatározó száműzöttségélmény (melyet a szerző az Ószövetségre hivatkozva sokszor meg is említ), továbbá a modern kori történelmi események ténye, melyek sok értelmiségit kényszerítettek a számkivetettség személyes megtapasztalására. Vitathatatlan, hogy ezek az élmények számos művészeti és filozófiai produktum megszületésének lettek forrásai, mely alkotások termékenyen járulhatnak hozzá jelen kötet alapgondolatának alátámasztásához és érvrendszerének bemutatásához. Bár megjelennek arab vagy – a kitekintés szintjén – dél- és észak-amerikai irodalmi példák is, szívesen olvastunk volna ezekből többet a kizárólag Európa-központú megközelítés helyett, különösen, mivel Nouss az *exilience* egyetemessége mellett foglal állást.

A hiányolt források beemelése a száműzött szó heurisztikus lehetőségeinek elgondolásába mindemellett helyet kap a *Non-lieux de l'exil* elnevezésű kutatási programban,²² melyet a szerző Alexandra Galitzine-Loumpet-vel közösen indított el, és amelyben nagy hangsúlyt fektetnek a nézőpontok (tudományterületek, nyelvi és kulturális közegek, különböző forrásanyagok) változatosságára. Ekképpen kerülnek párbeszédbe az itt ismertetett gondolatokkal akár afrikai írók vagy menekülttáborokban dolgozó szociális munkások és a menekültkérdéssel

²⁰ „Une subjectivité en exil [...] qui trouve en ce non-lieu la vérité de son existence. Le non-lieu pour accueillir le non-soi, l'autre.”

²¹ Minden ember elidegeníthetetlen joga, hogy jogai legyenek: „le droit d'avoir des droits”.

²² A program honlapján a konferenciákon elhangzott előadások anyaga is hozzáférhető: <http://nle.hypotheses.org/> – utolsó letöltés: 2016. december 10.

foglalkozó szakpolitikusok. Ez az aktív, széles körű és termékeny eszmecsere pedig valódi alapja lehet annak, amit Alexis Nouss javasol a hosszú távú és hatékony megoldások érdekében, nevezetesen egy interdiszciplináris tudományterület („études exiliques”) létrehozását. Az angol nyelvű szakirodalomban taglalt „exile studies” illetve a német „Exilforschung” keretei azért nem felelhetnek meg a jelenkori migrációs kérdések vizsgálatára, érvel, mert azok történeti diskurzust teremtenek egy adott korszak vagy egy adott földrajzi hely leírására. A két tudományterület eredményeinek felhasználásával azonban, valamint azok módszertani tapasztalataira támaszkodva a vizsgálat köre kitérhetőnek tűnik „egyrészt a jelen és a jövő irányába, másrészt pedig a kollektív és az egyéni jelentésrétegek felé” (161).²³

Az ismertetett esszékötet a Maison des sciences de l'homme kiadásában, az *Interventions* című sorozat részeként látott napvilágot 2015 tavaszán. A Michel Wieviorka²⁴ és Julien Ténédos által szerkesztett sorozat vállalt célja, hogy előmozdítsa a nyílt és minél szélesebb körű társadalmi diskurzust olyan tudományos munkák közzétételével, melyek szakmai körökben már elismerést vívtak ki. A *La condition de l'exilé* jól illeszkedik a kiadó által megjelölt célokhoz, s nem csupán közérthető nyelvezetének köszönhetően. A gazdag szak- és szépirodalmi forrásanyag által Nouss minden olvasója kezébe adja a vita lehetőségét. A kötet felhívás, sőt felszólítás arra, hogy saját véleményünket a populista közbeszéd és a napi politikai érdekharcok befolyásán felülemelkedve alakítsuk ki és a szerző által felvetett kérdéseket továbbgondoljuk. Alexis Nouss vállalt ideológiai elkötelezettségének célja nem a saját vélemény hangoztatása és elfogadtatása, hanem a párbeszédre hívás, a konstruktív vita előmozdítása egy olyan kérdésben, melyben az eredmények felmutatása egyre sürgetőbb, s mely eredmények (illetve azok hiánya) mélyen meghatározzák mindannyiunk életét.

Elek Orsolya

²³ „Plus ouvert, tourné vers le présent et le futur, le cadre des études exiliques doit prolonger et approfondir les travaux de recherche sur la migration en orientant davantage les perspectives vers l'articulation entre intériorité individuelle et détermination collective de l'expérience migratoire.”

²⁴ Wieviorka kutatási területe a terrorizmus, az erőszak és a rasszizmus témája, valamint a társadalmi mozgalmak és átalakulások elméleti vizsgálata.

Jakab Réka: Bérlőből polgár. Pápa város zsidó közösségének társadalom- és gazdaságtörténete, 1748–1848.

L'Harmattan – Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, Budapest–Veszprém, [2014]. 322 oldal. CD-melléklettel.

A magyar társadalomtörténetben jártas olvasóknak nem kell bemutatni Benda Gyula *Zsellérből polgár*¹ című, Keszthely mezőváros társadalmát elemző könyvét. Jakab Réka kötetének címe nem véletlenül hasonlít az előbbihez, hiszen itt ugyancsak egy dunántúli mezőváros társadalmának történetében mélyedhetünk el, azzal a fontos különbséggel, hogy míg Benda Keszthely lakosainak teljes spektrumát írja le, addig Jakab Pápa város zsidó közösségére koncentrál. A cím emellett egyértelműen tudatosítja a vizsgált száz év során végbemenő társadalmi státuszváltozást, valamint következtetni enged a zsidóság sikeres városi letelepedésére, beilleszkedésére és a polgári társadalom részéről való elfogadására, tehát a „bérlőből polgárrá” válásra.

Könyvtárnyi szakirodalom foglalkozik az európai és a magyar zsidóság történetével, java részük azonban a vészkorszakot állítja vizsgálatának előterébe. Az újkori Magyarország vidéki zsidó társadalmáról eddig kevesen értekeztek gazdaság- és társadalomtörténeti szempontból. Közülük kiemelkedik Ö. Kovács József munkássága, aki Kecskemét, Kiskunhalas és Szombathely zsidó közösségéről

publikált,² valamint Csíki Tamás eredményei, aki az északkeleti megyékben élő zsidóság összehasonlításáról közölt monográfiát.³ Rajtuk kívül egy-egy város történetének feldolgozása során többen is írtak a helyi zsidóság társadalomtörténeti szerepéről, például Kaposi Zoltán Nagykanizsa, Tilcsik György Szombathely, és a már említett Benda Gyula Keszthely kapcsán értekezett a zsidóságról.

Jakab Réka – nem túl hosszú – historiográfiai bevezetőjében kitér a fentebbi munkákra, sőt, azokra rendszeresen hivatkozik. Fontos megjegyezni, hogy a szerző műve kitűnik e történeti tárgykör irodalmából: nemcsak azért, mert komplex képet ad egy vidéki izraelita közösség kialakulásáról, hanem mert a folyamatok ismertetése során megjelenik a befogadó közeg, a városi polgári társadalom is. A szerző tehát a városi társadalomban kívánja elhelyezni a zsidóságot, mint ez a *Társadalmi beilleszkedés* fejezetből kiderül.

¹ Benda Gyula 2008: *Zsellérből polgár – társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban, Keszthely társadalmá 1740–1849.* (Mikrotörténelem 3.) [Budapest–Zalaegerszeg].

² Ö. Kovács József 1985: A szombathelyi zsidóság betelepülése, helyzete a XVIII. század elejétől 1848-ig. *Vasi Szemle* (39.) 2. 248–273; uő 1987: A kecskeméti zsidók polgárosodása 1790–1848. *Levéltári Szemle* (37.) 4. 30–43; uő 1992: A kiskunhalasi zsidóság társadalomtörténete a XVIII–XIX. században. In: Iványosi-Szabó Tibor (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából XI.* Kecskemét, 81–151.

³ Csíki Tamás 1999: *Városi zsidóság Északkelet- és Kelet-Magyarországon.* Budapest.

Jakab Réka kutatását – Bendáé-hoz hasonlóan – százévi időintervallumba, 1748 és 1848 közé helyezte. A kutatás kiindulópontját az 1848. évi zsidóösszeírás képezte. Ez a forrásanyag ugyanis lehetőséget biztosított arra, hogy adott időmetszetre vonatkozóan adjon részletes társadalomstatisztikai leírást a helyi zsidó közösség társadalmáról olyan standard adatok elemzésével, mint az összeírtak neve, neme, életkora, családi státusza, foglalkozása, születési helye, lakhatása, letelepedési ideje és engedélye. Mindezen adatokkal közelebbről is megismerkedhetünk a könyvhöz csatolt CD-ROM révén, ezen ugyanis megtalálható a fényképezett és az Excel-táblába rendezett 1848. évi zsidóösszeírás, illetve Pápa Belsővárosának térképe, amely a zsidó lakhelyekről nyújt tájékoztatást. A felsorolt szempontokat elemezve a szerző a zsidó népesség területi elhelyezkedéséről, mobilitásáról, nem, kor és foglalkozás szerinti megoszlásáról, család- és háztartásszerkezetéről ad árnyalt képet.

Jakab Réka első kutatási eredményeit már korábban közreadta.⁴ Jelen könyv kérdésfelvetése – az összeírásból kiindulva – a következő volt: milyen politikai, társadalmi és gazdasági folyamatok eredményezték azt, hogy Pápan az 1840-es évek végére a Dunántúl legnagyobb (!) zsidó közössége alakult ki? Miben különbözött ez a városi közeg a többi (Nagykanizsa, Szombathely, Győr, Székesfehérvár, Veszprém) prosperáló dunántúli város társadalmától? Melyek voltak azok a tényezők, ame-

lyek befolyásolták a zsidóság letelepedését, a kereskedelmi és – kisebb részben – az ipari területeken való érvényesülést, a városi közegbe való integrációt? A mű e kérdések következtében két fő részre tagolódik: a társadalmi rétegződést és alakulást kibontó, 1748-tól 1848-ig tartó történeti részre, illetve az 1848. évi összeírást taglaló, főként a történeti demográfia módszertanát alkalmazó leírásra.

A kötet első fejezete a zsidóság Dunántúlra való beáramlását és az őket (be)fogadó városi környezetet ismerteti. Nem véletlen ez a fajta megközelítés: Magyarországon a középkori és az újkori zsidóság között ugyanis nem állt fenn kontinuitás; mivel az oszmánok magyarországi hódoltsága idején a hazai zsidóság jelenléte teljességgel megszűnt, így az újkorban egyre növekvő létszámukat a bevándorlás,⁵ illetve a már bevándoroltak természetes szaporulata adta közösen – írja Jakab Réka. A szabad királyi városok – első sorban gazdasági érdekeiket védve – kezdettől fogva ellenséges magatartást tanúsítottak az újonnan bevándorló zsidókkal szemben, így ők a mezővárosokban, és még inkább a földesúri uradalmakon találtak menedékre. Az ország keleti felében a Rákóczi- és a Károlyi-család, míg a Dunántúlon a Batthyányak, Pálffyak, Esterházyak, Zichyek és Czirákyak telepítettek le külföldről származókat. A nagybir-

⁴ Jakab Réka 2009: Egy zsidó óras a református Ókollégium udvarán. Pápa város zsidó társadalma az 1848-as összeírás tükrében. *Budapesti Negyed* (17.) 64. 17–41.

⁵ A zsidóság újkori bevándorlásával kapcsolatos legfrissebb eredményeket Varga László munkái nyújtják: Varga László 1992: Zsidó bevándorlás Magyarországon. *Századok* (126.) 1. 59–79; uő (szerk.) 2005: *Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon. Siker és válság*. Budapest.

tokosokat mindenekelőtt a gazdasági szempontok motiválták e letelepedési politika követésében, a zsidók ugyanis előszeretettel bérelték ki a földesúri haszonvételeket, folytattak piac- és tőkeorientált kereskedelmi tevékenységet. Mindezek kellő jövedelemhez juttatták a földbirtokosokat. Ennek kapcsán értekezik a szerző Pápa város jogi helyzetéről és birtoklástörténetéről is, kiemelve, hogy a város a legkevésbé mondható a vizsgált időszakban egységes és összetartó településnek. A Pápát birtokló Esterházyak és a városi önkormányzat(ok) közötti szembenálláshoz ugyanis még hozzá kell vennünk a három városrész (Belsőváros és két külváros) vezetőinek hatalmi aspirációit, illetve a lakosság vallási viszályait, a katolikus–protestáns konfliktust is. Az új, zsidó közösségnek ebben a kapcsolati hálózatban kellett megkeresnie helyét az újkor folyamán.

A következő fejezet már kifejezetten a pápai zsidók letelepedésével foglalkozik. A szerző kutatásai szerint a 17–18. század fordulóján jelentek meg az első zsidó bevándorlók a városban. A kutatás kezdeti időpontját jelző 1748. évig kellett azonban arra várniuk, hogy Esterházy II. Ferenc kiadja védlevelét, amelyben tizenöt család szerepel. E családok alkották a korai zsidó közösséget. A fejezetben ezután olvashatunk a családok háztulajdon-szerzéséről, lakhatási viszonyairól és a letelepedés nehézségeiről.

A zsidóság jogállása című rész rövid áttekintést ad az államhatalom által támasztott elvárásokról a zsidósággal szemben. A zsidó betelepültek létszámemelésének megakadályozására és mobilitásuk korlátozására törekvő

intézkedések mellett a türelmi adó kérdése kerül itt előtérbe. A lakosoknak a „megtűrésük fejében” fizetett adón túl földesúri, városi, vármegyei és saját községi terheket kellett viselniük. Különösen sok konfrontációra adott okot a város és a zsidók között a városi háziadó. Az 1748-as földesúri védlevel nyomán a benne foglalt családok ugyan mentesültek a közterhek, a forspont és a kvártély fizetésétől, ugyanakkor a város kizárólagos hatáskörébe tartozó ügyek díja, illetve őket is terhelte. A város vezetése emellett ragaszkodott ahhoz, hogy fizessenek az izraeliták háziadót, amelyből a hadnagy, a vásárbírák, a kvártélymester, a hajdúk, illetve az éjjeliőrök fizetését finanszírozták. A sérelmezettek visszautasították az adófizetést azzal az indokkal, hogy nem részesülhetnek a polgárjogból, a hivatalviselésből és a vámmentességéből. A városvezetés a vármegyéhez fordult, és a nézeteltérések végül odáig vezettek, hogy a 19. század első harmadának végére a belsővárosi zsidók súlyos adóterheket voltak kénytelenek elviselni. Az 1830-as években viszont a külsővárosi, illetve a házatlan, albérlő zsidók nem fizettek városi háziadót.

A *Zsidó község* fejezetben a szerző az izraeliták mindennapi életéről, szokásairól, belső szabályzatairól nyújt tájékoztatást a földesúri és a megyei-városi források segítségével, mivel – sajnálatos módon – a hitközség iratanyaga nem maradt fenn. Jakab Réka egyébiránt itt nem hitközségtörténetet ír, hanem arra keresi a választ, milyen mentalitásbeli különbségek körvonalazódtak, milyen törésvonalak húzódtak meg a módosabb, polgáro-

sultabb és a szegényebb, vallási hagyományaikhoz ragaszkodó zsidó lakosok között. Mi okozhatta azt a nyitottságot, amelynek eredményeképp a pápai zsidó közösség a magyar társadalom által is elismert rabbit, Löw Lipótot választotta meg vallási vezetőjének?

Ebben a részben értesülhetünk arról is, hogy a földesúr által kiadott védlevél mellett egy belső életet szabályozó rendelet is meghatározta a letelepültek életét. A község élén a zsidóbíró (*Judenrichter*) állt, akinek a munkáját a 18. század végétől az esküdtek segítették. A választott tisztviselők közé tartozott a templomatyja és az adóvevő (*perceptor*), míg fizetett alkalmazottak voltak a rabbik, segédlelkészek, éneklők, kántorok, sakterek, fürdősök, községi biztosok és a jegyzők.

Ahogy már fentebb írtuk, a *Társadalmi beilleszkedés* fejezetben találkozhatunk legnagyobb mértékben a nem zsidó városi társadalommal. A szerző Benda Gyula megállapításait ismerteti, miszerint a városi közösségek csak jogi és politikai értelemben különültek el egymástól, kapcsolatrendszerüket tekintve nem. Így e társadalmak sokkal komplexebbek, mint az a jogrendből következne. Jakab Réka először a vallási és a nyelvi-nemzetiségi megoszlást elemzi. A Belsőváros, valamint az Alsó- és Felsőmajor lakosainak felekezeti megoszlását szemléltető táblából kitérni, hogy az 1782-től 1847-ig tartó időszak alatt Pápa város zsidó lakosságának aránya 5%-ról 24%-ra emelkedett. Helyzetéből fakadóan a zsidóság szoros kapcsolatot tartott fenn a város minden társadalmi rétegével. Az uradalmi tisztek döntöttek a zsidók betelepítésében, illetve a közs-

ség belső életét érintő kérdésekben is több alkalommal (például az előljárók választásában, az úriszék előtti ügyekben) megnyilatkoztak. A kereskedelmi és pénzügyek mellett az ingatlanügyek is összekapcsolták a zsidó és a nem zsidó lakosokat: a 19. század elejétől pedig már sok zsidó háztartásban találhatunk keresztény szolgálókat. A zsidóösszeírások segítségével a szerző megrajzolja a zsidó közösségen belül húzódo vagyoni-jövedelmi különbségek kontúrjait is. Az 1795. évi összeírásból kiderül, hogy a harmadik adó kategóriába tartozó kereskedők átlagjövedelmeit nem a házaló kereskedőké, hanem a kézműiparból élő iparosoké követte. A vagyoni különbségeket tovább cizellálják a hagyatéki és az adóssági perekben felvett leltárak, valamint a házassági szerződések. Az utóbbiakból szintén megerősítést nyer az a tény, hogy a házaló kereskedők kisebb forgótőkével és szűkebb kapcsolati hálóval rendelkeztek, mint a nagykereskedők. A szerző az 1831-es jövedelem-összeírás ismertetése során hívja fel a figyelmünket arra, hogy itt is érvényesültek a konjunktúra- és dekonjunktúraciklusok. Az 1830-as évek elején mind az abszolút domináns kereskedői réteg, mind a kézművesek és az iparosok jelentős jövedelemcsökkenést szenvedtek el a 18. század végi állapotokhoz képest. A továbbiakban górcső alá kerül a zsidóság és a céhek, illetve a hitelezők és az adósok kapcsolata. A társasági integráció kérdését illetően olvashatunk az 1832-ben létrejövő kaszinóról, amely kezdetektől fogva soraiban tudta a helyi zsidóság vezető elitjét. A kaszinó olyan nyilvános közeg volt, ahol a felekezeti és

a társadalmi hovatartozás helyett az önkéntesség, a magaviselet, a műveltség számított mérvadónak. A városi társadalomba való beilleszkedés egyik fontos eleme volt a zsidó gyerekek beiratása az 1531 óta fennálló református kollégiumba: az 1840-es évekre a tanulni kívánó diákok egynegyedét már az izraeliták adták. A zsidó lakosok előszeretettel adományoztak az oktatási intézmények javára, s ez a hajlandóságuk az 1848-as forradalmi állapotok között sem lankadt. A miniszteri pénzgyűjtési akcióból 150 helyi zsidó vette ki a részét, kisebb-nagyobb adományokat felajánlva. A fegyveres harcban azonban már csak korlátozottan tudtak érvényesülni, mivel izraelitákat 1848 júniusáig nem soroztak be a nemzetőrség soraiba, félve az antiszemita atrocitásoktól. Jakab Réka megállapítja e fejezet végén, hogy a teljes mértékben megvalósuló gazdasági integráció mellett jelentősnek mondható a zsidóknak a város társadalmi, kulturális életébe való beilleszkedése is.

A kötet legterjedelmesebb, hatodik fejezete az uradalmi és városi gazdálkodással indít. A céhes iparon kívül a zsidóság domináns szerepet játszott a város teljes gazdasági életében; e szerep bemutatása előtt röviden Pápa iparáról és kereskedelméről olvashatunk. Az elemzés a haszonvételek leírásával kezdődik. A 18. század első harmadában a Hirschl család szinte egyeduralmat alakított ki a földesúri haszonvételek árendálásával. E család adta az első vámszedési jogot bérlő személyt (1701), de a pápai uradalomra sókereskedési jogot is szereztek (1712), emellett gyertyával, viasszal, dohánynyal és kávéval is ellátták az uradalmat

és a várost. A kocsmáltatás, a húsmérés és a hamuzsírforrás bemutatása után a kereskedelem részletezése következik. A pápai zsidók a kereskedelem minden területén fontos szerepet vállaltak: a tehetősebbek közé tartoztak a tőzsérek, a középrétegeket a boltosok, szatócsok, míg a legalsó szintet a házalók, a piaci és az alkalmi árusok alkották. Alfejezetekben ismerkedhetünk meg a bolti, piaci, vásári kereskedéssel, házalással, gabona-, liszt-, gubacs-, élőállat-, bőr-, gyapjú-, illetve textilkereskedéssel. A helyi ipart tárgyaló rész kiemeli, hogy a katolikusokból álló céhek nem engedélyezték a zsidók felvételét a céhekbe, így azok önálló céhalakítási kísérletbe fogtak, sikertelenül. A legszámosabbnak számító szabók kísérletét például a vármegye és a városi szabócéh egyszerre akadályozta meg. A zsidóság gazdasági potenciálját Neuman Ábrahám nagyobb volumenű vállalkozása példázza, aki 1815-ben szerződést kötött egy üveg-huta működtetésére Somhegypusztán. Az üveggyártás jövedelmezőségét és a Neuman család hozzáértését mutatja, hogy 1819-re száz embert foglalkoztatott az üveg-huta, és egészen 1859-ig folytatódott benne a termelés.

A legutolsó fejezet teljesen önálló szerkezeti egységet alkot. Jakab Réka itt ismerteti az 1848. évi zsidóösszeírás indítékait, a forrás keletkezéskörülményeit, a kinyerhető adatok minőségét és azok kódolását. Érdekes, hogy ezzel a rendkívül adatgazdag és részletes forrással még eddig senki nem foglalkozott ilyen mélyrehatóan. A szerző ezt a hiányt pótolta kutatásával, amelynek eredményeképp megtudjuk, hogy a zsidó közösség család- és háztartás-

szerkezeti felépítése megfelel a nem zsidó népesség azonos mutatóinak. Az összetett, kiterjedt családokkal szemben a négy-öt fős háztartások domináltak, természetesen a jómódú, gazdagabb zsidó családok háztartásában gyakrabban fordult elő idegen tag (szolgáló személyzet, cseléd, inas, tanonc). A házassági szokásokat illetően a szerző megjegyzi, hogy az izraelita lakosság inkább a nyugati példát követte: a lányok húszéves koruk felett mentek férjhez. A foglalkozási összetétel azonban sokkalta kevésbé hasonlít a többségi társadalom jellemzőihez, mivel a zsidóság berkein belül a jogi korlátozottság miatt bizonyos társadalmi rétegek teljes mértékben hiányoztak. Ennélfogva más foglalkozási csoportok jelentős túlsúlyba kerültek a nem zsidó társadalom foglalkozási arányszámaihoz képest.

A *Bérlőből polgár* monográfia fontos eleme a hazai zsidóság gazdaság- és társadalomtörténeti irodalmának. A kutatás eredményei felhívják

a figyelmünket arra, hogy a közösség mélyen beágyazódott a városi társadalomba, mind gazdasági, mind társadalmi-kulturális szempontból, emellett fontos módszertani és elemzési szempont, hogy a zsidóság helyzetének vizsgálata során a környező társadalmat is be kell vonni a kutatásba. Arra a kérdésre, hogy miért éppen Pápán alakult ki a legnagyobb dunántúli zsidó közösség, csak akkor kaphatnánk kielégítő választ, ha rendelkezésre állnának más, hasonló részletességű történeti munkák a szintén nagy zsidó közösséggel rendelkező mezővárosokról, uradalmi központokról. Ezen elemző művek pótlása mellett érdemes lenne az 1848. évi összeírásra is nagyobb hangsúlyt fektetni, így megtudhatnánk, hogy megyei-regionális szinten mutatkoztak-e eltérések a vidéki zsidó közösségek között, valamint mindenhol egyformán játszódtott-e le a társadalmi integráció.

Papp Viktor

Tomka Béla (szerk.): Az első világháború következményei Magyarországon.

(Tudományos konferenciák az Országházban.) Országgyűlés Hivatala, Budapest, 2015. 344 oldal.

A 2014. október 17-én azonos címmel megrendezett konferencia előadásai-ból szerkesztett tanulmánykötet szerzői – a had- és politikatörténeti események vizsgálata mellett – az I. világháború rövid és hosszú távú hatásait igyekeztek feltárni írásaikban. A tizennégy tanulmányt az I. világháborús tematika foglalja egységbe, a dolgozatok sorrendje azonban esetlegesnek tűnik, annak ellenére, hogy az egyes tanulmányok között felismerhetők kapcsolódási pontok, így azokat lehetett volna egy-egy blokkba szerkeszteni. Tomka Béla elméleti jellegű, talán bevezetésnek szánt tanulmányában – amely az I. világháború korszakhatár jellegével foglalkozik, leszögezi, hogy a könyv fontos feladata a nemzetközi összefüggések hangsúlyos szerepeltetése. Ennek a szerzők többsége eleget tesz: a dolgozatokban nagyszámú idegen nyelvű szakirodalmat sorakoztatnak fel és tágabb kontextusban vizsgálják a világháború hatásait. Sőt, a tanulmányok többsége olyannyira az európai látásmódra fókuszál, hogy Magyarország szerepe a szövegekben – természetesen találunk kivételt e tekintetben – marginális, de semmiképpen sem domináns, így az olvasó nem teljes mértékben azt kapja, amit a könyv címe ígér. Ezzel együtt is az írások előnyére válik az összehasonlító, illetve kitekintő perspektíva, ezért szerencsésebb lett volna egy e nézőponthoz jobban illeszkedő címet választani.

Több diszciplína képviselteti magát a kötetben, a történettudományon kívül megjelenik a pszichológia, a szociológia és a narratológia, a történettudományon belül pedig olvashatunk had-, társadalom- és gazdaságtörténeti megközelítésű írást is.

Romsics Ignác tanulmányának központi kérdése az Osztrák–Magyar Monarchia jövőjének alakulása az I. világháború alatt. A szerző – korábbi szakirodalmi eredményeire támaszkodva – összegzi a szövetségesek álláspontjának változását 1914 és 1918 között a tekintetben, hogy meg kell-e őrizni a dunai soknemzetiségű államot, föderalizálni kell-e azt, vagy szükség-szerű a Monarchia nemzetállamokra tagolása.

John Lukacs jegyzetekkel el nem látott, kliséket felsorakoztató előadás-szövegét – amelyben ismert történeti eseményeket említ a Monarchia korszakától a II. világháborúig – Pollmann Ferenc írása követi. Ebben a szerző a hadviselés átalakulását veszi górcső alá három főbb területet érintve: röviden utal a haditechnikára, ennél hosszabban vizsgálja a stratégia szerepét – amit természetesen a haditechnika fejlődése jelentősen befolyásolt (például tankok és harci gázok megjelenése révén) –, végül a propaganda jelentőségét. Kiemeli, hogy az I. világháború kitörése előtt a hadseregek vezetői egészen másfajta stratégiai terveket készí-

tettek, másfajta háborúra számítottak: gyors és eredményes támadásokkal számoltak, nem pedig hosszan elhúzódó védekezéssel. A vizsgálat későbbi részében pedig arra hívja fel a figyelmünket, hogy a tömeghadseregek háborújában szükséges volt a katonák és a háttország lelkesedésének fenntartása, ezért a nagy háború alatt addig sohasem látott mértékű szerephez jutott a propaganda, s ennek szerves részévé vált az ellenségképek kialakítása és terjesztése.

Gyurgyák János az I. világháború európai társadalmi és politikai hatásait vizsgálja. Ő is a világégés korszakhatár jellege mellett foglal állást, de határozottan tiltakozik azon nézet ellen, hogy az I. világháborúból egyenesen következne – az elhibázott Párizs környéki békét, a bolsevik hatalomátvételt, majd a világgazdasági válságot követően – a II. világháború. Társadalmi vonatkozásban Gyurgyák rávilágít a fokozódó különbségekre, éles ellentétekre a „haves” és a „have-nots” – azaz a tehetősek és a szegények – között (70), illetve a nincstelenség hatására radikalizálódó mozgalmakra, paramilitáris egységekre és ezek társadalmi hátterére. E csoportokat megállapítása szerint – amit az orosz polgárháború eseményeivel illusztrál – a nagymértékű brutalitás jellemezte. A politikai hatások elemzésekor a szerző kitér a 19. századi politikai eszmerendszer átalakulására, a liberalizmus és a konzervativizmus helyébe lépő politikai eszmékre, valamint a szélsőséges nacionalizmus térhódítására. Hangsúlyozza, hogy valójában minden épp fordítva történt Európában, mint ahogy azt Woodrow Wilson amerikai elnök vizionálta híres tizennégy pontjában.

A kisebbségek jogait nem sikerült garantálni, s bár a háborút közvetlenül egy demokratizációs folyamat követte, mégis, történeti léptékben rövid időn belül, Európa országainak több mint felében valamilyen autoriter típusú rendszer alakult ki.

Bödök Gergely a Gyurgyák által is említett paramilitáris egységekről és ezzel párhuzamosan az erőszak és a brutalitás – máig meg nem szűnő – térhódításáról ír. Felhívja a figyelmet, hogy az erőszak nem csupán a vesztes országokat jellemezte (például Olaszországot) és nem csak az európai régiókat (lásd Kaukázus). A szerző ezután szemügyre veszi a forradalmak gyors terjedésének és az erőszak fokozódásának okait, amelyek között kiemelkedő szerepet tulajdonít az I. világháború lelki hatásának, az emberi élet elértéktelenedésének, a háttország és a katonák eltérő tapasztalatainak, majd számba veszi a közép-európai forradalmakat és ellenforradalmakat. Az ellenforradalmi erőszak fő mozgatórugójaként nevezi meg a frontszolgálatból hazatért katonák belső feszültségeit, a vereség traumatikus élményét és azt, hogy nem találták helyüket a civil életben. A sztrájkok és tüntetések jellemezte időszakban a fegyelemhez szokott katonák a rendbontásokért elősorbán a kommunistákat és a baloldali mozgalmakban nagy számban részt vevő zsidókat tették felelőssé. Írása végén Bödök az ausztriai és a magyar ellenforradalmi tevékenységet és annak brutalitását mutatja be Horthy Miklós kormányzóvá választásáig.

A kötet vezérfonalát némileg megbontja az a dolgozat, amelyben Csejtei Dezső vizsgálja Thomas Mann és

Oswald Spengler világháború alatt kiadott műveiben a civilizáció és a kultúra fogalmait. Az ezt követő írásban ugyanakkor ismét az erőszak és a brutalitás kerül fókuszba Erős Ferenc tanulmánya révén.¹ A szociálpszichológus – eltérően a háború orvostörténeti munkáinak többségétől – nem a sebészek bravúrjait vagy a frontorvosok nehéz hétköznapjait tárja az olvasó elé, hanem azoknak a lelkiileg sérült katonáknak a sorsát vizsgálja, akiket betegségük miatt a kortársaik megbélyegeztek, a katonai pszichiáterek célja pedig a gyógyításukkor elsődlegesen az volt, hogy minél előbb újra harcképesekké tegyék őket. A Monarchia és Németország pszichiátereinek a háborús neurotikusokra vonatkozó különböző megközelítéseit, az orvosok ezzel kapcsolatos vitáit és a gyógyítás pszichológiai irányzatoként eltérő módszereit elemzi. Írásából kiderül, hogy az orvosok nagyobb hányada jutott arra a következtetésre, hogy a „háborús hisztériások” tüneteiket azért produkálják, hogy ne kelljen visszatérniük a lövészárkokba, illetve később nyugdíjra vagy egyéb juttatásokra tarthassanak igényt. A gyógyítók közül bemutat két magyart, Ferenczi Sándort, aki a pszichoanalízis módszereivel látta el betegeit, illetve Gonda Viktort, aki a korszakban elterjedt elektromos terápiával kezelte a hozzá fordulókat. Bár ez utóbbi, kegyetlen módszer az orvos-

társadalmat is megosztotta, a nagy háború alatt elsősorban eredményességét hangoztatták, a háborús neurotikusokat pedig stigmatizálták, kriminalizálták, nyugdíjukat megvonták. A jelenség ennek ellenére egyre kezelhetősebbé vált, tömeges méreteket öltött. A háború utolsó pillanatai végül meghozták a pszichoanalízis jelképes elismerését egy közös hadügyminiszteri rendelet formájában, miszerint ha már semmilyen bevett módon nem sikerül gyógyítani a beteget, meg lehet kísérelni a pszichoanalízis eszközeivel is. Ezen irányzat képviselői a háború után elméleti keretbe foglalták a háborús neurózisról gyűjtött gyakorlati tapasztalataikat, megalapozva ezzel a pszichés traumák és a poszttraumás stressz kezeléséről szóló tudományos párbeszédet.

Takáts József politikai beszédmódokat elemző írásában – többek között Lukács György, Szabó Dezső, Jászi Oszkár, Garami Ernő szövegeit, újságcikkeit vizsgálva – emellett érvel, hogy eszmetörténeti szempontból az I. világháború nem generált új beszédmódokat, hanem a meglévőket alakította át nagymértékben. Ezt mutatja, hogy például a szélsőséges nacionalizmus érvrendszerének alapjai már a 19. századi nacionáldarwinista politikai szótárban is fellelhetők. A háború elsődleges hatása a politikai beszédmódra a katonai metaforák használatának elterjedése volt, aminek okaként a szerző a katonák politikai elitben való megjelenését nevezi meg. A szövegek fontos jellemzői közül elsőként a kétpólusú, ellentétpárokra építő struktúrákat mutatja be. Ezután említi, hogy megjelent az irredenta beszédmód, amit a fájdalom és a gyász jel-

¹ Tartalmában – és sokszor szövegszerűen is – azonos tanulmány hosszabb forrásközlésekkel megjelent a *Kaleidoscope* folyóiratban: Erős Ferenc 2014: A modern orvostudomány története napjainkig. *Kaleidoscope* (5.) 8. <http://www.kaleidoscopehistory.hu/index.php?subpage=cikk&cikkid=164> – utolsó letöltés: 2016. július 31.

lemzett, végül megállapítja, hogy az írások stílusának brutalizálódása mellett a szakralitáshoz köthető metaforák is teret kaptak. Takáts fontos megfigyelése, hogy ezek mind bal-, mind pedig a jobboldali szerzőknél feltűnő vonások, de azt sem hallgatja el, hogy léteznek olyan szövegek, amelyekben e mintázatokat nem találhatjuk meg. Munkája második felében először a nacionáldarwinista diskurzusból idéz, majd pedig röviden a kommunista, szocialista szövegekből.

Szücs György tanulmányának első részében a művészek I. világháború alatti megpróbáltatásait szemlélteti, bepillantást adva a Monarchia sajtóhadiszállásának működésébe, majd bemutatja a háború előtt már megjelent, de a világháború alatt elterjedő modern művészeti irányzatokat és képviselőiket. Írása végén azokra a magyar művészekre fókuszál, akik a háború és a forradalmak után elhagyták az országot, s külföldön, például Bécsben, Berlinben vagy Párizsban alkottak. Kifejti, hogy az emigrációval párhuzamosan Magyarországon is kiépült mind a progresszió képviselőinek, mind pedig a konszolidálódott hatalom által támogatott hivatalos irányzatoknak az intézményi hálózata. Az 1920-as évek közepén a zaklatott expresszionizmus után egy harmonikus, aranykorra emlékeztető állapotra vágytak a művészek: teret hódított a nyugodtabb, statikusabb neoklasszicizmus. A szerző azt is felvillantja, hogy a háború következményeként immár beszélni kellett határon túli magyar művészekről, zárásként pedig a magyar kultúrdiplomácia kitörési pontjáról, Olaszország-

ról, az olasz–magyar kapcsolatokról tesz említést.

Bódy Zsombor tanulmányában a világháború népesedésre és társadalomra gyakorolt háborús hatásaival foglalkozik, a falusi és a városi társadalmi csoportok tárgyalásánál egyaránt kitérve a nők helyzetére. Először számba veszi a háborút követő demográfiai tendenciákat – háborús emberveszteség, be- és kivándorlás, halandósági mutatók jelentős javulása, alacsony házasságtermékenység –, majd bemutatja a falusi életmód átalakulását (táplálkozás, öltözködés, nemi szerepek, kikapcsolódás). Ezt követően a városi társadalom középrétege, az ipari munkásság és az alkalmazottak – köz- és magántisztviselők – világába ad betekintést (kiadásszerkezet, lakáviszonyok). A női szerepek változása talán a városban volt leginkább érzékelhető: átalakultak a haj- és ruhaviseletek, szépségideállá vált a soványság, terjedt a – házasságkötés után is végzett – női munka. A szerző nem feledkezik meg a városi cselédségről sem, amelynek tagjai elsősorban továbbra is nők voltak. Az arisztokráciának szintén komoly változásokat kellett átélnie a korszakban: kiszorultak a politikai vezető szerepekből – részben legitimizmusuk miatt –, a középrétegek már inkább a magazinok címlapjain mosolygó sztárokat tekintették ideálnak, s nem az arisztokráciát. A nagypolgárság ugyancsak átalakult, a nagykereskedők elveszítették korábbi vezető szerepüket a protekcionista gazdaságpolitika következtében, inkább a gyár-iparosok tudták fenntartani az arisztokráciához hasonló életmódjukat.

Pogány Ágnes – szerzőtársaihoz hasonlóan – bevezetőjében egyrészt leszögezi, hogy a gazdaságtörténeti aspektusok a had- és politikatörténeti megfontolások mellett általában háttérbe szorultak, másrészt kijelenti, hogy a háború gazdasági tekintetben is törést hozott: lezárult a 19. században elkezdődött globalizáció, növekedés és pénzügyi stabilitás korszaka. A szerző logikusan felépített tanulmányában először a háború költségeit, az emberveszteségeket, majd a hadi- és tervgazdaságot mutatja be – utóbbi a háborús tapasztalatokból merítve több országban is kibontakozott a világháború után. Tárgyalja a gazdaság dezintegrációjának következményeit, elemzi a háború előtt jól működő aranystandard válságát, végül a pénzügyi kríziseket és a nagy gazdasági válságot. Tanulmányában azonban nem túl olvasóbarát megoldás, hogy a táblázatok – a többi dolgozattól eltérően – függelékként, nem pedig a szövegbe integrálva szerepelnek.

Szarka László az Osztrák–Magyar Monarchia területén létrejött új országok államépítő munkájával és az itteni kisebbségek helyzetével foglalkozik. A nacionalizmusok változása és a nemzeti önrendelkezés témája kapcsán mutatja be a háború előtti és alatti folyamatokat, majd rátér a békeszerződések hatásaira – a nemzettudat átalakulása tekintetében. Hangsúlyozza, hogy Ausztriát hasonlóan nagymértékű veszteség érte, mint Magyarországot. Az új államokban jelentős számú kisebbség élt, ami működési zavarokhoz vezetett, mivel az újonnan létrejött államok igyekeztek minél előbb homogén nemzetállammá válni,

aminek érdekében számos, asszimilációt sürgető állami eszközt vetettek be. Szarka fontos megállapítása, hogy miközben a magyar historiográfiában igen egyoldalú kép rögzült a két világháború közötti (magyar) nemzetállami fejlődésről, nem szabad megfeledkezünk arról sem, hogy ennek az időszaknak létezik más történetírásokban egy „győztes olvasata” is, s eszerint ez az időszak aranykor volt a Monarchia korszakát követően (306).

A kötetet Gyáni Gábor gondolatébresztő tanulmánya zárja, amely – a szerzőtől nem szokatlan módon – számos, a kutatás számára nyitott kérdést jelöl meg. Bemutatja, hogy a világháborús emlékművek állítása nemcsak a közösségi gyász, hanem az egyén gyász munkája szempontjából is jelentőséggel bír, és ezzel párhuzamosan a politikai rendszer mozgósító erejeként is szolgált. Értelme szerint a háborús monumentumok azért válhattak az egyéni emlékezés helyévé is, mert a katonák jelentős részét nem szülőföldjükön temették el, sírjukhoz csak ritka esetben lehetett ellátogatni. A háborút követően szinte minden hadviselő országban felállították az Ismeretlen Katona sírját, és ettől kezdve vált divattá, hogy az emlékműveken név szerint felsorolták az áldozatokat. A szerző a katonatemetők jellemzőit is vizsgálja, majd részletesebben kitér a német és a magyar emlékezet sajátosságaira. Felhívja az olvasó figyelmét, hogy kevés ismerettel rendelkezünk a háborús emlékművek társadalmi használatával kapcsolatban, mint ahogy nem sokat tudunk a háborút túlélő katonák emlékezetéről sem. Zárásként személyes forrásokat

idéz, amelyek például azt illusztrálják, milyen nehezen szereztek a családok tudomást arról, hogy szerettük elhunyt a harcok közben, s ez milyen módon nehezítette meg a gyászmunkát.

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy az I. világháború egyes aspektusai és a nagy háború társadalmi, gazdasági, haditechnikai, művészeti hatá-

sai, illetve lelki tényezői iránt érdeklődők öröme érdekes, új kérdéseket, problémákat tárgyaló írások kerültek a kötetbe. A könyv kivitelezése igényes, minden tanulmány elején találhatunk egy-egy képet, ami egységes megjelenést biztosít.

Tamás Ágnes

Hajnáczy Tamás (szerk.): „Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekintethetők nemzetiségnek.” *Cigánypolitika dokumentumokban, 1956–1989.* Gondolat, Budapest, 2015. 375 oldal.

Többéves kutatómunka és előtanulmányok után jelent meg a Kádár-kor cigánypolitikájának összegzését adó kötet Hajnáczy Tamás szerkesztésében. Az ötvenkét dokumentumot tartalmazó forráskiadvány teljességre törekvő kiegészítése, egyben méltó folytatása a Mezey Barna által szerkesztett *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban, 1422–1985* című munkának. Jelen kötet szerkesztője a teljesség igényével igyekezett feltárni a legfelsőbb párt- és állami szervektől származó, annak idején szigorúan bizalmasan kezelt dokumentumokat és határozatokat. Különösen fontosak a minisztertanácsi és kormányhatározatok előterjesztései, amelyek nagyon sok, mindeddig nyilvánosságra nem hozott információt és adatot tartalmaznak. A határozatokhoz tartozó előterjesztések és jegyzőkönyvek pedig jól mutatják a pártállam felső vezetésének elképzeléseit, szándékait, valamint betekintést nyújtanak a párt- és állami szervek döntéshozó mechanizmusába is.

A bevezető tanulmány részletesen ismerteti és elemzi a szocialista kor cigánypolitikáját. A kezdetben (a korábbi időszakhoz hasonlóan) többnyire csupán közegészségügyi, rendészeti, esetleg népművelési kérdésként kezelt „cigánykérdés” a 60-as évek elejére egységes politikai koncepcióvá vált. Az MSZMP Politikai Bizottsága 1961. június 20-án adta ki *A cigánylakosság helyzetének megjavításával kap-*

csolatos egyes feladatokról című határozatát. Célja az akkor mintegy 200 ezer főre becsült cigányság beilleszkedésének (gyakorlatilag asszimilálásának) véghezvitele, valamint a cigány lakosság lakhatási, foglalkoztatási és oktatási helyzetének javítása volt. Elsősorban az ideológiailag erőltetett asszimiláció okán (de az esetenként karhatalom igénybevételével, kényszerrel történt telepfelszámolások, közegészségügyi és járványügyi intézkedések végrehajtása miatt is), a szerző kényszerasszimilációs cigánypolitikának nevezi az időszak első évtizedeit (25). Végigkíséri az emberi lakásra alkalmatlan, egészségtelen telepek felszámolásának gyakran kudarcokkal kísért folyamatát. A legfelsőbb szervek ugyan sokféle módon (kedvezményes hitelek biztosítása, CS-lakások¹ építése, tanácsi bérlakások, vállalati anyagi hozzájárulás stb.) igyekeztek elősegíteni a telepek mielőbbi felszámolását, azonban egyre inkább bebizonyosodott, hogy a megvalósítás nem halad a tervek szerint. A hitelösszegek nem tartottak lépést az építőanyag- és telekárak emelkedésével, a családok többsége pedig nem tudta vállalni még a minimális feltételként meghatározott 10 százaléknyi önrészt sem. Az újabb és újabb könnyítések sem hozták meg a kívánt eredményt. A telepfelszámolás lelas-

¹ CS-lakás: többnyire egyszobás, félkomfortos, csökkentett értékű lakás.

sult, a CS-lakások minősége pedig igen sok kívánnivalót hagyott maga után; végeredményben pedig alig biztosítottak a korábnál jobb lakáskörülményeket. Bár az eredeti elképzelés a cigánytelepek lakóinak szétköltöztetése (beolvasztása) volt, a tömeges (tegyük hozzá, rossz minőségű) lakásépítés, valamint a cigány népesség gyorsabb ütemű szaporodása (a 80-as évek közepén már mintegy 350–360 ezer fővel számoltak) újabb telepek kialakulását eredményezte.

A cigányság munkába állítása – ugyan foglalkoztatottságuk közel teljes mértékűvé vált – szintén komoly problémákat és feszültségeket hordozott, melyek hatásai mindmáig tapasztalhatók. A szakképzetlen (sőt, jórészt írástudatlan) cigányok döntő többsége az iparban talált munkalehetőséget, de leginkább csak segédmunkásként. Kialakultak az úgynevezett cigányszakmák (építőipari, rakodó- és szállítómunkás, darukezelő, takarító stb.), melyek alacsonyabb bérekkel jártak, megnehezítve életkörülményeik javítását is.

A cigányság munkalehetőségei és életkörülményei javítása szempontjából egyaránt különös jelentőségű az oktatáspolitikai. A Kádár-kor cigánypolitikája talán ezen a területen érte el a legnagyobb eredményeket. Bár sok küzdelem árán (részben az előítéletek, részben a cigányság részéről tapasztalható ellenállás miatt), de az alapfokú oktatást sikerült kiterjeszteni a gyermekek döntő többségére. Míg 1961-ben csak 2–3%-uk végezte el a nyolc osztályt, a 80-as évek közepére már a gyermekek fele. Ugyanakkor ezen a területen is igen sok visszasság volt tapasztalható. A gyermekek egy jelen-

tős részét eleve gyogyepedagógiai intézményekbe irányították, más helyeken („saját hatáskörben”) sok gyermeket indokolatlanul felmentettek az iskolalátogatás alól. Számos településen alakultak ki összevont cigány osztályok, amelyeket többnyire képesítés nélküli pedagógusok tanítottak. Azt is meg kell említeni, hogy a cigány családok sem mind „erőltették” gyermekeik iskolába járatását.

Tény, hogy a Kádár-rendszer, minden visszassága, az időközben felmerült és újratermelődő problémák ellenére is, jelentős eredményeket ért el a cigányság beilleszkedése, életszínvonalának és művelődésének javítása terén. A korábban jelentős mértékű vándorcigányság letelepült, az addig telepeken, rendkívül rossz körülmények között élő családok lakáskörülményei – bár közel sem kielégítő mértékben, de – javultak, foglalkoztatottságuk és az oktatásban való részvételük szinte teljes körűvé vált.

A gondosan válogatott forrásokból pontosan kirajzolódik a rendszer sokáig változatlan, csak a 70-es évek közepétől, apró lépésekben változó cigánypolitikája. Bár az alapidokumentum (az 1961-es párthatározat) megállapításait a 80-as évek közepéig senki sem vonhatta kétségbe, a megbízott tudományos intézetek (MTA Szociológiai Kutatóintézete, majd a Tárcaközi Koordinációs Bizottság) felméréseinek hatására az eredeti elképzelésekhez képest számos módosítást hajtottak végre. A döntés-előkészítő jelentések-ből és egyes vezető testületi jegyzőkönyvekből az is kiderül, hogy a helyi párt-, tanácsi és más vezetők gyakran felületesen hajtották végre, esetenként egyenesen elszabotálták a legfelsőbb

szinten hozott döntések, határozatok végrehajtását – itt különös hangsúlyt kap az ellenőrzés hiánya –, valamint az is, hogy mennyiben befolyásolták a végrehajtást a középvezetők és a lakosság előítéletei.

Sarkalatos kérdése még a hazai cigánypolitikának a cigányság nemzetiségként történő elismerése, illetve el nem ismerése. Ebben döntő szerepe volt Kádár János 1961-ben a Politikai Bizottság ülésén tett kijelentésének: „Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetők nemzetiségnek”. Ez aztán kicsit más megfogalmazásban bekerült a párt cigánypolitikáját évtizedeken át meghatározó 1961-es párthatározatba is (115, 119). Kádár véleménye szerint a cigányság etnikumként történő elismerése gátolná társadalmi beilleszkedésüket (vagyis az asszimilációt). S bár ez a téma időnként újra és újra felmerült, a párt felső vezetése évtizedeken át kitarzott az 1961-es határozat mellett. A dokumentumokból nyomon követhető a „semmiképpen sem nemzetiség” kitételtől az etnikum elismeréséig zajló hosszú folyamat, amelyben nagy szerepe volt a 80-as évekre kialakuló (bár akkor még kis létszámú) cigány értelmiségi rétegnek is. 1986-ban minisztertanácsi határozattal létrehozták a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségét (alapszabály-tervezete a 349–357. oldalakon). Ezt követően

egy régi igény is megvalósulhatott: 1987-ben megjelent az első cigány nyelvű újság, a *Romano Nyevipe*. A Politikai Bizottság 1988. novemberi ülésén (már Kádár János távollétében) hatálytalanította az 1961-es és az 1979-es, cigányságról szóló határozatoknak azt a részét, amelyben elvetették a cigányság nemzetiségként való kezelését; ezzel lehetőséget adott arra, hogy cigányok szervezetei kezdeményezhessék nemzetiséggé válásukat. Ez meg is történt, bár a nemzetiségi törvény csak jóval később, 1993-ban született meg. A cigányság azonban ebben is még etnikai kisebbségként szerepelt, s végül csak 2011-ben nyerte el nemzetiségi státuszát.

A részletes elemzést tartalmazó bevezető tanulmánnyal, valamint bőséges irodalomjegyzékkel és a források pontos levéltári jelzeteivel ellátott dokumentumgyűjtemény hasznos lehet minden, a cigányság (és különösen a 20. századi cigánypolitika) története, de a szocialista korszak politikája és döntésmechanizmusa iránt érdeklődő olvasó számára. A téma kutatóinak nagy segítséget jelenthet a többségében mindeddig ismeretlen, gazdag forrásanyag közlése. A dokumentumkötet ugyancsak hasznos segédkönyvként használható az egyetemi oktatásban is.

Harmat József

SZERZŐINK

Bálint Petra (1987) etnográfus, történész, PhD-hallgató
(ELTE-BTK Magyar és Összehasonlító Folklorisztika Doktori Program)
folk.petra@gmail.com

Bokor Zsuzsa etnográfus, történész
(Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár)
zsbokor@yahoo.com

Bolgár Dániel (1981) történész
(ELTE BTK)
bolgardaniel@gmail.com

Borgos Anna (1973) pszichológus
(MTA TTK Kognitív Idegtudományi és Pszichológiai Intézet)
borgosanna@gmail.com

Elek Orsolya (1986) fotográfus, PhD-hallgató
(ELTE BTK Atelier - Európai Historiográfia és Társadalomtörténet
Doktori Program, valamint Centre interdisciplinaire d'étude des littératures
d'Aix-Marseille)
elek.orsolya@yahoo.com

Hanzli Péter (1978) történész
(Könyvtárellátó Nonprofit Kft., Új Könyvek folyóirat)
hanzlipeter@gmail.com

Haraszi Szabó Péter (1988) történész, PhD-hallgató
(ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskola)
szabo.szpeter@hotmail.com

Harmat József (1953) nyugállományú könyvtáros
(Vörösmarty Mihály Könyvtár, Székesfehérvár)
harmatj@gmail.com

Lévai Csaba (1964) történész, szociológus
(Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Egyetemes Történelmi Tanszék)
levai_csaba@yahoo.com

- Papp Viktor (1993) MA történészhallgató
(ELTE BTK Újkori gazdaság- és társadalomtörténet szakirány)
viktorpapp14@gmail.com
- Perényi Roland (1976) történész, főmuzeológus
(Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeum)
perenyi.roland@kiscellimuzeum.hu
- Szegedi Gábor (1980) történész
(Masarykova Univerzita, Brno)
gszegedi@gmail.com
- Takács Judit (1968) szociológus
(MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet)
takacs.judit@tk.mta.hu
- Tamás Ágnes (1983) történész
(SZTE BTK Modernkori Magyar Történeti Tanszék)
tagnes83@yahoo.com

CONTENTS

SEXUAL ALTERITY AND EXCLUSION

Judit Takács	Homosexual Lists in Twentieth-Century Hungary	5
Gábor Szegedi	The Figure of the Onanist in Twentieth-Century Hungary	32
Zsuzsa Bokor	Female Patients: The History of the Women's Hospital in Cluj between the World Wars	53
Anna Borgos	"She Got Used to, at Least Tolerates, and Sometimes Even Enjoys Wedlock": Images of Lesbians in the Psychiatric Literature of the Kádár Era	73
Petra Bálint	Multisexuality and/or Cross-Dressing: A Fake Hermaphrodite in the Eighteenth Century	100
Roland Pérenyi	"Sick love": Queer Subculture in Budapest in Early Twentieth-Century Press and Police Discourses	116
Péter Hanzli	"You had to Live a Lie in the Previous Regime": Life Interviews with Gay Men about the 1960s–1980s	142
Dániel Bolgár	From Ruthless Usurers to Bekaftened Puritans: The History of the Theory of Jewish Pariah Capitalism	164
Csaba Lévai	The Genesis of a Classic of Social History: <i>Salem Possessed</i> by Paul Boyer and Stephen Nissenbaum	196

 BOOKS

Weisz Boglárka: A királyketteje és az ispán harmada. Vámok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében.	– Péter Haraszti Szabó	222
Nouss Alexis: La condition de l'exilé. Penser les migrations contemporaines.	– Orsolya Elek	227
Jakab Réka: Bérlőből polgár. Pápa város zsidó közösségének társadalom- és gazdaságtörténete, 1748–1848.	– Viktor Papp	234
Tomka Béla: Az első világháború következményei Magyarországon.	– Ágnes Tamás	240
Hajnóczky Tamás (ed.): „Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetőek nemzetiségnek.” Cigánypolitika dokumentumokban, 1956–1989.	– József Harmat	246
Authors		249
Contents		251
Abstracts		253

ABSTRACTS

Petra Bálint: Multisexuality and/or Cross-Dressing: A Fake Hermaphrodite in the Eighteenth Century

Sexual identity and orientation is heavily dependent on time and place and so is the meaning of femininity and masculinity, social gender and sexual gender. Besides biological determinants, gender and sexuality have always had a social aspect throughout history, therefore it can only be interpreted in the context of social relations.

Bálint demonstrates this approach through the case of a young girl presented to the court of Eger in 1760 who claimed that she was a hermaphrodite and lived as a man. Various questions emerge about the girl, Ancsa Bodnár. Why did she claim she was a hermaphrodite keeping her real gender a secret? What were the consequences of being “intersexual”, to use a modern term? How did society and the jury approach dissenting sexual appearances? And why did Bodnár choose to live as a man if she was not really androgynous?

In addition to the discussion of the cultural-historical aspects of hermaphroditism and women living as men, Bálint also studies cross-dressing and the phenomenon of changing gender. What were women’s motives to wear men’s clothes and to assume men’s roles? The study presents eighteenth-century court materials and the confessions of offenders to examine cross-dressing as a survival strategy in everyday life.

Zsuzsa Bokor: Female Patients: The History of the Women’s Hospital in Cluj between the World Wars

The paper explores the structure and modes of operation of a venereal hospital known as the Women’s Hospital in interwar Cluj. The study goes beyond the approach traditionally employed by the history of institutions, and analyzes the extent to which these mechanisms were linked to a series of medical measures and contemporary policies of institutionalizing healthcare in Romania at the time. Local history reveals other correlations too, both on national and on local level, raising issues ranging from the professionalization of prostitution in the 1930s, to how venereal diseases became part of the nation state’s biopolitical program and, in turn, that of nationalist discourse.

Dániel Bolgár: From Ruthless Usurers to Bekaftaned Puritans: The History of the Theory of Jewish Pariah Capitalism

There are a number of available social historical theories explaining the origins of inequality between Jews and Gentiles. One of the best known long-standing theory explains modern Jewish success with the pre-emancipation exclusion of Jews, attributing their unique business style to their pariah status. The study explores this theory's German origins, and its subsequent history in Hungary. Following the introduction of the Marxist background of the idea, the study turns to the analysis of Weber and Sombart's debate about the birth of modern capitalist spirit, which gave rise to the concept of pariah capitalism. Both scholars agreed that Jewish success is rooted in the otherness of Jews suggesting that their seclusion led to the development of double morality, which brought about the characteristic Jewish ruthlessness in their dealings with the outside world. The Sombart–Weberian idea of pariah capitalism was integrated into Hungarian historiography by István Hajnal. In his interpretation, the Jewish success story simply meant the upward mobility of aliens in society, which he used to reveal the structural faults of social development in East Central Europe. Since Hajnal's interpretation was heavily judgmental about Jews, this narrative lost its legitimacy after the Holocaust. István Bibó was the first historian who managed to strip the concept of pariah capitalism of its impropriety. Following in his footsteps Péter Hanák constructed the complete historical narrative of the Jew condemned to success by his exclusion, using Weber's puritans as exemplars for the Jewish harbingers of Hungarian capitalism. The study ends with a brief reflection whether the theory of pariah capitalism has valid conclusions to offer for contemporary historiographical interpretations of Jewish success.

Anna Borgos: “She Got Used to, at Least Tolerates, and Sometimes Even Enjoys Wedlock”: Images of Lesbians in the Psychiatric Literature of the Kádár Era

The paper presents and analyzes the representations of women's same-sex desires, sexualities and relationships in state socialist psychiatric and sexology literature. These texts constitute a significant corpus of images of gays and lesbians, both reflecting on and contributing to the discourse on homosexuality. Within the psychological discourses on homosexuality, the case of women shows special characteristics. Women usually appear along a continuum, in which their sexual choices are linked to emotional factors and a general need for intimacy in the first place. There is no “need” for therapeutic conversion for women since the socially prescribed scripts for getting married are strong enough and the lack of sexual pleasure with men is not considered to be a problem. Psycho-medical

accounts seem to lack the recognition of lesbian identity or life perspective altogether; lesbianism is interpreted as an early attachment disorder or a substitute for unsatisfying relationships with men. The fundamental therapeutic aim is to achieve good social adaptation and adjustment. In this process, psychology experts are influential representatives of the heteronormative society, reinforcing gender norms and straight family ideals. Scholarly and popular psy- and sexology literature suggests that even though transgressing sexuality was a stronger taboo for men, women's transgression of marriage was considered a more serious social threat.

Péter Hanzli: "You Had to Live a Lie in the Previous Regime": Life Interviews with Gay Men about the 1960s–1980s

The book entitled *Hot Men, Cold Dictatorships* was published along the documentary of the same title in 2015. This is the first collection of interviews that presents the lives of older gay men who were socialised in the Kádár era. Thirteen participants, their photos and names supplied, relate their lives and experiences living as gay men in the Kádár regime. The paper shows that although their lives are very different, they also show similarities. It gives an insight into the process of self-acceptance of homosexual men in the 1960s and 1970s, the type of information at their disposal, as well as the terms they used to describe themselves. In addition, the study also sheds light on the typical life strategies of closet homosexuals and men who came out at least in certain circles, as well as their most popular ways and places to meet and socialise. The paper also examines the establishment's attitudes towards homosexuals and vice versa, police monitoring and the beginnings of the LGBT movement in Hungary.

Csaba Lévai: The Genesis of a Classic of Social History: *Salem Possessed* by Paul Boyer and Stephen Nissenbaum

The main aim of the author is to prove that the genesis of Paul Boyer and Stephen Nissenbaum's famous *Salem Possessed: The Social Origins of Witchcraft* is not interpretable in its entirety without contextualising it in the period of American history and the state of historiography at the time of its conception. Lévai suggests that the genesis of the book can be interpreted in the context of four major approaches: microhistory, anthropology, psychohistory, and American history. Establishing that the original intent of the authors cannot be fully grasped without the latter, Lévai first interprets the book in the context of historical events in the 1960s and 1970s and then in that of the state of the Ameri-

can historical profession in the same period. Finally he proceeds to investigate the book's role in the debate about the historical mission of the United States. Lévai undergirds his inquiry with the systematic analysis of the subcontexts and discourses that constitute his interpretative framework.

Roland Perényi: "Sick Love": Queer Subculture in Budapest in Early Twentieth-Century Press and Police Discourses

The paper examines the main features of the image of queer subculture in the first half of the twentieth century based on police and press discourses. Queer subculture in the modern metropolis was a very diverse and complex phenomenon at the time, with a number of various sub-types. This complexity is not only observed by historians of queer culture but was also evident for contemporary analysts like police officers and journalists. As indicated in the title, the discourse about male homosexuality in this period is characterized by a gradual medicalisation. After the 1900s homosexuality began to be interpreted as a disease and a perversion that can be cured and healed.

The primary sources of the study are police documents, books published by police officers and articles in Budapest newspapers. In addition to the daily press Perényi examines books of urban reportage first appearing in Budapest in the 1900s, which are closely linked to the discourse in the press. The joint works of reporter Kornél Tábori and head of the police press office Vladimír Székely give an especially sharp insight into urban queer culture of Budapest.

The analysis of police and press discourses of same-sex sexuality supports the thesis that from the 1900s until the end of the Horthy era, regardless of the political system, attitudes toward queer culture were generally tolerant, which can be largely attributed to the fact that non-normative forms of sexual behavior were interpreted in a medicalised way.

Gábor Szegedi: The Figure of the Onanist in Twentieth-Century Hungary

The study traces general tendencies in the changing discourse on masturbation in twentieth-century Hungary. It analyses texts by various "experts of sexuality", such as educators, psychologists, and sexologists, and juxtaposes them with Thomas Laqueur's and Michel Foucault's theories about the history of modern masturbation. In Hungary in the course of the eighteenth and nineteenth centuries, just like in the rest of Europe, masturbation became (falsely) known as a potentially deadly illness, a source of all illnesses, in addition to being a vice. As a

result, the figure of the “onanist” appeared and was constructed as the “sexual other” in various ways. In the early twentieth century, though many pathologies regarding solitary sex had been refuted by that time, it was still seen by Hungarian doctors as greatly harmful and a threat to society.

The interwar years brought about the slow spread of Freud’s ideas on childhood and sexuality in Hungary, whereby masturbation was normalized, at least for children. However, the rejection of Freud, coupled with sexual anti-Semitism, proved to be a stronger force and sex education texts of the time often linked the exteriorized sexual danger of the Jew with masturbation. In postwar socialist Hungary pleasuring oneself became “neither a sin nor an illness”, but the discourse itself still warned of the danger of excess. The liberalization and pluralization of the discourse on sexuality in the Kádár regime brought about the new paradigm of acceptance and, in the work of some sexologists, even encouragement to masturbate for therapeutic reasons.

Judit Takács: Homosexual Lists in Twentieth-Century Hungary

Takács’s large-scale research project mapping the social history of homosexuality in the twentieth century reveals the existence of several lists of homosexual individuals compiled for official government use. Some are known from as early as the beginning of the 1900s, and there is evidence for the existence of such records in archival materials about the operation of the Budapest Municipal Police Headquarters as late as the end of the 1980s. The subject of the present study, a unique example for this type of material, is the document entitled “Conscripting Homosexual Individuals for Forced Labour,” listing the personal details of nearly a thousand gay men. The list, compiled in November and December 1942, was part of the Ministry of Defence correspondence with the State Security Centre, which was established by a joint ordinance issued by the minister of internal affairs and the minister of defence in September 1942. The documents are notable because of the scarcity of sources that provide an insight into the fate of people listed as homosexual during the Second World War. Takács’s study uses further archival sources and other documents to reconstruct the history and practice of official Hungarian government records about homosexual individuals between the 1920s and 1980s.

A KORALL szerzőinek!

A Korall Társadalomtörténeti Folyóirat közlési és hivatkozási szabályzata

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, valamint recenziókat (*Könyvek rovat*), forrásközléseket (*Források és olvasatok rovat*), konferenciabeszámolókat és kurrens szakirodalmi áttekintéseket (*Körkép rovat*) fogad el közlésre. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek. A közlés céljából való beküldéssel a szerző elfogadja a folyóirat közlési és hivatkozási szabályzatát. A benyújtott szövegeket fél éven belül bírálja el a szerkesztőség.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy a megjelenést követő fél év múlva cikkük folyóiratunk honlapjára és az OSZK EPA rendszerébe is feltöltésre kerül. A Korallban közölt tanulmányokat a szerzők azt követően tölthetik fel egyéni, munkahelyi vagy egyéb tudományos honlapokra, miután írásuk teljes terjedelmű változata megjelent a Korall honlapján. A feltöltésnél kérjük, utaljanak a Korall honlapjára is, így: „A Korall Társadalomtörténeti Folyóiratban megjelent cikkeket lásd a folyóirat honlapján: www.korall.org”.

Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen három, recenzió esetén kettő, könyvismertetésnél pedig egy példány átvételére jogosult.

A kézirat szövegét e-mailen kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni (elérhetőségeket lásd alább). Kérjük a táblázatokat és az ábrákat külön fájlban is leadni. Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzetfunkcióját használják. Minden szerzőtől kérünk egy 1000–1500 leütés terjedelmű rezümét angol vagy magyar nyelven, a cikk leadásával egy időben. Kéziratot nem őrzünk meg.

Kéziratot a szerkesztőség kizárólag az alábbi hivatkozási rendszerrel készítve fogad el. A közlésre elfogadott, de nem megfelelő hivatkozásokkal ellátott szöveget visszaküldjük a szerzőnek átdolgozásra.

Egy tanulmány kézírata egy ív, de legfeljebb másfél ív (60 000 leütés) terjedelmű lehet. Amennyiben a közlésre elfogadott írás hossza meghaladja ezt, a szerkesztőség visszaküldi a szöveget a szerzőnek átdolgozásra. A szerkesztőség fenntartja a jogot, hogy anonim külső szakértő véleményét is kikérje a leadott tanulmányról.

Recenziók esetén a recenzált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni. Hosszabb terjedelmű és számos lábjegyzetet tartalmazó recenzió esetén a tanulmányoknál ismertett módon (lásd alább) kérjük az írás végén feltüntetni a hivatkozott irodalmat. Rövidebb recenzió esetén az adott irodalmi hivatkozás minden előfordulásánál kérjük a teljes bibliográfiát leírást feltüntetni, a hivatkozottirodalom-lista mintáját követve.

A kritikai recenziók mellett rövidebb, 2-3 oldalas tartalmi bemutatásra szorítkozó könyvismertetéseknek is helyet adunk. Ennek célja a figyelemkeltés, illetve az, hogy minél több fontos könyvről minél hamarabb beszámoljunk. A könyvismertetéseket két hasámban közöljük a *Korall*-ban. Természetesen, ha egy munkáról hosszabb kritika érkezik a szerkesztőségbe, annak közlését nem befolyásolja, hogy korábban esetleg az adott könyvről már közöltünk rövidebb ismertetést!

E-FÜGGELÉK

A *Korall* honlapjáról elérhető E-FÜGGELÉK olyan nagyobb adattárak, táblázatos kimutatások, képsorozatok stb. internetes közlését teszi lehetővé, amelyek fontos háttérinformációkkal egészítik ki az adott tanulmányt. Az itt közölt tartalmak folyamatosan hozzáférhetőek a honlapról.

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést lábjegyzetben kérünk feltüntetni.

Az *irodalmi hivatkozások* a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldal-szám. (Pl.: Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző–Szerző évszám: oldalszám. (Pl.: Berger–Luckmann 1998: 104–105.) Szerkesztett kötet esetén: Szerkesztő (szerk./ed./Hg./dir.) évszám. Pl.: Szabó (szerk.) 2008; Lüdtke (Hg.) 2010.

A lábjegyzetekben a hivatkozás ()-ben szerepel, ha a lábjegyzet tartalmilag szöveges. Ha a lábjegyzet csak hivatkozásból áll, az zárójelek és „lásd” nélkül szerepel.

A lábjegyzetbeli rövid hivatkozásban a családnév mellett a keresztnév rövidítését csak akkor tüntessük fel, ha a hivatkozott irodalom tételei között több azonos családnév is van. (Pl.: Benda K. 1972; Benda Gy. 1985.)

Ha egy szerző egy évben több munkájával is szerepel a hivatkozások között, az ábécé kisbetűivel teszünk köztük különbséget. Egy szerző több művének hivatkozásakor a nevet csak az első előfordulásnál adjuk meg. (Pl.: Tomka 2001a, 2001b; Valuch 2001, 2013.)

Többkötetes mű rövid lábjegyzetbeli hivatkozásában a kötetszám római számmal szerepel. (Pl.: Braudel 2003: II. 35.)

A *forráshivatkozások* a forrástípusnak (levéltári, kéziratári forrás, újságcikk, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári forrásokra kérjük, rövidített formában hivatkozzon a szerző. A levéltári hivatkozások esetében a lábjegyzetben először a levéltár hivatalos rövidítését kell megadni, illetve az iratanyag jelzetét (például MNL VaML IV.401.b.). Konkrét iratra történő hivatkozásnál ezeken kívül a hivatkozott irat címét és dátumát is meg kell adni (például MNL VaML IV.401.b. 12365/1940. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1940. június 12.), s a rövidítést hátul, a források listájában kell feloldani. Kéziratári forrásoknál a levéltárihoz hasonló módon járjunk el.

A tanulmány után először a felhasznált levéltári forrásokat kell megadni. (Külföldi levéltárak mindig az eredeti nevükön szerepelnek, esetükben annak a városnak a nevét is meg kell adni, ahol a levéltár található. A levéltár neve alatti sorban pontosan fel kell oldani a hivatkozott levéltári fond vagy állag nevét és évkörét. Ezt követően – sorközzel elkülönítve – a közgyűjteményben őrzött kéziratok (kézirat-, térkép-, adat-, illetve dokumentumtárak), majd a „forrás típusú” nyomtatott kiadványok (forráskiadások, naplók, visszaemlékezések, emlékiratok, statisztikák, helységnévtárak, kiadott térképek), ezután a felhasznált (nem csak egy cikk miatt idézett) időszaki kiadványok, végül az interjúk kerülnek feloldásra. A forráshivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

FORRÁSOK

Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv, Wien (ÖStA KA)

Alte Feldakten (AFA), 1650–1750.

Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltár (MNL VaML)

IV.401.b. Vas Vármegye Alispánjának iratai, 1871–1950.

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt)

551. Katádfay Tihamér: *Legnagyobb gondolataim*. Kézirat, é. n.

Franciscs Károly 2001: *Franciscs Károly visszaemlékezései*. (S. a. r. és szerk. Hudi József.) Pápai Református Gyűjtemény, Pápa.

Haan Lajos – Zsilinszky Mihály (szerk.) 1877: *Békésmegyei oklevéltár számos hazánk beltörténetére vonatkozó adatokkal*. Tettey, Budapest.

MHHD XXIV = Szilágyi Sándor (szerk.): *A két Rákóczy György családi levelezése*. (Monumenta Hungariae Historica Diplomataria 24.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1875.

Nemzeti Sport, 1925–1935.

Interjú Nagy Ferenc tájfutóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső. (A szerző tulajdonában.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételesen felsorolva, ábécésorrendben. Csak a ténylegesen lábjegyzetben hivatkozott munkák kerüljenek feltüntetésre! Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest.

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest.

[A kiadó feltüntetése nem kötelező, de lehetséges, ebben az esetben viszont kérjük, hogy az irodalomlista összes köteténél szerepeljen a kiadó, a kiadás helye előtt:

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth Century*. Liverpool University Press, Liverpool.]

[Tanulmánykötetből:]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Debrecen, 219–227.

[Idegen nyelvű publikáció:]

Schlumbohm, Jürgen 1992: Sozialstruktur und Fortpflanzung bei der ländlichen Bevölkerung Deutschlands im 18. und 19. Jh. In: Voland, Eckart (Hg.): *Fortpflanzung: Natur und Kultur im Wechselspiegel*. Frankfurt am Main, 322–346.

[Idegen nyelvű publikációk hivatkozásánál eredeti nyelven szerepel a szerk., ford. stb. és a kiadási hely is. Például német szerkesztőnél Hg., több szerkesztőnél Hgg. az elvárt rövidítés.]

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* (29.) 1. 80–94.

[Lexikon szócikk:]

'Korallok' szócikk. In: *Révai Új Lexikona*. 12. kötet. Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szónyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.

[Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva.]

[Disszertáció/szakdolgozat:]

Nagy Piroska 2000: *Településszerkezet az Alföldön*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

[Közlésre elfogadott, megjelenés alatt álló vagy kéziratossá publikáció:]

Kiss-Nagy Ágnes 2011: További érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* (megjelenés előtt).

[Internetes hivatkozás:]

Bácskai Vera: A görög kereskedők szerepe a főváros polgárosodásában. *Budapesti Negyed* <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00038/bacsikai.html> – utolsó letöltés: 2009. március 9.

Egyéb:

- Nem használhatók a p., pp., o., old., i. m., ld., uo., uő rövidítések. Az „uo.” használata csak akkor megengedett, ha egyazon lábjegyzeten belül kerülne megismérlésre a hivatkozás.
- Ügyeljünk a kötőjel (-) és a nagyköötőjel (–) helyes használatára. (Két népnév és önálló tulajdonnevek kapcsolatának kifejezésére, valamint két szélső határt, végpontokat jelölő, 'valamitől valameddig' jelentésű szókapcsolatokban és kifejezésekben – így évszámok, oldalszámok közé – nagyköötőjelet tegyünk.)
- A századokat arab számmal jelöljük.
- Idézeteket csak e jelek közé írjunk: „ ”. Idézetben belüli idézet »« jelek közé kerüljön.
- Zárójelen belüli zárójelezéshez a szögletes zárójelet használjuk.
- A forrásközlésbe tett kihagyásokat [...] közé tegyük. Pl.: „[A]z alperes [Tóth Béláné] elmondása szerint.”
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző.) (A Ford.) (Kiemelés – X. Y.)
- A % jel mindig tapad a számhoz.
- 10 000-tól nem törő szóközt (CTRL SHIFT SPACE) tegyünk az ezresek közé.
- Minden címet kurzíválunk a főszövegben, de a címhez tartozó toldalékokat már nem (például *Nyugatból*).

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI

Korall Társadalomtörténeti Folyóirat Szerkesztősége, 1113 Budapest, Valkói u. 9.

E-mail: korall@korall.org

Megrendelés, terjesztés: terjesztes@korall.org

Honlap: www.korall.org

Czoch Gábor főszerkesztő, gczoch@gmail.com

Granasztói Péter, pgranasztoi@gmail.com

Kármán Gábor, karmangabor@gmail.com

Klement Judit, eperfa@hotmail.com

Koltai Gábor, koltaigabor@gmail.com

Lengvári István, lengvari@gmail.com

Majorossy Judit, majorossyj@gmail.com

Somorjai Szabolcs, szomorjai@gmail.com

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

ELTE BTK Jegyzetbolt
1088 Múzeum krt. 6–8.

Fókusz Könyvárúhá
1072 Rákóczi út 14.

Írók Boltja
1061 Andrassy út 45.

Múzeumi Bolt – Néprajzi Múzeum
1055 Kossuth tér 12.

Párbeszéd Könyvesbolt
1085 Horánszky utca 20.

Püski Könyvesház
1013 Krisztina körút 26.

DEBRECEN

Lícium Könyvesbolt
4026 Kálvin tér 2/c.

PÉCS

PTE Student Service
Iskolaszövetkezet Könyvesbolt
7624 Ifjúság utca 6.

Virágmandula Kft.
7624 Nagy Jenő utca 12.

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

Főszerkesztő: Wessely Anna

Harsányi Tamás (tördelőszerkesztő), Sebes Katalin (szöveggondozó)

A szerkesztőbizottság elnöke: Laki Mihály

Szerkesztőbizottság: Bodnár M. István, Erős Ferenc, Gececr Ottó, Gyáni Gábor, Kálmán C. György, Klaniczay Gábor, Lakner Judit, Madarász Aladár, Majtényi László, Pajkossy Gábor

28. évfolyam 2. szám 2016. ősz - tél

BÍRÁLAT

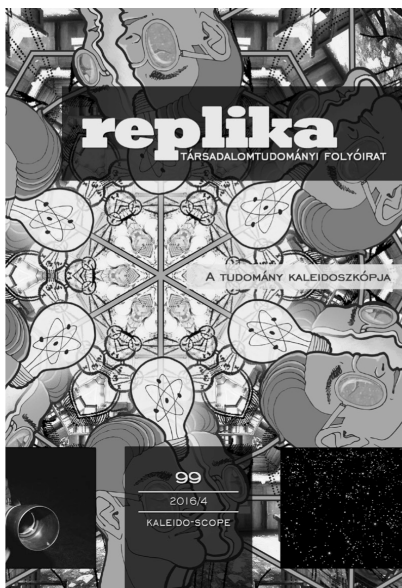
Nagy Ágoston: Tankönyvek, nemzetfogalmak	Lajtai L. László: „Magyar nemzet vagyok” Az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemtankönyvek nemzetdiskurzusa	99
Gébert Judit: Hogyan legyünk engedetlen polgárok?	Misetics Bálint (szerk.): Polgári engedetlenség és erőszakmentes ellenállás	106
Istvánkó Bea: Múzeum-optimizmus	Ébli Gábor: Az antropologizált múzeum Közyűjtemények átalakulása az ezredfordulón Ébli Gábor: Hogyan alapítsunk múzeumot? Tanulmányok a művészet nemzetközi intézményrendszeréről Ébli Gábor: Múzeumánia Egy kulturális élménygyár európai modelljei	113

PROBLÉMA

Márkus György	A kultúra útjai (Erdélyi Ágnes bevezetőjével)	122
John Dunn	Eldöntetlen elsőbbség	139
Molnár Péter	Nagy Károly Keleten Egy legenda keletkezési mechanizmusa	148

SZEMLÉ

Tallián Tibor	Péteri Lóránt: Mahler, a scherzo és a „kísérteties”	179
Laki Mihály	Kornai János: Dynamism, Rivalry and the Surplus Economy Two essays on the Nature of Capitalism	181
Klaniczay Gábor	Csukovits Enikő: Magyarországról és a magyarokról Nyugat-Európa magyar-képe a közepkorban	184
Pajkossy Gábor	Deák Ágnes: „Zsandáros és policzajos idők” Államrendőrség Magyarországon, 1849–1867	189
Pléh Csaba	Kovai Melinda: Lélektan és politika Pszichotudományok a magyarországi államszocializmusban, 1945–1970	192
Erős Ferenc	Adam Bzoch: Pszichoanalízis a periférián A pszichoanalízis története Szlovákiában	197

Megjelent a Replika legújabb száma

A tartalomból:

Bognár Bulcsu

„Nem a tagadást kell tagadni, hanem állítani kell.”
Beszélgetés Szabados György életművéről 1. rész.
Parlando-rubato, népiesség és az autentikus lét zenei
forrásai

Pál Eszter

A tudomány kaleidoszkópja és az objektivitás

Zemplén Gábor

Az elhúzódo tudományos viták és a véleménypolarizáció episztemikus megértése felé

Helen E. Longino

Elméleti pluralizmus és a viselkedés tudományos vizsgálata

Gárdos Judit

A szociológiai magyarázat és a szociológusok várakozási horizontja

Esettanulmány a magyar előítélet-kutatás területéről

Mund Katalin

Citizen science – új módszertan?

Szelényi Iván

A Kelet-Európával foglalkozó kutatások virágzása és hanyatlása az Egyesült Államokban

Szabó Natasa

A magyar startupok és a kapitalizmus új szelleme: a morális és gazdasági felzárkózás stratégiája a félperiférián

Vadász Gabriella

IKT, youtober, médiahasználat

Recenzió az *Információs Társadalom* tematikus számáról

MÚLTUNK 2016/4

Tartalom

Nyitottság és zártság dilemmái az 1970-es években

Földes György: Már nem '68, még nem '89: ideológiák a hetvenes években

Takács Róbert: A magyar kultúra nyitottsága az 1970-es években

Erős Ferenc: Három pályakép a magyar szociálpszichológia történetéből

Frank Tibor: A magyar történettudomány és nyugati kapcsolatai az 1970-es években

Slachta Krisztina: Két világ határán: a magyar idegenforgalom az 1970-es években

Harlov Melinda: Műemlékvédelem, kapocs a világgal

Politika és történelem

Cieger András: Országgyűlési viták a képviselői illetményekről és hiányzásokról a dualizmus korában

Misetics Bálint: Thoreau és Gandhi az engedetlenségről és az ellenállásról

Csizmadia Ervin: Politikatudomány és történettudomány. Kutathatjuk-e együtt a magyar politikai fejlődést?

Böcskei Balázs: Szabó Márton diskurzusai

Tanulmányok

Tabajdi Gábor: Magyar kereszténydemokraták dialógusa 1956 után

Szemle

Zahorán Csaba–Patakfalvi-Czirják Ágnes: Identitáspolitikák és hétköznapiak

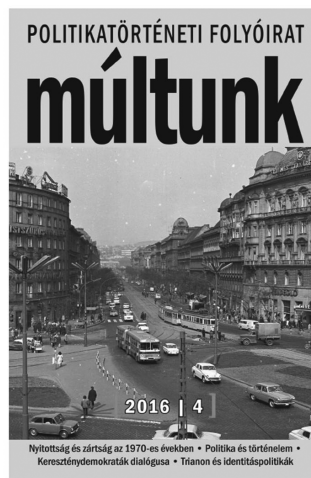
Nagy-Romániában és Csehszlovákiában

Harsányi Iván: Mi is történt a 20. században?

Fórum (internetes melléklet)

Bolgár Dániel: Viszonzás Ungváry Krisztiánnak

A cikk a folyóirat honlapján (<http://multunk.hu>) olvasható.

A *Múltunk* a Napvilág Kiadó gondozásában megjelenő, a **modern kor, a 20. század politikatörténetét bemutató negyedévi folyóirat**. Rendszeresen közlétes újjonnan feltárt értékes, korjelző dokumentumokat, továbbá helyet ad társadalom-, irodalom- és eszmetörténeti jellegű írásoknak is. Célja, hogy új kutatási eredmények gyors közreadásával segítse a történelem oktatását, és, hogy a történettudomány szakmai követelményeinek eleget téve árnyaltan, hitelesen mutassa be Magyarország és Európa történelmét. 2005-től a *Múltunk* egy évnél régebbi számai az interneten is olvashatók!

Előfizethető, illetve megvásárolható közvetlenül a Napvilág Kiadóban, a postán, a honlapunkon feltüntetett könyvesboltokban is. Éves előfizetési díj: 2400 Ft.

